МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 81

— Частина 2 —

Ужгород, 2024

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 03 від 27.02.2024 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2024
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Данилюк Л.Р. ЕКОЛОГІЧНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В МЕХАНІЗМІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....11

Ігнатенко І.В. РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН (ДОСВІД КАНАДИ ТА ШОТЛАНДІЇ).....16

Лісова Т.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧІВ У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ.....22

Міщук І.В. ПОЛІТИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОТРИМАННЯ ПОВОЄННИХ РЕПАРАЦІЙ ЗА ЗЛОЧИНИ ЕКОЦИДУ, ВЧИНЕНІ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ..... 29

Толкаченко О.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ.....35

Хріщева О.Г. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....41

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бабін І.І. САМООПОДАТКУВАННЯ ЯК ФОРМА УЧАСТІ ГРОМАДЯН У ВИДАТКАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ: ДОСВІД РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА.....47

Баран С.І. ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕДУРИ ПРИЙНЯТТЯ І ОСКАРЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ МІСЦЕВИХ РАД В УКРАЇНІ.....52

Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Горнило О.Т. ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЗАБУТТЯ..... 57

Бондар В.В. СПІВПРАЦЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ НА ЗАСАДАХ ПАРТНЕРСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 63

Гаріфуллін М.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР НА ПРИКЛАДІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....69

Гасанов Парвіз Ариф огли. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕДУРИ ВЗАЄМНОЇ УГОДИ НА ПРИКЛАДІ ДОГОВОРУ ПРО УНИКАННЯ ПОДВІЙНОГО ОПОДАТКУВАННЯ МІЖ АЗЕРБАЙДЖАНОМ І УКРАЇНОЮ.....73

Геглюк О.М. ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я..... 79

Гетманець О.П. ФІНАНСОВА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ..... 89

Грищук А.Б., Проць І.М. ПРОБЛЕМИ ВИДІЛЕННЯ КРИТЕРІЇВ ПІДСУДНОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....94

Дирдін М.Є., Яцик Т.П. ДЕРЖАВНИЙ РИНКОВИЙ НАГЛЯД ЗА НЕХАРЧОВОЮ ПРОДУКЦІЄЮ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ РІШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ № 9-Р(ІІ)/2023 ВІД 1 ЛИСТОПАДА 2023 РОКУ У СПРАВІ № 3-53/2022(126/22)..... 100

Дояр Є.В. МІСЦЕ СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ТА СУДІВ, ДО КОМПЕТЕНЦІЇ ЯКИХ ВІДНЕСЕНО РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ)..... 107

Дума О.О. ЕЛЕКТРОННА КОМУНІКАЦІЯ МІЖ РОБОТОДАВЦЕМ ТА ПРАЦІВНИКОМ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ..... 114

Єсімов С.С. СУДОВА ВЛАДА У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ У БЮДЖЕТНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ..... 120

Єсімов С.С. ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗМІСТ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ..... 127

Єфіменко Н.В. ПИТАННЯ КЛЮЧОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ОСКАРЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЗА ПРАВИЛАМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА..... 135

Журавель Т.С. ДУАЛІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР КОМПЕТЕНЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ: ЩОДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ..... 142

Ільченко М.Г. СУБ'ЄКТИ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ПОВНОВАЖЕННЯ: ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 149

Ламза Д.В. ЗАГАЛЬНА СЕРЕДНЯ ОСВІТА В БОЛГАРІЇ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 155

Лепісевич П.М. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ СУДОВОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ..... 161

Ляшук Р.М., Вичавка В.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДСТАВ ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ КОРАБЛІВ, КАТЕРІВ ТА СУДЕН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО ТА НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ..... 167

Німа А.О. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ ПРИ ПЕРЕМІЩЕННІ ТОВАРІВ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ: ПІДСТАВИ ТА ОЗНАКИ..... 174

Пай І.І. ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР: ТИПОЛОГІЯ ТА ОЗНАКИ..... 181

Паславська Н.Т. СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ФРН: ОРГАНІЗАЦІЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ..... 189

Пирога С.С. ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ПОДАТКОВУ СИСТЕМУ КРАЇН..... 196

Ремезок А.Ю. КОМУНІКАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМКІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ МІСЦЕВИХ СУДІВ..... 203

Рудяк І.С. СТІЙКІСТЬ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ДЕТЕРМІНАНТ..... 208

Сало П.І. ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ПОРЯДКУ РОЗГЛЯДУ АДМІНІСТРАТИВНИХ СПРАВ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМЦІВ В УКРАЇНІ..... 215

Свердліченко В.П. МЕТАВСЕСВІТ – МАЙБУТНІЙ ПРОСТІР ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ..... 222

Цукан С.В. МІЖНАРОДНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОТУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ..... 228

Швайка М.М. НАПРЯМИ ТА ЗАСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ..... 234

Ярошак О.Я. ВЗАЄМОДІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ З ПРАВООХОРОННИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ У ХОДІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ В УКРАЇНІ..... 240

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Авраменко С.М., Мельник А.Р. ПОРТРЕТ ЖЕРТВИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 244

Андрусяк Г.М. ПРАВО НА ПРАВОМІРНЕ СПРИЧИНЕННЯ ШКОДИ ЯК ПРИРОДНЄ ПРАВО ЛЮДИНИ: РОЗДУМИ ПРО ПРАВОВУ ПРИРОДУ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ..... 250

Брисковська О.М., Левченко О.Ю. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ НЕЛЕГАЛЬНОГО ЗБУТУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ..... 257

Бучківська В.Л. ВІДМЕЖУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ, ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ..... 262

Забуга Ю.Ю., Михайліченко Т.О. КОНТРАБАНДА “ПО НОВОМУ” АБО АНАЛІЗ ОСТАННІХ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН..... 268

Комплєктова Т.О. КРАДІЖКА ЯК ВИД ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ..... 278

Конопельський В.Я. МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ..... 284

Крикливець Д.Є. ДОБРОВІЛЬНЕ ВІДШКОДУВАННЯ ЗАВДАНОГО ЗБИТКУ АБО УСУНЕННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ШКОДИ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ПОМ’ЯКШУЄ ПОКАРАННЯ: ДО ПИТАННЯ ПРО ОБСЯГ..... 291

Крисюк Ю.П. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОГРЕСИВНОЇ СИСТЕМИ УВ’ЯЗНЕННЯ АНГЛІЇ..... 296

Лемак О.В. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: СУТНІСНЕ, БЕЗПЕКОВО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ..... 303

Мостепанюк Л.О. ОБ’ЄКТ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ РОЗДІЛУ XV ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ..... 312

Никифоренко Н.А. ДЕТЕРМІНАНТИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ’ЯЗАНИХ З КОРУПЦІЄЮ..... 317

Пащенко Є.М. ЗЛОЧИННІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗСУ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ. КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ..... 324

Салій А.Я. ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КІБЕРАТАКИ В КРАЇНАХ ЄС..... 330

Тананакін О.В. СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО КВАЛІФІКУЮТЬСЯ ЯК КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ..... 335

Тома М.Г. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ..... 341

Турлова Ю.А., Колісник С.В. ДЕЯКІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ПОКАЗНИКИ БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ..... 346

Урсу В., Мустяца Е. ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 2461 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ РМ (НЕЧЕСНА КОНКУРЕНЦІЯ)..... 353

Фролова О.Г. ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ФАРМАЦЕВТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ, ВІД СУМІЖНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....360

Хорватова О.О., Пухір Ю.І. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАКОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТА В СУЧАСНИХ УМОВАХ..... 366

Шевчук А.В. ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ (СТАТТЯ 438 КК УКРАЇНИ), ВЧИНЕНЕ ВІД ІМЕНІ ТА В ІНТЕРЕСАХ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕАГУВАННЯ.....372

Ющик О.І. ПРАВОВІ АСПЕКТИ НАГЛЯДОВОЇ ПРОБАЦІЇ..... 378

CONTENTS

SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Danyliuk L.R. ENVIRONMENTAL INFORMATION PROVISION IN THE MECHANISM OF ENVIRONMENTAL AND INFORMATION POLICY OF UKRAINE..... 11

Ignatenko I. MARKET TRANSFORMATIONS IN THE DEVELOPMENT OF LAND RELATIONS (EXPERIENCE OF CANADA AND SCOTLAND)..... 16

Lisova T.V. TO THE ISSUE OF THE RIGHTS AND OBLIGATIONS OF LAND USERS IN THE FIELD OF LAND RESTORATION..... 22

Mishchuk I.V. POLITICAL AND LEGAL ASPECTS OF OBTAINING POST-WAR REPARATIONS FOR CRIMES OF ECOCIDE COMMITTED BY THE RUSSIAN FEDERATION ON THE TERRITORY OF UKRAINE..... 29

Tolkachenko O.V. ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY IN AGRICULTURE..... 35

Khrishcheva O. AGRICULTURAL COOPERATION AS A BASIS FOR ENSURING FOOD AND ENVIRONMENTAL SECURITY IN UKRAINE: LEGAL ASPECTS..... 41

SECTION 7. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Babin I.I. SELF-TAXATION AS A FORM OF PARTICIPATION OF CITIZENS IN EXPENDITURES OF THE TERRITORIAL COMMUNITY: THE EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF POLAND..... 47

Baran S. SOME ASPECTS OF REGULATING THE PROCEDURE FOR THE ADOPTION AND APPEAL OF NORMATIVE LEGAL ACTS OF LOCAL COUNCILS IN UKRAINE..... 52

Byelov D.M., Bielova M.V., Gornylo O.T. A PERSON'S RIGHT TO BE FORGOTTEN..... 57

Bondar V.V. COOPERATION OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE WITH CIVIL SOCIETY ON THE BASIS OF PARTNERSHIP UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL..... 63

Garifullin M.V. THE ISSUE OF LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES ON THE EXAMPLE OF FOREIGN COUNTRIES..... 69

Hasanov Parviz Arif. CHARACTERISTIC OF MUTUAL AGREEMENT PROCEDURE IN CASE OF THE DOUBLE TAXATION TREATY BETWEEN AZERBAIJAN AND UKRAINE..... 73

Gegliuk O.M. CHARACTERISTICS OF LEGISLATION IN THE FIELD OF HEALTH PROTECTION..... 79

Getmanets O.P. FINANCIAL LEGAL PERSONALITY OF MILITARY PERSONNEL IN UKRAINE..... 89

Hryshchuk A.B., Prots I.M. PROBLEMS OF SELECTION OF JURISDICTION CRITERIA IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS..... 94

Dyrdin M.E., Yatsyk T.P. STATE MARKET SURVEILLANCE OF NON-FOOD PRODUCTS IN UKRAINE: ANALYSIS OF THE DECISION OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE № 9-R(II)/2023 DATED NOVEMBER 1, 2023 IN CASE № 3-53/2022(126/22)..... 100

Doiar Ye. THE PLACE OF JUDICIAL ENFORCEMENT IN THE PROCESS OF IMPLEMENTATION OF LEGAL NORMS (ON THE EXAMPLE OF THE ENFORCEMENT ACTIVITY OF ADMINISTRATIVE COURTS AND COURTS WHOSE COMPETENCE INCLUDES CONSIDERATION OF CASES ON ADMINISTRATIVE OFFENSES)..... 107

Duma O.O. ELECTRONIC COMMUNICATION BETWEEN EMPLOYER AND EMPLOYEE DURING MARTIAL LAW.....114

Yesimov S.S. JUDICIAL POWER IN IMPLEMENTING THE PRINCIPLE OF SEPARATION OF POWERS IN THE BUDGET PROCESS OF UKRAINE..... 120

Yesimov S.S. PECULIARITIES AND CONTENT OF TAX LEGAL RELATIONS IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION.....127

Yefimenko N.V. MATTERS RELATED TO KEY FEATURES OF THE BY-LAW CONTESTATION ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS..... 135

Zhuravel T. THE DUALISTIC NATURE OF THE COMPETENCE OF CIVIL-MILITARY ADMINISTRATIONS: ON THE FORMULATION OF THE PROBLEM.....142

Ilchenko M.G. SUBJECTS OF FINANCIAL MONITORING OF CRYPTOCURRENCY CIRCULATION IN UKRAINE AND THEIR POWERS: FINANCIAL AND LEGAL ASPECT..... 149

Lamza D.V. GENERAL SECONDARY EDUCATION IN BULGARIA: ADMINISTRATIVE LAW ASPECTS..... 155

Lepisevich P.M. THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF JUDICIAL ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS.....161

Liashuk R., Vychavka V. LEGAL REGULATION OF THE GROUNDS FOR THE USE OF WEAPONS BY SHIPS, BOATS AND SUPPORT VESSELS OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW AND STATE OF EMERGENCY.....167

Nima A.O. ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR VIOLATION OF CUSTOMS RULES DURING THE MOVEMENT OF GOODS BY NATURAL PERSONS ACROSS THE CUSTOMS BORDER OF UKRAINE: REASONS AND SIGNS..... 174

Pai I.I. PREVENTION OF CORRUPTION RISKS DURING CUSTOMS PROCEDURES: TYPOLOGY AND SIGNS..... 181

Paslavska N.T. THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE COURTS OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY: ORGANIZATION AND FUNCTIONING..... 189

Pyroha S.S. IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE TAX SYSTEM OF COUNTRIES..... 196

Remezok A.Y. COMMUNICATION ACTIVITIES AS ONE OF THE AREAS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE INSTITUTIONAL CAPACITY OF LOCAL COURTS..... 203

Rudyak I.S. SUSTAINABILITY OF PUBLIC ADMINISTRATION IN UKRAINE: ANALYSIS OF DETERMINANTS.....208

Salo P.I. DEBATABLE ISSUES OF THE PROCEDURE FOR CONSIDERATION OF ADMINISTRATIVE CASES INVOLVING FOREIGNERS IN UKRAINE.....215

Sverdlichenko V.P. THE METAVERSE IS THE FUTURE RESEARCH SPACE FOR JURISPRUDENCE.....222

Tsukan S.V. INTERNATIONAL REGULATION OF THE TURNOVER OF VIRTUAL ASSETS: BASIC PROVISIONS AND PRINCIPLES..... 228

Shvaika M.M. DIRECTIONS AND MEANS OF IMPLEMENTING ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSUREMENT OF HUMAN AND CITIZEN RIGHTS AND FREEDOMS BY THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE..... 234

Yaroshak O.Ya. INTERACTION OF THE NATIONAL POLICE WITH LAW ENFORCEMENT UNITS IN THE COURSE OF ENSURING PUBLIC SECURITY AND ORDER DURING MASS EVENTS IN UKRAINE..... 240

SECTION 8. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Avramenko S.M., Melnyk A.R. PORTRAIT OF THE VICTIM OF DOMESTIC VIOLENCE AND ITS CHARACTERISTICS UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE..... 244

Andrusiak H.M. THE RIGHT TO LEGITIMATE HARM AS A NATURAL HUMAN RIGHT: REFLECTIONS ON THE LEGAL NATURE OF CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE THE CRIMINAL WRONGFULNESS OF AN ACT..... 250

Bryskovska O. M., Levchenko O. Yu. SEPARATE PROBLEMS OF DETECTING THE ILLEGAL SALE OF NARCOTICS..... 257

Buchkivska V.L. DISTINGUISHING CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN A STATE OF GREAT EMOTIONAL DISTRESS FROM RELATED CORPUS DELICTI OF CRIMINAL OFFENSES..... 262

Zabuha Yu.Yu., Mykhailichenko T.O. SMUGGLING «IN THE NEW WAY» OR ANALYSIS OF THE LATEST LEGISLATIVE CHANGES..... 268

Komplektova T.O. THEFT AS A TYPE OF PROPERTY OFFENSE: PROBLEMS OF CRIMINAL LAW CHARACTERIZATION..... 278

Konopelskyi V.Ya. INTERNATIONAL PRACTICE OF PREVENTING ILLEGAL DRUG TRAFFICKING..... 284

Kryklyvets D.Ye. VOLUNTARY COMPENSATION FOR HARM OR ELIMINATION OF DAMAGE CAUSED AS A CIRCUMSTANCE THAT MITIGATES THE PUNISHMENT: ON THE QUESTION OF SCOPE..... 291

Krysiuk Yu.P. FEATURES OF THE FORMATION OF THE PROGRESSIVE PRISON SYSTEM IN ENGLAND..... 296

Lemak O.V. WELFARE STATE: ESSENTIAL, SECURITY-LEGAL AND CRIMINOLOGY SIGNIFICANCE..... 303

Mostepanuk L. OBJECT OF CRIMINAL OFFENSES OF CHAPTER XV OF THE SPECIAL PART OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE: THE ISSUE OF DEFINITION..... 312

Nykyforenko N.A. DETERMINANTS OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO CORRUPTION..... 317

Pashchenko E.M. CRIMINALITY OF MILITARY SERVANTS OF THE ARMY AND OTHER MILITARY FORMS OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE. CRIMINOLOGY ASPECT..... 324

Saliy A.Ya. FEATURES OF LIABILITY FOR CYBER-ATTACKS IN EU COUNTRIES..... 330

Tananakin O.V. SOCIAL CONDITIONING OF CRIMINALIZATION OF OFFENSES QUALIFIED AS COLLABORATIVE ACTIVITY..... 335

Toma M.G. CRIMES AGAINST HUMANITY: CONCEPTS AND SIGNS..... 341

Turlova Yu.A., Kolisnyk S.V. SOME CRIMINOLOGICAL INDICATORS OF LAND MISMANAGEMENT.....346

Ursu V., Musteața E. SOME CONSIDERATIONS REGARDING THE OBJECT OF THE CRIME PROVIDED FOR IN ART. 2461 CRIMINAL CODE OF THE RM (UNFAIR COMPETITION).....353

Frolova O.G. PROBLEMS OF DISTINGUISHING CRIMINAL OFFENSES TRESPASSING PHARMACEUTICAL ACTIVITY FROM RELATED CRIMINAL OFFENSES.....360

Khorvatova O., Pukhir Y. SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF THE LEGAL ACTIVITIES OF JOURNALISTS IN MODERN CONDITIONS..... 366

Shevchuk A.V. VIOLATION OF LAWS AND CUSTOMS OF WAR (ARTICLE 438 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE), COMMITTED ON BEHALF OF AND IN THE INTERESTS OF THE RUSSIAN FEDERATION: PROBLEMS OF CRIMINAL LEGAL RESPONSE..... 372

Yushchyk O. LEGAL ASPECTS OF SUPERVISED PROBATION..... 378

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6:32(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.1

ЕКОЛОГІЧНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В МЕХАНІЗМІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Данилюк Л.Р.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового, екологічного та аграрного права
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3201-8881
e-mail: lesia.danyluik@pnu.edu.ua

Данилюк Л.Р. Екологічне інформаційне забезпечення в механізмі екологічної та інформаційної політики України.

В статті проаналізовано поняття інформаційного суспільства, екологічного інформаційного забезпечення, інформаційної політики, екологічної політики, встановлено значення екологічного інформаційного забезпечення при здійснені заходів екологічної та інформаційної безпеки, визначено місце й роль екологічного інформаційного забезпечення в механізмі екологічної та інформаційної політики України.

Розвиток якісного інформаційного суспільства неможливий без відповідних правових регуляторів і не повинен відбуватися сам по собі, без державної підтримки. Водночас формування свідомого інформаційного суспільства є запорукою функціонування демократичної держави та її інституцій. При цьому розвинутий інститут екологічного інформаційного забезпечення є основою не тільки екологічної, але й інформаційної, а відтак і національної безпеки.

В умовах наростаючих екологічних проблем і викликів, які суттєво загострилися внаслідок війни, важливо розуміти цінність для громадян права на екологічну інформацію, його роль при гарантуванні екологічної безпеки в країні та потенціал його забезпечення для подальшого розвитку держави в будь-яких сферах.

Екологічне інформаційне забезпечення є категорією, яка може застосовуватися не тільки в екологічних, але й у інформаційних і інших правовідносинах. Більше того особливості його правового режиму визначаються нормами конституційного, міжнародного, інформаційного, адміністративного, цивільного права та детально регламентується екологічним законодавством.

Однак, незважаючи на те, що регулювання еколого-інформаційних відносин здійснюється нормами різних галузей права й є однією з вихідних основ як екологічної, так і інформаційної політики України, потрібно розмежовувати їхню суть та змістовне значення в контексті тих чи інших заходів.

В статті зроблено висновок, що в рамках екологічної політики екологічне інформаційне забезпечення виступає елементом правового механізму (інструментом) реалізації цієї політики. Тоді як у межах інформаційної політики воно є видом інформації, доступ до якої гарантується державою, тобто радше об'єктом, на який спрямована така політика.

Ключові слова: інформаційне суспільство, екологічне інформаційне забезпечення, інформаційна політика, екологічна політика, екологічні права, екологічна безпека, забезпечення екологічної безпеки, управління в галузі охорони довкілля.

Danyliuk L.R. Environmental information provision in the mechanism of environmental and information policy of Ukraine.

The article analyzes the concepts of information society, environmental information provision, information policy, environmental policy, establishes the importance of environmental information

provision in implementing environmental and information safety measures, determines the place and role of environmental information provision in the mechanism of environmental and information policy of Ukraine.

The development of a high-quality information society is impossible without appropriate legal regulators and should not happen by itself, without state support. At the same time, the formation of a conscious information society is the key to the functioning of a democratic state and its institutions. Also, the developed institute of environmental information provision is the basis of not only environmental, but also informational, and therefore national security.

In the conditions of growing environmental problems and challenges, which have significantly worsened as a result of the war, it is important to understand the value for citizens of the right to environmental information, its role in guaranteeing environmental safety in the country and the potential of its provision for the further development of the state in any spheres.

Environmental information provision is a category that can be used not only in environmental, but also in informational and other legal relations. Moreover, the peculiarities of its legal regime are determined by the norms of constitutional, international, informational, administrative, civil law and are regulated in detail by environmental legislation.

However, despite the fact that the regulation of environmental and informational relations is carried out by the norms of various branches of law and is one of the basic foundations of both environmental and informational policy of Ukraine, it is necessary to distinguish their essence and substantive meaning in the context of certain measures.

The article concludes that within the framework of environmental policy, environmental information provision is an element of the legal mechanism (tool) for the implementation of this policy. Whereas within the framework of information policy, it is a type of information, access to which is guaranteed by the state, that is, rather, the object to which such a policy is directed.

Key words: information society, environmental information provision, information policy, environmental policy, environmental rights, environmental safety, ensuring environmental safety, management in the field of environmental protection.

Постановка проблеми. Сучасний стан інформаційного суспільства обумовлений динамічним розвитком інформаційних технологій, різноманітністю джерел інформації та безперервним доступом до комунікаційних каналів. Формування свідомого інформаційного суспільства є запорукою функціонування демократичної держави та її інституцій. Згідно з Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [1], розвиток останнього в Україні та впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування визначається одним з пріоритетних напрямів державної політики. Тоді як під інформаційним Закон розуміє суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвиткові та підвищуючи якість життя. Тобто належно розвинуте інформаційне суспільство – це не тільки про кількість інформації, яку отримують громадяни, але й про їхню здатність критично аналізувати її, конструктивно опрацьовувати та робити обдумані висновки. Розвиток якісного інформаційного суспільства неможливий без відповідних правових регуляторів і не повинен відбуватися сам по собі, без державної підтримки.

На жаль, сьогодні ми щоденно зіштовхуємося з прикладами недотримання інформаційної гігієни й неналежної медіаграмотності, фактами поширення недостовірної інформації або явно неправдивої інформації, випадками перекручування відомостей і їх спотворення, прецедентами несвоєчасного надання інформації, безпідставних відмов в її наданні або ненаданні. Все це в реаліях нашого часу нерідко призводить до інформаційних маніпуляцій і становить загрозу інформаційній безпеці України. В умовах наростаючих екологічних проблем і викликів, які суттєво загострилися внаслідок війни, важливо розуміти цінність для громадян права на екологічну інформацію, його роль при гарантуванні екологічної безпеки в країні та потенціал його забезпечення для подальшого розвитку держави в будь-яких сферах. Саме тому важливо з'ясувати місце та значення екологічного інформаційного забезпечення в механізмі екологічної та інформаційної політики України.

Стан опрацювання цієї проблематики свідчить, що в еколого-правовій доктрині значна увага приділяється дослідженню права на екологічну інформацію, порядку його реалізації тощо. Водночас екологічна інформація, її правовий режим і процес доступу до неї вивчаються й представниками науки конституційного, міжнародного, адміністративного та інших галузей права. Теоретичним підґрунтями даної статті є доктринальні доробки В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімової, Г.І. Балюк, А.П. Гетьмана, І.І. Каракаша, Н.Р. Кобецької, В.В. Костицького, С.М. Кравченко, М.В. Краснової, Н.Р. Малишевої, А.К. Соколової, Ю.С. Шемшученка та інших. Проте, незважаючи на вагому наукову основу, тема екологічного інформаційного забезпечення в механізмі екологічної та інформаційної політики України є нерозкритою та потребує опрацювання.

Метою статті є аналіз поняття інформаційного суспільства, екологічного інформаційного забезпечення, інформаційної політики, екологічної політики, встановлення ролі екологічного інформаційного забезпечення в механізмі екологічної та інформаційної політики України.

Виклад основного матеріалу. Перш за все варто сказати, що екологічне інформаційне забезпечення (екологічне інформування) має комплексний характер, який проявляється в різнофункціональних підходах до тлумачення його змісту. Як правило екологічне інформаційне забезпечення розуміють як: елемент правового механізму (інструмент) реалізації державної політики в сфері забезпечення екологічної безпеки; функцію управління в сфері природокористування та охорони довкілля; гарантію прав громадян на безпечне для життя й здоров'я довкілля та вільний доступ до інформації про його стан [2, с. 138].

Розглядаючи екологічне інформаційне забезпечення в якості правового інструменту реалізації державної політики в сфері забезпечення екологічної безпеки, слід відзначити, що відповідно до ч. 1 ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [3], екологічна безпека є такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Тоді як інформаційна безпека України – складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом [4]. А згідно з ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» [5], національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями (ч. 4 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України»).

Тобто розвинутий інститут екологічного інформаційного забезпечення є запорукою не тільки екологічної, але й інформаційної, а відтак і національної безпеки.

Національна політика розвитку інформаційного суспільства в Україні ґрунтується на засадах: пріоритетності науково-технічного та інноваційного розвитку держави; формування необхідних для цього законодавчих і сприятливих економічних умов; всебічного розвитку загальнодоступної інформаційної інфраструктури, інформаційних ресурсів та забезпечення повсюдного доступу до телекомунікаційних послуг та інформаційно-комунікаційних технологій; сприяння збільшенню різноманітності та кількості електронних послуг, забезпеченню створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів; поліпшення кадрового потенціалу; посилення мотивації щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій; широкого впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в науку, освіту, культуру, охорону здоров'я, охорону навколишнього середовища; забезпечення інформаційної безпеки. Виконання поставлених завдань такої політики в сфері охорони навколишнього природного середовища може бути забезпечено серед іншого шляхом розширення доступу громадськості до екологічної інформації, своєчасного інформування про результати регіонального екологічного аудиту та екологічного моніторингу, прийняття рішень щодо екологічних проблем і врахування інтересів громадськості при їхньому

вирішенні. Разом із цим інформаційна безпека в інформаційному суспільстві полягає в стані захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України «Про інформацію» [6], основними напрямами державної інформаційної політики є: забезпечення доступу кожного до інформації; забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства; забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень; створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування; постійне оновлення, збагачення та зберігання національних інформаційних ресурсів; забезпечення інформаційної безпеки України; сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору.

В Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [7] з-поміж основних засад державної екологічної політики можна виділити: відповідальність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за доступність, своєчасність і достовірність екологічної інформації; упровадження новітніх засобів і форм комунікацій та ефективної інформаційної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Як бачимо екологічне інформаційне забезпечення є категорією, яка може застосовуватися не тільки в екологічних, але й у інформаційних і інших правовідносинах. Більше того особливості його правового режиму визначаються нормами конституційного, міжнародного, інформаційного, адміністративного, цивільного права та детально регламентується екологічним законодавством.

Фактично екологічне інформаційне забезпечення носить комплексний характер, оскільки регулюється значною кількістю законодавчих та підзаконних актів різних галузей національного та міжнародного законодавства [8, с. 142].

Можна класифікувати ці норми за різними критеріями. Так, залежно від видів екологічно важливих відомостей, їх джерел і органів, які уповноважені забезпечити вільний доступ до них пропонується виділити наступні блоки правового регулювання екологічного інформування: а) нормативно-правові акти, які заклали концептуальні основи екологічного інформування та принципи його гарантування; б) нормативно-правові акти, які визначають зобов'язаних щодо забезпечення екологічного інформування осіб і їх правове становище; в) нормативно-правові акти, які визначають види та джерела екологічного інформування; г) нормативно-правові акти, які регламентують процедури екологічного інформаційного забезпечення; д) нормативно-правові акти, які встановлюють забезпечувальні (охоронні) засоби екологічного інформування [9, с. 46].

Водночас, незважаючи на те, що регулювання еколого-інформаційних відносин здійснюється нормами різних галузей права (хоча й пріоритетним в даному процесі залишається екологічне законодавство) й є однією з вихідних основ як екологічної, так і інформаційної політики України, потрібно розмежовувати їхню суть та змістовне значення в контексті тих чи інших заходів.

Зокрема в рамках екологічної політики екологічне інформаційне забезпечення виступає елементом правового механізму (інструментом) реалізації цієї політики. Тоді як у межах інформаційної політики воно є видом інформації, доступ до якої гарантується державою, тобто радше об'єктом, на який спрямована така політика.

Висновки. Отже, еколого-інформаційні правовідносини – це врегульовані актами міжнародного законодавства, Конституцією, законами і підзаконними нормативно-правовими актами України суспільні відносини, які виникають в процесі екологічного інформаційного забезпечення та реалізації права на вільний доступ до інформації про стан довкілля [2, с. 139]. Базовими засадами регулювання еколого-інформаційних відносин оперують норми конституційного, міжнародного, екологічного, інформаційного та інших галузей права, що вказує на комплексний характер інституту екологічного інформаційного забезпечення.

Аналіз дефініцій інформаційного суспільства, екологічного інформаційного забезпечення, інформаційної політики, екологічної політики дозволяє стверджувати, що екологічне інформаційне забезпечення знаходиться серед ключових пріоритетів при здійснені заходів екологічної та

інформаційної безпеки. Відтак, встановлюючи місце екологічного інформаційного забезпечення в механізмі екологічної та інформаційної політики України, доцільно розглядати його крізь призму заходів екологічної та інформаційної безпеки. Тому можна зробити висновок, що екологічне інформаційне забезпечення виступає елементом правового механізму (інструментом) реалізації екологічної політики та об'єктом, на гарантування якого спрямована інформаційна політика.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/537-16#Text (дата звернення: 10.02.2024).
2. Данилюк Л.Р. Наукові підходи до розуміння змісту поняття екологічного інформаційного забезпечення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* Івано-Франківськ, 2021. Випуск 57. С. 129–141. URL: https://scijournals.pnu. edu.ua/index.php/apiclu/article/view/6038/6579 (дата звернення: 10.02.2024).
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. Дата оновлення: 08.10.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 10.02.2024).
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text (дата звернення: 10.02.2024).
5. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2465-VIII. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 10.02.2024).
6. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. Дата оновлення: 27.07.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 10.02.2024).
7. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2029 р. № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2697-19#Text (дата звернення: 10.02.2024).
8. Проблеми права екологічної безпеки: навч. посіб. / М.В. Краснова, Г.І. Балюк, А.Г. Бобкова [та ін.]; під заг. ред. М.В. Краснової та Р.С. Кіріна; відп. ред. В.І. Андрейцев; М-во освіти і науки України; Київ. нац. ун-т, Нац. гірн. ун-т. Дніпро: НГУ, 2016. 575 с.
9. Краснова М.В. Правове регулювання екологічного інформування: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* Київ, 2002. Випуск 45. С. 46–54.

УДК 349.41
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.2

РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН (ДОСВІД КАНАДИ ТА ШОТЛАНДІЇ)

Ігнатенко І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-0398-989X
e-mail: irena.nekosargot@gmail.com

Ігнатенко І.В. Ринкові трансформації розвитку земельних відносин (досвід Канади та Шотландії).

Розвиток земельних відносин сьогодні залишається одним із найважливіших завдань України. Пріоритетними напрямами розвитку таких відносин є створення умов для включення землі до господарського обігу та регулювання земельних відносин у поєднанні зі збільшенням доходів бюджетів усіх рівнів від використання землі.

У сучасних умовах земельна політика розвинених країн створює механізми регулювання ринку земель із багатогранним соціально-економічним змістом. Цей складний процес супроводжується реформуванням земельних відносин. Ефективність управління земельними ресурсами забезпечує розвиток ринку земель. Дискусії щодо створення повноцінного земельного ринку в Україні ведуться й донині. Аналіз закордонного досвіду дозволить трансформувати земельні відносини в Україні.

Природні ресурси різноманітні, але земля стає дедалі більш цінним ресурсом для більшості країн. Вони намагаються досягти високих показників економічного зростання, яке, у свою чергу, пов'язане з освоєнням та розробкою земельних ресурсів. Нерідко виявляється, що таке «освоєння» пов'язане із захопленням мільйона гектарів сільськогосподарських земель багатими корпораціями або навіть іноземними державами. Позбавлення прав на землю претендує на статус найвідомішої і водночас мало дослідженої форми позбавлення прав не тільки в сучасній літературі, присвяченій «захопленню земель», а й загалом у класичній теорії. У статті розглянуто чинники, що сприяють «захопленню земель». Проаналізовано глобальні фактори, що зумовлюють аналогічні процеси в Канаді та Шотландії, сучасні наслідки, визначено майбутні ризики. Встановлено, що чинники «захоплення земель» сільськогосподарського призначення мають різну природу. Це і значна цінова диференціація на ринку землі, і зростання інвестиційної привабливості сільськогосподарських земель, наслідки здійснення приватизації та консолідації земель. Показано провідну роль держави у процесі інвестування та наявність стратегії щодо поширення впливу розглянутих країн, яка реалізується паралельно зі скупкою земель.

Ключові слова: використання земель, право землекористування, право власності; оренда землі, законодавство Канади; законодавство Великої Британії; земельні правовідносини; земельні спори; управління землями; ринок землі; обмеження прав; правовий режим земель.

Ignatenko I. Market transformations in the development of land relations (experience of Canada and Scotland).

The development of land relations today remains one of the most important tasks of Ukraine. The priority directions for the development of such relations are the creation of conditions for the inclusion of land to the economic circulation and the regulation of land relations in combination with the increase of budget revenues of all levels from the use of land.

In modern conditions, the land policy of developed countries creates mechanisms for regulating the land market with a multifaceted socio-economic content. This complex process is accompanied by the reform of land relations. Effective management of land resources ensures the development of the land

market. Discussions regarding the creation of a full-fledged land market in Ukraine are still ongoing. Analysis of foreign experience will allow to transform land relations in Ukraine.

Natural resources are diverse, but land is becoming an increasingly valuable resource for most countries. They are trying to achieve high rates of economic growth, which, in turn, are related to the development of land resources. It often turns out that such «development» is connected with the seizure of a million hectares of agricultural land by rich corporations or even foreign states. Deprivation of rights to land claims the status of the most famous and, at the same time, little-researched form of deprivation of rights not only in modern literature devoted to «land grabbing», but also in classical theory in general. The article discusses the factors contributing to «land grabbing». Global factors causing similar processes in Canada and Scotland, current consequences, future risks are identified. It was established that the factors of «grabbing of land» for agricultural purposes are of different nature. This is a significant price differentiation on the land market, and the increase in the investment attractiveness of agricultural land, the consequences of privatization and land consolidation. The leading role of the state in the investment process and the existence of a strategy for spreading the influence of the countries in question, which is implemented in parallel with the purchase of land, are shown.

Key words: land use; land use right; ownership; land lease; legislation of Canada; legislation of Great Britain; land legal relations; land disputes; land management; land market; limitation of rights; legal regime of lands.

Постановка проблеми. Останніми роками зростає інтерес науковців до зміни моделей власності на землі сільськогосподарського призначення по всьому світу. Ці зміни є невід'ємною частиною поточної реструктуризації глобальної продовольчої системи під режим корпоративного харчування [1]. Хоча ця трансформація почалася ще у 1980-х роках з глобалізацією різноманітних агропродовольчих секторів, вона прискорилася після глобальної продовольчої кризи 2007-2008 років. Домінуючими тенденціями в корпоративному продовольчому режимі є зростаюча концентрація влади та ресурсів в руках агробізнеса, маргіналізація дрібних фермерів і нестабільність глобального ринку. Саме в цьому контексті відбуваються значні трансформації в моделях власності на землі сільськогосподарського призначення. Зокрема, все більше уваги приділяється масштабній купівлі сільськогосподарських земель за участю державних інвестиційних фондів, корпорацій агробізнесу, хедж-фондів, пенсійних фондів та ін. Ці процеси отримали назву «захоплення землі» [2]. Вони викликають багато запитань щодо зміни володіння сільськогосподарськими землями та контролю, включаючи: взаємовідносини між власниками сільськогосподарських земель та орендарями; мотиви прийняття рішень інвесторами порівняно із землевласниками сімейних ферм; екологічні питання, пов'язані з землекористуванням, ґрунтом, водою та біорізноманіттям; наслідки для сільських громад; контроль над виробництвом продуктів харчування; продовольча безпека та продовольчий суверенітет.

Як відомо, формування ринку сільськогосподарських земель – одне з найбільш суперечливих та політизованих питань політичного життя України. Більше 20 років це питання не можуть вирішити, хоча всі розуміють, що формування ринку землі є необхідною складовою для подальшого розвитку ринкової економіки в Україні. Ось чому необхідно якнайшвидше перейняти закордонний досвід та створити власну міцну правову базу, щоб ринок був ефективним і максимально прозорим і конкурентоспроможним [3]. Ключовим залишається питання власності на землю в сільському господарстві, де володіння, користування й розпорядження земельними ресурсами вимагають подальших ґрунтовних обговорень та детального правового врегулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зростає кількість літератури щодо глобального «захоплення земель» у XXI столітті (White Borras, Hall Scoones & Woolford; Cotula; De Schutter; GRAIN; Margulis McKeon & Borras; Murmis; Pearce; La Vía Campesina). Відомі журнали, такі як Journal of Peasant Studies (2012), Globalizations (2013), Third World Quarterly (2013) і Development and Change (2013) – опублікували спеціальні видання, які досліджують «захоплення землі». Такі дослідження показують, як доступ до землі обговорюється через неформальні відносини влади [4], як логіка «недокористуваної» землі залучає державу до масштабного контрактного землеробства [5] і як розгортаються рухи позбавлених власності людей у зв'язку із забезпеченням нових прав на землю [6].

Постановка завдання. Завдання статті полягає в тому, щоб дослідити ринкові трансформації розвитку земельних відносин у Канаді та Шотландії та визначити на цій основі пріоритетні напрями удосконалення земельного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. «Захоплення земель» є явищем XXI століття, коли значні масиви сільськогосподарських земель скуповуються інвестиційними фондами, корпораціями, пенсійними фондами та для забезпечення приватних інтересів. В багатьох випадках йдеться про купівлю землі, однак використовується і довгострокова оренда. Термін «глобальне захоплення землі» було введено організацією громадянського суспільства GRAIN, яка протягом кількох років збирала веб-базу новин про масштабні угоди із землею (farmlandgrab.org). Цей термін навмисно політизує масштабні земельні угоди, щоб підкреслити їх значення щодо позбавлення власності дрібних фермерів, корінне населення та ін.

Незважаючи на критику з боку суспільства, з'явилися деякі міжнародні ініціативи щодо регулювання масштабних земельних угод. Деякі з найбільших інвесторів в сільськогосподарські землі розробили набір добровільних «принципів відповідального інвестування в сільськогосподарські землі», які включають зобов'язання щодо «сприяння екологічній стійкості, поваги до трудових прав і прав людини, дотримання існуючих прав на землю та ресурси, дотримання високих ділових і етичних стандартів, а також звітування щодо діяльності і прогрес у впровадженні та просуванні Принципів» (Principles of Responsible Investment (PRI)) [7]. Тим часом UNCTAD, FAO, IFAD і Світовий банк розробили аналогічний набір принципів, з багатьма такими самими положеннями, разом із зобов'язаннями гарантувати, що інвестиції не ставлять під загрозу, а покращують продовольчу безпеку та призводять до «бажаних соціальних та розподільних наслідків» [8]. Ці добровільні гарантії були відкинуті критиками в середені громадського суспільства (такими як GRAIN) через слабкий набір стандартів, покликаних створити відтінок соціальної відповідальності за «захоплення землі» [9], а також науковцями через те, що вони не поставили під сумнів основні припущення земельних гонок (land rush), а також їх причини [10].

Як процеси так і наслідки масштабних угод із землею надзвичайно відрізняються залежно від соціального та географічного контексту. При цьому, спільним є передача права власності та контролю над землею та ресурсами від місцевих громад та жителів до фінансового капіталу та корпоративних інтересів. Хоча більшість літератури щодо «захоплення землі» зосереджена на глобальному Півдні, останні публікації застосували цю концепцію до зміни моделей власності на сільськогосподарські землі в Західній Європі [11] та США [12]. На глобальній Півночі масштабні угоди із землею не передбачають такого ж явного позбавлення володіння та порушення прав людини, і не обов'язково призводять до значних змін у землекористуванні чи системах виробництва, як це було у випадку «захоплення землі», яке відбувалося на глобальному Півдні.

Сьогоднішні тенденції свідчать, що транзакції здійснюються в дуже нерівних умовах, у яких деякі учасники (інвестори з десятками або сотнями мільйонів доларів у своєму розпорядженні) мають значно більше ресурсів, ніж інші (сімейні фермери). Крім того, як зазначається в літературі, скупка сільськогосподарських земель у таких країнах, як Канада, тісно пов'язана з неоліберальною реструктуризацією сільськогосподарського сектора, яка сконцентрувала владу та ресурси в меншій кількості рук. Зокрема, поява нових гравців змінює політичну та економічну динаміку доступу до сільськогосподарських земель і контролю над ними, що має наслідки для сімейних ферм різного масштабу, сільських громад і молодих фермерів [13]. Тому використовуємо поняття «захоплення землі» як концептуальну основу для проблематизації дедалі більшої нерівності ресурсів і влади різних учасників ринку.

В літературі акцентується увага на тому, що існує низка складних глобальних факторів, які спричинили нещодавню хвилю масштабних земельних угод. По-перше, зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію, включно з зерном для біопалива, сприяв високим цінам на продовольство, зробив сільськогосподарські угіддя та первинне виробництво більш привабливими для капіталу. По-друге, низка фінансових суб'єктів інвестували значні суми в продовольчий та сільськогосподарський сектори як засіб пом'якшення ризиків, диверсифікації своїх портфелів і досягнення вищих прибутків, здійснивши так звану «фінансіалізацію» сільського господарства. По-третє, уряди відіграють важливу роль, оскільки цільові країни заохочують масштабні інвестиції у свої сільськогосподарські сектори, а країни-інвестори запускають нові проекти для покращення продовольчої безпеки шляхом переміщення виробництва ключових товарів за межі країни [14].

Потрібно констатувати, що боротьба за землю викликала політичну мобілізацію та опір. Випадки в Канаді та Шотландії свідчать про «контррухи» проти збільшення фінансування сільськогосподарських земель, обмеження доступу та консолідації через переосмислення відносин власності.

Як відомо, агропродовольча система Канади є високоіндустріалізованою та орієнтованою на експорт. Хоча ключові ланки агропродовольчого ланцюга контролюються великими корпорація-

ми, переважна більшість сільськогосподарських земель перебувають у приватній власності, а 97% ферм є сімейними [15]. За останні десятиліття середні розміри ферм значно зросли, а власність на землю стала помітно більш концентрованою [16]. Маючи низький прибуткок, багато фермерів максимізують виробництво, обробляючи місцеві прерії, заповнюючи заболочені землі та вирубуючи свої ліси. Економічний тиск у поєднанні з моделлю приватної власності перешкоджає більш багатофункціональному та екологічному підходу до використання сільськогосподарських земель.

Виняток існує в особливостях федеральних систем громадських пасовищ. Засновані в 1935 році, вони включали в себе більш ніж 2,3 мільйонів акрів важливих державних земель в прерійних провінціях з метою забезпечення власників ранчо засобами до існування, збереження ґрунту, захисту тварин, що знаходилися під загрозою зникнення, і забезпечення доступу до рекреації. У 2012 році федеральний консервативний уряд припинив програму, що створило ризик приватизації землі. Однак власники ранчо, мисливці, природоохоронці та інші організації об'єднались, щоб протистояти приватизації, і, зрештою, уряди провінцій залишили землю у державній власності, здаючи її в оренду приватним і некомерційним пасовищним колективам. Ці колективи співпрацюють із природоохоронними організаціями, які надають фінансування для забезпечення стабільності володіння, громадського доступу та середовища існування дикої природи. Тобто, колективи прагнуть зберегти багатофункціональне розуміння прерій як суспільного блага. Однак ця модель громадянського суспільства стикається з проблемами, зокрема нестабільним фінансуванням і зміною пріоритетів від партнерів. Можно припустити, що модель громадських пасовищ забезпечує шлях до переосмислення сільськогосподарських земель в суспільних інтересах і для полегшення доступу до землі та зміни власності.

Однак починаючи з середини 2000-х років, цілий ряд нових суб'єктів, включно з інвестиційними компаніями сільськогосподарських земель, пенсійними фондами та сімейними та корпоративними мегафермами, придбали великі масиви сільськогосподарських земель у деяких провінціях Канади [17, 18].

Є кілька причин, чому сільськогосподарські землі деяких провінцій Канади стали особливо привабливими для інвесторів. Почнемо з того, що ці провінції лібералізували свої закони про власність на сільськогосподарські землі. До цього право власності на сільськогосподарські землі було обмежено громадянами відповідної провінції та сільськогосподарськими корпораціями, що належать до цієї провінції [20]. Законодавство розширило положення щодо права власності на всіх громадян Канади та на певні класи канадських корпорацій. Проголошувалося, що «провінції відкриті для зовнішніх інвестицій». Ця зміна політики викликала інтерес інвесторів до сільськогосподарських угідь, частково через те, що деякі вважали, що попередні обмеження штучно підтримували ціни на землю в провінціях на низькому рівні. Деякі провінції також приваблювали інвесторів завдяки значній кількості високоякісних сільськогосподарських угідь, наявності промислово розвиненого сільськогосподарського сектора, сучасної інфраструктури та стабільного правового та політичного середовища [13].

Всі ці умови зіграли свою роль у появі нових моделей володіння сільськогосподарськими землями та інвестицій [13]. Наприклад, деякі фірми, які займаються інвестиціями в сільськогосподарські угіддя, співпрацюють із фермерами, які бажають розширити свою земельну базу, але без залучення додаткових боргів. У цих випадках інвестиційна компанія купує землю, визначену фермером, і потім здає її в оренду, що дозволяє фермеру оптимізувати використання своєї праці та/або техніки. Це сприяє подальшій консолідації сільськогосподарського виробництва під меншою кількістю операторів. В інших випадках інвестиційні компанії стверджують, що вони можуть сприяти іншій формі «наступництва» ферми, оскільки вони викуповують землю у фермерів, які вийшли на пенсію, і здають в оренду наступному поколінню фермерської сім'ї. Ідея полягає в тому, що це дозволить молодому поколінню, яке, можливо, не зможе дозволити собі купити землю, продовжувати займатися землеробством і поступово викуповувати землю.

Цікавою є позиція першої міністерки Шотландії Ніколи Стерджен, яка заявила, що «земля Шотландії має бути надбанням, яке приносить користь багатьом, а не небагатьом». Набір широкомасштабних законів про земельну реформу та політика Шотландії спрямовані на сприяння соціальній справедливості та економічному відродженню сільських територій через створення нових прав на землю [21]. Основні положення Законів зосереджені навколо «права громади купувати», що надає органам громади першочергове право відмови від сільської та міської власності. У випадку землеробства та сталого розвитку ці права стають абсолютними [22]. Ці повноважен-

ня підтримують мету нинішньої децентралізованої адміністрації передати землю з державної та приватної власності у власність місцевих органів громади, частково через висококонцентровану модель приватного землеволодіння в Шотландії.

Останній етап Закону про земельну реформу (Шотландія) 2016 року («Частина 5») сприяв обов'язковому продажу землі органам громади, якщо вважається, що передача права власності сприятиме досягненню «сталого розвитку» по відношенню до землі, і де збереження статус-кво вважається «шкідливим» для місцевої громади та суспільних інтересів. Законодавство про земельну реформу викликало цим громадську активність та офіційний дискурс шотландського уряду щодо «правильного» використання землі, спровокувало нові дебати щодо переваги прав власності та про те, як вирішити, хто отримує вигоду від землі [23].

Нашій країні потрібно перейняти досвід земельної політики Шотландії, яка спрямована на підтримку найкращої екологічної ситуації, збереження якості землі, проведення заходів щодо покращення стану земель, підтримки земельного ландшафту, а також забезпечення захисту прав фермерів. А також ті заходи земельної політики, які не дають можливості втрачати сільськогосподарські землі. А це можливо за допомогою ринкового механізму, податкових систем та різноманітних сільськогосподарських кредитів та субсидій для забезпечення стійкості аграрного виробництва та розвитку сільськогосподарського виробництва на неродючих землях.

Висновки. Викладений матеріал демонструє різноманіття підходів до оспорювання домінуючих земельних відносин, які відображають креативне використання як існуючих, так і нових правових маневрів (тобто реформування законодавства, регулювання землекористування). Ці суперечки відбуваються в соціально-політичному контексті, успадкованою несправедливістю (Шотландія), або прискоренням корпоративної динаміки, що призводить до «сучасної» несправедливості (Канада). Там, де виникає виклик укоріненим режимам власності, роль держави є вирішальною, оскільки вона втручається в земельні відносини для досягнення потенційних земельних реформ, а не покладається на ринкові інтервенції [24].

Не стверджуємо, що всі випадки концентрації сільськогосподарських угідь є «захопленням землі». Скоріше констатуємо, що існує складний зв'язок між триваючою концентрацією власності, контролем над сільськогосподарськими ресурсами та появою нових гравців – «захоплювачів землі». Ці тенденції можуть посилювати одна одну, оскільки більш концентровані земельні володіння стають привабливими об'єктами для зовнішніх інвестицій, а також у міру того, як нові гравці стають великими землевласниками.

В Україні не всі питання функціонування ринку землі є законодавчо врегульованими. Існує загроза неконтрольованого «захоплення землі». Наприклад, сьогодні агрохолдинги користуються землею на правах оренди, але найближчим часом відповідно до нових норм законодавства можуть стати власниками угідь, фактично господарями країни. Крім того, ризиком існування таких норм є можливість купівлі землі серйозними геополітичними гравцями, які потерпають від нестачі продовольства. В першу чергу, це Китай. І це без перебільшення може становити загрозу національній безпеці [25].

Актуальність і важливість питання формування ринку земель в Україні, зумовлює складність його розв'язання. Більшість проблем, які при цьому виникають, є новими для українського суспільства, і в значній мірі підходи до їх розв'язання ще тільки окреслюються, тому питання трансформації земельних відносин потребує грунтовних досліджень та вивчення закордонного досвіду. Так, спираючись на реформи в Шотландії, Канаді, далі будемо спостерігати трансформацію відносин власності на землю та як впливові суб'єкти продовольчої системи намагаються використати правові норми власності, щоб легітимізувати свій контроль над ресурсами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. McMichael P. The land grab and corporate food regime restructuring. *Journal of Peasant Studies.* 2012. № 39 (3-4). P. 681–701.
2. GRAIN. Seized: The 2008 grab for food and financial security. 2008. URL: http://www.grain.org/article/entries/93-seized-the-2008-landgrab-for-food-and-financial-security.
3. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Leiba L. Land-use rights for agricultural land in Ukraine. *Ius Humani. Law Journal.* 2020. Vol. 9. № 1. P. 159–178.
4. Ribot J. C. and Peluso N. L. A theory of access. *Rural Sociol.* № 68. 2009. P. 153–181. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1549-0831.2003. tb00133.x.

5. Li T.M. Centering labor in the land grab debate. *J. Peasant Stud.* № 38. 2011. P. 281–298. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/ 03066150.2011.559009.
6. Desmarais A.A. The Vía Campesina: Consolidating an international peasant and farm movement. *J. Peasant Stud.* № 29. 2002. P. 91–124. URL: https://www.tandfonline.com/doi/ abs/10.1080/714003943.
7. Principles of Responsible Investment (PRI). The principles of responsible investment in farmland. 2014. URL: http://www.unpri.org/areas-of-work/ implementation-support/the-principles-for-responsible-investment-in-farmland/.
8. UNCTAD. United Nations Conference on Trade and Development. Principles for responsible agricultural investment. 2014. URL: https://unctad.org/ publications.
9. GRAIN. Responsible farmland investing? Current efforts to regulate land grabs will make things worse. 2012. URL: http://www.grain.org/article/entries/4564-responsible-farmland-investing-current-efforts-to-regulate-land-grabs-will-make-things-worse.
10. White B., Borras S., Hall R., Scoones I., Woolford W. The new enclosures: Critical perspectives on corporate land deals. *Journal of Peasant Studies.* 2012. № 39(3-4). P. 619–647.
11. Franco J., Borras S. M. Jr. (Eds.). Land concentration, land grabbing and peoples' struggles in Europe. Published by Transnational Institute for the European Coordination of Via Campesina and Hands off the land network. 2013. URL: https://www.tni.org/en/publication/land-concentration-land-grabbing-and-peoples-struggles-in-europe-0.
12. Ross L., Mittal A. (Eds.) Down on the farm - Wall Street: America's new farmer. The Oakland Institute. 2014. URL: http://www.oaklandinstitute.org/sites/oaklandinstitute.org/ files/OI_Report_Down_on_the_Farm.pdf.
13. Sommerville M., Magnan A. «Pinstripes on the prairies»: Examining the financialization of farming systems in the Canadian Prairie provinces. *Journal of Peasant Studies.* 2015. Vol. 2. P. 119–144.
14. Cotula L. The international political economy of the global land rush: A Critical appraisal of trends, scale, geography and drivers. *Journal of Peasant Studies*. 2012. № 39(3-4). P. 649–680.
15. Statistics Canada Table 32-10-0433-01. Farms Classified by Operating Arrangement. Ottawa, ON: Statistics Canada. 2016.
16. Qualman D., Desmarais A. A., Magnan A., Wendimu M. Concentration Matters: Farmland Inequality on the Prairies. 2020. URL: https://www.policyalternatives.ca/ publications/reports/ concentration-matters.
17. Sommerville M. Financializing prairie farmland: farmland investment funds and the restructuring of family farming system in central Canada. LDPI Working Paper 38. 2013. URL: https:// www.iss.nl/sites/corporate/ files/LDPI_WP_38.pdf.
18. Magnan A. New avenues of farm corporatization in the prairie grain sector: Farm family entrepreneurs and the case of One Earth Farms. *Agriculture and Human Values*. 2012. № 29(2). P. 161–175.
19. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Shvydka V. Economic and legal differences in patterns of land use in Ukraine. *Amozonia Investiga.* Vol. 18. 2019. P. 103–110.
20. Ferguson S., Furtan H., Carlberg, J. The political economy of farmland ownership regulations and land prices. *Agricultural Economics.* 2006. № 35. P. 59–65.
21. Scottish Government. Land Reform. 2020. URL: https://www.gov.scot/policies/land-reform/.
22. Ross A. «The evolution of sustainable development in scotland: a case study of community right to buy law and policy, 2008-18. Chapter 10» in Land Reform in Scotland: History, Law and Policy, eds M.M. Combe, J. Glass, and A. Tindley (Edinburgh: Edinburgh University Press). 2020. P. 236–262.
23. McKee A. Legitimising the laird? Communicative action and the role of private landowner and community engagement in rural sustainability. *J. Rural Stud.* № 41. 2015. P. 23–36. URL: https:// www.sciencedirect.com/science/article/ abs/pii/S0743016715300085.
24. Holt Giménez E., Shattuck A. Food crises, food regimes and food movements: rumblings of reform or tides of transformation? *J. Peasant Stud.* № 38. 2011. P. 109–144.
25. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Chyryk A., Danilik D. State regulation of sustainable development of rural areas in the system of food security of Ukraine. *Visions for Sustainability*. 2023. Vol. 20. P. 1–23.

УДК 349.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.3

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧІВ У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

Лісова Т.В.,
доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3747-1733,
e-mail: t.v.lisova@nlu.edu.ua

Лісова Т.В. До питання про права та обов'язки землекористувачів у сфері відновлення земель.

Статтю присвячено проблемі правового забезпечення прав та обов'язків землекористувачів у сфері відновлення земель. У статті підкреслюється, що значна частина земель незалежно від їх цільового призначення вимагає проведення невідкладних заходів відновлення, проте у наукових працях висвітлено лише окремі аспекти правової охорони та відновлення земель, а комплексного аналізу питань щодо забезпечення реалізації прав та виконання обов'язків власників та користувачів земельних ділянок щодо їх охорони та відновлення фактично не існує.

У статті наголошено, що зміст правовідносин складають суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Досліджено точки зору науковців щодо вказаних понять. Акцентовано увагу, що правовідносини у сфері відновлення земель належать до правовідносин активного типу, адже забезпечення відновлення земель потребує активних дій з боку зобов'язаних суб'єктів.

Головним правовідносинах з відновлення земель є юридичний обов'язок, що знаходить свій прояв в активній поведінці зобов'язаної особи з метою забезпечення суб'єктивних прав інших суб'єктів.

Проаналізовано загальні права та обов'язки користувачів земельних ділянок за чинним земельним законодавством. Досліджено правові колізії та прогалини у вказаній царині. Наголошено, що відновлювати земельні ділянки повинні як їх власники, так і користувачі у процесі їх експлуатації. Запропоновано внесення відповідних змін до земельного законодавства щодо розширення та систематизації прав та обов'язків користувачів земельних ділянок.

Розглянуто підстави примусового припинення прав на земельні ділянки. Акцентовано увагу на особливостях підстави примусового припинення права користування земельною ділянкою, що полягає в неусуненні допущених порушень законодавства землекористувачем.

Певну увагу приділено проблемі відновлення земель в умовах бойових дій. Досліджено питання щодо відшкодування заподіяних збитків внаслідок надзвичайних ситуацій та збройної агресії. Проаналізовано законодавчі норми, спрямовані на визначення шкоди та відшкодування шкоди власникам та користувачам земельних ділянок.

Ключові слова: земельні ділянки, власники, користувачі, права, обов'язки, відновлення, охорона, примусове припинення прав, відшкодування, збитки.

Lisova T.V. To the issue of the rights and obligations of land users in the field of land restoration.

The article is devoted to the problem of legal protection of the rights and obligations of land users in the field of land restoration. The article emphasizes that a significant part of lands, regardless of their purpose, requires urgent restoration measures, however, scientific works highlight only certain aspects of legal protection and restoration of lands, as well as a comprehensive analysis of issues related to ensuring the realization of the rights and fulfillment of the obligations of owners and users of land plots for their protection and restoration actually do not exist.

The article emphasizes that the content of legal relations consists of subjective rights and legal obligations. The viewpoints of scientists regarding the specified concepts were studied. Attention is

drawn to the fact that legal relations in the field of land restoration belong to the active type of legal relations, because the provision of land restoration requires active actions on the part of the obliged entities.

The main legal relationship for land restoration is a legal obligation that manifests itself in the active behavior of the obligated person in order to ensure the subjective rights of other subjects.

The general rights and responsibilities of land plot users under current land legislation have been analyzed. Legal conflicts and gaps in the specified area have been studied. It was emphasized that land plots should be restored by both their owners and users in the process of their exploitation. It is proposed to make appropriate changes to the land legislation regarding the expansion and systematization of the rights and obligations of land plot users.

The author examines the grounds for compulsory termination of rights to land plots. The author emphasizes the peculiarities of the grounds for compulsory termination of the right to use a land plot, which is the failure to eliminate the committed violations of the law by the land user.

Some attention is paid to the problem of land restoration in the conditions of hostilities. The issue of compensation for damages caused as a result of emergency situations and armed aggression was investigated. Legislative norms aimed at determining damage and compensation for damage to owners and users of land plots have been analyzed.

Key words: land plots, restoration, protection, forced termination of rights, rights, obligations, owners, users, compensation, damages.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого погіршення протягом останніх десятиліть стану земель надзвичайно важливим є забезпечення виконання власниками та користувачами земельних ділянок покладених на них земельним законодавством обов'язків у сфері охорони та відновлення земель. Особливої актуальності питання забезпечення прав власників та користувачів земельних ділянок набувають в умовах подолання негативних наслідків збройної агресії РФ. Сьогодні Україна має одну з найбільших за площею замінованих територій. Негативний вплив на стан земель в країні відбувається як через потрапляння снарядів та їх уламків, так і через переміщення військової техніки, будівництво фортифікаційних споруд, адже українські поля посічені вирвами від обстрілів, що сприяє подальшому розвитку ерозійних процесів (йдеться про фізико-хімічну деградацію), що призводить до втрати родючості ґрунтів. Гострою проблемою залишається забезпечення прав власників та користувачів земельних ділянок стосовно визначення розміру шкоди, відшкодування заподіяних збитків внаслідок надзвичайних ситуацій та збройної агресії, а також бойових дій.

Стан опрацювання цієї проблематики. Одна з найскладніших проблем сьогодення – зупинення подальшого погіршення стану земель та їх відновлення набуває невідкладного вирішення. У контексті вище зазначеного доцільно навести роботи таких учених, як Н.С. Гавриш, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, Т.К. Оверковська, С.В. Хомінець та ін. Однак більшість їх праць стосується висвітлення лише окремих аспектів правової охорони та відновлення земель. Дослідження питань щодо забезпечення реалізації прав та виконання обов'язків власників та користувачів земельних ділянок щодо їх охорони та відновлення залишилися поза увагою науковців.

Метою статті здійснення аналізу забезпечення сучасним земельним законодавством реалізації прав та виконання обов'язків власників та користувачів земельних ділянок в царині відновлення земель.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що зміст правовідносин складають суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Науковці-теоретики розглядають суб'єктивне право як вид і міру можливої (або дозволеної) поведінки суб'єкта права, встановленої для задоволення його інтересів юридичними нормами і забезпечуваної державою. Отже, реалізація того чи іншого права, передбаченого правовими нормами, залежить від волі відповідного суб'єкта.

До ознак суб'єктивного права належать наступні: а) це можливість певної поведінки, б) можливість, яка належить лише уповноваженому суб'єктові і яка надається для задоволення його інтересів, в) воно існує у правовідносинах, г) є мірою можливої поведінки, порушення якої вважається зловживанням правом, д) це право існує лише відповідно до суб'єктивного юридичного обов'язку, е) встановлюється воно нормами права і (є) забезпечується (гарантується) державою [1, с. 157].

Суб'єктивне право реалізується шляхом здійснення права вимагати від зобов'язаних осіб певної поведінки, що є обов'язковим елементом при здійсненні суб'єктивного права, а також передбачає можливість звернення до компетентних державних органів за захистом своїх порушених прав.

Як слушно зазначає Т.Є. Харитонова, суб'єктивному праву властива складна структура. Воно може до свого складу включати певні частини, правомочності, тобто окремі юридичні можливості, що в сукупності складають міру дозволеної поведінки уповноваженої особи [2, с. 243].

Що ж до суб'єктивного обов'язку, то останній становить собою вид і міру належної (або необхідної) поведінки суб'єкта права, яка встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів уповноваженої особи і яка забезпечується державою.

Серед основних ознак юридичного обов'язку виокремлюють: (а) необхідність певної поведінки, (б) належність правозобов'язаній особі, (в) покладання з метою задоволення інтересів уповноваженої особи, (г) існування виключно у правовідносинах, (д) це міра необхідної поведінки, (е) існування відповідно тільки до суб'єктивного права, (є) установлення правовими нормами, (ж) забезпечення гарантування державою [1, с. 158].

Необхідно підкреслити, що правовідносини у сфері відновлення земель належать до правовідносин активного типу. Забезпечення відновлення земель потребує активних дій з боку зобов'язаних суб'єктів. Не є можливим проведення консервації деградованих і малопродуктивних земель, рекультивації земель без замовлення відповідного проєкту, розробленого виконавцем робіт із землеустрою. Про необхідність активних дій свідчить і проведення заліснення деградованих та малопродуктивних земель, і засівання їх, у певних випадках, відповідними травами.

Отже, головним у цих правовідносинах є юридичний обов'язок, що знаходить свій прояв в активній поведінці зобов'язаної особи з метою забезпечення суб'єктивних прав інших суб'єктів. Таким чином, у правовідносинах у сфері відновлення земель права й обов'язки можуть бути реалізовані виключно в тісному взаємозв'язку, адже праву одного учасника цих відносин завжди кореспондує обов'язок іншого.

Насамперед варто підкреслити, що статті 95 та 96 Земельного кодексу України передбачають загальні права й обов'язки користувачів земельних ділянок, і лише деякі з них належать до прав та обов'язків суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель [3].

Серед прав користувачів земельних ділянок слід виокремити право вимагати від особи, яка незаконно змінила її рельєф, привести її в попередній стан за свій рахунок і право на відшкодування цією особою заподіяних йому збитків. У ст. 52 Закону України «Про охорону земель» йдеться, що роботи зі зняття, складування, збереження й нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки провадяться за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив [4]. Отже, особи, внаслідок діяльності яких відбулося погіршення якісного стану земельних ділянок, порушення ґрунтового покриву зобов'язані сплатити вартість відповідних робіт щодо приведення земельної ділянки у попередній стан та відшкодувати заподіяні збитки.

Доцільно підкреслити, що статтею 96 Земельного кодексу України на землекористувачів покладається обов'язок за свій рахунок приводити земельну ділянку в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки, а також підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі [3]. Зі змісту вказаної статті випливає, що землекористувач зобов'язаний за свій рахунок привести в попередній стан земельну ділянку в разі незаконної зміни її рельєфу, якщо такі дії вчинені, зокрема, її власником. У наведеному випадку йдеться про виникнення колізії між правовими нормами ст. 96 Земельного кодексу України і ст. 52 Закону України «Про охорону земель», адже роботи зі зняття, складування, збереження й нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки провадяться за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив. Крім того, за ст. 55 цього ж закону заходи з відновлення стану еродованих, деградованих і порушених з їх вини земель та органічно поєднаних з ними інших природних ресурсів та об'єктів довкілля і запобігання заростанню сільськогосподарських угідь бур'янами, чагарниками і дрібнолісся здійснюється за рахунок коштів власників і користувачів земельних ділянок [4].

Землекористувачі не зобов'язані за власний рахунок приводити в попередній стан земельну ділянку в разі незаконної зміни рельєфу її власником, за винятком, якщо договором оренди буде передбачено провадження відповідних дій орендарем за власний рахунок. Отже, здійснення

зазначеної вище процедури покладається на тих суб'єктів, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, рельєф земельної ділянки. Акцентуємо увагу на тому, що внаслідок непереборної сили, зокрема стихійного лиха, також відбувається погіршення первісного якісного стану земель, порушення їх ґрунтового покриву, втрата відповідних виконуваних ними функцій. Отже, відповідно до ст. 11 Закону України «Про оренду землі» від 06 жовтня 1998 р., № 161-XIV (в редакції від 02 жовтня 2003 р., № 1211-IV) [5] ризик випадкового знищення або пошкодження об'єкта оренди несе власник земельної ділянки, тобто орендодавець. Проте, якщо договором оренди не передбачено інше.

Аналогічний підхід законодавця до обов'язків власників і користувачів земельних ділянок фіксується й у Законі України «Про охорону земель», у ст. 35 якого закріплено, що власники й користувачі земельних ділянок при провадженні господарської діяльності зобов'язані: а) підвищувати родючість ґрунтів, зберігати інші корисні властивості землі на основі застосування екологобезпечних технологій обробітку й техніки; б) вживати інші заходи, які зменшують негативний вплив на ґрунти; в) запобігати безповоротній втраті гумусу, поживних елементів тощо; г) дотримуватися стандартів і нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів (ст. 35) [4]. Проте в цьому Законі не названо обов'язку власників і користувачів земельних ділянок відновити втрачену родючість ґрунтів та інші корисні властивості землі у процесі господарської діяльності.

У той же час, навіть за дбайливого здійснення регулярного підвищення рівня родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі, ані власники земельних ділянок, ані землекористувачі не застраховані як ні від стихійних сил природи, ні від дій сторонніх осіб, унаслідок чого погіршується первісний якісний стан земель, виникають і набувають поширення процеси їх деградації, порушення рельєфу. У зв'язку із цим гостро постає проблема відновлення стану порушених земель, їх якісного стану і забезпечення виконання ними належних їм функцій.

Відновлювати земельні ділянки повинні як їх власники, так і користувачі у процесі їх експлуатації. У цьому випадку існує єдиний об'єкт використання, охорони й відновлення – земельна ділянка. Наголосимо, що раціонально використовуючи земельні ділянки, їх власники й користувачі забезпечують тим самим і їх охорону. На жаль, поширеними є випадки ігнорування у процесі використання власниками й землекористувачами земельних ділянок ґрунтозахисних технологій, дотримання оптимального співвідношення земельних угідь, своєчасного проведення сівозмін тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору оренди землі» від 3 березня 2004 р., № 220 установлено обов'язок орендаря повернути орендодавцеві земельну ділянку (земельні ділянки) після припинення дії договору у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в оренду [6]. Отже, для забезпечення збереження земель пропонується внести зміни до ст. 25 цього Закону щодо закріплення такого обов'язку за орендарем. Доцільно також указати на такий обов'язок в чиному Земельному кодексі України і стосовно земельних ділянок, що використовуються на праві емфітевзису.

Згідно зі ст. 32 Закону України «Про оренду землі» випадкове знищення або пошкодження об'єкта оренди, що істотно перешкоджає передбаченому договором подальшому використанню земельної ділянки за цільовим призначенням, є підставою припинення договору оренди шляхом його розірвання на вимогу однієї зі сторін за рішенням суду [5]. Таким чином, учинення орендарем дій, які призвели до пошкодження земельної ділянки (втрати первісного її якісного стану, інших корисних властивостей) або навіть до знищення, служить вагомою підставою для звернення її власника до суду з позовом про припинення дії договору оренди шляхом його розірвання.

Слід зазначити, що вимоги повернення орендарем земельної ділянки власнику у первісному стані стосуються не лише земель сільськогосподарського призначення. У випадках, передбачених Законом, вимога повернути земельну ділянку у первісному стані може стосуватися й земель інших категорій. Так, за змістом ст. 417 Цивільного кодексу України у випадку недосягнення домовленості між власником земельної ділянки й землекористувачем при припиненні права користування ділянкою, на якій була споруджена будівля (споруда), її власник має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення і приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання їй в користування [7]. У такому випадку обов'язковим має бути проведення рекультивації земель, порушених внаслідок будівельних робіт.

Таким чином, землекористувачі зобов'язані не тільки підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі, а й приводити конкретну земельну ділянку в належний стан у разі незаконної зміни її рельєфу, відновлювати родючість ґрунтів, інші корисні властивості і втрачені функції земель. Отже, необхідно закріпити обов'язок користувачів земельних ділянок у ст. 96 Земельного кодексу України відновлювати родючість ґрунтів й інші корисні властивості землі, а також приводити земельну ділянку в попередній стан у випадку зміни її рельєфу.

Невиконання суб'єктом обов'язків з відновлення якісного стану земель за ст. 143 Земельного кодексу України виступає підставою для примусового припинення його прав на земельну ділянку в разі неусунення допущених порушень законодавства, що полягають у забрудненні земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами, бактеріально-паразитичними й карантинно-шкідливими організмами, в засміченні забороненими рослинами, в пошкодженні і знищенні родючого шару ґрунту.

Підкреслимо, що примусове припинення прав на земельні ділянки здійснюється у судовому порядку. При цьому, відповідно до ст. 144 Земельного кодексу України з позовом до суду може звернутися орган державного контролю за використанням та охороною земель. Аналогічні повноваження належать і органу державного контролю за охороною навколишнього природного середовища. За вказаною вище підставою припиняється право оренди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту, а також право постійного користування земельною ділянкою у разі неусунення наслідків порушення земельного законодавства після повторного припису про припинення правопорушення та усунення його наслідків.

Крім того, свідоме невиконання особою обов'язків з відновлення земель виступає підставою для притягнення її до адміністративної, цивільної, а в деяких випадках навіть до кримінальної відповідальності.

На суттєве поглиблення кризових явищ щодо сучасного стану земель значною мірою впливають проведення військових дій на території України та тимчасова окупація частини її території.

З метою відшкодування збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, насамперед вельми важливо визначити розмір шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану.

У сучасних умовах слід вважати дієвим крок Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України стосовно затвердження його наказом «Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану» від 04 квітня 2022 р., № 167 [8]. За Методикою, повідомити про факт забруднення земельної ділянки може, зокрема, й власник або користувач земельної ділянки, що забезпечить йому можливість не тільки уникнути притягнення до юридичної відповідальності за її забруднення та псування, а й розраховувати на відшкодування збитків. Йдеться про земельні ділянки будь-якого цільового призначення.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 20 березня 2022 р. № 326 основні показники, які мають бути оцінені при визначенні шкоди, завданій земельним ресурсам є наступні: фактичні витрати на рекультивацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій для облаштування державного кордону; витрати на відновлення меліоративних площ й на розмінування [9].

Зокрема, відповідно до Наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 18 травня 2022 р. № 295 витрати власників землі та землекористувачів на рекультивацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, визначаються на підставі кошторисної вартості запроектованих робіт відповідних реалізованих робочих проектів землеустрою щодо рекультивації порушених земель [10]. Відповідальними за визначення шкоди та збитків є обласні, Київська міська державні адміністрації (на час дії воєнного стану – військові адміністрації). При цьому розмір завданих збитків власникам та користувачам земельних ділянок сільськогосподарського призначення, в тому числі із урахуванням фактично понесених витрат на приведення земельних ділянок у придатний для використання стан, визначається відповідно до Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284.

Висновки. Треба наголосити, що права й обов'язки користувачів земельних ділянок потребують систематизації й удосконалення їх закріплення в чинному земельному законодавстві.

Права користувачів земельних ділянок у сфері правовідносин щодо їх відновлення випливають зі змісту земельного законодавства. Це право: (а) вимагати від особи, яка змінила рельєф земельної ділянки, приведення її в попередній стан за свій рахунок і відшкодування цією особою заподіяних збитків; (б) отримати у придатному для використання стані рекультивовані землі по закінченні будівництва (реконструкції) меліоративних систем та об'єктів інженерної інфраструктури; (в) бути звільненим від сплати земельного податку за використання земельних ділянок, що перебувають у консервації тощо.

Землекористувачам належить також право на: (а) одержання коштів з Державного або місцевого бюджету для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини, і (б) на отримання компенсації з бюджетних коштів при зниженні доходу внаслідок тимчасової консервації деградованих і малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини (ст. 205 Земельного кодексу України) [3]. Зазначене підтверджують і норми ст. 55 Закону України «Про охорону земель», за якою користувачі земельних ділянок мають право за рахунок Державного бюджету України: а) вживати заходи, спрямовані на усунення причин і наслідків негативного впливу на земельні ресурси і ґрунти внаслідок стихійного лиха або в разі неможливості встановлення винних у цьому фізичних чи юридичних осіб, на рекультивацію земель, порушених у період до 1990 р.; б) будувати і здійснювати реконструкцію протиерозійних, гідротехнічних і протизсувних споруд, меліоративних систем відповідно до закону. За рахунок місцевих бюджетів землекористувачам належить право виконувати роботи з відновлення земель, якщо негативний вплив на них відбувся не з їх вини [4].

Якщо виокремити спеціальні обов'язки цих суб'єктів у сфері відновлення земель, до них насамперед потрібно віднести: (а) відновлення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей і функцій земель; (б) приведення земельної ділянки за свій рахунок у попередній стан у випадку зміни її рельєфу, за винятком, якщо така зміна спричинена іншою особою; у такому разі ця процедура здійснюється за рахунок останньої; (в) замовлення робочого проєкту землеустрою щодо проведення рекультивації земель, які зазнали змін у структурі рельєфу, в екологічному стані ґрунтів чи материнських порід і в гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт; (г) дотримання правил і встановленого режиму експлуатації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури.

Крім того, землекористувач зобов'язаний повернути власникові земельну ділянку (земельні ділянки) після припинення дії договору у стані, не гіршому порівняно з тим, у якому він одержав її в користування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ведєрніков Ю.А., Папірна А.В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 333 с.
2. Харитонова Т.Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. 424 с.
3. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.
4. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
5. Про оренду землі: Закон України від 06.10.98 р. № 161-XIV в ред. від 02.10.03 № 1211-IV. *Офіц. вісн. України*. 2003. № 44. Ст. 2288.
6. Про затвердження Типового договору оренди землі: пост. КМУ від 03.03.2004 р. № 220. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 9. Ст. 527.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
8. Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: затв. Наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.22 р. № 167. *Офіц. вісн. України.* 2022. № 31. Ст. 1677.

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 20 березня 2022 р. № 326. *Офіц. вісн. України*. 2022. № 26. Ст. 1413.
10. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 18 травня 2022 р. № 295. *Офіц. вісн. України.* 2022. № 45. Ст. 2479.

УДК:242
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.4

ПОЛІТИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОТРИМАННЯ ПОВОЄННИХ РЕПАРАЦІЙ ЗА ЗЛОЧИНИ ЕКОЦИДУ, ВЧИНЕНІ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Міщук І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Національного університету водного господарства та природокористування
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1491-161X
e-mail: i.v.mishchuk@nuwm.edu.ua

Міщук І.В. Політично-правові аспекти отримання повоєнних репарацій за злочини екоциду, вчинені російською федерацією на території України.

Війна, яка триває на території України вже більше дев'яти років щоденно завдає нищівного удару навколишньому природному середовищу, оскільки будь-які військові дії так чи інакше впливають на природні ресурси Землі. Щоденно армія держави-агресора застосовує заборонені міжнародним гуманітарним правом способи й прийоми ведення збройного конфлікту й наносить умисну шкоду довкіллю та цивільному населенню України. З огляду на це, у статті досліджуються концептуальні засади (теоретичні й практичні) щодо сплати Російською Федерацією повоєнних репарацій для України та її політичних партнерів у зв'язку з вчиненням міжнародного злочину – екоциду.

Встановлено, що увага до питань екологічних забруднень є досить виправданою, оскільки через шкідливі виробничі процеси господарської діяльності, а також через збройні конфлікти людська цивілізація руйнує екологічну оболонку Землі, завдаючи тим самим незворотної шкоди та наближаючи нас до екологічної катастрофи. Такі дії в міжнародному публічному праві визнаються екоцидом, хоча єдиного визначення цього поняття ні на національному, ні на міжнародному рівні не існує і досі.

Поняття «екоцид» виникло задовго до його практичного застосування у вітчизняних та міжнародних наукових колах. Водночас, активно вживати термін «екоцид» і розглядати його як один з основних міжнародних злочинів розпочали тільки наприкінці 1970-х років. Це стало поштовхом до імплементації положень про екоцид до актів національного законодавства та встановлення кримінальної відповідальності за його вчинення.

Разом з тим, автором акцентовано увагу на гострій необхідності внесення змін до ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду у зв'язку з тим, що поняття «екоцид» згадується в документі побіжно та не містить чіткої правової регламентації. Перспективною вважається ініціатива фонду «Stop Ecocide Foundation», яким у червні 2022 року з нагоди 75-ї річниці відкриття Нюрнберзького процесу було презентовано Проект змін до Римського статуту МКС. На відміну від сучасної редакції Статуту, ініціатори проводять чітку дефініцію поняття «екоцид», що дозволить державам-підписантам безперешкодно звертатися до використання цього положення на практиці.

Ключові слова: повоєнні репарації, агресія Російської Федерації, екоцид, навколишнє природне середовище, міжнародний злочин, Міжнародний кримінальний суд, міжнародно-правова відповідальність.

Mishchuk I.V. Political and legal aspects of obtaining post-war reparations for crimes of ecocide committed by the Russian Federation on the territory of Ukraine.

The war that has been going on in Ukraine for more than nine years is dealing a devastating blow to the environment every day, as any military action affects the Earth's natural resources in one way or another. Every day, the army of the aggressor state uses methods and techniques of armed conflict

prohibited by international humanitarian law and causes intentional damage to the environment and civilian population of Ukraine. With this in mind, the article examines the conceptual framework (theoretical and practical) for the payment of post-war reparations by the Russian Federation to Ukraine and its political partners in connection with the international crime of ecocide.

It is established that attention to the issues of environmental pollution is quite justified, since due to harmful production processes of economic activity, as well as due to armed conflicts, human civilization is destroying the Earth's ecological shell, thereby causing irreversible damage and bringing us closer to an environmental catastrophe. Such actions are recognized in public international law as ecocide, although there is still no single definition of this concept at either the national or international level.

The concept of "ecocide" arose long before its practical application in domestic and international scientific circles. At the same time, the active use of the term "ecocide" and its consideration as one of the main international crimes began only in the late 1970s. This was the impetus for the implementation of provisions on ecocide in national legislation and the establishment of criminal liability for its commission.

At the same time, the author emphasizes the urgent need to amend Article 5 of the Rome Statute of the International Criminal Court due to the fact that the concept of "ecocide" is mentioned in the document in passing and does not contain clear legal regulation. The initiative of the Stop Ecocide Foundation, which presented the Draft Amendments to the Rome Statute of the ICC in June 2022 on the occasion of the 75th anniversary of the Nuremberg Trials, is considered promising. Unlike the current version of the Statute, the initiators provide a clear definition of the concept of "ecocide", which will allow the signatory states to freely apply this provision in practice.

Key words: post-war reparations, aggression of the Russian Federation, ecocide, environment, international crime, International Criminal Court, international legal responsibility.

Постановка проблеми. Сьогодні однією з найбільш актуальних проблем людства разом із забезпеченням миру й подоланням голоду є боротьба за екологічну безпеку та збереження біорізноманіття. Серед основних чинників, які обумовлюють інтенсивне забруднення і погіршення стану навколишнього природного середовища є не тільки ведення різних небезпечних для екології видів господарсько-економічної діяльності, але й військово-політичні фактори.

Будь-яка агресивна війна – це катастрофа не лише для жителів конкретної країни, але й для довкілля загалом. Повсякчас з'являються ризики ураження атомних електростанцій, підприємств хімічної промисловості та стратегічних об'єктів нафтового характеру. Внаслідок військових дій фіксується знищення рослинного й тваринного світу з його унікальним біорізноманіттям, а також спостерігається зараження повітря, води й ґрунту – тобто всіх основних компонентів навколишнього природного середовища.

Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації (далі – РФ) на територію України стало кульмінацією тривалої та виснажливої гібридної агресії проти нашої держави та призвело до низки гострих викликів не тільки соціально-економічного, але й екологічного характеру. Збройна агресія РФ проти України має всі ознаки екоциду, однак, на жаль, історичний досвід щодо сплати повоєнних репарацій не став показовим прикладом для РФ і не зупинив її загарбницьких намірів. З огляду на це, сьогодні перед Україною та її політичними партнерами стоїть надважливе завдання, метою якого є створення ефективного механізму компенсації повоєнних збитків з урахуванням історичного досвіду й помилок Першої та Другої світових воєн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто погодитися, що незаконне вторгнення РФ на територію України, у тому числі, призвело до активізації наукових досліджень щодо концепції екоциду та можливості стягнення повоєнних репарацій, застосовуючи правові механізми роботи міжнародних організацій. Теоретичну й практичну основи даного дослідження складають праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, М. Антонович, Б. Блека, Л. Ванслебена, Т. Гардащук, В. Литовченка, Н. Лубкович, Ф. Манн, Н. Потіхи, Л. Райчук, Ю. Хатнюк та К. Швиденка. Окремої уваги заслуговують дослідження учасників Київської школи економіки, які спільно з Офісом Президента України та Міністерством економіки України з лютого 2022 року реалізовують проект «Росія заплатить» (англ. – «Russia will Pay»). Основу дослідження також складають напрацювання громадської організації Центр екологічних ініціатив «Екодія», яка починала свою діяльність з пропагування відновлювальних джерел енергії, а сьогодні допомагає встановлювати негативні екологічні наслідки російсько-української війни.

Мета дослідження – комплексно й всебічно окреслити концептуальні засади (теоретичні й практичні) щодо сплати Російською Федерацією повоєнних збитків Україні та її політичним партнерам у зв'язку з вчиненням міжнародного злочину – екоциду.

Результати дослідження. Характерною ознакою сучасної системи публічно-правових та приватноправових відносин є усвідомлення того, що у 2023 році загальносвітові інтереси мирного співжиття мають пріоритетне значення для гарантування безпечного існування кожної держави, у тому числі в екологічному аспекті. На наше переконання, на цьому й ґрунтуються сучасні принципи міжнародно-правової відповідальності, зокрема, як відповідальності окремої держави-правопорушниці перед світовою спільнотою в цілому.

Перші прояви воєнного екоциду, тобто порушення цілісності та належного функціонування екосистеми в результаті здійснення воєнних дій, були зафіксовані істориками під час кампаній Першої світової війни, коли німецькі війська вперше біля м. Іпр (Бельгія) застосували хімічну зброю масового ураження – рідкий отруйний гірничий газ «іприт», результатом чого стала масова загибель військових, які безпосередньо знаходилися в епіцентрі бойових дій, а також завдання непоправної школи навколишньому природному середовищу.

Друга світова війна, подібно до руйнівного характеру Першої, також не відрізнялася тактикою й методами ведення збройного конфлікту – навіть навпаки, збільшила кількість способів знищення навколишнього природного середовища, зокрема, завдяки використанню інноваційних технологічних досягнень людства другої половини XX століття. Одним із головних деструктивних наслідків Другої світової війни по відношенню до України варто вважати вивезення німецькими загарбниками чорнозему, що призвело до значного зменшення гумусного прошарку у багатьох районах нашої держави.

Попри те, що сучасна історія містить інформацію про доволі велику кількість випадків екологічних правопорушень, у тому числі, про екоцид, вперше про міжнародно-правову відповідальність за такі незаконні діяння почали дискутувати лише під час В'єтнамської війни 1964–1975 рр. Основною причиною цього став масштаб екологічних наслідків, завданих США у ході цього збройного конфлікту. Як зазначають А. Глушко, А. Зазека й Я. Сиротенко, армією США умисно були проведені масштабні хімічні атаки (так звана «тактика випаленої землі») з метою ураження навколишнього природного середовища В'єтнаму. Під час цих атак збройними силами США проводилися умисні операції з використання дефоліантів та отруйних гербіцидів, що призвело до повного знищення тропічних лісів площею понад 2 млн га й понад 45% площі сільськогосподарських угідь. Як наслідок, ведення лісового й сільського господарства багатьох регіонів Індокитаю було зупинене, через отруєння і голод загинуло майже 2 млн військових та мирних жителів [4, с. 324].

З етимологічної точки зору, екоцид (від грец. *οικος* – дім, середовище і від лат. *caedo* - знищення роду, племені) – це знищення на загальнодержавному або світовому рівні рослинного й тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також вчинення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу [7, с. 394]. Інколи під екоцидом розуміють використання метеорологічних, геофізичних та інших засобів для зміни складу, динаміки й структури Землі, включаючи всі її оболонки, придатні для життя людиною, а також космічний простір [5, с. 49].

Здійснивши комплексний аналіз наведених визначень категорії «екоцид», можемо стверджувати, що під цим поняттям варто розуміти глобальне та масове знищення життєвого простору людини, зокрема, рослинного, тваринного світу, ґрунтів, водних шляхів й атмосфери, яке викликає або може потенційно викликати в майбутньому масштабну екологічну катастрофу.

На міжнародно-правовому рівні термін «екоцид» вперше отримав своє нормативне закріплення у Протоколі I до Женевських конвенцій, де у ч. 3 ст. 35 передбачалася заборона щодо застосування методів та засобів ведення воєнних дій, які мають на меті заподіяти масштабну, довготривалу й серйозну шкоду навколишньому природному середовищу [6]. На наше переконання, проблема щодо цієї статті Кодексу розкривається в тому, що автори міжнародного документу не визначили, яка шкода довкіллю може визнаватися «масштабною», зі спливом якого терміну ми можемо говорити про «довготривалість» завданої шкоди, а також, які критерії слід відносити до поняття «серйозність» шкоди. На жаль, історія не містить випадків практичного застосування конкретної норми в міжнародному судочинстві, відповідно, належної прецедентної практики щодо цього питання немає, що призводить до високої ймовірності не отримати Україною відшкодувань від держави-агресора.

Ст. 56 Протоколу І встановлює, що установки і споруди, які містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції – не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними цілями, адже такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і тяжкі втрати серед цивільного населення [6]. За загальним правилом, дана норма повинна виступати гарантією незастосування будь-яких військових дій навмисно поряд з атомними електростанціями, ядерними установками й гідроелектростанціями. Водночас, РФ за останні два роки вчинила безпрецедентні дії, починаючи від захоплення Запорізької АЕС, підривом Каховської ГЕС і закінчуючи постійними ракетними атаками на інші електростанції України.

Як слушно зауважує О. Минькович-Слободяник, світ не готовий і не має реальних важелів впливу для ефективної протидії ядерному тероризму. Діяльність Міжнародного агентства з атомної енергії (далі – МАГАТЕ) зводиться лише до збору інформації та надання консультативних висновків [7, с. 394]. Сьогодні в МАГАТЕ налічується 170 країн (тобто майже увесь світ), водночас, як демонструє практика, представництво в Секретаріаті та Раді керівників продовжують контролювати не Західні держави, а, у тому числі, Росія та Китай. З огляду на цей факт, українці не поділяють довіри до легітимності й об'єктивності тих висновків і рекомендацій, які надаються МАГАТЕ. Це вказує на необхідність внесення теоретичних й практичних змін до Статуту МАГАТЕ для створення можливості виключення з організації тих держав-членів, які цинічно порушують умови Статуту та загальні принципи діяльності організації.

У травні 1977 року була підписана Міжнародна конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, згідно з якою країни не повинні вдаватися до використання тактичної зброї, яка може повністю зруйнувати або завдати збитків навколишньому природному середовищу іншої держави-сторони Конвенції [5, с. 48]. Таке формулювання, хоч і не безпосередньо, але ж таки вказує на перші спроби міжнародної спільноти здійснити точну дефініцію поняття «екоцид».

Наступною була спроба нормативного закріплення поняття «екоцид» у ст. 26 Проекту Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства від 01.01.1995, де наголошувалося, що людина, яка умисно заподіює або наказує заподіяти шкоду навколишньому природному середовищу в разі визнання її винною повинна бути покарана [9, с. 36]. Водночас, уже в 1996 році після тривалих наукових дискусій стаття була вилучена з Конвенції, що, у свою чергу, фактично унеможливило притягнення окремих суб'єктів злочину до міжнародно-правової відповідальності саме за статтею про екоцид.

Варто погодитися, що воєнний екоцид – це одна з найтяжчих форм міжнародного злочину, оскільки він має виключну військову та політичну ціль, коли амбіції влади стають вище живої природи та людей [11, с. 58]. Взявши до уваги це твердження, вважаємо, що випадки екоциду повинні відноситися до юрисдикції Міжнародного кримінального суду (далі – МКС).

Стаття 5 Римського статуту МКС встановлює, що Суд наділений повноваженнями розглядати справи, пов'язані з чотирма категоріями злочинів, зокрема, про геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності й злочини агресії. Безпосередньо про екологічні злочини в зазначеній статті не згадується, хоча ст. 8 Статуту відносить до категорії воєнних злочинів умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою [10]. На переконання Д. Бараненка і Р. Русіна, через те, що ст. 8 Статуту не містить конкретного визначення злочину екоциду, згадана стаття не може реально й ефективно застосовуватися в судовому процесі МКС [3, с. 11].

На наше переконання, обнадійливою залишається ініціатива дослідників фонду «Stop Ecocide Foundation», якими у червні 2022 року з нагоди 75-ї річниці відкриття Нюрнберзького процесу було презентовано Проект змін до Римського статуту МКС. Координацією роботи займався Філіп Сендс (представник Університетського коледжу Лондона) та Флоренс Мумба (суддя МКС).

Як уже зазначалося вище, ст. 5 Римського статуту МКС встановлює, що під юрисдикцію Суду можуть потрапити справи тільки щодо чотирьох основних видів міжнародних злочинів. На думку Ф. Сендса, у 2022 році настав той час, щоб нарешті повною мірою використати силу міжнародного кримінального права, зокрема, положень Статусу МКС, для розгляду випадків, пов'язаних з екоцидом. Ініціаторами Проекту пропонується розширити перелік статті 5 Статусу положенням про екоцид, під яким варто розуміти незаконні або необґрунтовані дії, вчинені з усвідомленням

того, що існує велика ймовірність спричинення такими діями серйозної, масштабної та довготривалої шкоди навколишньому природному середовищу. Для детального визначення поняття «екоцид» ініціатори наводять тлумачення окремих словосполучень, зокрема:

- «необґрунтовані дії» – це необережне нехтування збитками, які розглядаються як надмірні щодо очікуваних соціальних та економічних вигод;
- «серйозна шкода» – це настання несприятливих змін, завдання шкоди будь-якому елементу навколишнього природного середовища, включаючи серйозний вплив на життя людей, природні, культурні та економічні ресурси;
- «масштабна шкода» – це шкода, яка поширюється за межі визначеної географічної території, перетинає державні кордони, впливає на цілі екосистеми та велику кількість людей;
- «довготривала шкода» – це шкода, яка є незворотною або не може бути відшкодована шляхом природного відновлення протягом розумного часу;
- «навколишнє природне середовище» – це Земля, її біосфера, кріосфера, літосфера, гідросфера, а також атмосфера та космічний простір [2].

Поряд з цим, в Україні ефективність роботи МКС гальмується через відмову нашої держави ратифікувати Римський статут, незважаючи на те, що документ підписано ще в січні 2000 року. Подібно до США, Україна не готова цілком відмовитися від суверенного права здійснювати кримінальне переслідування. Також перепоною до повноцінної співпраці залишається необхідність реформування національного законодавства відповідно до вимог Римського статуту.

Досить важливим кроком після оприлюднення Проекту про внесення змін до Римського статуту МКС варто вважати схвалення у січні 2023 року Парламентською асамблеєю Ради Європи (далі – ПАРЄ) резолюції про негативний вплив збройних конфліктів на довкілля. У ній члени ПАРЄ підкреслюють важливість визначення поняття екоциду як в національному законодавстві кожної держави, так і на міжнародному рівні. Резолюція визнає гостру необхідність внесення змін до ст. 5 Римського статуту МКС та включення до загальновизнаного переліку міжнародних злочинів поняття «екоцид» [1].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що зростання кількості злочинів, спрямованих проти навколишнього природного середовища, здатне призвести до виникнення негативних наслідків і загроз біологічним основам життя на Землі. Міжнародна боротьба з проявами екоциду повинна мати відповідну правову регламентацію, яка кореспондувалася б зі ступенем суспільної небезпечності протиправних діянь, ступенем тяжкості наслідків, а також з причинами й умовами вчинення такого виду міжнародних злочинів.

Сьогодні міжнародне співробітництво щодо боротьби з випадками екоциду має першочергове значення для реалізації та підтримки міжнародного миру й безпеки, а отже, і захисту всього людства. Визначені в науковому дослідженні вектори міжнародного визнання екоциду свідчать про можливість того, що такий вид злочину буде криміналізованим в найближчому майбутньому, а наявність статті в Римському статуті МКС буде не тільки формальністю, а дозволить реалізувати справжній механізм притягнення до міжнародно-правової відповідальності винних осіб в межах конкретного кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Environmental impact of armed conflicts. *Parliamentary Assembly* : веб-сайт. URL: https://pace.coe.int/en/files/31600/html (дата звернення: 20.11.2023).
2. What is ecocide? Camden becomes first UK council to call for ecocide to be a crime. *Stop Ecocide Foundation* : веб-сайт. URL: https://www. stopecocide.earth/ (дата звернення: 20.11.2023).
3. Бараненко Д.В., Русін Р.М. Воєнні репарації Російської Федерації за екоцид та геноцид: правові реалії та досвід минулого. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право».* 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 9–12.
4. Глушко А.Д., Зазека А.Б., Сиртенко Я.В. Екоцид як злочин проти навколишнього природного середовища. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 5. С. 322–326.
5. Дерев'янко С.С., Мустафаєва С.М. Екоцид: склад та перспективи його включення до юрисдикції Міжнародного кримінального суду у зв'язку з повномасштабним військовим вторгненням Російської Федерації на територію України. *Трибуна молодого вченого.* 2022. № 3(36). С. 46–51.

6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): Протокол від 08 черв. 1977 р. № 995_199. *Зібрання чинних міжнародних договорів.* 1990. № 1.
7. Минькович-Слободяник О.В. Екоцид в Україні як підстава для відшкодування екологічної шкоди. *Наукові перспективи.* 2023. № 2(32). С. 391–403.
8. Міжнародне гуманітарне право. *Товариство Червоного Хреста України* : веб-сайт. URL: https://redcross.org.ua/ihl/ (дата звернення: 20.11.2023).
9. Рибачек В.К. Міжнародно-правова заборона злочину екоциду. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права.* 2022. Вип. 2 С. 35–39.
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. № 995_588: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_ 588#Text (дата звернення: 20.11.2023).
11. Яворська В.С. Визначення поняття екологічної безпеки при екоциді. *Наукові праці Міжнародної академії управління персоналом. Серія «Юридичні науки».* 2023. Вип. 2 (65). С. 56–62.

УДК: 349.6:63
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.5

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Толкаченко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
ОНУ імені І.І. Мечникова
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3144-5286
e-mail: alena.tolkachenko@gmail.com

Толкаченко О.В. Забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві.

В статті розглянуто позицію Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН щодо підтримки виходу сільського господарства на рівень екологічно безпечного сталого розвитку. Це є вельми актуальним, у зв'язку з тим, що на даному етапі розвитку цивілізації спостерігається збільшення споживання природних ресурсів, що приводить до екологічного навантаження на сільськогосподарські системи і, як наслідок, виникають різного роду проблеми щодо забезпечення екологічної та продовольчої безпеки, вирішення яких потребує комплексного підходу.

В статті досліджено за якими напрямами здійснюється правове регулювання забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві і проаналізовано чинне законодавство за наступними критеріями: забезпечення екологічної безпеки в ході використання окремих природних ресурсів при здійсненні сільськогосподарської діяльності: землі, води, атмосферного повітря тощо; забезпечення екологічної безпеки в процесі застосування допоміжних засобів при здійсненні сільськогосподарської діяльності: агрохімікатів, пестицидів тощо. Наступні групи: забезпечення екологічної безпеки в процесі використання техніки, технологій, обладнання, новітніх розробок тощо при здійсненні сільськогосподарської діяльності та забезпечення екологічної безпеки при утилізації відходів сільського господарства, буде детально проаналізовано в подальших наукових роботах. Варто зазначити, що в кожній виділеній групі можливий внутрішній розподіл за окремими ознаками. Приділено особливу увагу питанням щодо правового регулювання забезпечення екологічної безпеки в процесі використання землі, адже вона є основним засобом сільськогосподарського виробництва.

В роботі окрема увага приділена аналізу законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки в процесі використання пестицидів і агрохімікатів при здійсненні сільськогосподарської діяльності, оскільки екологічна і продовольча безпека напряму залежить від їх застосування. Зазначено, що деякі положення є спірними, не мають конкретних вимог щодо забезпечення екологічної безпеки і не відповідають сучасним вимогам сталого розвитку сільського господарства.

Розглянуто поняття сталого сільського господарства та запропоновано екологічно безпечні, природні методи підвищення врожайності і боротьби зі шкідниками. Зазначено, що для розвитку сталого сільського господарства всі вказані методи повинні знайти своє відображення в екологічній політиці держави і, згодом, в законодавстві.

Ключові слова: забезпечення екологічної безпеки, екологічна безпека, продовольча безпека, екологічна політика, сільськогосподарська діяльність, сільське господарство, стале сільська господарство.

Tolkachenko O.V. Ensuring environmental security in agriculture.

The article examines the position of the food and agricultural organization of the United Nations regarding support for agriculture to reach the level of environmentally safe sustainable development. It is very relevant, due to the fact that at this stage of the development of civilization, there is an increase in the consumption of natural resources, which leads to an ecological burden on agricultural systems and, as a result, various problems in the provision of ecological and food security arise, the solution of them requires a comprehensive approach.

The article examines in which directions the legal regulation of environmental security in agriculture is carried out and analyzes the current legislation according to the following criteria: ensuring environmental security during the use of certain natural resources in the implementation of agricultural activities: land, water, atmospheric air, etc.; ensuring environmental security in the process of using auxiliary means in the implementation of agricultural activities: agrochemicals, pesticides, etc. The following groups: ensuring environmental security in the process of using machinery, technologies, equipment, the latest developments, etc. in the implementation of agricultural activities and ensuring environmental security in the disposal of agricultural waste, will be analyzed in detail in further scientific works. It is worth noting that in each selected group internal division is possible according to individual characteristics. Special attention is paid to the legal regulation of environmental security in the process of land use, because it is the main means of agricultural production.

In the work, special attention is paid to the analysis of the legislation on ensuring environmental security in the process of using pesticides and agrochemicals in the implementation of agricultural activities, since environmental and food security directly depends on their use. It is noted that some provisions are controversial, do not have specific requirements for ensuring environmental security and do not meet the modern requirements of sustainable development of agriculture.

The concept of sustainable agriculture is considered and ecologically safe, natural methods of increasing productivity and pest control are proposed. It is noted that for the development of sustainable agriculture, all the specified methods should be reflected in the environmental policy of the state and, subsequently, in the legislation.

Key words: ensuring environmental security, ecological security, food security, agricultural activity, agriculture, sustainable agriculture, environmental policy.

Постановка проблеми. Протягом останніх років міжнародна спільнота приділяє велику увагу охороні довкілля на світовому та регіональному рівнях, пошуку альтернативних джерел енергії і новітніх технологій, забезпечення сталого розвитку в різних галузях господарства. Однак це не знімає питання щодо чисельних екологічних проблем, які існують на сьогоднішній день. А з огляду на війну, розв'язану РФ, екологічна ситуація на території нашої країни є катастрофічною. Для вирішення існуючих проблем національна екологічна політика повинна здійснити перехід на ідеологію і засади сталого (збалансованого чи екологічно безпечного) розвитку. Саме тому актуальним є аналіз законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки за різними напрямами в процесі здійснення сільськогосподарської діяльності та з точки зору сталого сільського господарства.

Стан опрацювання. Дослідженням питання забезпечення екологічної безпеки, як загального поняття, в різні роки займалися такі вчені як Андрейцев В.І., Балюк Г.І. та інші. Стосовно питань забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності варто виділити М.В. Краснову та Н.В. Барбашову. Аналіз економіко-правового механізму забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції здійснив в своїй монографії Романко С.М.

Мета статті полягає у дослідженні питань розвитку сталого сільського господарства та аналізу національного законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки в ході здійснення сільськогосподарської діяльності за окремими напрямами.

Виклад основного матеріалу. Вперше поняття «сталий розвиток» був запропонований у 1980 році в доповіді, яку підготував Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів. В ній мова йшла про розвиток, який представляє собою модифікацію біосфери та використання людських, фінансових, відтворених і невідтворених природних ресурсів для задоволення потреб людини. Однак більш активне використання цей термін набув після публікації доповіді комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку в 1987 році. Він стабільно увійшов до лексикону екологів, економістів, управлінців тощо. Але незважаючи на таку популярність серед наукових, державних, політичних і громадських кіл в усьому світі, загальноприйнятого визначення цей термін не має. Це обумовлено, насамперед, інтегральним і міждисциплінарним характером цього поняття. Проте нам цікавий саме екологічний аспект поняття сталого розвитку, який, на наш погляд, передбачає по-перше, забезпечення екологічної безпеки в промисловості і сільському господарстві та оптимізацію антропогенної діяльності щодо окремих природних ресурсів і довкілля в цілому.

Незважаючи на важливість розуміння терміну «екологічна безпека», він не висвітлюється належним чином в національних законодавчих актах, хоча в наукових роботах є певні розробки з цього приводу.

Поняття екологічної безпеки є доволі широким і в науковій літературі інтерпретується по-різному: від охорони природного середовища до існування людства, включаючи задоволення потреб людини в довгостроковій перспективі та забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від потенційних і реальних загроз.

Спираючись на національне законодавство, можна констатувати, що одним з напрямів державної політики у сфері національної безпеки є забезпечення екологічної безпеки [1, ст. 3, п. 4]. Визначення екологічної безпеки міститься у статті 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», згідно з якою «екологічна безпека є такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Діяльність фізичних та юридичних осіб, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу, може бути припинена за рішенням суду» [2, ст. 50]. Тобто як напрям державної політики, він поєднує політичні, юридичні, екологічні, економічні, технічні, організаційні, соціальні, медичні та інші заходи, які направлені на забезпечення безпеки життю і здоров'ю людини, підтримку рівноваги екосистем, зменшення антропогенного навантаження на довкілля та сталий розвиток нашої держави.

Забезпечення екологічної безпеки в процесі здійснення виробничої діяльності, зокрема, сільськогосподарської, на сьогодні, взагалі, є питанням доволі актуальним. Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що Україна є аграрною країною і екологічно безпечною повинна бути не тільки кінцева сільськогосподарська продукція, а і засоби сільськогосподарського виробництва: земля, вода, посівний матеріал, добрива тощо. Більш того, коли мова йдеться про сталий розвиток, то наслідки негативного впливу сільськогосподарської діяльності на довкілля повинні бути мінімізовані і створенні умови для подальшого здійснення і розвитку екологічно безпечного сталого сільськогосподарського виробництва.

Зрозуміло, що зі збільшенням споживання ресурсів, зростає екологічне навантаження на сільськогосподарські системи, що стає актуальною проблемою, вирішення якої потребує комплексного підходу.

Позицію забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві, оптимізацію антропогенної діяльності підтримують окремі установи ООН. Зокрема, ФАО (продовольча та сільськогосподарська організація ООН) пропонує вихід на рівень екологічно безпечного сталого розвитку шляхом впровадження такого управління аграрним сектором, при якому забезпечення задоволення усіх потреб сучасних і майбутніх поколінь здійснюється за дотриманням певних вимог:

- темпи і споживання природно-ресурсного потенціалу не повинні перевищувати природні умови самовідновлення екологічних систем;
- зменшення обсягів відходів аграрного сектору за рахунок переробки і екологічно безпечної утилізації;
- здійснення сільськогосподарської діяльності не тільки за умови економічної вигоди, а і враховуючи соціальні та екологічні інтереси;
- тощо.

Цей перелік може бути продовжено з огляду на появу такого поняття як «стале сільське господарство» і через призму його розуміння. Хоча в деяких джерелах наголошується на тому, що цей термін виник ще в 80-х роках, але більш актуальним він став саме з початком ери сталого розвитку. Це не випадково, адже аграрний сектор є базою для деяких видів промисловості (наприклад, текстильної), продовольчою базою (продукти харчування для людини та корми для тварин), де головним засобом виробництва є земля, і саме він тісно пов'язаний з довкіллям.

На наш погляд, стале сільське господарство має у короткостроковій і довгостроковій перспективі оптимізувати антропогенне навантаження на земельні ресурси, налагодити процес переходу до використання відновлювальних джерел в сільськогосподарській діяльності, запобігти, а в деяких випадках, і усунути забруднення навколишнього середовища в процесі її здійснення, зберегти родючість ґрунтів тощо.

Тобто процес забезпечення екологічної безпеки в ході здійснення сільськогосподарської діяльності є багатогранним і правове регулювання щодо нього потрібно вести за різними напрямами, які пропонується виокремити наступним чином:

- забезпечення екологічної безпеки в ході використання окремих природних ресурсів при здійсненні сільськогосподарської діяльності: землі, води, атмосферного повітря тощо;

- забезпечення екологічної безпеки в процесі застосування допоміжних засобів при здійсненні сільськогосподарської діяльності: агрохімікатів, пестицидів тощо;
- забезпечення екологічної безпеки в процесі використання техніки, технологій, обладнання, новітніх розробок тощо;
- забезпечення екологічної безпеки при утилізації відходів сільського господарства.

Треба зазначити, що цей перелік можна продовжити і кожну приведену вище групу можна також поділити за внутрішніми ознаками.

У зв'язку з тим, що земля є основним засобом сільськогосподарського виробництва, саме забезпечення екологічної безпеки в процесі використання цього ресурсу є надважливим. Варто відмітити, що це стосується охорони і використання ґрунтів; використання землі для розміщення сільськогосподарської техніки, різного роду будівель тощо; розміщення, утилізації, переробки відходів та таке інше під час здійснення сільськогосподарської діяльності.

Нормативно-правову базу в цій сфері становлять Земельний кодекс України, Закони України «Про охорону земель», «Про меліорацію земель», наказ Державного комітету по земельних ресурсах України «Про затвердження переліку особливо цінних груп ґрунтів» тощо.

Так, Земельний кодекс України закріплює норму про те, що «земельне законодавство базується на принципі пріоритету вимог екологічної безпеки» [3, ст. 5, п. «д»], а закон України «Про охорону земель» дає визначення, що «охорона ґрунтів - система правових, організаційних, технологічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпеченням екологічної безпеки довкілля» [4, ст. 1]. Виходячи з цих норм, можна сказати, що земельне законодавство закріплює певні вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки. Проте виникає питання, що мав на увазі законодавець, під «забезпеченням екологічної безпеки довкілля» в ході проведення охоронних заходів щодо ґрунтів при здійсненні сільськогосподарської діяльності? Чи можна під цим розуміти, наприклад, вимогу щодо запобігання забруднення ґрунтів у процесі використання сільськогосподарської техніки, при будівництві сільськогосподарських споруд або тваринних комплексів? Чи може застосовуватися ця теза по відношенню до здійснення діяльності виробника сільськогосподарської продукції, мається на увазі діяльність сільськогосподарських кооперативів тощо?

Не можна не зазначити, що значною мірою якісний стан земель залежить від меліоративних заходів. Їх метою є «регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь» [5, ст. 1]. Слід зазначити, що цей напрям також пов'язано із забезпеченням екологічної безпеки в сільському господарстві, що зазначено в преамбулі закону України «Про меліорацію земель» [5]. Більш того, цей закон містить Розділ IX, який присвячений вимогам щодо «забезпечення екологічної безпеки під час будівництва (експлуатації) меліоративних систем» [5], де закріплюються «загальні екологічні вимоги до меліорації земель» [5, ст. 30] та «екологічні вимоги до проектування, будівництва (реконструкції) і експлуатації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури» [5, ст. 31], що є позитивним моментом національного законодавства.

Треба зазначити, що для потреб сільського господарства та внаслідок здійснення цього виду діяльності використовується велика кількість природних ресурсів. Друге місце після земельних ресурсів по використанню в сільськогосподарському виробництві належить водним ресурсам: в меліорації, для потреб тваринництва, для рибальства, для вирощування окремих рослинних ресурсів (наприклад, рису), скидання стічних вод тощо. Всі ці напрями діяльності можуть бути небезпечними для довкілля і повинні детально регламентуватися.

Провідним законодавчим актом, який містить норми щодо забезпечення екологічної безпеки водокористування та регулює охорону водних ресурсів при здійсненні сільськогосподарської діяльності є Водний кодекс. Згідно цього нормативно-правового акту використання водних ресурсів в сільському господарстві здійснюється на підставі загального і спеціального природокористування [6, ст. 65]. Саме Водним кодексом передбачено нормування та встановлення лімітів водокористування, обмеження сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах, вимоги щодо запобігання забрудненню водних ресурсів, підтопленню і засоленню земель тощо при здійсненні сільськогосподарської діяльності. Також Водний кодекс закріплює спеціальні норми щодо здійснення сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах. Так, згідно ст. 87 в цих

зонах забороняється використання пестицидів і агрохімікатів [6, ст. 87] тощо. Законодавством передбачено запровадження технологій, результатом яких буде зменшення негативного впливу на води, заощадження води у процесі сільськогосподарського виробництва [6, ст.ст. 29, 81], встановлення порядку створення штучних водойм та таке інше.

Не можна не вказати на той факт, що сільськогосподарська діяльність чинить значний вплив на атмосферне повітря. Закон «Про охорону атмосферного повітря» спрямований на встановлення вимог щодо нормування «викидів стаціонарними джерелами» [7, ст. 7], наприклад тваринницькими фермами; нормування «гранично допустимого впливу фізичного та біологічного факторів стаціонарних джерел» [7, ст. 8], наприклад, тваринницькі ферми зі стійким запахом або шумні сільськогосподарські виробництва тощо; здійснення діяльності, яка «спрямована на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ» [8, ст. 16], наприклад, виклик дощу, розстріл із гармат хмар тощо.

Окремо потрібно звернути увагу на використання агрохімікатів і пестицидів при здійсненні сільськогосподарської діяльності, адже екологічна і продовольча безпека напряму залежить від їх застосування. На сучасному етапі сільськогосподарське виробництво не можливо без хімізації, мета якої є зростання врожайності та боротьба зі шкідниками. Проте саме цей процес дуже часто приводить до негативних наслідків, таких як заподіяння шкоди здоров'ю людини, тваринному і рослинному світу, земельним і водним ресурсам і, взагалі, навколишньому середовищу. І навіть при правильному їх використанні спостерігається більше негативних наслідків, аніж користі.

Нормативну базу правового регулювання щодо цього напряму становлять Закони України: «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про пестициди і агрохімікати», «Про карантин рослин», «Про захист рослин», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державного обліку наявності та використання пестицидів і агрохімікатів», «Про затвердження Порядку забезпечення органів, що здійснюють державний контроль за застосуванням пестицидів і агрохімікатів, стандартними зразками пестицидів і агрохімікатів, методиками визначення їх залишкових кількостей» тощо.

Хоча згідно статті 3 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» «основними принципами державної політики у сфері діяльності, пов'язаної з пестицидами і агрохімікатами, є:

- пріоритетність збереження здоров'я людини і охорони навколишнього природного середовища по відношенню до економічного ефекту від застосування пестицидів і агрохімікатів;
- обґрунтованість їх застосування;
- мінімізація використання пестицидів за рахунок впровадження біологічного землеробства та інших екологічно безпечних, нехімічних методів захисту рослин;
- безпечність для здоров'я людини та навколишнього природного середовища під час їх виробництва, транспортування, зберігання, випробування і застосування за умови дотримання вимог, встановлених санітарними нормами та іншими нормативно-правовими актами» [8, ст. 3], постають певні питання щодо формулювання цих принципів і виникають певні роздуми щодо розвитку цих положень.

Стосовно першого принципу, то, на наш погляд, пріоритетність, про яку йдеться мова, – це першочерговість, а не безумовність збереження здоров'я і довкілля при застосуванні пестицидів і агрохімікатів. Проте саме життя і здоров'я людини є найвищою соціальною цінністю і їх збереження має безумовний характер.

По-друге, безпечність матеріалів і речовин, які використовуються в сільському господарстві, встановлюються санітарними нормами [8, ст. 3], які були прийняті в 2001 році [9]. Проте з плином часу, змінюється якість довкілля, кліматичні умови і, як наслідок, або результату застосування хімікатів немає, або він не такий, як передбачалося. Отже вищезазначений документ, на наш погляд, потребує перегляду. Варто зазначити, що це питання є досить цікавим і актуальним, тому потребує додаткового дослідження.

По-третє, щодо «мінімізації використання пестицидів за рахунок впровадження біологічного землеробства та інших екологічно безпечних, нехімічних методів захисту рослин» [8, ст. 3], то цей принцип, на наш погляд, є вельми наближеним до розуміння сталого сільського господарства, де використовують екологічно безпечні, природні методи підвищення врожайності і боротьби зі шкідниками. Наприклад, метод сівозміни допомагає насичувати ґрунт азотом за рахунок азотофіксуючих рослин, боротися з ворогами і шкідниками рослинності, знижувати рівень виснаження ґрунту тощо. Техніка використання покривних культур сприяє накопиченню органіки, що знижує

потребу в добривах, боротьбі з бур'янами, збереженню вологи і підтримки популяцій запилювачів. Інноваційний метод крапельного поливу зберігає в середньому 30 % водних ресурсів, а під біологічними заходами боротьби зі шкідниками мають на увазі використання хижих видів комах або окремих видів свійських птахів. Існують й інші методи сталого сільського господарства, такі як: сумісне вирощування культур, мульчування, використання біопалива тощо, застосування яких є екологічно безпечним та гарантує не тільки збереження довкілля, а й продовольчу безпеку. Проте слід зазначити, що для розвитку сталого сільського господарства всі вказані методи повинні знайти своє відображення в екологічній політиці держави і, згодом, в законодавстві.

Наступні групи щодо забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві, які були виокремлені в ході дослідження: забезпечення екологічної безпеки в процесі використання техніки, технологій, обладнання, новітніх розробок тощо при здійсненні сільськогосподарської діяльності та забезпечення екологічної безпеки при утилізації відходів сільського господарства, буде детально проаналізовано в подальших наукових роботах.

Висновки. Забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві вимагає комплексного підходу, що включає використання сучасних технологій, детальне правове регулювання та перехід до стійких методів господарювання, тобто перехід до сталого сільського господарства. На сьогоднішній день правове регулювання щодо забезпечення екологічної безпеки в ході сільськогосподарської діяльності здійснюється за різними напрямами. Це відображається в окремих актах національного законодавства. Проте деякі положення цих актів є спірними, не містять конкретних норм щодо забезпечення екологічної безпеки і не відповідають сучасним вимогам сталого розвитку сільського господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2469-19?.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/ show/1264-12#top.
3. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2768-14#Text.
4. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text.
5. Про меліорацію земель: Закон України від 14 січня 2000 р. № 1389-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1389-14#Text.
6. Водний кодекс: Закон України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0% B2%D1%80#Text.
7. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 р. № 2707-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/2707-12#Text.
8. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02 березня 1995 р. № 86/95-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/95-% D0%B2%D1% 80#Text.
9. Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, грунті: Державні санітарні правила та норми ДСанПіН 8.8.1.2.3.4-000-2001 від 20 вересня 2002 р. № v0137588-*01 / Міністерство охорони здоров'я України.* URL: https:// zakon.rada.gov.ua/rada/ show/v0137588-01#Text.

УДК: 349.42
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.6

AGRICULTURAL COOPERATION AS A BASIS FOR ENSURING FOOD AND ENVIRONMENTAL SECURITY IN UKRAINE: LEGAL ASPECTS

Khrishcheva O.G.,
student PhD
Odesa I.I. Mechnikov National University
Economics and Law Faculty
e-mail: Neykova@i.ua

Khrishcheva O.G. Agricultural cooperation as a basis for ensuring food and environmental security in Ukraine: legal aspects.

The article examines the legal aspects of the agricultural cooperation, which is important for the economic and social development of the state, especially in war and post-war times, as the basis for ensuring food and environmental security in Ukraine. The concepts of «sustainable agriculture», «food security» and «environmental security» are considered. It has been established that at the present stage limited attention is paid to the issue of implementing sustainable agriculture as a priority direction for achieving food and environmental security of Ukraine. It was determined that in order to implement sustainable agriculture, it is necessary to harmonize social, ecological and economic factors in the agrarian sector of the economy of Ukraine, especially in the field of agricultural cooperation. It is emphasized that there is an insufficient level of synergy between the environmental and agrarian policies of the state, environmental factors are not sufficiently integrated into the system of agrarian relations, into cooperative legislation, particularly in the context of the agricultural cooperation. In conditions of European integration processes, the specialized Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation» is not fully oriented towards ensuring sustainable agriculture: it does not contain the term «sustainable agriculture» or provisions on environmental protection, food and environmental security. The Law of Ukraine «On Cooperation» also does not cover environmental aspects. In the course of the study, it was substantiated that a necessary condition for the proper implementation of the Sustainable Development Goals, the introduction of sustainable agriculture in Ukraine in the field of the agricultural cooperation is the strengthening of the legal framework, the creation of an appropriate legal field that will reflect the focus of agricultural cooperation on achieving sustainable agriculture, as well as ensuring food and environmental security. In this context proposals for improving the cooperative legislation of Ukraine are made in the article.

Key words: agricultural cooperation, cooperation, agricultural cooperatives, agricultural cooperative, food security, environmental security, agrarian policy, environmental policy, sustainable agriculture, cooperative legislation.

Хріщева О.Г. Сільськогосподарська кооперація як основа забезпечення продовольчої та екологічної безпеки на теренах України: правові аспекти.

У статті проведено дослідження правових аспектів сільськогосподарської кооперації, яка має важливе значення для економічного та соціального піднесення держави, особливо у воєнний та повоєнний час, як основи забезпечення продовольчої та екологічної безпеки на теренах України. Розглянуто поняття «стале сільське господарство», «продовольча безпека» та «екологічна безпека». Встановлено, що на сучасному етапі приділяється незначна увага питанню впровадження сталого сільського господарства як пріоритетного напрямку для досягнення продовольчої та екологічної безпеки України. Визначено, що задля впровадження сталого сільського господарства необхідно гармонізувати соціальні, екологічні та економічні чинники в аграрному секторі економіки України, особливо у сфері сільськогосподарської кооперації. Підкреслено, що спостерігається недостатній рівень синергії екологічної та аграрної політики держави, екологічні чинники недостатньо інте-

гровані в систему аграрних відносин, у кооперативне законодавство, зокрема в контексті *сільськогосподарської кооперації.* В умовах євроінтеграційних процесів профільний Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 21 липня 2020 року не є повноцінно орієнтованим на забезпечення сталого сільського господарства: не оперує терміном «стале сільське господарство», не містить положень про охорону навколишнього природного середовища, продовольчу та екологічну безпеку. Закон України «Про кооперацію» також не охоплює екологічних аспектів. У ході дослідження обґрунтовано, що необхідною умовою для належної реалізації Цілей сталого розвитку, впровадження сталого сільського господарства на теренах України у сфері сільськогосподарської кооперації є зміцнення нормативно-правової бази, створення належного правового поля, яке буде віддзеркалювати спрямованість сільськогосподарської кооперації на досягнення сталого сільського господарства, а також на забезпечення продовольчої та екологічної безпеки. У цьому контексті у статті зроблено пропозиції щодо удосконалення кооперативного законодавства України.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, кооперація, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарський кооператив, продовольча безпека, екологічна безпека, аграрна політика, екологічна політика, стале сільське господарство, кооперативне законодавство.

Formulation of the problem. Agricultural cooperation, that is a basis for the development of the national agricultural industry, is of great importance for economic and social development of the state, especially in the war and post-war times, which are characterized by economic instability, significant difficulties in the agricultural sector, in particular, the aggravation of food and environmental security issues, shortcomings in the system of environmental and agrarian policy. There is an insufficient level of synergy between the environmental and agrarian policies of the state, environmental factors are not sufficiently integrated into the system of agrarian relations, into cooperative legislation, particularly in the context of the agricultural cooperation. In the conditions of the European integration processes, the special Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation» is not fully oriented towards ensuring sustainable agriculture: it does not use the term «sustainable agriculture», it does not contain provisions on environmental protection, food and ecological security. The Law of Ukraine «On Cooperation» also does not cover environmental aspects, which indicates the need to improve the cooperative legislation of Ukraine and determines the relevance of the chosen research topic.

The state of the study. Various aspects of food and environmental security were investigated in works of O.M. Pashchenko, O.I. Hoychuk, V.I. Kurylo, O.V. Tolkachenko, S.I. Varlamova, I.S. Varlamova and other scientists. Works of O.I. Pankova, L.I. Kalachevska, O.P. Slavkova, A.V. Nevesenko, O.O. Yusupova, etc. are devoted to separate issues of sustainable development in the agriculture. At the same time, insufficient attention in the science of agrarian law is paid to the legal aspects of the agricultural cooperation as a basis for ensuring food and environmental security.

The aim of the article. The aim of the article is to study the legal aspects of the agricultural cooperation as a basis for ensuring food and environmental security, to determine the conditions for the proper implementation of sustainable agriculture in Ukraine in the context of agricultural cooperation.

Presentation of the main material. The war in Ukraine affects the country's food and environmental security. Pashchenko O.M. emphasizes that «Ukraine is suffering from significant economic losses due to the mass destruction of industrial facilities and civil infrastructure facilities, serious damage is being done to natural resources, in particular to agricultural lands, which are the main means of producing food and raw materials, and to the surrounding natural environment» [1, c. 285].

«The agricultural sector of the economy of Ukraine is a system-forming component of the national economy; forms the basis for the preservation of sovereignty and statehood, national food security; is the social and economic basis for the development of rural areas…» [2, c. 98].

According to the information of the regular monitoring of food security and agrarian policy in wartime, which is carried out by the Center for Food and Land Use Research together with the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, «agriculture is an important sector in terms of GDP and employment (about 15% of the total population of Ukraine), agricultural producers provide the local population with almost 100% of the consumption of the main agricultural crops, vegetables and at least 80% of the meat consumption» [3].

Supporting the position of Dobrunik T.P. and Kuznetsova O.V., who expediently point out that «the agricultural sector...can become a locomotive for the recovery of the entire national economy under the condition of ensuring the appropriate state agrarian policy and financial support» [4], we emphasize the

importance of the cooperative segment of the agricultural sector for the development of the economy of Ukraine.

In the conditions of martial law, the cooperative segment of the agrarian sector of Ukrainian economy, an important element of which is agricultural cooperation, needs comprehensive state support, legislative changes, as well as an effective agrarian and environmental policy, which will be aimed at ensuring sustainable agriculture and achieving food and environmental security in Ukraine.

Pashchenko O.M. expediently proposes to determine at the legislative level the priority areas that should become the basis for ensuring food security in the conditions of martial law and in the post-war period, including: «state support for small and medium-sized agricultural producers; state support for the restoration and development of rural areas; giving priority to the development of sustainable and environmentally friendly practices in agriculture...» [1, p. 289].

Kalachevska L.I. and Slavkova O.P. note that «in rural areas the creation of an agricultural cooperative consists in finding a unique combination of resources aimed at increasing the social, ecological and economic value of rural areas» [5, p. 138].

It is worth stating that social, ecological and economic aspects are the basis of sustainable agriculture, which is extremely important for humanity in terms of the implementation of global goals of the sustainable development.

The decree of the President of Ukraine «On the Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030» stipulates: «supporting the global goals of sustainable development until 2030 declared by the resolution of the United Nations General Assembly dated September 25, 2015 No. 70/1 and the results of their adaptation, taking into account the specifics of Ukrainian development, set out in the National Report «Sustainable Development Goals: Ukraine», to ensure compliance with the Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030: ...promoting the sustainable development of agriculture» [6].

«Sustainable development is such a development of human activity that includes a balanced consideration of economic, social and environmental aspects and takes into account the interests of future generations» [7].

In turn, the goal of sustainable farming is «productivity and profitability, resource conservation, environmental protection, supply of safe for health food» [8, c. 102].

Strapchuk S.I. emphasizes that «sustainable agriculture involves the use of balanced food production systems and the implementation of the best agricultural practices that increase productivity, which at the same time can help support ecosystems without losing the quality of water and soil» [9, c. 12].

In our opinion, the harmonization of social, ecological and economic factors in the agrarian sector of the Ukrainian economy, in particular in the field of agricultural cooperation, will lead to the introduction of sustainable agriculture and will determine the achievement of a high level of food and environmental security of the state.

We agree with the opinion of Tolkachenko O.V. that «a component of the national security of any state is food security» [10, p. 74].

Paragraph 2.13 of Art. 2 of the Law of Ukraine «On State Support of the Agriculture of Ukraine» establishes that: «food security is the protection of the human vital interests, which is expressed in the state's guarantee of unhindered economic access of a human to food products in order to maintain his normal life activities» [11].

Hoychuk A.I. and Kurylo V.I. define food security as «the guaranteed ability of the state on the principles of self-sufficiency in basic products with their economic and physical availability, regardless of the influence of external and internal factors, to satisfy the needs of the population in the person of each citizen with foodstuff in the necessary volume, assortment and quality at a level that ensures their health and intellectual development» [12, p. 3].

At the same time, Tolkachenko O.V. rightly notes that «in legal science, much attention is paid to quantitative, not qualitative characteristics of food security, which can be considered as a inconsistency with the principle of ensuring environmental security and the legal norms on the right to life, health and safe food» [10, c. 74].

The scientists note that «the priority tasks and areas for participation of the agrarian cooperation in the post-war reconstruction of the Ukrainian economy in cooperation with enterprises of other spheres of the cooperative sector are to strengthen the food security of the state by expanding the activities of agrarian cooperatives in the key markets of agricultural products (grains, corn, sunflower seeds, oils, dairy products, meat, etc.)» [13, p. 292].

At the same time, despite the significant importance of the agricultural cooperatives activity for ensuring the national food security, the Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation» unfortunately does not contain provisions that would emphasize the orientation of agricultural cooperation to ensure the food security.

In addition to food security, it is necessary to emphasize the importance of the issue of ensuring environmental security, which is related to the impact of agricultural activities of economic entities, in particular, agricultural cooperatives, on the surrounding natural environment.

Environmental security is also one of the components of the Ukrainian national security.

«Environmental security is the basis of sustainable economic development and an indicator of its component structure» [14].

Art. 50 of the Law of Ukraine «On Environmental Protection» defines that environmental security is «such a state of the natural environment that ensures the prevention of the environmental degradation and the occurrence of danger to human health» [15].

The Law of Ukraine «On the Main Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030» establishes that one of the main principles of the state environmental policy is «ensuring environmental security...on the territory of Ukraine» [16].

At the same time, the specified legal act does not contain provisions that would provide for the need to ensure environmental security in the agriculture.

Environmental security in the agriculture can be defined as a set of legal, social, economic, technological etc. measures aimed at ensuring the protection of the natural environment during the agricultural activity.

Yusupova O.O. operates with the term «ecologically sustainable agriculture», which is «characterized by ecologically safe practices of conducting agricultural business, which not only does not harm natural ecosystems, but also has a positive effect on the natural resources and wildlife» [17, c. 294].

We agree with the opinion of Varlamova S. I. and Varlamova I. S. that «ensuring environmental security based on the principles of sustainable development is the main way of solving the environmental and socio-economic problems, which guarantees the proper level of development and living conditions of the population, opens new opportunities» [14].

However, unfortunately, despite the importance of food and environmental security for the state, at the current stage, little attention is paid to the issue of implementing sustainable agriculture as a priority direction for achieving food and environmental security of Ukraine.

There is an insufficient level of synergy between the environmental and agrarian policies of the state, environmental factors are not sufficiently integrated into the system of agrarian relations, into cooperative legislation, particularly in the context of the agricultural cooperation. The Law of Ukraine «On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030» does not contain provisions that would directly provide for the integration of environmental policy into agrarian policy (only general formulations are available), since agriculture, an element of which is agricultural cooperation, has a significant impact on the natural environment.

Thus, in the conditions of the European integration processes, which provide for the approximation of the Ukrainian agricultural cooperatives to the European model, the legal basis of the agricultural cooperation, namely the special Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation» is not fully oriented towards ensuring sustainable agriculture.

The above-mentioned legal act does not use the term «sustainable agriculture», does not contain provisions on food and environmental security, which is an obvious omission.

A one-time mention of sustainable development exclusively in the context of the principle of the agricultural cooperation «consideration of the interests of the territorial community», which provides that «an agricultural cooperative, an agricultural cooperative association... must consider the interests of the territorial community, on the territory of which the corresponding activity is carried out, in order to ensure sustainable development of such a territorial community...» [18], in our opinion, does not indicate a full orientation of the special legislation on agricultural cooperation to ensure sustainable agriculture.

Under such circumstances, in our opinion, a necessary condition for the proper implementation of sustainable agriculture in Ukraine in the context of the agricultural cooperation is the strengthening of the legal framework, the creation of an appropriate legal field that will reflect the focus of agricultural cooperation on achieving the sustainable agriculture.

That is why, in order to effectively implement the goals of sustainable development of Ukraine in the future and bring agricultural cooperatives closer to the European model of the agricultural cooperation, which provides for «ensuring equality in business for farms of any size and specialization, rapid adaptation to the growing requirements for environmental security of the industry» [19, p. 16], we consider it necessary to supplement Part 1 of Article 3 «Main goals of the agricultural cooperation» of the special Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation» with the following content: «ensuring the sustainable agriculture aimed at achieving economic, food and environmental security of the state».

In addition, the Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation» does not contain norms dedicated to the protection of the natural environment, although the activity of agricultural cooperatives is directly related to the impact on the environment and, as a result, on the ecological security of the state, which is an ecological component of the sustainable agriculture.

«The impact of agriculture on the environment is rapidly gaining momentum and is constantly growing due to difficult economic conditions in the state, the imbalance of the agrarian sector, climate changes and excessive technogenic load» [20].

The above indicates the need to supplement the legal act dedicated to the agricultural cooperation with regulations on environmental protection.

Taking into account the principle of priority of the environmental security requirements, provided for in clause «a» of Article 3 of the Law of Ukraine «On Environmental Protection», in order to fully legal ensure environmental security in the context of the agricultural cooperation, we propose to supplement part 3 of Article 12 of the Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation» paragraph 5 and to determine that the main duties of a member of an agricultural cooperative also include «compliance with the requirements of the legislation on environmental protection in order to ensure the ecological security of the state».

The Law of Ukraine «On Cooperation» also does not cover environmental aspects and does not contain norms devoted to the issue of compliance with the requirements of legislation on environmental protection.

We propose to supplement the Law of Ukraine «On Cooperation» with Article 23-1 «Environmental principles of cooperative activity» and to define at the legislative level that «a cooperative organization ensures compliance with the requirements of the legislation on environmental protection in order to ensure the ecological security of the state».

Conclusions. Thus, based on the conducted research, it can be concluded that agricultural cooperation is important for ensuring food and environmental security in Ukraine. At the same time, at the current stage, there is an insufficient level of synergy between the environmental and agrarian policies of the state, environmental factors are not sufficiently integrated into the system of agrarian relations, into cooperative legislation, particularly in the context of the agricultural cooperation, little attention is paid to the issue of implementing sustainable agriculture. In the conditions of the European integration processes, the special Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation» is not fully oriented towards ensuring sustainable agriculture: it does not use the term «sustainable agriculture», it does not contain provisions on environmental protection, food and ecological security. A necessary condition for the proper implementation of the Sustainable Development Goals, introduction of the sustainable agriculture in Ukraine in the sphere of the agricultural cooperation is the strengthening of the legal framework, that will reflect the focus of the agricultural cooperation on achieving the sustainable agriculture, as well as ensuring food and environmental security. Proposals made in the article regarding the improvement of the cooperative legislation of Ukraine, which provide for the orientation of agricultural cooperatives to ensure sustainable agriculture aimed at achieving economic, food and environmental security of the state, inclusion the duty to comply with the requirements of the legislation on environmental protection in order to ensure the ecological security of the state among the main duties of a member of an agricultural cooperative, will bring Ukrainian agricultural cooperatives closer to the European model and emphasize the priority of sustainable development of agriculture in Ukraine.

REFERENCES:

1. Pashchenko O.M. Problemy pravovoho zabezpechennia prodovolchoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys*. № 1-2. 2022. P. 283–291. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.50.

2. Kostetskyi Ya.I. Novitnia paradyhma rozvytku ahrarnoho sektoru Ukrainy: dys. ... d-ra ekon. nauk: 08.00.03 / Ternop. nats. ekon. un-t. Ternopil, 2019. 473 p.
3. Ohliad prodovolchoi bezpeky ta polityky. Proiekt z rehuliarnoho monitorynhu prodovolchoi bezpeky ta ahrarnoi polityky u voiennyi chas v Ukraini**.** URL: https://kse.ua/ua/ oglyad-prodovolchoyi-bezpeki-ta-politiki/ (Last accessed: 07.01.2024).
4. Dobrunik T.P., Kuznietsova O.V. Problemy i napriamky rozvytku ahrarnoho sektoru Ukrainy v umovakh ekonomichnoi nestabilnosti. *Ekonomika ta suspilstvo.* 2022. Vyp. 42. URL: https:// economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/ view/1619 (Last accessed: 07.01.2024). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-25.
5. Kalachevska L.I., Slavkova O.P. Rol silskohospodarskykh kooperatyviv u zabezpechenni staloho silskoho rozvytku. *Kooperatyvni chytannia: 2017 rik*: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., 2 veresnia 2017 r. Zhytomyr: ZhNAEU, 2017. P. 136–138.
6. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30 veresnia 2019 roku № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 722/2019#Text (Last accessed: 07.01.2024).
7. Pankov O.I. Stalyi rozvytok u silskomu hospodarstvi. *Efektyvna ekonomika.* 2011. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=750 (Last accessed: 07.01.2024).
8. Nevesenko A.V. Kryterii ta pokaznyky otsinky stalosti rozvytku ahrarnoho sektoru. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». 2016. № 12, t. 2.* P. 101–104.
9. Strapchuk S.I. Stalyi rozvytok silskohospodarskykh pidpryiemstv: ekonomichnyi vymir. *Visnyk ahrarnoi nauky Prychornomoria.* 2021. Vyp. 3. P. 12–19. DOI: 10.31521/2313-092X/2021-3(111)-2.
10. Tolkachenko O. Pravo hromadian na prodovolchu bezpeku. *Yurydychnyi visnyk.* 2022. № 4. P.74-80. DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2022.9.
11. Pro derzhavnu pidtrymku silskoho hospodarstva Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24.06.2004 № 1877-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text (Last accessed: 07.01.2024).
12. Hoichuk O.I., Kurylo V.I. Prodovolcha bezpeka ta neobkhidnist yii pravovoho zabezpechennia. *Advokat.* 2006. № 3. P. 3–5.
13. Kutsyk P., Semiv S., Kutsyk V., Poliakova Yu., Shevchyk B. Stan, problemy ta priorytety rozvytku ahrarnoi kooperatsii v Ukraini v konteksti vyklykiv suchasnosti. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. Vyp. 48, tom 1. 2023. P. 282–297. DOI:10.55643/ fcaptp.1.48.2023.3956.
14. Varlamova S.I., Varlamova I.S. Ekolohichna bezpeka ta stalyi rozvytok vzaiemozviazok ta vzaiemovplyv. *Efektyvna ekonomika*. 2017. № 7. URL: http://www.economy. nayka. com. ua/?op=1&z=5679 (Last accessed: 07.01.2024).
15. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha: Zakon Ukrainy vid 25 chervnia 1991 roku № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/1264-12#Text (Last accessed: 07.01.2024).
16. Pro Osnovni zasady (stratehiiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku: Zakon Ukrainy vid 28 liutoho 2019 roku № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada. gov.ua/ laws/show/2697-19#Text (Last accessed: 07.01.2024).
17. Yusupova O.O. Stale silske hospodarstvo yak vazhlyvyi komponent ekolohichnoi bezpeky. *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti.* 2013. Vyp. 1, t. 1. P. 292–296.
18. Pro silskohospodarsku kooperatsiiu: Zakon Ukrainy vid 21 lypnia 2020 roku № 819-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20 (Last accessed: 07.01.2024).
19. Zinovchuk V.V. Chy pidkhodyt Ukraini yevropeiska model silskohospodarskoi kooperatsii? *Kooperatyvni chytannia: 2014*: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., 27–29 berez. 2014 r. Zhytomyr: ZhNAEU, 2014. P. 9–20.
20. Ekozakonodavstvo v APK: porushennia, vidpovidalnist, sudova praktyka. ECOBUSINESS: *website.* URL: https://ecolog-ua.com/ (Last accessed: 07.01.2024).

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 336.1:352
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.7

САМООПОДАТКУВАННЯ ЯК ФОРМА УЧАСТІ ГРОМАДЯН У ВИДАТКАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ: ДОСВІД РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Бабін І.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецького національного університету
імені Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0002-6603-4380
e-mail: i.babin@chnu.edu.ua

Бабін І.І. Самооподаткування як форма участі громадян у видатках територіальної громади: досвід Республіки Польща.

Стаття присвячена аналізові польського досвіду правового регулювання самооподаткування як форми участі громадян у видатках територіальної громади. Показано, що інститут самооподаткування в Республіці Польща має досить давню історію. Запозичений в 50-х роках минулого століття в СРСР, він і сьогодні продовжує успішно використовуватись як інструмент додаткової мобілізації фінансових ресурсів для вирішення питань місцевого значення. Розкрито особливості та механізм встановлення самооподаткування. Показано, що на сьогодні механізм встановлення самооподаткування значно ускладнено і єдиною прийнятною формою його запровадження є місцевий референдум. Автор акцентує увагу на існуванні в польському законодавстві та фінансово-правовій доктрині чіткої позиції щодо розмежування самооподаткування та податків. Самооподаткуванню властивий цільовий характер, власна форма легалізації, власний суб'єкт та добровільний характер встановлення.

Обґрунтовано, що самооподаткування є самостійним видом обов'язкового платежу, який немає податкового характеру та використовується для вирішення питань місцевого значення, його розмір та порядок введення і використання встановлюється самостійно населенням на місцевому референдумі. Разом з цим, місцеві референдуми для Польщі поки що залишаються рідкісним явищем. Це пов'язано як з вартістю так і складністю процедури проведення. Крім того, ширше використання референдумів щодо самооподаткування було заблоковано судовими рішеннями та думкою експертів з фінансового права, які заявили, що інститут самооподаткування в його теперішній формі немає жодних правових підстав.

Аналіз показує, що громади Польщі найчастіше використовують можливості самооподаткування мешканців для цілей, пов'язаних із будівництвом інфраструктурних мереж (водопровідних та каналізаційних мереж), або із управлінням муніципальними відходами (сортування, вивезення та зберігання сміття). Введення самооподаткування має важливе значення для розвитку територіальних громад. Самооподаткування дозволяє територіальним громадам отримати додаткові кошти, підвищити громадянську активність мешканців, посилити рівень відповідальності органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: самооподаткування, податок, доходи місцевих бюджетів, територіальні громади, місцеве самоврядування, місцевий референдум, Республіка Польща.

Babin I.I. Self-taxation as a form of participation of citizens in expenditures of the territorial community: the experience of the Republic of Poland.

The article is devoted to the analysis of the Polish experience of legal regulation of self-taxation as a form of citizen's participation in local community expenditures. It is shown that the Institute of self-taxation in the Republic of Poland has a long history. Borrowed in the 1950s in the USSR, it continues to be successfully used today as a tool to further mobilize financial resources to address local issues. The peculiarities and mechanism of establishing self-taxation are disclosed. It is shown that today the mechanism of establishing self-taxation is significantly complicated and the only acceptable form of its introduction is a local referendum. The author emphasizes the existence in Polish law and the financial and legal doctrine of a clear position on the distinction between self-taxation and taxes. Self-taxation is intrinsic to the target character, its own form of legalization, its own entity and its voluntary nature.

It is substantiated that self-taxation is an independent form of non-taxable compulsory payment and is used to resolve issues of local importance, its size and order of introduction and use are determined independently by the population in a local referendum. At the same time, local referendums for Poland remain a rare occurrence. This is due to both the cost and the complexity of the procedure. In addition, the widespread use of self-tax referendums was blocked by court decisions and the opinion of financial law experts, who stated that the self-tax institute in its current form had no legal basis.

The analysis shows that the Polish communities most often use self-taxation of the population for the purposes related to the construction of infrastructure networks (water and sewerage networks) or municipal waste management (sorting, disposal and storage). Introducing self-taxation is essential for the development of territorial communities. Self-taxation allows territorial communities to receive additional funds, increase civic activity of residents, and increase the level of responsibility of local self-government bodies.

Key words: self-taxation, tax, local budget revenues, territorial communities, local government, local referendum, Republic of Poland.

Постановка проблеми. Важливу роль для розвитку територіальних громад має наявність власних доходів. Виходячи з їх кількості, оцінюється фінансова самостійність місцевого самоврядування. Тому важливо, щоб власні доходи становили вагому частку в системі доходів місцевих бюджетів, а органи місцевого самоврядування мали певну ступінь свободи у формуванні джерел фінансування. Традиційно, у фінансовій та фінансово-правовій літературі власні доходи місцевого самоврядування розглядають через призму доходів від комунальної власності та місцевих податків та зборів. В той же час, досить цікавий і перспективний інструмент мобілізації фінансових ресурсів територіальними громадами, який має давню історію та вітчизняні та зарубіжні приклади ефективного використання здебільшого залишається поза увагою. Мова йде про такий фінансово-правовий інститут як самооподаткування населення. Однією з країн, де територіальні громади успішно використовують цей інструмент мобілізації фінансових ресурсів для вирішення питань місцевого значення є Республіка Польща. Аналіз польського досвіду реформування місцевого самоврядування з метою створення фінансово спроможних громад в контексті прагнень України до інтеграції в ЄС має важливе як теоретичне так і практичне значення.

Стан дослідження. Зарубіжний досвід використання самооподаткування як інструменту додаткової мобілізації фінансових ресурсів залишається малодослідженим у вітчизняній науці фінансового права. Спеціальних досліджень українських науковців польського досвіду самооподаткування практично немає. Існуючі напрацювання здебільшого мають фрагментарний характер. Тому в основу дослідження покладено праці польських науковців Б. Бжезінського [11], М. Гускі [6], Є. Конюжевської [4], А. Нєзгоди [14], С. Овсяка [15], Є. Регульського [5], Є. Ришковського [12], А. Пясецького [8] та інших.

Метою дослідження є розкриття особливостей правового регулювання самооподаткування в Республіці Польща.

Виклад основного матеріалу. Інститут самооподаткування населення не є новим для Польщі. У польському законодавстві можливість використання такого інструменту мобілізації фінансових ресурсів існувала ще з 50-х років минулого століття. На той час діяв Декрет "Про самооподаткування населення", який мав на меті створити "сприятливі умови для швидкого покращення рівня економічного та культурного життя в польській сільській місцевості на основі розвитку творчої ініціативи її мешканців" [1] За допомогою самооподаткування мешканці сіл могли оплачувати

необхідні витрати, пов'язані з реконструкцією, будівництвом, обладнанням та обслуговуванням об'єктів соціальної інфраструктури, технічної інфраструктури, а також з іншими економічними, соціальними та культурними цілями. Рішення про запровадження самооподаткування могло бути прийняте рішенням сільських зборів більшістю голосів, за умови присутності не менше половини мешканців, що володіють правом голосу. В рішенні про введення самооподаткування мали встановлюватись цілі, на які слід витрачати кошти, суми та терміни платежів, а також можливі звільнення від накладеного зобов'язання. Декрет регламентував граничні межі самооподаткування, а також визначав спосіб управління зібраними коштами, вказуючи, що вони утворюють фонд, окремий від місцевого бюджету, доступ до якого мала лише місцева рада. Можлива заборгованість по самооподаткуванню підлягала стягненню в адміністративному порядку.

Нове дихання інститут самооподаткування населення отримав в 90-х роках минулого століття, коли розпочалась побудова сучасної польської фінансової системи. У прийнятому в 1991 році Законі "Про місцеве самоврядування" визначається, що самооподаткування належить до спеціальних прав винятково громади (гміни), оскільки ні повіт, ні воєводство не мають права приймати рішення про введення самооподаткування [2]. А в нині діючий Закон "Про місцевий референдум" 2000 року перейшло положення з попереднього закону 1991 року про те, що проведення референдуму громади є єдиною допустимою формою встановлення самооподаткування мешканців, а ухвала про його проведення повинна бути підтримана не менше ніж половиною від складу відповідної місцевої ради. В ухвалі мають бути чітко вказані конкретні цілі і засади самооподаткування. Запровадження самооподаткування можливе, якщо під час референдуму за нього віддали свій голос не менше двох третин мешканців, що володіють правом голосу [3]. На думку Є. Конюжевської, використання референдуму щодо самооподаткування мешканців також може бути підтримане необхідністю включення членів громади до виконання громадських завдань і, як результат, у формуванні їх відповідальності за функціонування своєї громади [4, с. 606].

Перший референдум щодо самооподаткування мешканців з метою покращення якості вивезення твердих відходів відбувся в громаді Побіє-Дзиска (Великопольське воєводство) в 1991 році. Явка на той час склала 56% і понад три чверті виборців підтримали запровадження самооподаткування [5, с. 168]. За даними Центрального статистичного управління, у 2001-2007рр. у польських громадах було проведено 24 референдуми щодо самооподаткування мешканців на різноманітні цілі. Найбільша кількість громад, які фінансово залучали своїх жителів до таких починань, зафіксована у Малопольському воєводстві (6 референдумів), а потім у Мазовецькому та Підкарпатському воєводствах (по 5 референдумів) [6, с. 142].

В якості прикладу успішно здійснених дій, спрямованих на добровільне фінансове навантаження мешканців, де була прийнята така форма фінансування збору відходів може бути використана громада Коварі (Долносільське воєводство). На референдумі, який відбувся 21 жовтня 2007 року мешканців запитували, чи підтримують вони муніципалітет на території якого мають нерухоме майно, у встановленні фіксованої плати щодо утилізації комунальних відходів [7]. Витрати на референдум склали майже 13,8 тис. злотих. Референдум був проведений одночасно з виборами до Сейму та Сенату, що дозволило забезпечити явку на рівні вимог Закону про місцевий референдум.

Подальше широке використання референдумів щодо самооподаткування було заблоковано судовими рішеннями та думкою експертів з фінансового права, які заявили, що інститут самооподаткування в його теперішній формі не має жодних юридичних підстав, оскільки джерелом зобов'язання з самооподаткування є не акт парламенту, а місцевий референдум, відповідно таке зобов'язання навряд чи можна вважати податковим зобов'язанням [8, с. 134-135]. Причиною для появи такої позиції виступило положення статті 217 Конституції Республіки Польща, відповідно до якого "встановлення податків, інших публічних зборів, визначення суб'єктів, об'єктів оподаткування та податкових ставок, а також правил надання пільг та виплат, а також категорій суб'єктів, звільнених від оподаткування, відбувається згідно закону" [9]. У своїх рішеннях навіть Вищий адміністративний суд постановляв, що самооподаткування, яке було ухвалено на референдумі, не є підставою для прийняття радою громади нового податку, рада може приймати рішення лише щодо тих податків і зборів, які вже визначені в окремих законах [10].

Однак наведена позиція та аргументи на якій вона побудована не стільки заперечують інститут самооподаткування, скільки вказують на його неподатковий характер. Як зазначає Б. Бжезінський, ідея самооподаткування – це добровільна передача коштів місцевій громаді [11, с. 12].

Цей інструмент збору доходів муніципалітетами визначається як "ситуація, коли певна група суб'єктів, яка не має права створювати податкові зобов'язання, приймає рішення про добровільне нарахування певних платежів коштами на користь бюджету чи іншого фонду спеціального призначення" [12, с. 140].

Інститут самооподаткування означає накопичення грошових коштів органами місцевого самоврядування від платежів, що сплачуються мешканцями, визначеними за допомогою місцевого референдуму для суспільних цілей, важливих для місцевої громади. Ця ситуація свідчить про "зобов'язання мешканців громади шляхом проведення місцевого референдуму передати органам влади певні платежі для громадських цілей, дійсні для мешканців громади" [13]. Причиною, що виправдовує використання інституту референдуму є фіскальні міркування. Органи влади не мають можливості збільшити податковий тягар понад максимальний встановлений законодавством рівень. Введення самооподаткування виключно на основі місцевого референдуму дозволяє виконувати завдання, визнані місцевою громадою як досить важливі, щоб висловити бажання зазнати додаткового тягаря вище того, що випливає із податкового законодавства [14, с. 608].

Самооподаткування немає всіх особливостей податку, який визначається як грошова, неоплачена, примусова, така, що не підлягає поверненню, загальна, одностороння вигода, яка накладається державою чи іншою публічно-правовою особою відповідно до закону [15, с. 154-155]. Йому не властиві примус та одностороннє визначення, а також загальний характер, оскільки самооподаткування є інструментом збирання доходу громадою для конкретних цілей. Крім того, самооподаткування не може мати характер фіксованого доходу для громад. Виконання завдання, на яке було отримано фінансування за допомогою цього інструменту, рівнозначне закінченню цієї форми комунального доходу [16, с. 756].

Висновки. Підсумовуючи вище викладене можна зазначити, що інститут самооподаткування має досить давню історію застосування в Республіці Польща та продовжує успішно використовуватись як інструмент додаткової мобілізації фінансових ресурсів для вирішення питань місцевого значення. На теперішній час механізм встановлення самооподаткування значно ускладнено і єдиною прийнятною формою його запровадження є місцевий референдум. Самооподаткування є самостійним видом обов'язкового платежу, який немає податкового характеру та використовується для вирішення питань місцевого значення, його розмір та порядок введення і використання встановлюється самостійно населенням на місцевому референдумі. Самооподаткуванню властивий цільовий характер, власна форма легалізації, власний суб'єкт та добровільний характер встановлення. Громади Польщі найчастіше використовують можливості самооподаткування мешканців для цілей, пов'язаних із будівництвом інфраструктурних мереж, або із управлінням муніципальними відходами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Dekret o samoopodatkowaniu ludności wsi z dnia 8 czerwca 1955 r. Dz. U. Nr 22 z 1955 r., poz. 138.
2. Ustawa o samorządzie gminnym z dnia 8 marca 1990 r. tekst jednolity Dz. U. Nr 142 z 2001 r., poz. 1591.
3. Ustawa o referendum lokalnym z dnia 15 wrzesnia 2000 r. Dz. U. 2000. Nr 88. poz. 985.
4. Koniuszewska Ewa. Referendum for self-taxation as a form of participation of commune residents in the shaping of its revenues. Optimization of Organization and Legal Solutions concerning Public Revenues and Expenditures in Public Interest (Conference Proceedings), ed. Ewa Lotko, Urszula K. Zawadzka-Pąk, Michal Radvan, Bialystok-Vilnius 2018. P. 603–614. DOI 10.15290/oolscprepi.2018.44.
5. Regulski J. Samorząd III Rzeczpospolitej: koncepcje i realizacja. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000. 456 s.
6. Hyski Marcin. Problemy samoopodatkowania się mieszkańców gminy. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich. 2009. Nr 4. S. 135–147.
7. Uchwała nr XIV/56/07 Rady Miejskiej w Kowarach z dnia 14 września 2007 r. w sprawieprzeprowadzenie referendum gminnego dotyczącego przejęcia przez Gminę Kowary obowią zków właścicieli nieruchomości w zakresie utrzymania w czystości i porządku na terenie nieruchomości. URL: http://www.bip.kowary.pl/public/?id=42004.

8. Piasecki A.K. Twenty years of Polish direct democracy at the local level. Local Direct Democracy in Europe. ed. Theo Schiller. Vs Verlag. 2011. P. 126–135.
9. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78 z 1997 r., poz. 487.
10. Uchwała Składu Pięciu Sędziów NSA z dnia 13 października 1997 r., FPK 15/97, ONSA 1998, nr 1, poz. 8.
11. Brzeziński B. Prawo podatkowe. Zarys wykładu, Dom Organizatora, Toruń 1995. 180 s.
12. Kosikowski C., Ruśkowski E. Finanse i prawo finansowe. Wydanie 3 z aneksem, KiK, Warszawa 1995. 453 s.
13. Uchwała Składu Pięciu Sędziów NSA z dnia 22 stycznia 1996 r., VI SA 25/95, ONSA 1996, nr 2, poz. 57.
14. Niezgoda, A. Samoopodatkowanie a bezpośrednie formy sprawowania władzy na szczeblu lokalnym, in: Ura, E. (ed.): Jednostka, państwo, administracja – nowy wymiar, Rzeszów: Mitel, 2004. 647 s.
15. Owsiak S. Finanse publiczne. Teoria i praktyka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000. 836 s.
16. Kryczko, P. Komentarz do art. 54, in: Chmielnicki P. (ed.): Ustawa samorządzie gminnym. Komentarz, Warszawa: LexisNexis, 2013. 1090 s.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.8

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕДУРИ ПРИЙНЯТТЯ І ОСКАРЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ МІСЦЕВИХ РАД В УКРАЇНІ

Баран С.І.,
аспірант
юридичного факультету
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6069-4821
e-mail: tat300@ukr.net

Баран С.І. Окремі аспекти регулювання процедури прийняття і оскарження нормативно-правових актів місцевих рад в Україні.

Дослідження цієї теми є важливим і актуальним у відповідності до багатьох причин. Так, ефективне та справедливе регулювання процедур прийняття та оскарження нормативно-правових актів на цьому рівні є критичним для забезпечення прав та інтересів громадян на практиці, а процеси децентралізації зумовлюють необхідність вивчення даної тематики саме через призму місцевих органів влади.

У статті використано такі методи дослідження як порівняння, аналіз, індукція та дедукція.

В ході дослідження отримано результати, що полягають у формуванні чіткого бачення нормативно-правових актів, якими регулюються процедури прийняття та оскарження нормативно-правових актів місцевих рад в Україні, виділено існуючі правові проблеми та запропоновано шляхи їх вирішення. Основними проблемами нормативно-правового регулювання досліджуваної тематики визначено недостатню чіткість дефініції поняття «нормативно-правовий акт» та звуження кола суб'єктів оскарження, порівняно із Конституцією. Урахування наведеного у даній статті сприятиме удосконаленню правового регулювання розглядуваної проблематики та подальшого застосування правових норм.

Дослідження обраної теми є важливим для розуміння та вирішення актуальних проблем в частині нормативно-правових основ функціонування місцевого самоврядування та забезпечення гарантій захисту прав громадян на місцевому рівні.

Додаткове дослідження цієї теми дозволяє глибше зрозуміти роль місцевого самоврядування у забезпеченні гармонійного функціонування суспільства та визначити можливі шляхи удосконалення нормативно-правового регулювання. Зокрема, в контексті розгляду проблем недостатньої чіткості дефініції поняття «нормативно-правовий акт» та обмеження кола суб'єктів оскарження нормативно-правових актів, виявлені в даному дослідженні. Важливо підкреслити необхідність забезпечення прозорості правових процесів на місцевому рівні. Результати цього дослідження можуть служити основою для подальших реформ у сфері місцевого самоврядування та створення ефективних механізмів захисту прав громадян на місцевому рівні.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, рішення місцевої ради, оскарження, місцеве самоврядування.

Baran S. Some aspects of regulating the procedure for the adoption and appeal of normative legal acts of local councils in Ukraine.

Research on this topic is important and relevant for several reasons. Effective and fair regulation of procedures for the adoption and appeal of normative legal acts at this level is crucial for ensuring the rights and interests of citizens in practice. The alignment of national legal norms with international standards is key for the organic integration of Ukraine into the European legal system, and the processes of decentralization necessitate the study of this topic through the prism of local authorities.

The article uses such research methods as comparison, analysis, induction and deduction.

During the research, results were obtained, consisting of the formation of a clear and comprehensive vision of normative legal acts that regulate the procedures for the adoption and appeal of normative legal acts of local councils in Ukraine. Existing legal problems were highlighted, and solutions were proposed. The primary issue in the normative-legal regulation of the studied topic is the insufficient clarity in defining normative-legal acts and the narrowing of the range of subjects of appeal compared to the Constitution. Considering the points stated in this article will contribute to the improvement of the legal regulation of the discussed issues and the further application of legal norms.

The study of the chosen topic is crucial for understanding and addressing current problems in the regulatory and legal foundations of the functioning of local self-government and ensuring guarantees of the protection of citizens' rights at the local level.

Further research on this topic allows for a deeper understanding of the role of local self-government in ensuring the harmonious functioning of society and identifying possible ways to improve regulatory and legal frameworks. Specifically, in the context of addressing issues such as the lack of clarity in defining the concept of «regulatory and legal act» and restricting the scope of subjects for challenging regulatory and legal acts, as identified in this study, it is crucial to emphasize the need for transparency in legal processes at the local level. The findings of this research can serve as a foundation for subsequent reforms in the field of local self-government and the establishment of effective mechanisms for protecting citizens' rights at the local level.

Key words: normative legal act, decision of the local council, appeal, local government.

Постановка проблеми. Проблематика нормативно-правового регулювання досліджуваної тематики полягає у необхідності оцінки та встановлення шляхів удосконалення національного законодавства, яке визначає процедури прийняття та оскарження нормативно-правових актів місцевих рад в Україні. Зв'язок цієї проблеми із важливими науковими та практичними завданнями визначається через необхідність аналізу ефективності існуючих процедур прийняття та оскарження нормативно-правових актів місцевих рад, встановлення ступеня відповідності національних джерел регулювання досліджуваної тематики міжнародним стандартам у галузі місцевого самоврядування та правового захисту громадян, встановлення конкретних правових проблем у сфері прийняття та оскарження нормативно-правових актів і викладення рекомендацій щодо їх вирішення. Комплексний підхід в ході дослідження тематики цієї статті дасть змогу відповісти на ряд викликів, що постають і із наведених практичних, наукових завдань.

Стан опрацювання цієї проблематики. Тематика даного дослідження періодично стає предметом дослідження науковців в Україні. Наприклад, цікавими є напрацювання представниці Університету митної справи та фінансів Л.Є Букіної, які викладені у статті «Деякі аспекти оскарження нормативно-правових актів в порядку адміністративного судочинства»[1, с. 454]. У цій статті висвітлено окремі аспекти провадження щодо оскарження нормативно-правових актів в адміністративному судочинстві. Також варто звернути увагу на науковий доробок кандидата юридичних наук О.В. Цельєва, зокрема, на викладене у статті «Право на оскарження рішень органів публічної влади та їхніх посадових осіб як складова верховенства права» [2, с. 72]. У цій статті розглянуто адміністративну юстицію як провідний засіб захисту прав людини від неправомірних дій і рішень органів влади. Цікавою для даного дослідження є позиція науковця В.О. Хоменко, із якою можна ознайомитись у статті «Процедура прийняття нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування» [3, с. 144]. У цій статті, серед іншого, розглянуто стадії прийняття нормативних актів та визначені їх недоліки.

На міжнародному рівні обрана тематика не досліджувалась, адже безпосередньо стосується національного права України.

Мета даного дослідження полягає в оцінці якості нормативно-правового регулювання процедур прийняття та оскарження нормативно-правових актів місцевих рад в Україні, у формуванні пропозицій шляхів вдосконалення цього механізму.

Дослідження нормативно-правових джерел регулювання процедур прийняття та оскарження нормативно-правових актів місцевих рад включає ряд конкретних завдань, спрямованих на вивчення та аналіз цієї проблематики, наприклад, аналіз законодавства та наукової літератури, виявлення проблем та недоліків, розробка рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. Оскарження нормативно-правових актів є однією з найважливіших категорій справ, які підлягають розгляду в адміністративних судах, що обумовлено «над-

звичайно великим ступенем впливу результатів розгляду судом таких справ на систему правового регулювання та суспільство в цілому» та відповідно мають «підвищений соціальний ефект». [1, с. 455]

Відповідно до статті 7 Конституції, в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування [4]. Згідно до статті 19 Основного Закону, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [4]. У відповідності до статті 55 Конституції, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [4]. Згідно з статті 144 Конституції України, органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду [4].

У попередньому абзаці перелічено далеко не всі конституційні положення, присвячені місцевому самоврядуванню та його функціонуванню. Проте, навіть із наведеного можна зробити наступні висновки: 1) функціонування місцевого самоврядування в Україні є конституційно гарантованим, 2) посадові особи місцевого самоврядування діють за принципом «дозволено виключно те, що передбачено законом», 3) право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів чи посадових осіб місцевого самоврядування є конституційним, 4) завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів місцевого самоврядування шкода відшкодовується за рахунок держави, 5) рішення органів місцевого самоврядування є обов'язковими до виконання і їх дію може бути припинено тільки у визначеному законом порядку. Отже, на найвищому рівні – конституційному, закладено підвалини для оскарження нормативно-правових актів місцевої ради.

Правова визначеність процедури оскарження надає людині можливість ефективно нею скористатися, що призводить до запуску контрольного механізму держави за діяльністю своїх органів та їхніх посадових осіб [2, с. 73].

Звертаючись до більш спеціального законодавства, вважаємо, що вагому увагу має бути приділено Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України). Саме КАС України подає визначення поняття нормативно-правовий акт, себто – акт управління (рішення) суб'єкта владних повноважень, який встановлює, змінює, припиняє (скасовує) загальні правила регулювання однотипних відносин, і який розрахований на довгострокове та неодноразове застосування [5]. Така дефініція дає змогу зрозуміти про судові справи із оскарження яких саме рішень місцевої ради йде мова: акти ради, що встановлюють, змінюють, припиняють (скасовують) певні правила поведінки, що характеризуються тривалим строком дії і застосовуються понад один раз. Втім, на жаль, на практиці виникають випадки, коли суб'єкти невірно встановлюють природу правового акту місцевої ради і оскаржують індивідуальний акт, як нормативний і навпаки. Попри наявність широкого спектру судової практики, що станом на 2024 рік тлумачить відмінності між ними, своєрідна плутанина у цій сфері все ж наявна, а отже, дана дефініція потребує удосконалення.

У статті 5 КАС України кожній особі гарантується можливість звернення до суду про визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень, якщо така вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси [5]. Бачимо, що способом захисту у таких позовах буде саме визнання нормативно-правового акту місцевої ради (далі – н.п.а. ради) протиправним та нечинним. На нашу думку, то тут має місце логічна закономірність: встановивши протиправність – маємо підставу для визнання нечинним.

Щодо більш процесуальних аспектів, то КАС України визначає, що справи у спорах щодо оскарження нормативно-правових актів розглядаються виключно за правилами загального позовного провадження, крім випадків оскарження нормативно-правових актів, які відтворюють зміст або прийняті на виконання нормативно-правового акта, визнаного судом протиправним і нечинним повністю або в окремій його частині. Видається, що ця вимога свідчить про серйозність таких справ і необхідність особливо відповідального підходу до їх розгляду. Важливо, що на розгляд таких справ поширюється юрисдикція адміністративних судів. У разі скасування нормативно-правового акту суд може зобов'язати суб'єкта владних повноважень вчинити необхідні дії з метою відновлення прав, свобод чи інтересів позивача, за захистом яких він звернувся до суду, більше того, суд має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень прийняти новий нор-

мативно-правовий акт на заміну нормативно-правового акта, визнаного незаконним повністю або у відповідній частині.

В частині суб'єкта оскарження, визначеного КАС України, на наше переконання, міститься певна невідповідність між його положеннями і конституційними гарантіями. КАС України, як згадувалось, називає дві категорії осіб, що можуть оскаржувати н.п.а. ради: 1) особа, стосовно якої такий акт застосовано чи 2) учасники правовідносин, де його буде застосовано. Конституція ж вказує на те, що право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування належить кожній особі, без жодних уточнень і додаткових вимог. На нашу думку, в цій частині, положення КАС України звужують конституційне коло суб'єктів необґрунтовано. Адже громадський контроль за належною якістю актів рад є фундаментальною запорукою їх правомірності, відповідності правам людини та громадянина, а отже, має бути доступним дійсно кожній особі.

Аналізуючи встановлені в КАС України особливості провадження у справах щодо оскарження нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування нами виділено таке: 1) суб'єктом оскарження є особа, стосовно якої такий акт застосовано чи учасники правовідносин, де його буде застосовано, 2) оскарження може бути здійснено протягом усього строку чинності н.п.а., 3) місцева рада, проти якої подано такий позов має опублікувати оголошення про це у виданні, в якому цей акт був або мав бути офіційно оприлюднений, 4) протиправним та нечинним н.п.а. може бути як в цілому, так і в частині, 5) в ході розгляду справи про оскарження н.п.а., за визначених в КАС України умов, протиправними та нечинними може бути визнано і інші н.п.а. тієї ж місцевої ради, 6) рішення у таких справах оскаржується у загальному порядку.

КАС України визначає і наслідки визнання нормативно-правового акта протиправним та нечинним вказуючи: «Резолютивна частина рішення суду про визнання нормативно-правового акта протиправним та нечинним невідкладно публікується відповідачем у виданні, в якому його було офіційно оприлюднено, після набрання рішенням законної сили. Нормативно-правовий акт втрачає чинність повністю або в окремій його частині з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду. Позов про оскарження нормативно-правових актів, які відтворюють зміст або прийняті на виконання нормативно-правового акта, визнаного судом протиправним і нечинним повністю або в окремій його частині, розглядається судом за правилами спрощеного позовного провадження» [5]. Тут важливо наголосити, що рішення суду про визнання нормативно-правового акта протиправним та нечинним не має зворотної дії в часі, а отже, не впливає на акти чи рішення, прийняті до такого визнання.

Що стосується положень *Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», то вони теж закріплюють поширення на місцеві ради принципу* «дозволено виключно те, що передбачено законом». Стаття 59 даного закону вказує, що рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі рішень [6]. Також, визначає порядок їх прийняття. А відповідно до частини 10 статті 59 цього закону акти місцевої ради з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку [6].

Процедура прийняття нормативних актів органами місцевого самоврядування складається із певних стадій, до яких належать ініціювання та підготовка проекту нормативного акта; розгляд та прийняття нормативного акта; реєстрація нормативного акта; оприлюднення нормативного акта. [3, с. 147]

При цьому в ході здійснення аналізу специфіки нормативно-правового регулювання процедури оскарження нормативно-правових актів конкретної місцевої ради, радимо звертати увагу на таке: 1) наявність спеціального нормативно-правового регулювання, яке стосується обраної адміністративно-територіальної одиниці (наприклад, щодо Київської міської ради варто звернути увагу на Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ»), 2) дослідити статут відповідного міста чи громади (за наявності), 3) проаналізувати чинний регламент відповідної місцевої ради.

Такий підхід дозволить комплексно, повно та ефективно оцінити повному нормативно-правового регулювання оскарження нормативно-правових актів безпосередньо обраної місцевої ради.

Висновки. Основи прийняття нормативно-правових актів місцевих рад, їх легітимності і гарантії прав громадян на їх оскарження закріплені на рівні Конституції, що є важливою правовою гарантією. Що стосується врегулювання процесуальних аспектів КАС України, то хочеться підкреслити достатню якість такого регулювання. Зауваження викликає лише два аспекти: недостатня чіткість дефініції нормативно-правового акту та звуження кола суб'єктів оскарження,

відносно із Конституцією. У зв'язку із цим, видається доцільним удосконалення норми про те, що нормативно-правові акти рад приймаються у формі рішень. Адже, на практиці, не всі н.п.а. рад приймаються у такій формі і не всі рішення рад є н.п.а., що вносить плутанину у подальше правозастосування, в тому числі – у судову практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бакуліна Л.Є. Деякі аспекти оскарження нормативно-правових актів в порядку адміністративного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 454–456. URL: http://lsej.org.ua/4_2020/111.pdf (дата звернення: 30.01.2024).
2. Цельєв О.В. Право на оскарження рішень органів публічної влади та їхніх посадових осіб як складова верховенства права. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 200. С. 72–79. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/ core/bitstreams/dd948cc4-b4e5-4e51-9853-081880346fbf/content (дата звернення: 30.01.2024).
3. Хоменко О.В. Процедура прийняття нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 34. Том 2. С. 144–147. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/ 14936/1/ПРОЦЕДУРА%20ПРИЙНЯТТЯ%20НОРМАТИВНИХ%20АКТІВ.pdf (дата звернення: 29.01.2024).
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. No 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. No 30. Ст. 141. (дата звернення: 31.01.2024).
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 31.01.2024).
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закону України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/280/97-вр (дата звернення: 31.01.2024).

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.9

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЗАБУТТЯ

Бєлов Д.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7168-9488

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Горнило О.Т.,
магістр юридичного факультету
ДВНЗ « Ужгородський національний університет»

Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Горнило О.Т. Право людини на забуття.

У статті детально розглянуто поняття «право людини на забуття» як важливого аспекту права фізичної особи на інформацію про себе, що дозволяє особі вимагати видалення або знищення своєї персональної інформації. Питання також присвячено основним аспектам історії та розвитку концепції «право на забуття».

Автором зазначено, що суттєвий вклад у регулювання права на забуття в рамках законодавства про захист персональних даних здійснено Європейським Союзом. Адже саме Регламент ЄС 2016/679 визначає умови отримання цього права, умови виконання запитів на видалення інформації про себе та обставини, за яких це право може бути обмеженим. Однак, даним Регламентом не враховано всього обсягу персональної інформації, що ускладнює процес реалізації права людини на забуття.

Визначено, що різні країни виробляють власні підходи до права на забуття. З'ясовано, що чинне законодавство України передбачає два етапи «забуття»: рішення суду та подання скарги на порушення умов згоди на обробку та зберігання персональних даних.

Разом з тим, розглянуто рішення Європейського Суду, що стало ключовим у світовій судовій практиці щодо права людини на забуття. До того ж, описано баланс між правом на забуття та свободою інформації. Досліджено публічний інтерес та етичні аспекти в контексті права на забуття. Обґрунтовано необхідність прозорості та збалансованого підходу до досліджуваного права.

Також охарактеризовано технічні аспекти права людини на забуття та виклики, які вони породжують. Досліджено складність технічного видалення даних та виклики при кешуванні та індексації даних. Визначено загальні аспекти гарантування безпеки та захисту даних під час видалення, а також вплив штучного інтелекту та автоматизації на право людини на забуття.

Ключові слова: право на забуття, контролер, персональні дані, захист персональних даних, Європейський Суд, мережа Інтернет, право на інформацію.

Byelov D.M., Bielova M.V., Gornylo O.T. A person's right to be forgotten.

The article examines in detail the concept of "a person's right to be forgotten" as an important aspect of a natural person's right to information about himself, which allows a person to demand the removal or destruction of his personal information. The question is also devoted to the main aspects of the history and development of the "right to be forgotten" concept.

The author states that a significant contribution to the regulation of the right to be forgotten within the framework of the legislation on personal data protection was made by the European Union. After all, EU Regulation 2016/679 defines the conditions for obtaining this right, the conditions for fulfilling requests to delete information about yourself, and the circumstances under which this right may be limited. However, this Regulation does not take into account the entire amount of personal information, which complicates the process of realizing the human right to be forgotten.

It has been determined that different countries develop their own approaches to the right to be forgotten. It was found that the current legislation of Ukraine provides for two stages of "forgetting": a court decision and filing a complaint for violation of the terms of consent to the processing and storage of personal data.

At the same time, the decision of the European Court, which became key in the world judicial practice regarding the human right to be forgotten, was considered. In addition, the balance between the right to be forgotten and freedom of information is described. The public interest and ethical aspects in the context of the right to be forgotten are studied. The need for transparency and a balanced approach to the researched law is substantiated.

The technical aspects of the human right to be forgotten and the challenges they generate are also described. The complexity of technical data deletion and the challenges of data caching and indexing have been studied. The general aspects of ensuring the security and protection of data during deletion are identified, as well as the impact of artificial intelligence and automation on the human right to be forgotten.

Key words: right to be forgotten, controller, personal data, protection of personal data, European Court, Internet network, right to information.

Постановка проблеми. Сучасне цифрове суспільство вимагає актуалізації та перетворення системи особистих немайнових прав фізичної особи, зокрема права людини на інформацію про себе. В сучасному уявленні, Інтернет є інструментом, який, з одного боку, має широке охоплення і є ключовою силою для сучасних процесів політичної та економічної демократизації, а з іншого – із поширенням Інтернету та соціальних медіа зростає проблематика порушення права людини на конфіденційність. Однак, у контексті правових механізмів реалізації і захисту особистих немайнових прав фізичної особи в реальному житті, правові інструменти для онлайн-відносин все ще перебувають на стадії формування, обговорення і активних дебатів.

Сучасна наукова спільнота інтенсивно шукає ефективні методи підвищення віртуальної безпеки фізичних осіб, враховуючи аспекти онлайн-середовища у чинному законодавстві. Останнім часом багато наукових досліджень, як теоретичного, так і практичного плану, фокусується на аспектах захисту особистих даних фізичних осіб, особливо у зв'язку з інтернет-активізацією суспільства, де ці дані стали надзвичайно доступними і досить слабко дослідженими. За введенням у дію Регламенту ЄС 2016/679 щодо захисту даних (GDPR), активно обговорюється необхідність захисту «нових» немайнових прав фізичної особи, зокрема права на знищення інформації стосовно себе (право на забуття). Право бути забутим є одним із перспективних законодавчих рішень Європейського Союзу в області захисту персональних даних, надаючи особі можливість контролювати свої дані, розміщені в онлайн-середовищі.

Стан опрацювання цієї проблематики. Варто зазначити, що вивченням питань, пов'язаних із реалізацією права на забуття займались такі вчені: О. Калітенко, Н. Куніцин, В. О. Токарева та інші. Зокрема, їх дослідження фокусуються на визначенні цього права, аналізі судової практики, порівняльному аналізі концепцій «права на забуття» у різних країнах та його втіленні у судових рішеннях при вирішенні практичних ситуацій. Також вони розглядають питання забезпечення балансу між приватними та суспільними інтересами у контексті права на приватність та права на свободу самовираження.

Метою статті є визначення проблем та перспектив правового регулювання та цивільно-правового захисту права людини на забуття як елементу права фізичної особи на інформацію стосовно себе.

Виклад основного матеріалу. Поняття «право на забуття» виникло в контексті зростаючого цифрового сліду, який кожен залишає в інтернеті. З появою соціальних мереж та пошукових систем, особиста інформація стала легко доступною для широкої аудиторії. Розвиток цієї концепції пов'язаний із захистом приватності та підвищенням контролю громадян над своєю особистою інформацією.

Так, з появою інтернету та розширенням цифрового простору виникає необхідність врегулювання прав особи на контроль над своєю особистою інформацією. Поняття «право на забуття» визначає можливість особи контролювати свої дані та вимагати їх видалення. Насамперед, вважаємо за необхідне розглянути деякі аспекти історії та розвитку концепції «право на забуття».

Як відомо, у 20-му столітті, особливо після Другої світової війни, виникає обурення від великої кількості особистої інформації, що зберігається в державних архівах. Це приводить до першого визнання права на забуття як механізму захисту особистих даних та відновлення особистої гідності. А вже з появою Інтернету у 90-х роках, концепція права на забуття стає більш актуальною. Люди починають стикатися із зростаючою кількістю слідів, які залишаються в онлайн просторі. З цього моменту розпочинається активна дискусія про необхідність правового регулювання даного питання.

Слід зазначити, що значний вклад у регулювання права людини на забуття вніс саме Європейський Союз. Так, у 2010 році Єврокомісія розпочала розробку Регламенту ЄС 2016/679 щодо захисту персональних даних. У 2012 році у вже опублікованому проєкті була включена стаття 17, яка детально визначала право суб'єктів даних на забуття та право на видалення інформації про себе. Далі ця стаття була удосконалена та розширена за участі Європейської Ради та Європейського Парламенту [5]. Зазначеним Регламентом встановлено обмеження на використання права на забуття, зокрема, у випадках, перерахованих у частині 3 статті 17 Регламенту ЄС 2016/679:

1) коли обробка персональних даних необхідна для реалізації права на свободу вираження поглядів та інформації;

2) дотримання юридичних вимог законодавства Європейського Союзу та держав-членів та виконання завдань, що виконуються в суспільних інтересах або в рамках виконання офіційних повноважень, покладених на адміністратора;

3) коли інформація використовується в суспільних інтересах у сфері охорони здоров'я;

4) коли інформація архівується в суспільних інтересах, наукових та історичних досліджень, для статистичних та інших подібних цілей;

5) коли інформація використовується для цілей судового розгляду, у разі оскарження правових вимог і позовів [2].

Варто зазначити, що фізична особа має право вимагати у контролера негайного знищення інформації, що стосується її. Крім того, контролер зобов'язаний негайно і без будь-якої затримки видаляти особисті дані, якщо існують підстави, зазначені нижче:

1) відсутність потреби зберігання такої інформації;

2) відкликано згоду на опрацювання;

3) фізична особа заперечує проти опрацювання даних стосовно себе, застосовуючи обґрунтоване право на заперечення та використовуючи правові підстави;

4) незаконний характер опрацювання даних;

5) персональні дані потребують знищення для дотримання встановленого законом зобов'язання;

6) персональні дані збиралися в зв'язку з пропонуванням послуг інформаційного суспільства [2].

У випадку необхідності усунення вже опублікованих даних, контролер повинен повідомити інших контролерів, які обробляють ці оприлюднені особисті дані, про те, що суб'єкт даних подав запит на видалення будь-яких посилань, копій чи репродукцій цих особистих даних [2].

Згідно з висловленням О.М. Калітенко, дискусійність законодавчого закріплення права на забуття випливає з того, що це право розташоване на межі двох особистих немайнових прав: права на інформацію, що виражається у необмеженому доступі до інформації та право виражати свою думку (згідно зі статтею 19 Загальної декларації прав людини), а також про право особи на приватне життя, недоторканість і повагу до сімейного життя і про захист особистих даних згідно зі статтями 7, 8 Хартії основоположних прав Європейського Союзу та статтею 12 Загальної декларації прав людини [3].

Варто зазначити, що Регламент ЄС 2016/679 (GDPR) узаконює та конкретизує право на забуття для громадян Європейського Союзу. Особи мають право вимагати видалення своїх даних, і компанії повинні забезпечити це право. Цей регламент не тільки зобов'язує компанії дотримуватися цього права, але й передбачає значні штрафи за його порушення [2]

Хоча GDPR ставить стандарти для країн ЄС, різні країни виробляють власні підходи до права на забуття. У Сполучених Штатах, наприклад, існує ряд законів щодо конфіденційності даних на рівні штатів та федеральних регуляцій, які забезпечують видалення особистої інформації. Цей

підхід підкреслює важливість узгоджених правових зусиль для захисту особистих даних незалежно від географічного положення.

На жаль, в Україні відсутнє поняття у цивільному праві «право на забуття» в рамках юридичної системи [4]. Проте, згідно з абз. 4 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про захист персональних даних», персональні дані підлягають видаленню або знищенню, зокрема, при закінченні строку зберігання або при припиненні правовідносин між фізичною особою-власником даних та розпорядником (зазначеними у згоді), а також при ухваленні судового рішення щодо видалення або знищення персональних даних [1]. Таким чином, чинне законодавство передбачає два етапи «забуття»: рішення суду та подання скарги на недотримання умов згоди на обробку та зберігання персональних даних.

Рішення Європейського Суду від 13 травня 2014 року у справі Гугл та М. Костехі Гонсалеса стало ключовим у світовій судовій практиці щодо права особи на видалення інформації про себе. М. Костеха Гонсалес подав скаргу до Agencia Española de Protección de Datos (AEDP), Іспанського агентства із захисту даних у 2010 році проти місцевої газети та Google Іспанія за претензії, пов'язані з повідомленнями про аукціон, у яких згадується Гонсалес, що опубліковані ще у 1998 році. Ці повідомлення стосувалися аукціонів для погашення боргів Гонсалеса за соціальне страхування. Гонсалес вимагав видалення сторінок, адже провадження було вирішено кілька років тому, і посилання на них стали неактуальними. Він також позивався до Google Inc щодо видалення його персональних даних з пошукової системи. AEDP відхилив претензії проти газети, але задовольнив позови проти Google. Google подав апеляцію до Вищого суду Іспанії, який передав питання до Європейського Суду [6]:

1. Чи застосовуються правила ЄС до пошукових систем, якщо вони мають філію або дочірню компанію в державі-члені?

2. Чи застосовується Директива до пошукових систем?

3. Чи має особа право вимагати видалення її персональних даних із результатів пошуку (тобто «право бути забутим»)?

Суд визнав застосування Директиви 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» [7] до пошукових систем, визначивши їх як «контролерів» персональних даних. Також вирішено, що Google, маючи дочірню компанію в Іспанії, вважається «закладом» для застосування директиви. Таким чином, у певних випадках Google зобов'язана видаляти посилання на сторінки, які відображаються третіми сторонами. Суд також визнав право осіб на вимагання видалення посилань на їх особисту інформацію, наголосивши на необхідності збалансувати це право з інтересами пошукових систем та громадськістю [6]. Також вперше визнано, що оператор пошукової системи в Інтернеті несе відповідальність за обробку, яку він здійснює з персональних даних, які з'являються на веб-сторінках, опублікованих третіми сторонами. Таким чином, якщо після пошуку, здійсненого на основі імені особи, список результатів відображає посилання на веб-сторінку, яка містить інформацію про відповідну особу, такий суб'єкт даних може звернутися безпосередньо до оператора та, якщо оператор не задовольняє його запит, передати питання на розгляд компетентних органів з метою отримання, за певних умов, видалення цього посилання із інформацією стосовно себе зі списку результатів. Рішення суду стало прецедентом для GDPR, яке у 2018 році закріпило право на забуття серед прав суб'єктів даних.

Слід зазначити, що у сучасному світі Інтернету, де інформація стає валютою, право на забуття відіграє особливо важливу роль. Так, індивіди можуть вимагати видалення своїх даних після припинення використання певних платформ чи сервісів. Це є необхідною вимогою для забезпечення особистої свободи та приватності в цифровому просторі. GDPR визнає право особи вимагати видалення своїх даних, проте це виправдовується лише у випадках, коли інформація не є загальновідомою чи не має громадського інтересу [2].

Визначення балансу між правом на забуття та свободою інформації залишається складною задачею. Якщо з одного боку, це право забезпечує індивідам контроль над їхньою особистою інформацією, то з іншого – це може спричинити обмеження доступу до важливих даних для громадськості та наукового співтовариства. Вирішення даного конфлікту вимагає уважного врахування обох сторін та встановлення рамок, які не обмежують свободу слова чи доступ до інформації.

Безумовно, питання публічного інтересу важливе при обговоренні права на забуття. Наприклад, якщо інформація має важливий громадський контекст або історичне значення, видалення

може порушити право на інформацію та свободу слова. Врахування даних аспектів є ключовим у розробці етичних стандартів.

Розглядаючи етичні аспекти права на забуття, слід враховувати вплив інформації на громадськість. Публікація неправдивої чи вже застарілої інформації може завдати шкоди індивідууму, але водночас забороняти доступ до неї може порушити прозорість та право на інформацію. Саме завдяки глобальним регуляторам, таким як GDPR, встановлюються стандарти для захисту прав особи на видалення інформації. Даний регламент враховує як індивідуальні права, так і потреби суспільства в доступі до інформації [2].

Разом з тим, існує ризик використання права на забуття для перевищення інтересів громадськості та викривлення історії. Можливість видалення частини інформації може вести до неповної чи викривленої картини, що викликає питання етичності такого втручання. Саме тому для збереження балансу між правами особи та публічним інтересом, важливо розробляти та дотримуватися прозорих правил і процедур. Забезпечення етичного використання права на забуття передбачає розуміння та узгодження інтересів всіх сторін.

Безумовно, право людини на забуття, визнане в різних законодавчих актах, стає важливим аспектом захисту приватності в еру цифрових технологій. Проте, технічна реалізація цього права не тільки представляє виклики, але й вимагає розробки та впровадження ефективних механізмів видалення особистих даних. Так, однією з ключових проблем виконання права на забуття є технічна складність видалення даних повністю. Збереження резервних копій, архівування, кешування інформації та інші технічні аспекти ускладнюють можливість гарантованого видалення даних з усіх аспектів цифрового простору, оскільки копії можуть залишатися в різних системах, навіть після формального видалення.

До того ж, із розвитком штучного інтелекту та процесів автоматизації, стає важливим врахування їхнього впливу на видалення даних. Алгоритми та системи повинні бути налаштовані таким чином, щоб гарантувати ефективне та безпечне видалення даних відповідно до вимог законодавства. Розробники та провайдери послуг повинні працювати разом для створення ефективних та прозорих механізмів видалення.

Висновки. З огляду на вищевикладене, можемо зробити висновки, що розвиток права на забуття тісно пов'язаний із зростанням технологій та розширенням цифрового простору. Визначення меж цього права вимагає не тільки юридичної уваги, але і практичних та етичних рішень у цифровому віці.

Слід зазначити, що право на забуття наразі становить об'єкт активних обговорень. В Європейському Союзі досягнуто значного прогресу у юридичному визначенні права людини на забуття, і судова система має вже вироблені прецеденти щодо справ про видалення даних. Згодом це право стало передумовою для розробки системи, яка дозволяє особі подавати запити на «забуття», забезпечуючи видалення асоціацій результатів пошуку з її персональними даними.

Безумовно, право людини на забуття є ключовим елементом захисту особистої приватності в цифровій епосі. Законодавчі ініціативи, такі як GDPR, визначають стандарти для цього права, але важливо, щоб інші країни та регіони приділяли увагу його впровадженню та визначенню його меж.

До того ж, баланс між приватністю та свободою інформації у контексті права на забуття є досить суттєвим викликом. Забезпечення видалення особистих даних не повинно призводити до обмеження свободи інформації та свободи слова. Розробка ефективних механізмів, які враховують як права особи, так і громадський інтерес, є ключовою задачею для законодавців та технічних експертів у цифрову епоху.

Також однією з ключових проблем виконання права на забуття є технічна складність видалення даних повністю. Збереження резервних копій, архівування інформації та інші технічні аспекти ускладнюють можливість гарантованого видалення даних з усіх аспектів цифрового простору.

Щодо українського законодавства, то на сьогоднішній день в ньому, на жаль, відсутні стандарти, що гарантують реалізацію права на забуття, і цивільне право не визначає його зміст. До того ж, Закон України «Про захист персональних даних» застарілий і практично не враховує особливостей сучасних онлайн-відносин. Необхідне введення нового закону, спрямованого на імплементацію положень GDPR, включаючи право на забуття, щоб відповідати вимогам сучасності. Таким чином, у зв'язку з цифровою трансформацією країни, проблематика захисту персональної інформації стає актуальною, зокрема у контексті права на забуття та механізму його реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#doc_info (дата звернення: 10.12.2023).
2. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#doc_info (дата звернення: 10.12.2023).
3. Калітенко О.М. Право на забуття: здобуток європейський чи глобальний? *Часопис цивілістики*. 2019. Випуск 35. С. 60–64. URL: https://cutt.ly/iwzHturw (дата звернення: 10.12.2023)
4. Куніцин Н. Право на забуття: правовий контекст і судова практика. *Pravo*. 2022. URL: https://pravo.ua/pravo-na-zabuttia-pravovyi-kontekst-ta-sudova-praktyka/ (дата звернення: 10.12.2023).
5. Токарева В.О. Окремі питання реалізації права на видалення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 4. С. 42–47. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2022/8.pdf (дата звернення: 10.12.2023).
6. Court of Justice of the European Union. PRESS RELEASE № 70/14 Luxembourg, 13 May 2014 Judgment in Case C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0131 (дата звернення: 10.12.2023).
7. Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31995L0046 (дата звернення: 10.12.2023).
8. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
9. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Сучасний конституціоналізм України в умовах європеїзації вітчизняного права. *Аналітично-порівняльне право*. № 5. 2022. С. 46–50.
10. Бєлов Д.М. Бєлова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. Вип. 74. С. 85–90.

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.10

СПІВПРАЦЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ НА ЗАСАДАХ ПАРТНЕРСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Бондар В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ

Бондар В.В. Співпраця Національної поліції України з громадянським суспільством на засадах партнерства в умовах воєнного стану.

У статті досліджено перспективи взаємодії Національної поліції України з населенням на засадах партнерства в умовах воєнного стану та проаналізовано нещодавно запровадженні проекти, мета яких є ефективне виконання покладених державою завдань, насамперед, пов'язаних з охороною найвищих цінностей держави, до яких відноситься людина, її права і свободи. Наголошується, що запровадження в Україні воєнного стану вимагає не лише вирішення завдань, пов'язаних із запровадженням і здійсненням заходів правового режиму воєнного стану, оскільки у ході відсічі збройної агресії рф проти України органи поліції беруть участь у виконанні завдань територіальної оборони, здійснюють посилене патрулювання, супроводження відповідних вантажів, охорону майна постраждалих осіб, охорону місць руйнувань, доставлення правопорушників, обмеження руху транспорту на небезпечних напрямах, проведення навчань з представниками населення тощо. Висвітлюються основні проблеми, які виникають під час взаємодії органів Національної поліції з населенням на сучасному етапі в умовах правового режиму воєнного стану в Україні, окреслюються шляхи їх вирішення, пропонується розробити нормативно-правовий акт щодо організації взаємодії органів поліції з населенням, в якому слід закріпити мету взаємодії, завдання, дати визначення окремих понять, визначити суб'єктів та керівників органів взаємодії, види та форми взаємодії, особливості взаємного інформування, канали передачі інформації, способи та строки перевірки результативності взаємодії, визначити принципи, а також напрями взаємодії в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Робиться висновок, що під правовим регулюванням взаємодії органів Національної поліції з населенням в умовах правового режиму воєнного стану в Україні слід розуміти систему правових засобів (елементів), сукупність прийомів та способів правового впливу на суспільні відносини, що виникають під час такої взаємодії, за допомогою яких визначається комплекс організаційних та спеціальних заходів, спрямованих на захист від протиправних посягань, а також забезпечення особистої безпеки громадян, протидії правопорушенням.

Ключові слова: правове регулювання, Національна поліція, органи поліції, громадськість, населення, взаємодія, співпраця, воєнний стан.

Bondar V.V. Cooperation of The National Police of Ukraine with civil society on the basis of partnership under the conditions of the state of martial.

The article examines the prospects for the interaction of the National Police of Ukraine with the population on the basis of partnership under martial law and analyzes the recently implemented projects, the purpose of which is the effective implementation of the tasks assigned by the state, primarily related to the protection of the highest values of the state, which include man and his rights and freedom. It is emphasized that the introduction of martial law in Ukraine requires not only the solution of tasks related to the introduction and implementation of measures of the legal regime of martial law, since in the course of repelling armed aggression against Ukraine, police bodies participate in the performance of territorial defense tasks, carry out increased patrolling, escort appropriate cargoes, protection of

property of victims, protection of destruction sites, delivery of offenders, restriction of traffic on dangerous routes, conducting exercises with representatives of the population, etc. The main problems that arise during the interaction of the National Police with the population at the current stage under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine are highlighted, the ways to solve them are outlined, it is proposed to develop a normative legal act on the organization of the interaction of the police with the population, in which the goal should be fixed interactions, tasks, define individual concepts, define subjects and heads of interaction bodies, types and forms of interaction, features of mutual information, channels of information transmission, methods and deadlines for checking the effectiveness of interaction, determine principles, as well as directions of interaction in the conditions of the legal regime of military state in Ukraine.

It is concluded that the legal regulation of the interaction of the National Police bodies with the population under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine should be understood as the system of legal means (elements), the totality of techniques and methods of legal influence on social relations that arise during such interaction, with the help of which a complex of organizational and special measures aimed at protection against illegal encroachments, as well as ensuring the personal safety of citizens, countering offenses is defined.

Key words: legal regulation, National Police, police bodies, public, population, interaction, cooperation, martial law.

Постановка проблеми. Взаємодія сектору безпеки і оборони з населенням на засадах партнерства для України є принципово важливою в умовах воєнного стану.

У межах реформи правоохоронної системи посилення такої взаємодії стало новим кроком у визначенні правових засад діяльності Національної поліції. Цей принцип базується на європейському поліцейському досвіді, де уже сформовані стійкі і ефективні традиції «community policing» – поліція орієнтована на громаду.

Новітній підхід повністю соціально переорієнтував поліцію, а також він спонукає до налагодження тісної співпраці з населенням на засадах партнерства, орієнтує на інтереси громади, підвищує рівень довіри населення до поліції, що визначається основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції [11, с. 270].

Стан опрацювання. Дослідження правової проблематики реалізації взаємодії населення на засадах партнерства відображалось в працях таких учених, як: О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.В. Білоус, С.Г. Братель, В.І. Варивода, В.О. Заросило, Н.Р. Нижник, Р.А. Калюжний, В.К. Колпаков, Я.Ю. Кондратьєва, А.Т. Комзюк, С.Ф. Константінова, В.А. Куліков, М.В. Лошицький, Н.П. Матюхіна, О.М. Музичук, В.П. Пєткова, О.С. Проневич, О.П. Рябченко, В.К. Шкарупа, О.С. Юнін, О.Н. Ярмиш та інших. Вклад цих праць в науковий розвиток є очевидним та їх аналіз засвідчує необхідність наукового осмислення та налагодження плідного зв'язку з громадськістю.

Метою написання статті є вивчення основних засад та напрямів співпраці Національної поліції України з громадянським суспільством на засадах партнерства в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. В умовах воєнного стану змін у повноваженнях, правах та обов'язках, порядках та процедурах зазнають майже всі органи державної влади. Національна поліція України не є винятком: до нормативно-правових актів, які регулюють її діяльність, внесено значну кількість змін, які регулюють функціонування цього органу в період воєнного стану [12, с. 2].

До статті 23 Закону України «Про Національну поліцію» додано суттєвих змін, як результат – коло повноважень поліцейських значно розширилося. Серед нових повноважень, які регулюють функціонування цього органу, наступні:

– здійснювати прийом екстрених викликів за скороченим номером 102;

– за письмовим запитом в установленому законом порядку безоплатно отримувати від органів держави та територіальних громад, юридичних осіб державної форми власності, інформацію необхідну для виконання повноважень та завдань поліції, у тому числі стосовно військовополонених, у тому вигляді та тій формі, яка зазначена в запиті;

– здійснювати конвоювання осіб, затриманих за підозрою в учиненні кримінального правопорушення, узятих під варту, обвинувачених або засуджених до позбавлення волі, а також охороняти їх у залі суду;

– утримувати в передбачених законом випадках в ізоляторах тимчасового тримання осіб, затриманих за вчинення кримінальних чи адміністративних правопорушень; осіб, стосовно яких

застосовано запобіжний захід тримання під вартою; осіб, підданих адміністративному арешту; обвинувачених та засуджених;

– у межах компетенції здійснювати розмінування, що має оперативний характер (виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів, щодо яких є підстави вважати, що вони є предметами, знаряддями чи засобами вчинення адміністративних або кримінальних правопорушень);

– організовувати роботу з надання, позбавлення та підтвердження допуску поліцейських до проведення спеціальних вибухотехнічних робіт;

– здійснювати техніко-криміналістичне забезпечення огляду місця події, в тому числі пов'язаної з пожежами та спеціальні вибухотехнічні роботи за фактами скоєння вибухів, надходження повідомлень про виявлення вибухонебезпечних предметів, загрозу вибуху;

– здійснювати представництво та забезпечувати виконання зобов'язань України в Інтерполі та виступати як Національне центральне бюро Інтерполу;

– здійснювати співробітництво з Європолом та діяти як Національний контактний пункт між компетентними органами України та Європолом;

– організовувати взаємодію правоохоронних органів та інших державних органів України з Інтерполом та Європолом, а також компетентними органами інших держав з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу та Європолу;

– здійснювати збирання біометричних даних осіб;

– здійснювати адміністративний нагляд тощо [1].

Взаємодія поліції з населенням стала ще більш плідною в умовах війни. Власне, сама концепція цього органу передбачає партнерство, довіру, спілкування та діалог між поліцією та громадянами. Крім того, довіра громадян до Національної поліції України залежить від успіху поліції у сфері правового захисту громадян, а також від рівня взаємодії громадськості з правоохоронними органами [13, с. 24].

Концепція «community policing» передбачає партнерство між поліцією та громадою з метою забезпечення безпеки та правопорядку. У мирний час це партнерство реалізується через різноманітні програми та заходи, спрямовані на підвищення довіри громадян до поліції, залучення їх до активної участі в профілактиці злочинності та розслідуванні правопорушень.

У воєнних умовах роль поліції та громади у забезпеченні безпеки значно зростає. В умовах бойових дій та воєнного стану відбувається зростання злочинності, пов'язаної з мародерством, диверсіями, саботажем, а також з діяльністю злочинних угруповань. У таких умовах ефективна боротьба зі злочинністю можлива лише за умови тісної співпраці поліції та громади.

Слушною є позиція Л.В. Баєвої та П.Г. Назаренко про те, що Community Policing визнається однією з найбільших досягнень поліції в світі, хоча існує багато різних підходів і моделей в цій галузі. Як зазначають науковці, більшість визначень підкреслює важливість співпраці поліції з громадами для виявлення та вирішення проблем. Ініціативи Community Policing запроваджуються з різних мотивів, включаючи зниження злочинності, скорочення антигромадської поведінки, або зменшення страху громадян перед злочинами та антигромадською поведінкою.

Моделі Community Policing також підтримуються як спосіб підвищити довіру громади до поліції та збільшити їхню підтримку поліцейській роботі [5, с. 270].

В основі роботи поліції з громадськістю лежить не тільки вирішення проблем у співпраці з партнерами, а й з'ясування думки суспільства. Методи роботи з громадськістю використовується в усьому світі, але тлумачення поняття «Community Policing» у багатьох країнах різниться [4, с. 134].

Розглядаючи принципи діяльності поліції, які викладені у другому розділі Закону про Національну поліцію, можна знайти принцип, який реалізує проблему взаємодії Національної поліції з населенням. Так, у ст. 11 Закону України про Національну поліцію визначено - «діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб.

Також частина 3 цієї статті визначає, що рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції, а сама оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України [1].

Національна поліція взаємодіє з громадськістю шляхом підготовки та виконання спільних проектів, програм та заходів для задоволення потреб населення та покращення ефективності вико-

нання Національною поліцією покладених на неї завдань. Співпраця між Національною поліцією та громадськістю спрямована на виявлення та усунення проблем, пов‘язаних із здійснення поліцейської діяльності, і сприяння застосуванню сучасних методів для підвищення результативності та ефективності здійснення такої діяльності. Національна поліція надає підтримку програмам правового виховання, пропагує правові знання в освітніх установах, засобах масової інформації та у видавничій діяльності [2, с. 154].

Стратегія «партнерство заради спокою» розрахована на усвідомлення поліцейськими необхідності налагодження взаємодії з населенням, ґрунтованої на двох пріоритетах: консультації – вивчення думки населення з метою подальшої оцінки ефективності поліцейської діяльності, обов‘язкове урахування потреб територіальних громад; співробітництва – співпраця заради досягнення спільних цілей з досягнення порядку в країні.

Загальне визначення ідеї партнерства поліції з громадськістю можна визначити так – це усвідомлення поліцією необхідності урахування думки й побажань громадськості у визначенні та оцінюванні своєї роботи, співпраця з населенням з метою виявлення й вирішення місцевих проблем, яка має бути орієнтована на превенцію правопорушень [3, с. 603].

Безсумнівно, однією з найважливіших якостей підвищення ефективності комунікативного процесу є вміння слухати інших. Не просто слухати, а уважно слухати до кінця свого співрозмовника, тобто виявляти інтерес до того, що він каже, виявляти до нього повагу. Це значно спрощує подальше спілкування та встановлює психологічний контакт із співрозмовником, позитивно побудований для зняття психологічного напруження, зазвичай неминучого на початковому етапі спілкування.

Людина, яка звертається до поліцейського, очікує, що вона уважно вислухає, розбереться в ситуації і допоможе з її проблемою. Саме в цьому проявляється довіра до поліцейських.

При аналізі сучасних досліджень щодо взаємодії правоохоронних органів з громадськістю видно, що наразі не існує єдиного підходу до тлумачення цього поняття. Майстренко М.М. вважає, що взаємодія поліції з громадськістю - це підхід, орієнтований на суспільство, згідно з яким ефективна охорона правопорядку залежить від підтримки та захисту населення, яке живе в мирі та спокої [7, с. 40].

Медведенко С.В. розглядає взаємодію як соціально обумовлену та узгоджену діяльність, виражену у співпраці між суб’єктами взаємодії за допомогою відповідних форм і методів для досягнення спільної мети [8, с. 222].

Заслуговую на увагу позиція О.В. Крижановської, яка вказує, що зміни в сучасному українському суспільстві, особливо в економічній та політичній сферах, неодмінно впливають на процес формування нових відносин між державою, її інституціями і громадянським суспільством. Постійна взаємодія влади та суспільства є важливою передумовою для політичної стабільності та розвитку кожної країни, оскільки вирішення проблем розвитку неможливе без підтримки громадян. Співпраця має на меті виявлення та усунення проблем, які виникають у сфері поліцейської діяльності та застосування сучасних методів для покращення її ефективності [9, с. 83].

На думку А.В. Кубаєнка, діяльність поліції на основі взаємодії з громадськістю передбачає реалізацію суспільно орієнтованих принципів, співпрацю з органами влади та громадянами для забезпечення безпеки, солідарну відповідальність за безпеку, наявність системи громадського контролю та сприяє взаємній довірі та співпраці між поліцією та суспільством [10, с. 86].

В контексті концепції «Community Policing» в умовах воєнного стану, залучення громади до спільної боротьби зі злочинністю стає критично важливою. Організація та діяльність поліції на основі взаємодії з громадськістю, включаючи реалізацію суспільно орієнтованих принципів і співпрацю з органами влади та громадянами, створює підґрунтя для вдалої реалізації концепції «Community Policing» зокрема під час воєнного стану.

Залучення громади до партнерства з поліцією, спільних зусиль у профілактиці та розслідуванні кримінальних правопорушень допомагає ефективно боротися зі злочинністю в умовах конфлікту та підвищує загальний рівень безпеки.

Також, наявність системи громадського контролю над поліцією сприяє збереженню довіри громади до правоохоронних органів навіть в умовах воєнного стану [6, с. 94].

Залучення громади до боротьби зі злочинністю під час воєнного стану може здійснюватися в різних формах. Зокрема, це може бути:

Профілактика злочинності. Громадяни можуть повідомляти поліції про підозрілих осіб або події, які можуть призвести до злочину. Вони також можуть брати участь у волонтерських програмах з охорони громадського порядку.

Розслідування правопорушень. Громадяни можуть надавати поліції інформацію про кримінальні правопорушення, де вони стали свідками або про які дізналися з інших джерел. Вони також можуть допомагати поліції у розшуку злочинців [6, с. 96].

Допомога вразливим групам населення. Громадяни можуть надавати допомогу вразливим групам населення, які стали жертвами кримінальних правопорушень або які опинилися в складних життєвих обставинах.

Наприклад, у територіальних громадах, які розташовані на лінії фронту, створюються групи «сусідської варти». Ці групи займаються патрулюванням вулиць, забезпеченням публічного порядку та запобіганням мародерству. Вони також допомагають поліції в розшуку диверсантів та саботажників.

У громадах, які розташовані в тилу, проводяться інформаційні кампанії з підвищення обізнаності громадян про воєнні злочини та про те, як про них повідомляти поліції. Громадяни також можуть брати участь у волонтерських програмах з надання допомоги поліції, наприклад, у роздачі гуманітарної допомоги або у ремонті пошкоджених об'єктів.

Залучення громади до боротьби зі злочинністю під час воєнного стану є важливим елементом забезпечення безпеки та правопорядку. Це дозволяє поліції більш ефективно виконувати свої завдання, а також підвищує довіру громадян до поліції.

Перевагами залучення громади до боротьби зі злочинністю під час воєнного стану є:

Покращення безпеки. Залучення громади дозволяє поліції більш ефективно виявляти та розслідувати кримінальні правопорушення, а також запобігати їх вчиненню.

Підвищення довіри до поліції. Коли громадяни відчувають, що вони можуть довіряти поліції, вони більш охоче співпрацюють з нею у боротьбі зі злочинністю [6, с. 96].

Звичайно, залучення громади до боротьби зі злочинністю під час воєнного стану має і певні виклики. Зокрема, це може бути пов'язано з тим, що громадяни можуть бути налякані або травмовані воєнними діями. Крім того, у деяких випадках громадяни можуть бути залучені до злочинної діяльності.

Незважаючи на ці виклики, залучення громади до боротьби зі злочинністю є важливим інструментом забезпечення безпеки та правопорядку під час воєнного стану.

У воєнних умовах концепція «Community Policing» набуває особливої важливості. Залучення громади до спільної боротьби зі злочинністю під час воєнного стану є критично важливим для забезпечення безпеки та підтримки правопорядку. Це співробітництво між поліцією та громадою сприяє виявленню та усуненню загроз, а також підвищує довіру громадян до правоохоронних органів навіть в умовах конфлікту.

Важливо зауважити, як вже було вказано, що воєнні умови можуть створювати додаткові загрози та ризики для громадян, і тому спільні дії поліції та громади повинні бути добре спланованими і спрямованими на безпеку всіх учасників. Залучення громади до боротьби зі злочинністю в умовах війни допомагає зберегти стабільність та довіру до правоохоронних органів під час кризових ситуацій [6, с. 97].

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, приходимо до висновку, що реалізація принципу взаємодії поліції з населенням на засадах партнерства є досить актуальним. Зокрема виникає необхідність в більш детальному визначенні на законодавчому рівні принципу взаємодії поліції з населенням на засадах партнерства. Також існує необхідність у проведенні відповідних тренінгів для поліцейських для покращення рівня комунікації з населенням.

Можливо у майбутньому розробити нормативно-правовий акт щодо організації взаємодії органів поліції з населенням, в якому слід закріпити мету взаємодії, завдання, дати визначення окремих понять, визначити суб'єктів та керівників органів взаємодії, види та форми взаємодії, особливості взаємного інформування, канали передачі інформації, способи та строки перевірки результативності взаємодії.

Налагодження безпосереднього та довготривалого зв'язку поліції з населенням підвищить рівень свідомості громадян, позитивно вплине на їх правову обізнаність, налаштує на «режим співпраці» та попередить більшу частину правопорушень. Практика співпраці поліції з населенням є особливо дієвою, що вже не раз доведено успішно реалізованими зарубіжними проектами. Цей амбітний інструмент вдосконалення механізму взаємодії Україна має взяти на озброєння.

Запроваджування в діяльність Національної поліції інноваційних форм і методів роботи перш за все повинно бути орієнтовано на налагодження та удосконалення співпраці поліції з громадсь-

кістю. Скоординована на інтереси суспільства поліція наблизить органи правопорядку до європейських стандартів, орієнтованих на надання послуг населенню та дотримання принципів захисту прав і свобод людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII із змінами і доп. Відомості Верховної Ради. 2015. № 40-41. Ст. 379.
2. Дячук О.В. Правові засади партнерських відносин між поліцією та населенням. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 153–156.
3. Проневич О.В. Німецька та Польська моделі партнерської взаємодії поліції та населення на локальному рівні. *Форум права*. 2011. № 4. С. 600–606.
4. Попович Є.А. Проблемні питання реалізації норм вітчизняного законодавства щодо зміцнення взаємодії національної поліції України та населення на засадах партнерства. Актуальні питання адміністративного права та процесу: матеріали всеукраїнської наукової конференції молодих вчених (в авторській редакції), (м. Кропивницький, 02 грудня 2022 року). Кропивницький, 2022. С. 133–136.
5. Баєва Л.В., Назаренко П.Г., Кожушко О.О. Адміністративно-правові інструменти Community Policing в Україні: вивчення європейського досвіду. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2023. № 38. С. 268–274.
6. Заморій А.С. Концепція «community policing» у воєнних умовах: залучення громади до спільної боротьби зі злочинністю. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції, м. Одеса, 20 жовтня 2023 р. Одеса: ОДУВС, 2023. С. 94–67.
7. Майстренко М.М. Імплементація концепції Community policing: від філософської доктрини до дієвого стратегічного напряму. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2017. № 22 (44). С. 39–46.
8. Медведенко С.В. Адміністративно-правові основи взаємодії Національної поліції України з громадськістю в правоохоронній діяльності: дис… д-ра юрид. наук. Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2020. 283 с.
9. Крижановська О.В. Форми реалізації взаємодії національної поліції з органами публічної влади у сфері забезпечення правопорядку. *Право і державне управління.* 2020. № 1. Т. 1. С. 78–84.
10. Кубаєнко А.В. Взаємодії поліції та суспільства в сфері реалізації правоохоронної функції. *Юридичний вісник.* 2020. № 2. С. 81–87.
11. Ковбаса В.М., Кусько Р.В., Дрозд Т.В. Актуальні аспекти взаємодії Національної поліції України з громадянським суспільством на засадах партнерства. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9/2022. С. 305–307.
12. Національна поліція України в умовах воєнного стану. Настільна книга поліцейського. / Під. заг. ред. Копотуна І.М. Київ. ВД «Професіонал», 2022. 508 с.
13. Гіденко Є.С. Збільшення довіри населення, як основний напрям роботи Національної поліції. Актуальні проблеми службово-бойової діяльності сил сектору безпеки і оборони України в умовах воєнного стану: матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30 черв. 2022 р.). Дніпро: ДДУВС, 2022. С. 24–26.

УДК 342.9(4/9)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.11

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР НА ПРИКЛАДІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Гаріфуллін М.В.,
аспірант
ORCID: 0000-0002-6469-4924
e-mail: mgaspire20@gmail.com

Гаріфуллін М.В. До питання про правове регулювання адміністративних процедур на прикладі зарубіжних країн.

У статті на прикладі зарубіжних країн розглянуто питання правового регулювання адміністративних процедур. Розглянуто стандарти адміністративної процедури щодо прийняття адміністративних рішень, тобто рішень органів публічної адміністрації, які стосуються прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб. Окреслено зміст та особливості правового регулювання адміністративних процедур у зарубіжних країнах, сферу дії та предмет правового регулювання крізь призму законодавства зарубіжних країн про адміністративні процедури. Проаналізовано різні підходи до визначення обсягу, змісту і методів його правового регулювання.

Акцентовано увагу на специфіці управлінської діяльності, яка повинна своєчасно вживати ефективних заходів в найрізноманітніших ситуаціях, формуючи необхідні в правовій державі межі та обмеження. Розглянуто види суб'єктів на які поширюються адміністративні процедури.

Визначено права та зобов'язання адміністративних органів щодо підготовки та ухвалення адміністративного рішення. Окреслено особливості звернень фізичних та юридичних осіб, визначення підвідомчості категорії справ. Класифіковано види рішень, які приймає адміністративний орган. Наголошено на інформуванні осіб, інтереси яких можуть бути порушені адміністративним актом.

Окреслено підстави відводу посадових осіб, що вважаються упередженими. Окремо розглянуто права громадян-учасників адміністративної процедури.

Ключові слова: адміністративні процедури, правове регулювання, зарубіжні країни, фізичні особи, юридичні особи.

Garifullin M.V. The issue of legal regulation of administrative procedures on the example of foreign countries.

The article deals with the issue of legal regulation of administrative procedures on the example of foreign countries. The standards of the administrative procedure regarding the adoption of administrative decisions, i.e. decisions of public administration bodies, which concern the rights and obligations of individuals and legal entities, are considered. The content and peculiarities of legal regulation of administrative procedures in foreign countries, the scope and subject of legal regulation through the prism of the legislation of foreign countries on administrative procedures are outlined. Various approaches to determining the scope, content and methods of its legal regulation are analyzed.

Attention is focused on the specifics of managerial activity, which must take effective measures in a timely manner in a wide variety of situations, forming the boundaries and restrictions necessary in the rule of law. The types of entities to which administrative procedures apply have been considered.

The rights and obligations of administrative bodies regarding the preparation and adoption of an administrative decision are defined. Features of appeals by individuals and legal entities, definition of sub-agency category of cases are outlined. The types of decisions made by the administrative body are classified. Emphasis is placed on informing persons whose interests may be affected by an administrative act.

The grounds for removing officials considered biased are outlined. The rights of citizens participating in the administrative procedure are considered separately.

Key words: administrative procedures, legal regulation, foreign countries, natural persons, legal entities.

Постановка питання. В сучасній державі обов'язковим елементом правової системи є законодавче регулювання відносин органів публічної адміністрації з фізичними та юридичними особами. Протягом другої половини XX сторіччя у цій царині у розвинених країнах напрацьовано низку обов'язкових правил. Зокрема, при прийнятті адміністративних рішень, тобто рішень органів публічної адміністрації, які стосуються прав і обов'язків конкретних приватних осіб, вимагається забезпечити права особи, бути вислуханою перед прийняттям негативного (несприятливого) рішення, на ознайомлення з матеріалами справи, обв'язки адміністративного органу обґрунтовувати несприятливі акти та зазначати порядок їх оскарження тощо. Ці та інші права особи і обв'язки адміністративних органів зафіксовано у законах про загальну адміністративну процедуру.

Автор ставить собі за **мету** розглянути окремі аспекти питання щодо правового регулювання адміністративних процедур на прикладі зарубіжних країн.

Виклад матеріалу дослідження. На рівні Ради Європи ці положення відображені у кількох резолюціях та рекомендаціях Комітету Міністрів. Це дозволяє стверджувати про наявність певних європейських стандартів адміністративної процедури. Отже, закони про адміністративну процедуру спрямовані насамперед на захист особи від свавілля з боку адміністрації. Це як аналоги процесуальних кодексів для судових справ. Вони визначають дії публічних службовців з точки зору процедури. І це стосується як розгляду заяв та надання адміністративних послуг так і діяльності за ініціативою адміністративного органу, або розгляду скарг в досудовому порядку

У більшості європейських країн адміністративно-процедурне законодавство систематизоване, що дає змогу говорити про наявність певних європейських стандартів адміністративної процедури.

Інститут адміністративних процедур сформувався в зарубіжних країнах Західної Європи [1, с. 385] та Північної Америки. В Україні він став розвиватися з урахуванням зарубіжного досвіду, що зумовлює актуальність подальшого дослідження. У зв'язку з цим розглянемо докладніше зміст та особливості правового регулювання адміністративних процедур у зарубіжних країнах. Сфера дії та предмет правового регулювання законів про адміністративні процедури в різних країнах можуть істотно різнитися. В епоху глобалізації сформувався не тільки сам інститут адміністративних процедур, а й різні підходи до визначення обсягу, змісту і методів його правового регулювання.

Наприклад, естонський закон [2, с. 27] не заперечує, а регулює дискреції (розсуд) адміністративних органів, враховуючи специфіку управлінської діяльності, яка повинна своєчасно вживати ефективних заходів в найрізноманітніших ситуаціях, і формуючи для неї необхідні в правовій державі межі та обмеження. У законах про адміністративні процедури встановлюється, що єдиними правилами повинні підкорятися всі органи, що володіють владними повноваженнями по відношенню до громадян та їх організаціям: державні та муніципальні органи, державні корпорації та інші децентралізовані установи, а часом навіть приватні організації, що здійснюють делеговані управлінські повноваження. Деякі країни поширили адміністративні процедури на органи та установи всіх гілок влади. Так, швейцарський Федеральний закон про адміністративні процедури 1968 року встановив процедури видання, зміни та скасування розпоряджень: Бундестагу, його департаментів; федеральної канцелярії; федеральних відомств; автономних федеральних установ і підприємств, федеральних комісій; федеральних судів першої інстанції [3, с. 346].

Ініціювати адміністративну справу може як адміністративний орган, так і приватна особа. Переважна більшість адміністративних актів приймається з ініціативи адміністрації. У таких випадках адміністративний орган зобов'язаний повідомити про підготовлюване рішення всіх осіб, на яких поширюватиметься це рішення, а також всіх осіб, чиї права та інтереси можуть бути таким рішенням порушені. У повідомленні повідомляються цілі підготовлюваного рішення, його заснування і стандарти, які будуть застосовуватися при його підготовці та виконанні. Приватні особи вправі звертатися до адміністрації із заявами, вимогами та клопотаннями. Адміністративний орган зобов'язаний розглянути будь-яке звернення, але залежно від його характеру на орган влади покладаються різні обов'язки.

Якщо звернення громадянина має інформативний характер, то адміністративний орган уповноважений визначити, чи слід розпочати офіційну підготовку індивідуального адміністративного акта або достатньо роз'яснити громадянинові, як йому слід вчинити, враховуючи публічні інте-

реси. Якщо звернення громадянина має характер клопотання про вжиття адміністративного акта, то орган влади зобов'язаний розпочати офіційну процедуру і прийняти адміністративний акт, що задовольняє або відкидає клопотання. Отримавши звернення, адміністративний орган повинен вирішити питання по підвідомчості справи.

У зарубіжних країнах Західної Європи та Північної Америки визначення підвідомчості не є обов'язком приватної особи, що подає звернення. Вважається, що громадянин не повинен бути знавцем в питаннях організації публічного управління. Він може поставити питання перед адміністрацією про реалізацію свого права, в той час як адміністрація зобов'язана визначити, які конкретно органи уповноважені вирішувати дане питання.

Якщо адміністративний орган, який отримав звернення, не вправі розглядати дану справу, то він повинен без зволікання направити матеріали компетентному органу і повідомити про це заявника. Після того як адміністративний орган прийме справу до свого розгляду, він визначає його учасників. Загальний коло учасників розгляду адміністративної справи визначають закони про адміністративні процедури.

У Німеччині учасниками розгляду адміністративної справи визнаються: заявник і відповідач за заявою; особи, яким адміністративний орган має намір направити або спрямував адміністративний акт; особи, з якими адміністративний орган має намір укласти або вже уклав публічно-правовий договір; особи, чиї законні інтереси можуть бути порушені адміністративним актом [4, с. 247]. В Естонії Закон про адміністративну процедуру учасниками розгляду адміністративної справи вважає: заявника; адресата; третя особа; орган влади, що дозволяє справу [2, с. 14].

У Європі питання визначення кола учасників розгляду адміністративної справи врегульовані також наднаціональними органами. Рекомендація Ns R (87) 16 Комітету міністрів Ради Європи «Про адміністративні процедури, які зачіпають більшість зацікавлених осіб» 1987 року закріпила, що право брати участь у підготовці адміністративних актів має бути надано трьом категоріям громадян: особи, на яких поширюється адміністративне рішення, вправі брати участь у його підготовці та розгляді безпосередньо; особи, права, свободи чи індивідуальні інтереси яких можуть бути порушені, - через одного або кількох своїх представників; особи, зацікавлені у прийнятті адміністративного рішення, можуть бути представлені відповідними об'єднаннями або організаціями. Орган влади, що дозволяє відкривати справу, визначає, які посадові особи та службовці братимуть участь у його розгляді та прийнятті рішення. Посадові особи, які можуть бути зацікавлені в певному результаті справи, підлягають відводу.

У Швейцарії у відповідності до ст. 10 Закону про адміністративні процедури упередженими визнаються службовці: мають особисту зацікавленість у вирішенні справи; знаходяться з однією з сторін у родинних відносинах; виступаючі представниками сторін або представляли сторону в аналогічній справі. При цьому зазначені підстави відводу не є вичерпними: якщо службовці можуть бути упередженими в силу інших причин, вони також повинні бути усунені від розгляду справи.

У Німеччині дуже широко трактується поняття родичів, коли йдеться про підстави відводу службовців. Родичами в таких випадках визнаються: наречений або наречена; чоловік або дружина; родичі по прямій лінії; особи, які перебувають у властивості; брати і сестри; племінники; подружжя братів і сестер; брати і сестри чоловіка чи дружини; брати і сестри батьків; прийомні батьки та діти [4, с. 139].

Клопотати про відвід службовця може будь-який з учасників процесу підготовки адміністративного рішення, якщо він припускає наявність зацікавленості і не впевнений у неупередженості розгляду справи. Заявити про свою зацікавленість зобов'язаний і сам службовець, інакше він може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за невиконання службових обов'язків. Закони про адміністративні процедури, надаючи відповідні права, визначають ступінь участі громадянина в процесі прийняття адміністративних рішень.

Типовими є наступні права громадян-учасників адміністративної процедури: на отримання роз'яснень та рекомендацій; представництво; заслуховування; ознайомлення з матеріалами справи; збереження особистої та службової таємниці. Законодавство про адміністративні процедури зазвичай визначає, яка інформація повинна бути розкрита в процесі підготовки адміністративного рішення.

У Швейцарії такими матеріалами справи визнаються: заяви сторін; повідомлення адміністративних органів; документи, що використовуються в якості доказів; тексти розпоряджень адміні-

стративних органів. У США будь-яка особа має право зажадати певні документи. Адміністративне агентство по будь-якому вимогу, пред'явленим відповідно до опублікованих правилами, повинно негайно надати: остаточні думки посадових осіб; тлумачення і критерії застосування правил; правила та інструкції для адміністративного персоналу, що стосуються громадян [4, с. 167].

Відмова у наданні матеріалів справи допускається тільки у випадках, зазначених у законі. Зазвичай такі винятки пов'язані з матеріалами, що стосуються питань оборони, державної та особистої безпеки. Права учасників і порядок розгляду справи залежать також від того, які види адміністративних процедур будуть застосовуватися при його вирішенні. Законодавство допускає різні форми адміністративних процедур: формальні - повні, що передбачають всі встановлені процедури, що гарантують захист прав сторін, що наближають адміністративну процедуру до судового процесу з викликом і опитуванням свідків; неформальні - спрощені, застосовувані в простіших випадках.

У Таджикистані Кодекс про адміністративні процедури 2007 року виділяє прості, формальні і публічні адміністративні процедури [5, с. 112]. Прості процедури не вимагають дослідження обставин за участю зацікавлених сторін і проведення усних слухань. Формальні процедури передбачають участь зацікавлених сторін та усні слухання. Публічні процедури застосовуються для підготовки актів, які зачіпають інтереси необмеженого кола осіб, і припускають публічне обговорення підготовлених проектів рішень. Примітно, що процес підготовки індивідуальних рішень нерідко вважається більш складним і передбачає більш тривалу процедуру в порівнянні з процесом підготовки нормативного правового акта. У процесі підготовки проекту адміністративного акта багато країн, насамперед у континентальній Європі, передбачають проведення консультацій і погоджувальних процедур.

У Франції проекти розпоряджень у багатьох випадках повинні обговорюватися з консультативними органами - радами і комітетами, створеними при адміністративних структурах [5, с. 243]. Підготовлений проект адміністративного акта надсилається учасникам процесу. Якщо адміністративний акт має безліч адресатів або їх число не може бути точно визначено, то адміністративний орган вправі опублікувати текст підготовлюваного акту у відомчому друкованому органі або представити його на ознайомлення в доступному громадському місці. У такому випадку встановлюється розумний термін для подання зацікавленими особами заперечень і доповнень. Ухвалений адміністративний акт повинен бути оголошений і доведений до відома всіх осіб, чиї інтереси він зачіпає.

Висновок. Таким чином, інститут адміністративних процедур став в зарубіжних країнах найважливішим інструментом правового держави, що дозволяє забезпечити участь громадян у процесі прийняття управлінських рішень, виявити, висловити і гарантуватиме врахування інтересів громадян у здійсненні державної політики. Вивчення досвіду правового регулювання зарубіжних країн, його осмислення, виявлення сутнісних і функціональних характеристик інституту адміністративних процедур, а також техніки його закріплення допоможе становленню та успішному функціонуванню цього інституту в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зілер Жак Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. Пер. з фр. В. Ховхуна. К.: Основи, 1996. 420 с.
2. Адміністративна процедура та контроль органів державної адміністрації в Угорщині, Польщі, Болгарії, Естонії та Албанії. К.: УАДУ. 1999 р. С. 48.
3. Адміністративне право України. Підруч.: у двох томах: Том 1. Загальна частина. Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Видавництво „Юридична думка", 2004. 584 с.
4. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Автор упоряд. В.П. Тимощук. К., 2003. 496 с.
5. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Автор упоряд. В.П. Тимощук. К., 2003. 496 с.
6. Рогач О.Я., Бєлов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
7. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.

UDC 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.12

CHARACTERISTIC OF MUTUAL AGREEMENT PROCEDURE IN CASE OF THE DOUBLE TAXATION TREATY BETWEEN AZERBAIJAN AND UKRAINE

Hasanov Parviz Arif,
Lecturer, Doctor of Philosophy in Law
Baku State University
e-mail: p.hasanov07@gmail.com

Гасанов Парвіз Ариф огли. Характеристика процедури взаємної угоди на прикладі Договору про уникання подвійного оподаткування між Азербайджаном і Україною.

Стаття присвячена порівняльно-правовому аналізу положень про процедуру взаємного узгодження в ст. 25 Конвенції між Урядом України та Урядом Азербайджанської Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження ухилень від сплати податків на дохід і майно від 30 липня 1999 р. в контексті рекомендацій, передбачених в ст. 25 Модельної податкової конвенції ОЕСР. Остання є широко визнаним джерелом тлумачення норм двосторонніх договорів про уникнення подвійного оподаткування, в т.ч. і в Україні. Запропонований аналіз, з одного боку, спрямований на пошук можливих шляхів удосконалення нормативних засад процедури взаємного узгодження з урахуванням ризику підвищення кількості податкових спорів (наприклад, використання терміна «резидент» в першому реченні ст. 25(1) згаданої Конвенції замість терміна «особа» створює можливість неоднозначного тлумачення суб'єктної сфери процедури взаємного узгодження у випадку порушення вимог недискримінації), а з іншого боку – сприяє встановленню відповідності ст. 25 згаданої вище Конвенції багатостороннім міжнародним зобов'язанням обох договірних держав (зокрема, обидві договірні держави взяли на себе зобов'язання в рамках глобальної кампанії з протидії розмиванню бази оподаткування та переміщення прибутків щодо запровадження мінімального трирічного строку для звернення платників податків щодо ініціювання процедури взаємного узгодження, однак ст. 25(1) відповідної Конвенції не передбачає аналогічних обмежень, на відміну від ст. 25(1) Модельної податкової конвенції ОЕСР). Крім того, автор також звертає увагу на те, що ст. 25(2) двосторонньої українo-азербайджанської конвенції не містить вказівки на обов'язок щодо імплементації досягнутих домовленостей між компетентними органами в рамках процедури взаємного узгодження без прив'язки до національних строків, що також не відповідає згаданим вище багатостороннім зобов'язанням. На підставі викладеного автор формулює власні пропозиції стосовно необхідності внесення змін у положення ст. 25(1) та ст. 25(2) відповідної Конвенції, які можуть підвищити ефективність та результативність процедури взаємного узгодження як механізму вирішення спорів.

Ключові слова: міжнародне оподаткування, міжнародні податкові угоди, процедура взаємного узгодження, податкові спори, подвійне оподаткування.

Hasanov Parviz Arif. Characteristic of mutual Agreement procedure in case of the double taxation treaty between Azerbaijan and Ukraine.

The article is dedicated to comparative and legal analysis of the provisions on mutual agreement procedure in Art. 25 of the Convention between the Government of Ukraine and the Government of Azerbaijan Republic on Avoidance of Double taxation and Prevention of Tax Evasion regarding Taxes on Income and Capital dated 30 July 1999 in the context of recommendations included in Art. 25 of the OECD Model Tax Convention. The latter one is widely recognized source of interpretation of norms of bilateral double taxation treaties in many countries including Ukraine. This analysis, on the one hand, is aimed at finding ways of improvement of normative basis of mutual agreement procedure taking into consideration the risk of high number of tax disputes (for example, the replacement of the term 'person' with the term 'resident' in the first sentence of Art. 25(1) of the abovementioned Convention

creates the risk of ambiguity in the context of personal scope of mutual agreement procedure in case of non-compliance of contracting state with the duties on non-discrimination regime) and, on the other hand, is assisting in the determination of compliance of Art. 25 of the abovementioned Convention with other international commitments of both contracting states (e.g., both contracting states have accepted commitments to introduce three-year minimum term for initiation of mutual agreement procedure by taxpayers according to the framework of the global campaign on counteracting base erosion and profit shifting but Art. 25(1) of the mentioned Convention does not mention such limitation in contrast to the provisions of Art. 25(1) of the OECD Model Tax Convention). Moreover, the author also admits that Art. 25(2) of the bilateral Convention does not include reference to the duty on implementation of mutual agreements concluded between competent authorities under the mutual agreement procedure without the link to the domestic time limits that is also not in accordance of the multilateral commitments. On the basis of this analysis, the author determines the need of amendments of Art. 25(1) and Art. 25(2) of the mentioned Convention that could improve efficiency and effectiveness of mutual agreement procedure as a mechanism of dispute resolution.

Key words: international taxation, international tax treaties, mutual agreement procedure, tax disputes, double taxation.

Introduction. The mutual agreement procedure is the most common instrument for resolving disagreements and disputes arising between treaty states under double tax treaties, which is provided for in most of the more than 3,000 international tax treaties in force [1]. At the same time, taking into account the number of Ukrainian citizens who arrived on the territory of Azerbaijan due to Russia's military aggression against Ukraine, the number of which exceeds 4369 people as of September 13, 2022 [2], there is a need to characterize the provisions on the mutual agreement procedure in the context of the Convention between the Government of Ukraine and the Government of the Azerbaijan Republic on the avoidance of double taxation and the prevention of tax evasion on income and property of July 30, 1999 (hereinafter referred to as the Azerbaijan-Ukraine Convention) [3]. This need is due, for example, to potential issues of taxation of Ukrainian refugees in the context of resolving disputes about dual tax residency, the risk of permanent establishments of Ukrainian companies represented by Ukrainian citizens who continue to work for their Ukrainian employers from the territory of Azerbaijan, as well as the distribution of tax rights between treaty states in relation to income in the form of wages paid by Ukrainian employers to their employees who are located on the territory of Azerbaijan.

The author **aims** to describe the mutual agreement procedure using the example of the Double Taxation Avoidance Agreement between Azerbaijan and Ukraine.

Main part. In its modern form, the mutual agreement procedure appeared after the end of World War II as a result of the active work of the League of Nations to develop draft model acts related to double taxation issues [4, 688-689]. Today, the possibility of its use is provided for in the vast majority of international tax treaties and Azerbaijan is no exception to this rule.

At its core, the mutual agreement procedure is a mechanism for direct negotiations between the competent authorities of the involved treaty states, aimed at ensuring uniform application of treaty provisions in each of such states [5, 18]. The convenience of the corresponding mechanism is that the possibility of direct contacts, on the one hand, creates the opportunity for a constructive dialogue without excessive formalization of the process and, on the other hand, is closed to access by third parties or taxpayers, which also presupposes a sufficient level of openness of the parties and creates comfortable conditions for constructive discussion.

It should be noted that the potential of the mutual agreement procedure can be used both to resolve disputes related to the facts of the case and legal disputes themselves. An example of the former would be dual residence, where treaty states have only limited information regarding the circumstances of a particular taxpayer to make a final decision regarding his status as a resident. The second category of disputes, for example, includes different approaches of treaty states to the interpretation of a treaty term that is not explained directly in the text of the double tax treaty or allows for the possibility of different interpretations.

As K. Koch notes, the main purpose of the mutual agreement procedure is to enable treaty states to resolve problems regarding the interpretation and application of treaty provisions, which determines its two key functions, namely (1) allowing agreement to be carried out directly between the competent authorities and (2) further improvement and development of treaty provisions depending on the needs of the treaty states [6, 98].

Most provisions on the mutual agreement procedure in double tax treaties follow the structure of Art. 25 of the OECD Model Tax Convention, which is often used as a starting point when developing provisions for specific bilateral double taxation treaties. Consequently, the dominant number of provisions on the mutual agreement procedure suggest the possibility of its implementation in one of three forms, depending on the nature of the disagreements between the treaty states [7, 44]:

1. Mutual agreement procedure at the request of the taxpayer (specific case MAP)

The possibility of initiating it is provided to the taxpayer if he is or may be subject to taxation not in accordance with treaty rules in one or both treaty states in that case, however, the deadline for filing a corresponding request in any of the treaty states is most often limited to three years from the moment taxation arises is not in accordance with treaty rules (Article 25(1) and Article 25(2) of the OECD Model Tax Convention).

2. Interpretative mutual agreement procedure (interpretative MAP)

In the event that it becomes necessary to resolve any disputes or doubts arising in the interpretation or application of treaty provisions, the competent authorities should endeavor to find an option to resolve such disputes or doubts (first sentence of Article 25(3) OECD Model Tax Convention). Unlike the mutual agreement procedure at the request of the taxpayer, in this case the competent authorities can enter into contact on their own initiative, but it is also important to note that the agreement they reach under the mutual agreement procedure may concern several taxpayers or groups of taxpayers.

3. Legislative mutual agreement procedure (legislative MAP)

According to the second sentence of Article 25(3) of the OECD Model Tax Convention, the competent authorities of treaty states are given the opportunity to conduct joint consultations to eliminate double taxation in cases that are not directly covered by treaty rules (the most often cited example is a resident of a third state having permanent establishments in the territories of two treaty states that actively interact with each other, but the third state does not have a valid double tax treaty with any of the treaty states where there is a permanent establishment [7, 451]). Describing the latter type of mutual agreement procedure, G. Groen notes that it is rather not a dispute resolution mechanism as such, but a tool aimed at filling gaps to the extent that they can lead to double taxation [8, 6].

The Azerbaijan-Ukraine Convention contains provisions on all three types of mutual agreement procedures, which are provided for in Art. 25 of the mentioned agreement. However, it should be noted that there are certain provisions that differ from the proposed OECD approach under Art. 25 of the OECD Model Tax Convention and may potentially adversely affect the effectiveness or appropriateness of using the mutual agreement procedure as a dispute resolution tool, especially in the case of a mutual agreement procedure at the request of the taxpayer:

1. Possibility of submitting a request for a mutual agreement procedure not in the state of residence

In the current version of Art. 25(1) of the OECD Model Tax Convention provides that a person who is or may be taxed other than in accordance with the treaty provisions may submit a request for a mutual agreement procedure to the competent authorities of any of the treaty states. At the same time, in the wording that was in force until 2017, Art. 25 of the OECD Model Tax Convention, the right to submit a request for a mutual agreement procedure not in the state of residence was granted only in cases that were covered by the provisions of Art. 24(1), i.e. provisions on the regime of non-discrimination in relation to nationals of such treaty states on each other's territory [9].

At the same time, it should be noted that the wording of the provisions of Art. 25(1) of the Azerbaijan-Ukraine Convention differs in this context from the OECD approach by using the term "resident" rather than the term "person" in the text. If in the first case we are talking about persons who are residents of the treaty states according to the national tax legislation (since the term "resident" is not defined in the treaty provisions, and Article 3(2) of the said Convention refers to the national legislation of the treaty states), then in the case of using The term "person" is not linked to tax residence in a specific treaty state. The combination of use of the term "person" in Art. 25(1) and the subject scope of Art. 24(1) of the Azerbaijan-Ukraine Convention, which is not limited by the requirements of Art. 1 of the same Convention, could allow a national of one contracting state to initiate a mutual agreement procedure not in the contracting state of which he is a resident, but in the one of which he is recognized as a national, but only in cases of violations of the non-discrimination regime (the term "national person" itself) » is disclosed in Article 3(1)(c) of the Azerbaijan-Ukraine Convention). The logic of such an exception is clear, since in this case protection must be provided by the state of nationality, which guarantees the objectivity of consideration of the grounds for the mutual agreement procedure. At the same time, the use of the term "resident" instead

of the term "person" in Art. 25(1) of the Azerbaijan-Ukraine Convention raises a question that concerns the practical expediency of using in the same provision the possibility of a taxpayer to initiate a mutual agreement procedure in the state "of which he is a national" if "his case falls within the scope of paragraph 1 of Article 24 » Azerbaijan-Ukraine Conventions. In this case, the use of such a possibility is directly excluded by the first part of Art. 25(1), which uses the term "resident" rather than "person".

2. No restrictions regarding the line limiting the taxpayer's ability to initiate a mutual agreement procedure upon request.

In accordance with the second sentence of Art. 25(1) of the OECD Model Tax Convention provides that any taxpayer's case "must be presented within three years from the date of first notification of the action resulting in taxation not in accordance with the provisions of the Convention" [7, 44]. The validity of such a limitation is justified for two reasons. Firstly, it allows us to avoid a situation where the mutual agreement procedure will be initiated by taxpayers in cases, for example, 10 years ago, when even the statute of limitations in tax disputes has already passed. Secondly, such a unified restriction also makes it possible to reduce the risk of a situation where different approaches of treaty states to the timing of filing a request for a mutual agreement procedure may result in the initiation of a mutual agreement procedure in one state, but a refusal to carry it out by another state due to upon the expiration of the period for filing such an appeal in the last-mentioned state.

Based on the foregoing, the practical expediency of the absence of a time limit on the possibility of initiating a mutual agreement procedure by a taxpayer may be questioned or, at a minimum, requires additional justification.

3. Lack of indication that the agreements reached by the competent authorities must be implemented regardless of the applicable domestic deadlines

As noted in the second sentence of Art. 25(2) of the OECD Model Tax Convention, "any agreement reached must be implemented regardless of any time restrictions in the internal law of treaty states" [7, 44]. This approach can be considered a logical reflection of the principle of *pacta sunt servanda* and the unacceptability of reference to national law as a basis for failure to fulfill contractual obligations, as provided for in Art. 26 and 27 of the Vienna Convention on the Law of Treaties of 23 May 1969. In other words, the application of temporary restrictions on carrying out, for example, a recalculation of the amount of tax payable by a particular person, conditioned by the result of agreements reached within the framework of the mutual agreement procedure upon request, if such restrictions provided for by the national legislation of the relevant treaty state cannot be used. Otherwise, there will be a violation of the requirements of the mentioned Art. 26 and art. 27 of the Vienna Convention on the Law of Treaties of May 23, 1969, since according to Art. 2 of the same Vienna Convention, the term "treaty" is defined quite broadly and allows it to include within its scope also interdepartmental agreements, which are essentially agreements between competent authorities within the framework of the mutual agreement procedure on the basis of treaties for the avoidance of double taxation.

Consequently, the inclusion of an analogue of the second sentence of Art. 25(2) of the OECD Model Tax Convention into the text of Art. 25(2) of the Azerbaijan-Ukraine Convention would make it possible to practically eliminate the possibility of a situation arising in which there may be a risk of non-compliance with the agreements reached by the competent authorities within the framework of the mutual agreement procedure due to the restrictions provided for by domestic legislation and the place of interdepartmental international treaties in the system of sources of law of the relevant treaty state.

Special attention in the context of the above differences in Art. 25(1) and art. 25(2) of the OECD Model Tax Convention deserves the fact that both Azerbaijan and Ukraine are participants in the expanded framework cooperation within the framework of the G20/OECD Inclusive Framework on BEPS [10]. Consequently, both states have accepted international obligations to ensure compliance with the so-called. minimum standards, some of which relate to improving the functioning mechanism of the mutual agreement procedure [11, 25]. In particular, element 1.1 defines the obligation of treaty states to ensure compliance with Art. 25(1), 25(2) and 25(3) of the OECD Model Tax Convention, but taking into account the opportunities provided by elements 3.1 and 3.3 of the relevant minimum standard to improve the mutual agreement procedure within the framework of the global G20-OECD Base Erosion Project and profit transfer [12]. It should also be added that the obligation to comply with the minimum standards is subject to joint monitoring by other participants in the enhanced framework cooperation within the framework of the mentioned G20-OECD project (peer review monitoring mechanism). Accordingly, both Azerbaijan and Ukraine must jointly make sufficient efforts

to eliminate the specified features of Art. 25(1) and art. 25(2) of the Azerbaijan-Ukraine Convention due to not only the need to ensure effective resolution of disputes regarding the elimination of double taxation, but also to fulfill the international obligations assumed within the framework of multilateral cooperation mechanisms.

Conclusion. The number of forced migrants from the territory of Ukraine as a result of Russia's military aggression exceeded 4,000 people, which, combined with the protracted nature of the conflict and the impossibility of a safe return to the territory of Ukraine in the current situation, can lead to the emergence of complex issues in the context of taxation of their income in certain situations. In particular, such issues may relate to the emergence of double tax residency, the risk of a permanent establishment of a Ukrainian company if an employee is located in the territory of Azerbaijan and continues to work remotely, or the taxation of income received as an employee of a Ukrainian enterprise while performing their work duties from the territory of Azerbaijan. The resolution of such disputes within the framework of each of the national legal orders of the treaty states separately may not lead to the elimination of negative consequences for taxpayers, for example, in the form of double taxation, since the decision of administrative bodies or courts of one country is not binding on the territory of another. The most acceptable option for resolving such situations is the mutual agreement procedure provided for in Art. 25(1) and art. 25(2) of the Azerbaijan-Ukraine Convention, based on its bilateral nature. At the same time, the wording of the mentioned provisions themselves may be problematic from a practical point of view, in particular, the impossibility of initiating a mutual agreement procedure in the state of nationality in the case of tax discrimination or the possibility of initiating a mutual agreement procedure in the case of disputes for which the statute of limitations has passed. The presence of such difficulties emphasizes the need to bring Art. 25(1) and 25(2) of the Azerbaijan-Ukraine Convention in accordance with the provisions of Art. 25(1) and art. 25(2) of the OECD Model Tax Convention, since the latter eliminates the possibility of such difficulties arising in practice. Moreover, such a step is justified in light of ensuring that treaty states comply with their obligations under the enhanced framework of cooperation under the G20-OECD Project on Base Erosion and Profit Shifting.

REFERENCES:

1. Owens J. & Bennet M. OECD Model Tax Convention: Why It Works / *OECD Observer*. 2008. No. 269 (Issue 4). p. 10–11.
2. Азербайджан с конца февраля принял свыше 4,6 тыс. беженцев из Украины / Телеканал «CBC». URL: https://cbctv.az/news/38549/azerbaidzan-s-konca-fevralya-prinyal-svyse-46-tys--bezencev-iz-ukrainy.
3. Конвенция между Правительством Украины и Правительством Азербайджанской Республики об избежании двойного налогообложения и предотвращении уклонений от уплаты налогов на доходы и имущество от 30 июля 1999 г. URL: https://www.taxes.gov.az/vn/info/sazishler/rus/ukrayna.zip.
4. Knittel M.B. Articles 25, 26 and 27 – Administrative Cooperation / T. Ecker & G. Ressler (ed.). History of Tax Treaties. The Relevance of the OECD Documents for the Interpretation of Tax Treaties. Vienna: Linde, 2011. – p. 685–713.
5. Züger M. Settlements of Disputes in Tax Treaty Law – General Report / M. Lang & M. Züger (eds.) Settlement of Disputes in Tax Treaty Law. Amsterdam: Kluwer Law International, 2003. p. 15–48.
6. Koch K. General Report / Cahiers de Droit Fiscal International. 1981. Vol. LXVIa. p. 93–129.
7. Model Tax Convention on Income and on Capital: Condensed Version 2017. Paris: OECD Publishing, 2017. 654 p.
8. Groen G. Arbitration in Bilateral Tax Treaties / Intertax. 2002. Vol. 30, Issue 1. – p. 3–27 .
9. Article 25 Mutual Agreement Procedure / Model Tax Convention on Income and on Capital 2017 (Full Version) (OECD, 2019). URL: https://doi.org/10.1787/ab721f39-en.
10. OECD. Members of the OECD/G20 Inclusive Framework on BEPS (updated on December 2022). URL: https://www.oecd.org/tax/beps/inclusive-framework-on-beps-composition.pdf .
11. OECD. BEPS Action 14 on More Effective Dispute Resolution Mechanisms – Peer Review Documents, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project (OECD, 2023). URL: https://www.oecd.org/tax/beps/beps-action-14-on-more-effective-dispute-resolution-peer-reviewdocuments.pdf.

12. OECD. Making Dispute Resolution Mechanisms More Effective, Action 14 – 2015 Final Report, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project (OECD, 2015). URL: http://dx.doi.org/10.1787/9789264241633-en.

УДК 342.951:61]-044.332(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.13

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Геглюк О.М.,
аспірантка кафедри адміністративного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-9810-0011
e-mail: oksanagegluk@gmail.com

Геглюк О.М. Характеристика законодавства у сфері охорони здоров'я.
У статті досліджено сутність адміністративно-правового регулювання у сфері охорони здоров'я крізь призму систематизації адміністративного законодавства в зазначеній галузі. Надано визначення правового регулювання публічного адміністрування, як цілеспрямованої діяльності органів державної влади врегульованої законами та іншими нормативними актами, яка спрямована на закріплення, упорядкування та захист суспільних відносин у зазначеній сфері, що здійснюється з метою збереження, зміцнення здоров'я, захисту прав пацієнтів та медичних працівників. Зосереджено увагу на визначенні ролі та значенні таких видів систематизації, як: інкорпорація, консолідація, кодифікація, адаптація та їх застосування у сфері охорони здоров'я.

Визначено, що кодифікація адміністративного законодавства у сфері охорони здоров'я є найдосконалішою формою систематизації, що безпосередньо пов'язано із зміною форми та змісту чинного законодавства його переглядом, усуненням колізій, прогалин, застарілості та множинності правових норм.

Окрема увага, приділяється адаптації, як основоположного компоненту євроінтеграційного курсу України, яка полягає в поетапному ухваленні та впровадженні законів і підзаконних нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням права Європейського Союзу, також у внесенні відповідних змін у чинні правові акти України.

Проведено аналіз та визначено причини, які ускладнюють класифікацію законодавства у сфері охорони здоров'я, серед яких головною є комплексність правового регулювання. Запропоновано класифікацію законодавства охорони здоров'я за принципом ієрархічності, предметом та за сферою правового регулювання, а також за колом осіб.

Обґрунтовано необхідність доповнення діючого Кодексу про адміністративні правопорушення розділом «Правопорушення у сфері охорони здоров'я», що встановлюватиме відповідальність за адміністративні правопорушення у сфері охорони здоров'я, а також посилить адміністративну відповідальність за їх вчинення. Зазначені зміни забезпечать врегулювання відносин у сфері надання медичних послуг, захист прав лікарів та пацієнтів, і як наслідок покращать якість надання медичної допомоги населенню.

Ключові слова: публічне адміністрування, адміністративно-правове регулювання, законодавство, сфера охорони здоров'я, право на охорону здоров'я, інкорпорація, консолідація, кодифікація, адаптація законодавства, система охорони здоров'я.

Gegliuk O.M. Characteristics of legislation in the field of health protection.
The article examines the essence of administrative and legal regulation in the field of health care through the prism of the systematization of administrative legislation in the specified field. The legal regulation of public administration is defined as a purposeful activity of state authorities regulated by laws and other normative acts, which is aimed at consolidating, organizing and protecting social relations in the specified sphere, which is carried out with the aim of preserving and strengthening health, protecting the rights of patients and medical employees. Attention is focused on determining the role and importance of such types of systematization as incorporation, consolidation, codification, adaptation and their application in the field of health care.

It was determined that the codification of administrative legislation in the field of health care is the most advanced form of systematization, which is directly related to the change in the form and content of the current legislation by its revision, elimination of conflicts, gaps, obsolescence and multiplicity of legal norms.

Special attention is paid to adaptation, as a fundamental component of the European integration course of Ukraine, which consists in the phased adoption and implementation of laws and subordinate normative legal acts of Ukraine, developed considering the European Union legislation, as well as in making appropriate changes to the current legal acts of Ukraine.

Analysis was conducted and the reasons that complicate the classification of legislation in the field of health care were determined, with the complexity of legal regulation being the main one. The classification of health care legislation according to the principle of hierarchy, subject and scope of legal regulation, as well as by the number of persons is proposed.

The necessity of supplementing the current Code of Administrative Offences with the section "Offences in the Sphere of Health Care" is substantiated, which will establish responsibility for administrative offences in the sphere of health care, as well as strengthen administrative responsibility for their commission. The specified changes will ensure regulation of relations in the field of medical services, protection of the rights of doctors and patients, and as a result will improve the quality of medical assistance to the population.

Key words: public administration, administrative and legal regulation, legislation, the sphere of health care, the right to health care, incorporation, consolidation, codification, adaptation of legislation, health care system.

Постановка проблеми. Систематизація та адаптація національного законодавства у сфері охорони здоров'я є ключовим елементом забезпечення прав та свобод людини і громадянина закріплених у Конституції України. Покращення нормативно-правової бази, врегулювання відносин між різними напрямками медичної діяльності є одним із шляхів зменшення кількості протиріч між лікарями та пацієнтами, захисту їх прав та поліпшення якості надання медичної допомоги. Питання, пов'язані із удосконаленням адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері охорони здоров'я потребують комплексного законодавчого вирішення.

Метою дослідження є аналіз законодавства у сфері охорони здоров'я та визначення пріоритетних напрямків його вдосконалення.

Стан дослідження проблеми. Серед учених, які вивчали правове регулювання у сфері охорони здоров'я, можна виділити таких, як: З.С. Гладун, М.П. Дейкун, С.Г. Меленко, Я.Ф. Радиш, Г.М. Сарибаєва, І.Я. Сенюта, С.Г. Стеценко та інші. Проте реформування системи охорони здоров'я та необхідність адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу потребує подальших наукових досліджень з урахуванням сучасних умов та перспектив.

Виклад основного матеріалу. Охорона здоров'я, як ключовий елемент національної безпеки є пріоритетним напрямом діяльності держави та особливою сферою державного регулювання та управління.

«Правове регулювання» означає регламентацію суспільних відносин засобами загальнообов'язкових правил поведінки і заснованих на них приписах індивідуального значення, що забезпечується в необхідних випадках державним примусом. В юридичній літературі дефініція «регулювання» розглядається як впорядкування, налагодження, приведення чогось у відповідність до чогось або з чимось [1, с. 489]. На думку П.М. Рабіновича, правове регулювання визначається як здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку [2, с. 44]. А.Т. Комзюк розглядає правове регулювання, як специфічний вплив, який здійснюється правом – особливим нормативним інституційним регулятором. При цьому, правове регулювання має цілеспрямований, організаційний, результативний характер і здійснюється за допомогою цілісної системи засобів, що реально виражають саму матерію права як нормативного інституту утворення – регулятора [3, с. 47].

Складовим елементом правового регулювання є адміністративно-правове регулювання (правове регулювання публічного адміністрування). Науковець Р.С. Ярошевська розуміє під адміністративно-правовим регулюванням цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства й держави [4, с. 202].

Враховуючи проведений аналіз дефініцій «правового регулювання» та «адміністративно-правового регулювання», можна визначити, що адміністративно-правове регулювання у сфері охорони здоров'я – це цілеспрямована діяльність органів публічної влади, визначена законами та іншими нормативно-правовими актами, що має на меті закріплення, упорядкування та захист суспільних відносин у сфері охорони здоров'я, яка здійснюється для збереження, зміцнення громадського здоров'я, захисту прав пацієнтів та медичних працівників.

На сьогодні одним із важливих напрямів реформування сфери охорони здоров'я є аналіз та удосконалення її нормативно-правового забезпечення. Так, нормативно-правове регулювання у сфері охорони здоров'я здійснюється на підставі Конституції України, Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (далі – Основи), міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та цілою низкою інших нормативно-правових актів.

Законодавство у сфері охорони здоров'я має комплексний характер, тобто включає норми різних галузей права: конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, цивільного та трудового, що свідчить про те, що окремі законодавчі акти, які регламентують окреслену сферу, не є по суті нормами прямої дії, а містять значну кількість відсилань. Упорядкування національного законодавства, його адаптація до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС) є передумовою забезпечення закріплених у Конституції України та інших нормативно-правових актах прав та свобод людини і громадянина. Процес адаптації є досить складним та планомірним, завдання якого полягають у досягненні певного ступеня відповідності визнаним стандартам зі збереженням принципу ієрархії правових актів.

З метою впорядкування правотворчої діяльності в Україні, посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів, а також контролю за їх реалізацією, забезпечення участі громадянського суспільства у правотворчій діяльності та підвищення якості законодавства прийнятий Закон України «Про правотворчу діяльність» [5]. Законом встановлена чітка ієрархія нормативно-правових актів, механізм їх розробки, прийняття та моніторингу, а також законодавчо визначений уніфікований інструментарій подолання правових колізій. Серед фундаментальних засад варто відзначити закріплення таких важливих принципів як: правова визначеність, пропорційність, доцільність та обґрунтованість. Запровадження у правотворчу діяльність зазначених засад сприятиме підвищенню якості та ефективності правотворення, його відповідності європейським стандартам.

Окремим напрямком удосконалення законодавства, на нашу думку, необхідно виокремити «адаптацію законодавства», як першочергового компоненту євроінтеграційного курсу України, що особливо важливо, як у сфері охорони здоров'я, так і законодавства в цілому. Відповідно, адаптація законодавства (лат. *adaptation* – пристосування, від adaptare пристосовувати, прилагоджувати) тлумачиться як форма правової гармонізації, сутність якої полягає в узгодженні та пристосуванні правових актів національного законодавства до міжнародних, європейських або внутрішньодержавних правових стандартів. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС – це послідовний процес наближення її правової системи, включаючи законодавство, правотворчість, юридичну техніку, практику, правозастосування до правової системи ЄС відповідно до критеріїв, що ним висуваються до держав, які мають намір до нього приєднатися [6, с. 19].

Ще одним напрямком удосконалення законодавства у сфері охорони здоров'я слід визначити його систематизацію, необхідність якої пояснюється великою кількістю актів, що різняться як за юридичною силою, так і галузями застосування. Існує понад 1200 чинних нормативно-правових актів різної юридичної сили (Закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України), накази інших центральних органів виконавчої влади) з тенденцією до зростання, особливо в умовах реформування системи охорони здоров'я. Нагромадженість законодавства призводить до відсутності контролю за змінами та доповненнями до актів, дублюванню норм, значної кількості прогалин, колізій, що спричинює зниження ефективності та результативності публічного адміністрування в цій сфері. Окрім того, у діючому Кодексі України про адміністративні правопорушення відсутній окремий розділ «Правопорушення у сфері охорони здоров'я», який об'єднував би проступки в окресленій сфері, що особливо важливо в умовах трансформаційних змін та поступової діджиталізації системи охорони здоров'я.

Отже, систематизація, як різновид упорядкування законодавства –діяльність спрямована на упорядкування, удосконалення й приведення у єдину систему діючих нормативно-правових актів

з метою їх доступності та зручності застосування. Результатом систематизації є зведення нормативно-правових актів у збірники (інкорпорація), перероблення норм та об'єднання їх у кодекси (кодифікація) або об'єднання кількох правових актів в один (консолідація).

Однією із найдосконаліших форм систематизації є кодифікація законодавства Так, науковцем Є.А. Гетьманом у дисертаційному дослідженні розглянуто кодифікацію, як форму систематизації, що здійснюється уповноваженими на те органами державної влади в процесі законотворчості й підзаконної нормотворчості, результатом чого стає прийняття нового, як за формою, та і за змістом кодифікованого нормативно-правового акта [7, с. 8]. На думку О.Ф. Скакун, кодифікацію варто розглядати як «спосіб систематизації, що полягає у створенні нового, вдосконаленого, об'єднаного загальним предметом правового регулювання нормативно-правового акту на основі старих нормативних актів шляхом часткової або значної зміни їхнього змісту [8, с. 386-387]. Заслуговує на увагу також і визначення Н.М. Пархоменко, яка зазначає, що кодифікація є формою правової діяльності, яка має змішаний характер, адже поєднує ознаки правотворчості (прийняття, зміна, призупинення дії або скасування правових норм) та систематизації (упорядкування вже чинних нормативно-правових приписів за допомогою внесення змін і доповнень до змісту правового акта), кінцевим результатом якої є створення єдиного (нового чи оновленого) юридично й логічно-цілісного, внутрішньо узгодженого акта (кодекс, статут, основи, положення та ін.) [9, с. 11].

У Законі України «Про правотворчу діяльність» надано визначення дефініції «кодекс», та регламентовано, що це закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання.

Отже, кодифікація – це правотворча діяльність, пов'язана із об'єднанням однакових за предметом правового регулювання та юридичною силою, прийнятих у різний час нормативно-правових актів в один систематизований правовий акт. У процесі кодифікації передбачається удосконалення форми та змісту чинного законодавства, здійснюється його перегляд, усуваються колізії, прогалини, застарілі норми та усувається множинність правових норм. Створення базового документу – Медичного кодексу України, надасть можливість комплексно врегулювати всі аспекти охорони здоров'я і медичної допомоги, впорядкувати значну частину вже існуючого і діючого законодавства, як правило, змінюючи його, доповнюючи і перетворюючи. Проте в умовах сучасних викликів, які постали у сфері охорони здоров'я: COVID-19, воєнний стан, діджиталізація публічного адміністрування, питання формування єдиного кодифікованого акту наразі не на часі.

Загалом, для кращого сприйняття, пропонуємо діюче законодавство у сфері охорони здоров'я класифікувати за наступними критеріями: принцип ієрархічності, предмет та сфера правового регулювання, категорія осіб. Зазначимо, що це не єдино можливі критерії для класифікації. У зв'язку з обмеженим обсягом роботи зупинимося саме на виокремлених критеріях, вважаємо, що саме вони дозволяють в загальних рисах охопити різноманітність та цільову спрямованість нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я. Складність класифікації законодавчих актів у сфері охорони здоров'я обумовлюється комплексним характером, оскільки під правову регламентацію підпадають як приватні, так і публічні правовідносини та охоплюються норми різних галузей права (конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, цивільного, трудового, тощо). Вважаємо за доцільне охарактеризувати кожен із зазначених критеріїв для класифікації.

Відповідно до ієрархічної побудови серед законодавчих актів у сфері охорони здоров'я можна виокремити:

1) Конституцію України;

2) чинні міжнародні договори, що ратифіковані Верховною Радою України;

2) Закони України: галузеві (спеціальні) та міжгалузеві (кодифіковані та некодифіковані);

3) підзаконні нормативно-правові акти (нормативно-правові акти Президента України, Кабінету Міністрів України, МОЗ України, інших центральних органів виконавчої влади).

Конституція України [10] є головним джерелом серед нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я, що визначає загальні засади забезпечення права особи на охорону здоров'я та медичну допомогу. Так, ст. 49 Основного Закону України передбачено, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я ме-

дична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності. Проте, Основний закон не регламентує зміст програм соціально-економічного, медико-санітарного та оздоровчо-профілактичного характеру, що відповідно потребує роз'яснення у інших правових актах. Співвідношення права на охорону здоров'я з іншими правами людини і громадянина проголошені ст. 27 Конституції України, де зазначено, що кожна людина має невід'ємне право на життя, захищати яке є обов'язком держави. Стаття 28 хоч прямо і не визначає право на здоров'я, проте її аналіз дозволяє дійти висновку, що держава прагне забезпечити це право, оскільки ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам. Статтями 29 і 30 Конституції України проголошується право громадянина на свободу й особисту недоторканість. Із правом на здоров'я пов'язане і закріплене у ст. 50 Основного закону право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Крім того, ч. 2 цієї ж статті визначає, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Щодо чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, то вони становлять частину законодавства України. Одним із головних завдань сучасного міжнародного права є міжнародний захист прав людини, створення норм, які регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, спрямовані на забезпечення гарантованих міжнародними угодами прав і свобод людини та громадянина.

Серед міжнародних угод, що спрямовані на забезпечення прав людини, зокрема права на охорону здоров'я можна визначити наступні: Міжнародна хартія прав людини, яка складається з п'яти документів, Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.) і Другого факультативного протоколу про скасування смертної кари; Конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.); Конвенція про права дитини (1989 р.); Європейська соціальна хартія (1961 р.); Європейський кодекс соціального забезпечення (1964 р.); Декларація про розвиток прав пацієнтів в Європі (1994 р.); Конвенція про права людини і біомедицину (1997 р.). При чому частина таких угод стосується загальних та універсальних прав людини, серед яких виокремлюється і право на охорону здоров'я, інша частина – безпосередньо визначає права пацієнтів та складових елементів права на якісну медичну допомогу.

Таким чином, міжнародні нормативно-правові акти у сфері охорони здоров'я складають систему норм, яка охоплює найважливіші аспекти щодо прав пацієнтів та медичних працівників, а також прав на належну правову процедуру і пов'язані з нею гарантії. Така система не є сталою, вона постійно розвивається паралельно із розвитком та становленням суспільних відносин. Тому важливим є впровадження найкращих світових рекомендацій із діагностики та лікування пацієнтів, принципів надання медичних послуг, підготовки кадрів, що надасть можливість досягти необхідної якості медичної допомоги в умовах реформування системи охорони здоров'я.

Серед національних законів окреме місце належать Основам [11], які визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, регулюють суспільні відносини у цій сфері з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності і довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, що шкідливо впливають на їх здоров'я, попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості. Зазначений закон має пріоритетне значення, оскільки охоплює широку сферу регулювання, безпосередньо визначає засади організації та функціонування суб'єктів публічної адміністрації у сфері охорони здоров'я. Окрім того, регламентує забезпечення загальнодоступності медичних послуг (медичної допомоги), якості та безпеки медичних та фармацевтичних послуг, гарантованого державного обсягу медичних послуг і ліків, які фінансуються за рахунок державного бюджету, і нарешті державного контролю і нагляду у сфері охорони здоров'я [12, с. 356]. В сучасних умовах можна стверджувати, що саме Основи відіграють роль кодифікованого нормативно-правового акту у царині охорони здоров'я.

Наступним важливим спеціальним нормативно-правовим актом є Закон України «Про систему громадського здоров'я» [13], який спрямований на зміцненню здоров'я населення, запобіган-

ню хворобам та збільшенню тривалості життя. Закон регулює суспільні відносини у сфері громадського здоров'я та санітарно-епідемічного благополуччя населення, визначає відповідні права й обов'язки державних органів та органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб у цій сфері, встановлює правові та організаційні засади здійснення державного нагляду (контролю) у сферах господарської діяльності, які можуть становити ризик для санітарно-епідемічного благополуччя населення. Зазначеним актом вперше визначено на законодавчому рівні поняття «громадське здоров'я» та основні принципи, завдання і функції системи громадського здоров'я; окреслено суб'єктів правовідносин у системі громадського здоров'я; визначено та розмежовано повноваження Кабінету міністрів України, Міністерства охорони здоров'я, Центру громадського здоров'я, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади та центрів контролю і профілактики хвороб у системі громадського здоров'я та регламентовано основні засади здійснення епідеміологічного нагляду. Також зазначеним законом передбачено формування інформаційного фонду громадського здоров'я – інформаційної бази даних, що утримується головною експертною установою у сфері громадського здоров'я та використовується для: виявлення небезпечних чинників та оцінки ризиків для здоров'я населення; прогнозування стану здоров'я населення й середовища життєдіяльності людини; розроблення заходів щодо запобігання та усунення впливу небезпечних чинників на стан здоров'я населення та ін.

До галузевих законів також слід віднести «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про захист населення від інфекційних хвороб», «Про психіатричну допомогу», «Про протидію захворюванню на туберкульоз», «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», «Про донорство крові та її компонентів», «Про лікарські засоби», тощо.

До міжгалузевих нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я слід віднести Цивільний кодекс України [14], в якому закріплено низку прав людини, зокрема право на охорону здоров'я, що забезпечується системною діяльністю державних та інших організацій, передбачених Конституцією України та законом; Кримінальний кодекс України [15], що встановлює кримінальну відповідальність за злочини у сфері охорони здоров'я; Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [16], який передбачає адміністративну відповідальність за адміністративні проступки в окресленій сфері. Проте провівши юридичний аналіз положень КУпАП, можемо дійти висновку про відсутність встановленої адміністративної відповідальності за проступки у сфері надання медичних послуг, захисту прав пацієнтів та медичних працівників, захисту інформації, тощо. Тому пропонуємо доповнити чинний КУпАП окремим розділом «Правопорушення у сфері охорони здоров'я», відповідно із внесенням наступних статей: 1) Незаконна лікувальна діяльність, яка спричинила легкі та середньої тяжкості наслідки для хворого; 2) Ненадання допомоги хворому медичним працівником, якщо воно призвело до легких чи середньої тяжкості наслідків для пацієнта; 3) Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником, якщо це спричинило легкі або середньої тяжкості наслідки для хворого; 4) Порушення прав пацієнтів, якщо ці дії спричинили легкі або середньої тяжкості наслідки. Необхідно звернути увагу, що зазначені правопорушення передбачені діючим Кримінальним кодексом України, але кримінальна відповідальність наступає лише у випадку настання тяжких наслідків для хворого або його смерті. Тобто наслідки у вигляді легких чи середньої тяжкості ушкоджень залишаються поза увагою законодавця. Але на практиці ми можемо спостерігати й легкі або середньої тяжкості наслідки для пацієнта, приміром, ускладнений перебіг захворювання, збільшена тривалість перебування в стаціонарі, ризик виникнення супутньої патології, тощо. Тому вважаємо за доцільне передбачити зазначені адміністративні проступки в діючому КУпАП. Також вважаємо за необхідне додати до КУпАП наступні статті: 1) порушення законної діяльності медичних працівників; 2) публічна образа медичного працівника при наданні медичної допомоги; 3) несвоєчасна та неповно надана інформація пацієнту про стан його здоров'я; 4) проведення лікарських маніпуляцій та процедур лікарем, який не має на те відповідної категорії; 5) призначення лікарських засобів із зазначенням торгівельної назви препарату (а не діючої речовини); 6) призначення лікарських засобів, які не включені до «Національного переліку основних лікарських засобів», без обґрунтування необхідності їх застосування; 7) недостовірно внесені дані в електронну медичну систему; 8) внесення даних в електронну медичну систему, на власних електронних носіях, якщо це могло призвести до порушення медичної таємниці. Відповідні доповнення дозволять зменшити ризики зловживань збоку лікарів під час надання медичних послуг,

а значить забезпечать реальний захист прав особи та гарантуватимуть дотримання прав лікарів і медичних працівників.

Також серед законів у сфері охорони здоров'я слід зазначити Кримінально-виконавчий кодекс України [18], який гарантує засудженим право на охорону здоров'я (ст. 8), що забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних та платних послуг, право на вільний вибір лікаря, засуджені із алкогольною чи наркотичною залежністю можуть за письмовою згодою пройти курс лікування; Кодекс законів про працю України [19], який регламентує робочий час та відпочинок, щорічні відпустки, нормування праці, оплату праці, обов'язкові медичні огляди працівників певних категорій, зокрема лікарів й медичних працівників. Сімейний кодекс України [20], який з метою забезпечення права на охорону здоров'я регламентує шлюбний вік (ст. 22), визначає осіб які не можуть перебувати у шлюбі між собою (ст. 26), зобов'язує наречених повідомити один одного про стан свого здоров'я (ст. 30), гарантує державну охорону сім'ї, дитинства, материнства та батьківства.

Серед нормативно-правових актів, які мають міжгалузевий характер регулювання можемо зазначити: Закони України «Про захист прав споживачів», «Про адміністративну процедуру», «Про інформацію», «Про захист персональних даних», тощо.

Значний масив правових актів у сфері охорони здоров'я складають нормативно-правові акти підзаконного характеру. Слушно зауважує, О.В. Клименко, що лише на один законодавчий акт у сфері охорони здоров'я в середньому припадає близько двохсот підзаконних галузевих актів, не враховуючи при цьому актів регіональної дії, які прийняті в розвиток галузевих підзаконних актів державного рівня в областях і регіонах, що знову ж таки істотно збільшує їх кількість на регіональному рівні й удосконалює їх зміст, враховуючи те, що вони не завжди у повному обсязі узгоджуються із змістом загальнодержавних правових актів [21].

До основних підзаконних нормативно-правових актів можемо віднести: Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.»; Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2020 р.», «Деякі питання Ради громадського контролю при НСЗУ», «Про договори про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій», «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я», «Деякі питання щодо договорів про реімбурсацію», тощо; Накази МОЗ України «Про затвердження Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу, та форми декларації про вибір лікаря, який надає ПМД», «Деякі питання ведення Реєстру медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я», «Про затвердження Порядку розробки програми державних гарантій медичного обслуговування населення», та інші. Таким чином, підзаконні акти доповнюють деталізують, роз'яснюють, удосконалюють норми, встановлені нормативно-правовими актами вищої юридичної сили.

Залежно від предмета правового регулювання у сфері охорони здоров'я можемо виокремити такі групи правових актів у сфері охорони здоров'я:

1) що регулюють діяльність окремих суб'єктів у сфері охорони здоров'я (приміром, Закони України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», «Про психіатричну допомогу»);

2) щодо захисту прав пацієнтів та медичних працівників (приміром, Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про екстрену медичну допомогу»);

3) що регулюють надання публічних електронних послуг у сфері охорони здоров'я (приміром, Закони України «Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні», «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування телемедицини», Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я»);

4) що визначають відповідальність медичних працівників (приміром, Кримінальний кодекс України, КУпАП);

5) що регламентують фінансування системи охорони здоров'я (приміром, Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2020 р.», «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на реалізацію програми державних гарантій медичного обслуговування насе-

лення», «Деякі питання щодо договорів про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій»);

6) що забезпечують організацію та управління сферою охорони здоров'я (приміром, Основи, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я», Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про Національну службу здоров'я України»);

7) які регламентують безпечні умови праці та життєдіяльності (приміром, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про систему громадського здоров'я», «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання»).

За сферою правового регулювання пропонуємо класифікувати нормативно-правові акти на ті, що:

- регулюють загальні питання у сфері охорони здоров'я;
- регламентують фармацевтичну діяльність та аптекарську справу (приміром, Закони України «Про лікарські засоби», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними»);
- стосуються забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення та захисту від інфекційних хвороб (приміром, Закони України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про захист населення від інфекційних хвороб»);
- регулюють донорство та трансплантацію органів (приміром, Закони України «Про донорство крові та її компонентів», «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»);
- спрямовані на регулювання репродуктивного здоров'я та репродуктивних технологій (приміром, Наказ МОЗ України «Про затвердження порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні»);
- регламентують сферу охорони здоров'я в умовах надзвичайних ситуацій або воєнного стану (приміром, спільний наказ Міністерства оборони України та Міністерства охорони здоров'я України «Про визначення механізму надання вторинної (спеціалізованої) і третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги військовослужбовцям, які беруть участь в антитерористичній операції та здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або в умовах запровадження воєнного чи надзвичайного»);
- спрямовані на попередження та боротьбу із шкідливими звичками (приміром, Закон України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення»);
- регламентують аюрведичну (народну) та нетрадиційну медицину (приміром, накази МОЗ України «Про порядок видачі атестаційно-експертного висновку, що підтверджує наявність в особи цілительських здібностей», «Про методи народної та нетрадиційної медицини, на які видаються спеціальні дозволи»).
- забезпечують реалізацію права на зайняття медичною практикою (приміром, Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»);
- регулюють проведення судово-медичних та психіатричних експертиз (Закон України «Про судову експертизу», наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи»).

Крім того, можна класифікувати законодавство у сфері охорони здоров'я за колом осіб на загальні акти, які регулюють надання медичних послуг усім особам та спеціальні, які спрямовані на окрему категорію осіб (діти, вагітні, особи похилого віку, особи з інвалідністю тощо).

Висновки. Адміністративно-правове регулювання у сфері охорони здоров'я – це цілеспрямована діяльність органів публічної влади, визначена законами та іншими нормативними актами, яка має на меті закріплення, упорядкування та захист суспільних відносин у сфері охорони здоров'я, що здійснюється для збереження, зміцнення громадського здоров'я, захисту прав пацієнтів та медичних працівників. Ключовим елементом якого є систематизація законодавства.

Найдосконалішим видом систематизації є кодифікація законодавства у сфері охорони здоров'я. Необхідність прийняття Медичного кодексу не викликає жодних сумнівів, проте в умовах викликів сьогодення (COVID-19, воєнний стан) його створення не на часі, проте подальші дослідження в майбутньому матимуть перспективне значення, оскільки кодифікований акт забезпечить

уніфікацію законодавства, подолає наявні прогалини, дублювання та колізії, надасть можливість вчасно скасувати неефективні та застарілі норми, а головне, забезпечить більш зручний спосіб захисту своїх прав як пацієнтам, так і медичним працівникам. Окрім того, для захисту прав пацієнтів та медичних працівників, захисту інформації від неправомірних дій необхідно доповнити діючий Кодекс про адміністративні правопорушення розділом «Правопорушення у сфері охорони здоров'я».

Складність класифікації законодавчих актів у сфері охорони здоров'я обумовлюється комплексним характером, оскільки під правову регламентацію підпадають як приватні, так і публічні правовідносини та охоплюються норми різних галузей права (конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, цивільного, трудового, тощо). Запропонована класифікація законодавства у сфері охорони здоров'я за принципом ієрархічності, колом осіб, предметом та сферою правового регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-е, зі змін. Львів. Край, 2007. 188 с.
3. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
4. Ярошевська Р.С. Містобудівна діяльність, як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 2. 202 с.
5. Про правотворчу діяльність. Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20.
6. Смолярова М.Л., Аристархова А.С. Поняття та зміст адаптації законодавства про працю України до законодавства Європейського Союзу. *Право та державне управління.* 2011. № 2. С. 19–22.
7. Гетьман Є.А. Кодифікація законодавства України: поняття, особливості, види: автореф. … канд. юрид. наук. 12.00.01. Харків. 2010. 20 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-е видання. Київ: Алерта. 2017. 528 с.
9. Пархоменко Н.М. Кодифікація законодавства: теоретико-історичні аспекти. Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. 07/2005. № 3. С. 7–12.
10. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254% D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
11. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12.
12. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / Галунько В.В., Діхтівська П.В., Кузьменко О.В., Стеценко С.Г. та ін. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС. 2018. 446 с.
13. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20.
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
15. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10.
17. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
18. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3-4. Ст. 21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1129-15.

19. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/322-08.
20. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14.
21. Клименко О.В. Обґрунтування необхідності систематизації законодавчих актів України в сфері охорони здоров'я громадян і розробки медичного кодексу. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2013. № 1. URL: http://www.dy.nayka. com.ua/?op=1&z=679.

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.14

ФІНАНСОВА ПРАВОСУБЄКТНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

Гетманець О.П.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності
та фінансової безпеки
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4826-5799
e-mail: olga.getmanec12@gmail.com

Гетманець О.П. Фінансова правосуб'єктність військовослужбовців в Україні.
У статті з'ясовується сутність особливих соціальних прав військовослужбовців в сучасний період військової агресії в Україні, як системи правових та соціальних гарантій, що встановлені державою і реалізація яких визначає стан фінансової правосуб'єктності військових. Охарактеризована фінансова правосуб'єктність військовослужбовців, що реалізується у фінансуванні соціальних прав та державних соціальних гарантій діяльності військовослужбовців, які пов'язані з здійсненням прав пов'язаних з проходженням служби, достатнього матеріального та грошового забезпечення, прав на проживання та адаптацію до суспільного середовища та інших. Автор доводить, що забезпечення стабільного фінансування витрат на соціальний захист військовослужбовців та підтримку їх діяльності залежить від системної узгодженості діяльності всіх суб'єктів фінансових правовідносин, зокрема і визначеності фінансової правоздатності та дієздатності військових. На підставі чинного законодавства та позицій науковців визначено, що військовослужбовець, як суб'єкт фінансових правовідносин – це учасник, який реалізує правосуб'єктність у фінансових правовідносинах, тобто вступає у конкретні відносини з іншими суб'єктами з приводу формування, розподілу, використання публічних фінансів, зокрема і з приводу реалізації відносин з фінансово-правового захисту.
Встановлено, що завдання по реалізації фінансової правосуб'єктності військових покладаються на державу, але наштовхуються на розбіжності в чинному законодавстві щодо видів фінансового забезпечення військових, їх бюджетного фінансування та розподілі повноважень по їх виконанню в бюджетному процесі між його учасниками. Простежується залежність реалізації прав по виконанню професійних обов'язків військових від стану фінансового забезпечення їх особливих соціальних прав, що потребує систематизації соціальних виплат військовим та узгодженості повноважень по їх розподілу між учасниками бюджетного процесу. Доведена потреба з'ясування сутності прав та обов'язків військових, визначених чинним законодавством щодо правого та соціального захисту військовослужбовців з бюджетним законодавством. У висновках статті наголошується на потребі стабільного фінансування особливих соціальних прав військових, як умови фінансово-правого захисту військових, що гарантуються державою.
Ключові слова: суб'єкт фінансових правовідносин, фінансово-правовий захист, соціальний захист, особливі права, бюджетні кошти, грошове забезпечення.

Getmanets O.P. Financial legal personality of military personnel in Ukraine.
The article clarifies the essence of the special social rights of military personnel in the modern period of military aggression in Ukraine, as a system of legal and social guarantees established by the state and the implementation of which characterizes the state of financial legal personality of the military. The financial legal personality of military personnel is characterized, which is implemented in the financing of social rights and state social guarantees of the activities of military personnel, which are related to the exercise of rights related to the completion of service, sufficient material and monetary support, rights to residence and adaptation to the social environment, and others . The author proves that the provision of stable financing of expenses for the social protection of military personnel and support of their activities

depends on the systematic coherence of the activities of all subjects of financial legal relations, in particular, the certainty of the financial legal capacity and legal capacity of the military. On the basis of the current legislation and the positions of scientists, it is determined that a military serviceman, as a subject of financial legal relations, is a participant who realizes legal personality in financial legal relations, that is, enters into specific relations with other subjects regarding the formation, distribution, and use of public finances, in particular, regarding the implementation of financial and legal protection relations.

It has been established that the task of implementing the financial legal personality of the military is entrusted to the state, but there are discrepancies in the current legislation regarding the types of financial support for the military, their budget financing and the distribution of powers for their implementation in the budget process among its participants. The dependence of the realization of the rights to perform the professional duties of the military on the state of financial support of their special social rights is traced, which requires the systematization of social payments to the military and the coordination of powers for their distribution among the participants of the budget process. The need to clarify the essence of the rights and obligations of the military, defined by the current legislation regarding the legal and social protection of military personnel with budgetary legislation, is proved. The conclusions of the article emphasize the need for stable financing of the special social rights of the military, as a condition for the financial and legal protection of the military guaranteed by the state.

Key words: subject of financial legal relations, financial and legal protection, social protection, special rights, budget funds, monetary support.

Постановка проблеми. Відповідно до Конституції України військовослужбовці, як і інші громадяни Україні, мають права щодо забезпечення гарантованих державою прав та свобод, задоволення матеріальних та духовних потреб. Однак, враховуючи особливий вид їх діяльності, важливість забезпечення оборони країни та перемоги в боротьбі з ворогом, держава убезпечує соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей встановлює: «У зв'язку з особливим характером військової служби, яка пов'язана із захистом Вітчизни, військовослужбовцям надаються визначені законом пільги, гарантії та компенсації» [1]. Надані особливі права, як і інші права, що пов'язані з проходженням служби, потребують державного фінансування, оскільки реалізуються в межах бюджетних асигнувань. Недостатність коштів на виконання завдань держави по соціальному забезпеченні військових, неточності та розбіжності у чинному законодавстві щодо фінансування соціальної політики ставлять перешкоди реалізації відносин з фінансово-правового захисту військовослужбовців, що потребує удосконалення чинного законодавства щодо фінансового забезпечення особливих соціальних прав військових

Забезпечення стабільного фінансування витрат на соціальний захист військовослужбовців та підтримку їх діяльності залежить від системної узгодженості діяльності всіх суб'єктів фінансових правовідносин, зокрема і визначеності фінансової правосуб'єктності військових, як учасників цих відносин, гарантії захисту інтересів яких покладаються на державу.

Стан опрацювання цієї проблематики. Фінансова правосуб'єктність у наукових дослідженнях аналізувалась з різних позицій, що характеризують як елементи правого статусу, так і стан особи у фінансових відносинах.. Класик фінансового права Л.К. Воронова визначала «правосуб'єктність у фінансовому праві поняття більш широке ніж суб'єкти фінансових правовідносин» [2, с. 77]. Спираючись на цю думку, можливо стверджувати, що правосуб'єктність характеризує умови, що надаються чинним фінансовим законодавством і які надають можливість реалізувати права та обов'язки особи (правоздатність).

На думку вчених, суб'єкт фінансового права – це особа, яка має правосуб'єктність, тобто потенційно здатна бути учасником фінансових правовідносин. Суб'єкт фінансових правовідносин – це реальний учасник конкретних правовідносин [3, с. 51]. Громадяни, як і ніші особи іноземці, військовослужбовці тощо виступають індивідуальними суб'єктами фінансового права, а реалізуючи свою правосуб'єктність стають учасниками фінансових правовідносин і набувають спеціального правового статусу.

Подібний підхід до розмежування понять суб'єкт фінансового права та суб'єкт фінансових правовідносин за критеріям можливості та конкретної участі спостерігається в роботі А.С. Нестеренко [4, с. 185].

Збіжна позиція використовується і при розгляді ознак суб'єкта бюджетного права. Звертаючись на висновків науковців щодо розмежування суб'єкта фінансового права та суб'єкта фінансових правовідносин В.Д. Чернадчук характеризує : «Суб'єкт бюджетного права наділений правовою можливістю вступати в бюджетні правовідносини, перетворює цю можливість, реалізуючи бюджетну правосуб'єктність у правову дійсність і набуває нової якості – стає суб'єктом бюджетних правовідносин [5, с. 133].

Аналогічна думка при вивченні податково-правового статусу фізичної особи належить А.С. Маринчаку, який зазначає, що правовий статус платника податку характеризується через права, обов'язки та юридичну відповідальність, а змістом правового статусу фізичної особи платника податку на доходи є три взаємопов'язані основні елементи: податкова правосуб'єктність, наявність об'єкта оподаткування та поширення податкової юрисдикції держави (на об'єкт та особу) [6, с. 177-178].

Отже, суб'єкт фінансових правовідносин (бюджетних, податкових), - це учасник, який реалізує правосуб'єктність у фінансових правовідносинах, тобто вступає у конкретні відносини з іншими суб'єктами з приводу формування, розподілу, використання публічних фінансів, зокрема і з приводу реалізації відносин з фінансово-правового захисту.

Виникають питання щодо ознак фінансової правосуб'єктності військових, як умови реалізації їх прав на особливі соціальні виплати та інші види соціального та матеріального забезпечення на підставі чинного законодавства.

Метою статті є аналіз стану фінансового забезпечення прав військовослужбовців в сучасному середовщі в Україні, що характеризує їх правосуб'єктність, як захисників Вітчизни та забезпечує реалізацію прав та обов'язків у фінансових правовідносинах, як умови отримання необхідних бюджетних виплат, потрібних для виконання професійних обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Фінансова правосуб'єктність військовослужбовців реалізуються при задоволенні прав, що гарантовані державою та пов'язані з здійсненням:

- прав щодо проходження служби;
- прав на соціальну та професійну адаптацію осіб, які звільняються або звільнені з військової служби;
- прав військовослужбовців на вибір місця проживання і виїзд за кордон після проходження служби;
- достатнього матеріального, грошового та інших видів забезпечення;
- прав на відпустку, зокрема, відпустки військовослужбовцям-жінкам у зв'язку з вагітністю та пологами та відпустками для догляду за дитиною, а також відпустки у зв'язку з хворобою або для лікування після тяжкого поранення за висновком (постановою) військово-лікарської комісії;
- прав військовослужбовців на охорону здоров'я та медичну допомогу;
- заходів з забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей жилими приміщеннями;
- прав військовослужбовців та членів їх сімей на освіту
- пенсійного забезпечення і допомог та інших [1].

Вказані права військовослужбовців - це соціальні права та гарантії, які забезпечуються, як і для інших громадян України, бюджетним фінансуванням, страховими внесками на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а також з інших джерел. Фінансово-правовий захист цих соціальних стандартів для військовослужбовців, як і для інших громадян України, спирається на нормативи фінансового забезпечення державних соціальних гарантій, а саме нормативи фінансування поточних витрат на одного мешканця, на одну особу, що підлягає даному виду обслуговування, на утримання мережі закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, установ соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування, нормативи державних капітальних вкладень та інші (ст. 21 «Нормативи фінансового забезпечення державних соціальних гарантій») [7].

Держава також забезпечує цільову підтримку місцевих бюджетів щодо фінансування окремих державних соціальних гарантій за рахунок бюджетів об'єднаних територіальних громад. Важливо, що нормативи фінансування встановлюються під час бюджетного процесу, що відбувається у поточному році щодо формування бюджету та фондів соціального страхування на наступний рік.

Відповідно до Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон № 2011) соціальний захист військовослужбовців, як діяльність держави щодо задоволення їх матеріальних та духовних потреб, залежить від особливого виду їх

службової діяльності і статусу в суспільстві (ст. 1 «Соціальний захист військовослужбовців») [1]. В цьому законі наголошується на особливостях, які характеризують правовий статус військовослужбовців, як осіб з особливими правами та обов'язками у суспільстві, які пов'язані з професійною діяльністю – захистом Вітчизни і залежать від їх забезпечення, зокрема і фінансового, отже як учасників відносин з фінансово-правового захисту.

Згідно Закону № 2011 заходи з соціального, правового, матеріального забезпечення розповсюджуються на осіб, які належать до «військовослужбовців Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення (далі – правоохоронних органів), Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які проходять військову службу на території України, і військовослужбовців зазначених вище військових формувань та правоохоронних органів - громадян України, які виконують військовий обов'язок за межами України, та членів їх сімей» (ст. 3 «Сфера дії цього Закону») [1]. Підзаконні нормативно-правові акти визначають особливості фінансового забезпечення військовослужбовців, а саме: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 168 «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» (далі Постанова КМ № 168) [8]; Порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам, затверджений наказом Міністерства оборони України № 260 від 07.06.20128 р. [9] та інші.

Правовий та соціальний захист відповідно до цих нормативно-правових актів охоплює військовослужбовців, ознакою яких є проходження військової служби та виконання військового обов'язку, а оскільки у них виникає фінансова правосуб'єктність – права на особливе грошове забезпечення, пільги, гарантії та компенсації, складається особливий – фінансово-правовий статус.

Закон № 2011 вказує також і на інших учасників відносин з соціального, правового та фінансового захисту, а саме – військовослужбовців, які стали особами з інвалідністю внаслідок проходження служби та членів їх сімей, військовозобов'язаних та резервістів, які призвані для навчальні (або перевірочні) спеціальні збори та членів їх сімей, члени добровольчих формувань територіальних громад підчас їх участі в заходах підготовки добровольчих формувань територіальних громад, а також виконання завдань територіальної оборони України. Також у законі визначається такі особливості правового статусу вказаних осіб, як громадянство України, умови проходження служби не будучи в резерві, або усунення від неї для осіб, що перебувають під адміністративною чи кримінальною відповідальністю, здоровий спосіб життя тощо [1]. Отже, правовий захист військових у фінансових відносинах реалізується при набутті прав та обов'язків по захисту вітчизни та залежить від бюджетного фінансування.

Щорічно Державним бюджетом встановлюються кошти на утримання військовослужбовців та виплати пільг, компенсацій тощо. У межах бюджетних коштів, виділених для Міністерства оборони України на 2024 рік, а саме 1 трлн. 164 млрд. гривень, на забезпечення ЗСУ, підготовку кадрів і військ, медичне забезпечення та ветеранів направлять 883 млрд. гривень. На виплати військовослужбовцям у 2024 році виділять 751,3 млрд гривень. На розвиток, закупівлю, модернізацію та ремонт озброєння та військової техніки у 2024 році виділять 265,4 млрд гривень – це 20% всього оборонного бюджету. За бюджетом Міноборони на 2024 рік, 100 млн гривень піде на житло для військових [10]. Щодо надбавок, пільг, премій та інших грошових виплат у 2024 році, уряд спирається не на закон № 2021, а на Постанову КМ № 168. Так, у 2024 році уряд визначив 30 тис гривень для військовослужбовців, що здійснюють бойові, спеціальні завдання (пропорційна часу виконання таких завдань), 50 тис. гривень для оборонців, 100 тис. гривень військовим що перебувають у зоні активних бойових дій та інші [11]. Наведені данні свідчать про спрямованість бюджетних коштів на потреби армії, проте без визначень коштів на соціальні виплати, які визначені Законом № 2011. Визначені Постановою КМ України № 168 виплати також потребують відповідною бюджетної класифікації, як видатки бюджету, та узгодженості з вказаним законом.

Таким чином, фінансова правосуб'єктність військовослужбовців чинним законодавством визначається у зв'язку з їх положенням в суспільстві, як правомочних громадян і, як захисників вітчизні, що мають особливі права, обов'язки та інтереси (додаткові виплати, пільги, державні гарантії). Військовослужбовці, як особи, правосуб'єктність яких реалізується у взаємовідносинах з державою стосовно особливих прав, фінансування яких відбувається з бюджету і залежить від розподілу публічних фінансових ресурсів набувають фінансової правосуб'єктності. Однак Мі-

ністр фінансів України при планування бюджетного процесу на 2024 рік вказував на такі складності в його реалізації, як бюджетний дефіцит, залежність фінансування від зовнішніх інвестицій, скорочення фінансування окремих бюджетних програм з метою перерозподілу коштів на оборону, і як наслідок, виконання запланованих показників бюджету[12].

Наведене свідчить, що фінансова правосуб'єктність військових залежить від: а) наявних бюджетних коштів, які потребують формування за рахунок налагодженого національного виробництва та торгівлі; б) правого регулювання повноважень КМ України, як розпорядника бюджетних коштів; в) фінансового забезпечення військовослужбовців всіма видами особливих виплат, що встановлені законом на підставі адресності, повноти та системності; г) державного гарантування особливих соціальних прав військових, що потребує узгодження бюджетних повноважень всіх учасників фінансових правовідносин.

Висновки. З наведених умов реалізації прав на соціальний захист військових складається фінансова правосуб'єктність військовослужбовців, як учасників фінансових правовідносин – це громадяни України, військові різних державних служб, військовослужбовці, резервісти, бійці територіальної оборони, інші, які виконують військовий обов'язок на території України та за її межами та мають особливі соціальні права, які гарантуються державою.

Реалізація фінансової правосуб'єктності військовослужбовців потребує узгодження дій учасників бюджетного процесу та стабільного бюджетного фінансування витрат на військовослужбовців, як захисників Вітчизни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон України № 2011-XII від 20.12.1991 // *Відомості Верховної Ради України* від 14.04.1992. № 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/la.
2. Воронова Л.К. Фінансове право України. Підручник. Київ. Прецедент: Моя книга. 2006. 448 с.
3. Фінансове право: підручник. Кол. авторів: Бандурка О.М., Гетманець О.П., Жорнокуй Ю.М. та ін. Харків, 2017. 392 с.
4. Нестеренко А.С. Розмежування понять «суб'єкт фінансового права» та «суб'єкт фінансових правовідносин». *Актуальні проблеми держави та права*. 2007. № 64. С. 184–186.
5. Чернадчук В.Д. Стан та перспективи розвитку бюджетних правовідносин України. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 456 с.
6. Марінчак Є.С. Фінансово-правовий зв'язок фізичною особи з державою. Київ. Publisher: Smashwords, Inc., 2019. 345 с.
7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. Закон України № 2017-III від 05.10.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2017-14#Text.
8. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України № 168 від 28.02.2022. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text (дата звернення 4.02.2024).
9. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам. Наказ Міністерства оборони України № 260 від 07.06.2018 // *Офіційний вісник України* від 20.07.2018, № 55. Ст. 1938 // Верховна Рада України Про затвердження Порядку виплати... від 07.06.2018 № 260 (Картка) (rada.gov.ua).
10. Вонс Р. Міноборони пояснило. як зміняться виплати військовим у 2024 році. *Сайт Главком* від 26.12.2023. URL: https://glavcom.ua/economics/personal-money/ minoboroni-pojasnilo-jak-zminjatsja-viplati-vijskovim-u-2024-rotsi-976795.html (дата звернення 24.01.2024).
11. Голішевська А. Які виплати будуть отримувати військові у 2024 році: все що відомо. *Факт*. 02.01.2024. URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/ ekonomika/20240102-yaki-vyplaty-budut-otrymuvaty-ukrayinski-vijskovosluzhbovczi-u-2024-roczi-vse-shho-vidomo/.
12. Марченко С. Бюджет 2024: посилюємо армію, індексуємо соцстандарти та будуємо економіку перемоги. *Українська правда.* 10.11.2023. URL: https://www.epravda. com.ua/columns/2023/11/10/706448/ (дата звернення 24.01.2024).

УДК 342.95 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.15

ПРОБЛЕМИ ВИДІЛЕННЯ КРИТЕРІЇВ ПІДСУДНОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Грищук А.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6289-6656

Проць І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6483-0121

Грищук А.Б., Проць І.М. Проблеми виділення критеріїв підсудності в адміністративному судочинстві.

У статті на підставі чинного законодавства України розглянуто теоретико-прикладні проблеми виділення критеріїв підсудності в адміністративному судочинстві. Актуальність дослідження зумовлена тим, що динаміка процесуального законодавства свідчить про пошук найбільш конструктивного варіанта регулювання інституту підсудності. Об'єктом дослідження виступає сукупність адміністративних процесуальних правовідносин, що виникають щодо компетентного суду першої інстанції. Предметом є закономірності виникнення та розвитку адміністративних процесуальних правовідносин щодо підсудності юридичної справи. Методологічну основу склали загальнонаукові та приватнонаукові методи дослідження: функціональний, формально-юридичний, правового прогнозування та інші. Зазначено, що підсудність має бути залежною від складових частин позову, тобто від його елементів. Як наслідок, критеріями підсудності можуть виступати спосіб захисту права і об'єкт спору, підстава позову та сторони спору. Характер спірних матеріальних правовідносин впливає на встановлення підсудності через правову підставу позову. Елементи позову та вид провадження – необхідні та достатні критерії підсудності у адміністративному судочинстві. Вказано, що необхідність прямої залежності між предметною підсудністю та процесуальною формою розгляду справи. Різна предметна підсудність справ має припускати різний порядок розгляду, оскільки помилка у визначенні підсудності фактично тягне помилковість всієї процесуальної форми. Тільки така залежність може пояснити необхідність існування предметної підсудності. В адміністративному судочинстві необхідно виділити види підсудності суду першої інстанції: суб'єктна, предметна, територіальна. Суб'єктна підсудність передбачає визначення компетентної системи судів. Предметна підсудність представляє диференціацію повноважень судів однієї системи. Територіальна підсудність як вид зберігає зміст і поділ на підвиди. Подальші наукові розвідки повинні бути направлені на дослідження виключної підсудності в адміністративному судочинстві.

Ключові слова: спір за право, позов, правовідносини, суб'єкти, предметна, територіальна, суб'єктна, підслідність.

Hryshchuk A.B., Prots I.M. Problems of selection of jurisdiction criteria in administrative proceedings.

Based on the current legislation of Ukraine, the article examines the theoretical and practical problems of determining the criteria of jurisdiction in administrative proceedings. The relevance of the study determined by the fact that the dynamics of procedural legislation indicates the search for the most constructive option for regulating the institution of jurisdiction. The object of the study is

the set of administrative procedural legal relations arising in relation to the competent court of first instance. The subject is the regularities of the emergence and development of administrative procedural legal relations regarding the jurisdiction of a legal case. The methodological basis made up of general scientific and private scientific research methods: functional, formal-legal, legal forecasting and others. It noted that jurisdiction must depend on the constituent parts of the claim, that is, on its elements. As a result, the criteria of jurisdiction can be the method of protecting the right and the object of the dispute, the basis of the claim and the parties to the dispute. The nature of disputed material legal relations affects the establishment of jurisdiction due to the legal basis of the claim. The elements of the claim and the type of proceedings are necessary and sufficient criteria for jurisdiction in administrative proceedings. It indicated that there is a need for a direct relationship between subject jurisdiction and the procedural form of case consideration. Different substantive jurisdiction of cases should imply a different order of consideration, since an error in determining jurisdiction actually leads to an error of the entire procedural form. Only such dependence can explain the necessity of subject jurisdiction. In administrative proceedings, it is necessary to distinguish the types of jurisdiction of the court of first instance: subject, subject, territorial. Subject jurisdiction involves determining the competent system of courts. Subject jurisdiction represents the differentiation of the powers of courts of the same system. Territorial jurisdiction as a species retains its content and division into subspecies. Further research should directed to the study of exclusive jurisdiction in administrative proceedings.

Key words: dispute over the right, lawsuit, legal relations, subjects, subject, territorial, subject, liability.

Постановка проблеми. Динаміка процесуального законодавства свідчить про пошуку найконструктивнішого варіанта регулювання інституту підсудності. Теоретично процесуального права відсутня загальноприйняте уявлення про підсудність та її критеріях. Судження про юридичну важливість критерію підсудності необхідно перевіряти у вигляді зіставлення правил підсудності зі своїми призначенням. Через війну зіставлення можна встановити, чи є правило закономірним даного інституту чи, навпаки, встановлено законодавцем довільно. Від конструктивного рішення на законодавчому рівні спірних питань підсудності залежить ефективність функціонування судової системи, оскільки алгоритм визначення компетентного суду безпосередньо пов'язаний із збалансованим розподілом навантаження на органи судової влади та з реалізацією принципу доступності правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Питання критеріїв підсудності в адміністративному судочинстві досліджували вчені: В.Б. Авер'янов, Я.О. Берназюк, В.М. Бевзенко, В.Л. Грохольський, А.В. Денисова, М.В. Ковалів, А.М. Колодій, А.Т. Комзюк, О.І. Корчинський, Р.О. Куйбіда, Є.В. Курінний, А.М. Кучук, В.Г. Перепелюк, С.М. Перепьолкін, С.П. Погребняк, С.В. Потапенко, О.П. Рябченко, Ю.С. Шемшученко та інші. Необхідність підвищення ефективності адміністративного судочинства з урахуванням практика Європейського суду з прав людини ставить питання про проведення теоретико-правових досліджень критеріїв підсудності в адміністративному судочинстві.

Метою статті є дослідження проблеми виділення критеріїв підсудності в адміністративному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки передбачає підвищення якості правосуддя, повноцінне забезпечення правового захисту суб'єктивних публічних прав громадян і законних інтересів юридичних осіб, у тому числі за рахунок удосконалення системи підсудності на підставі науково визначених критеріїв [1]. Єдиних підходів до визначення критеріїв підсудності у науці не вироблено, як наслідок, вони відсутні у законодавстві. У наукових роботах на цю тему не запропоновано єдиної класифікації або системи критеріїв підсудності, що ускладнює правове регулювання та практику застосування норм. Факультативно як правові ознаки, з погляду виявлення підсудності розглядають: ціну позову; особливості об'єкта; значимість відносини; ступінь складності.

У ході правотворчості має бути врахована система критеріїв встановлення підсудності. На доктринальному рівні має бути розроблена система основних положень, що дозволяють упорядкувати вирішення питання про розмежування підсудності, що дозволяло конкретизувати та дотримуватись конституційних положень. Необхідність у виробленні критеріїв визнається Конституційним Судом України: відповідно до правових позицій, що мають нормативно-доктринальний

характер, концентрують науково-теоретичні підходи з юридичною практикою, набувають ознак доктрини, що має міжгалузеве значення, у законі, що визначає підсудність справ, мають бути закріплені критерії, які у нормативній формі визначали, в якому суді підлягає розгляду адміністративна справа [2, с. 54].

Для отримання системного ставлення до критеріях підсудності потрібно співвіднести зміст норми про підсудність із змістом кошти захисту права. Цей підхід ґрунтується на думці, що підсудність є властивістю засобу захисту прав і законного інтересу.

Суд має бачити критерії підсудності у конкретній позовній заяві та додатків до неї, тому науковий пошук критеріїв можливий в інституті позову як найбільш розробленому засобу захисту права. Позовна заява в адміністративному судочинстві – юридико-фактична письмова вимога позивача до відповідача про захист прав, свобод чи інтересів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [3, с. 350]. Родове поняття засіб захисту права у визначенні позову можна зустріти у юридичних словниках, монографіях, навчальних виданнях.

Існує уявлення про те, що позов має ознаку універсальності, зокрема з тієї причини, що його процесуальні моделі можуть бути використані для захисту приватних і публічних прав. Юридична конструкція адміністративного позову використовується практично у країнах Європейського Союзу. Універсальний характер позову дозволяє використовувати як відправну точку у дослідженні зв'язку між засобом захисту права та компетентним судом.

Науковці (О.Г. Костроміна, Г.О. Бабенко) виділяють такі характерні ознаки адміністративного позову: є універсальним засобом реалізації права на судовий захист прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин; є засобом забезпечення ініціювання позовного провадження та захисту порушеного права в адміністративному судочинстві [4, с. 32].

Зіставлення норм про підсудність зі змістом позову дає можливість виявити: діючі критерії підсудності, але це не свідчить про їхню ефективність, вірність або, навпаки, хибність; для перевірки ефективності критеріїв підсудності є доцільним розглянути їх у контексті призначення інституту підсудності; регулювання, щодо безперечних елементів позову, що дасть змогу структурувати норми підсудності відповідно до критеріїв.

Аналіз складових частин норм про підсудність з погляду пошуку згадки про елементи позову дозволяє говорити, що в гіпотезі та диспозиції таких норм зустрічаються ознаки можливих предметів позову, юридичні факти та сторони спору. У даному випадку взято за орієнтири елементи позову: предмет і підставу.

Додатковими елементами називають суб'єкти спору, зміст, спосіб захисту. Під предметом позову розуміється вимога позивача до відповідача чи спосіб захисту права. Крім способу захисту у предмет позову як другий компонент входить об'єкт спору – матеріальне благо, щодо якого виникла спор. Об'єкт спору можна виділити у цивільному та в адміністративному судочинстві.

С.А. Гебеш зазначає, що адміністративний позов як процесуальний документ містить три елементи: предмет позову (благо, яке позивач бажає отримати, звертаючись до суду за захистом, в той час як предметом спору є об'єкт спірних публічно-правових відносин); підстава позову (сукупність підстав, обставин , фактів, що стали причиною виникнення публічно-правового спору, та передумов звернення до адміністративного суду за захистом); зміст позову (викладення вимог і всіх обставин спору із зазначенням позивачем форми судового захисту) [5, с. 217].

Спосіб захисту передбачає відновлення конкретного суб'єктивного права, і така конкретика досягається у вигляді індивідуалізації об'єкта матеріального світу, щодо якого підлягає застосуванню спосіб захисту. У зв'язку з цим предмет позову це поєднання способу захисту та об'єкта спору. У літературі помічено пряму закономірність між предметом позову та підсудністю у послідовності вдосконалення чинного законодавства [6].

Предмет позову є важливим критеріїв визначення підвідомчості справи в адміністративному судочинстві, у зв'язку з цим особливо важливий фактор потрійної підвідомчості: залежно від відповідності якому нормативно-правовому акту оспорюється, залежить визначення підвідомчості справи юрисдикційному органу.

Розгляд оспорюваного нормативно-правового акта в одному з судових органів виключає розгляд у іншому. У гіпотезах норм предметної та територіальної підсудності у ряді випадків закладено опис способу захисту: про оскарження правових актів, про відшкодування шкоди. Спосіб захисту права або інтересу, що охороняється законом, фігурує в адміністративному судочинстві в нормах про предметну підсудність.

Складність правовідносин породжує ситуації, у яких суд розглядає кілька способів захисту права одночасно. У юридичній літературі при поєднанні позовів прийнято виділяти, зокрема, поєднання вимог (об'єктивне поєднання позовів), яке поділяється на: поєднання вимог позивача та вимог третьої особи; поєднання вимог позивача та вимог відповідача за зустрічним позовом. Можливе поєднання вимог в одному документі у: позовній заяві, зустрічній позовній заяві або заяві третьої особи про вступ у справу з самостійними вимогами. правила підсудності мають враховувати ймовірність поєднання вимог. Зустрічний позов завжди прямо чи опосередковано пов'язаний із тими правовідносинами, що становлять сутність спору за первісним позовом [7].

Другим елементом позову визнається його підстава. Підстава поділяється на фактичну та правову. Підстава позову розуміється у двох сенсах: факти та норми права, з якими позивач пов'язує вимогу; сукупність фактів і правових норм, відповідно до яких суд встановлює наявність у позивача права на повне або часткове задоволення вимог.

Факти зазначені позивачем будуть передбачуваною підставою позову, часто відмінною від того, що існує насправді, збігається з підставою задоволення судом вимоги позивача, певною мірою з тієї причини, що позов є засобом захисту права, передбачуваного позивачем порушеним.

Відомості про факти викладаються у позовній заяві, яка належать до форми позову. Предмет позову ґрунтується на юридичних фактах.

Подання про фактичну підставу позову доповнюється судженням про те, що до підстави позову мають бути включені юридичні факти, що підтверджують право позивача на судовий захист загалом та у позовному процесі зокрема. У фактичну основу позову включаються факти: правотворчі; що перешкоджають реалізації права; що змінюють право або припиняють право; що свідчать про порушення чи оскарження права чи законного інтересу.

У гіпотезах норм предметної та територіальної підсудності у ряді випадків прописані юридичні факти: вибори депутатів Верховної Ради України; порушення процедури проведення кваліфікаційного іспиту; діяльність філії, представництва тощо.

На відміну від предмета позову юридичні факти містяться у гіпотезі, а й у диспозиції норм про територіальну підсудність. Юридичний факт, що міститься в нормі про підсудність не утворює повної та достатньої підстави позову, а є лише частиною, тому критерієм підсудності виступає не сама підстава позову, а окремий юридичний факт.

Правову підставу можна встановити у позові навіть за відсутності посилань на закон у тексті позовної заяви. Тому правову кваліфікацію спору, запропоновану позивачем, може попередньо перевірити суд у стадії підготовчого провадження, оцінивши галузеву належність спору. Виходячи з цієї класифікації сформульовані деякі діючі норми про підсудність, де як критерії використано правову підставу позову: про відновлення трудових і пенсійних прав [8].

Підсумкову правову кваліфікацію спірних правовідносин дає суд у результаті розгляду та вирішення справи. Правовідносини є критерієм підсудності лише у сенсі галузевої приналежності. Щодо доказів відповідно до чинного законодавства питання суб'єктного складу вирішує позивач, а не суд. Зазначене підтверджується відсутністю механізму заміни позивача та загальним правилом про заміну відповідача, що полягає у отриманні згоди позивача на таку заміну. Щодо суб'єктного складу суд лише перевіряє правильність вибору позивача [9, с. 157].

Сторони спору доцільно визнати елементом позову. З метою визначення підсудності слід брати до уваги такі характеристики особи як громадянство, статус, місцезнаходження. Цей критерій можна конкретизувати шляхом вказівки в законі на такий чинник підсудності як участь у справі іноземної особи.

З урахуванням можливих змін зазначеного переліку ознак сторони спору важливим є момент, за яким ці ознаки перевіряються. У нормах про підсудність трапляються інші характеристики сторін, які є у справі: наявність владних повноважень та рівень влади.

Щодо третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, діє правило підсудності щодо справ. Умова вступу даного виду третіх осіб сформульована на основі одного критерію – предмет спору. Суб'єктний критерій не застосовується.

Останній критерій, використовуваний законодавцем, що викликає ряд критичних зауважень, називається характер спірного правовідносини.

З позиції теорії про критерії підсудності за правовідносинами можна визнати функцію критерію, тільки якщо він входить до елемента позову. На сторінках юридичних наукових видань обговорювалася можливість розглянути матеріальні правовідносини як предмет позову та як його підставу, але спір ведеться не з правовідносин загалом, а щодо конкретної вимоги.

Наприклад, позов про відновлення на роботі відрізнятиметься від позову про стягнення заробітної плати вимогою, а не правовідносинами, правовідносини тут одні. Якщо під предметом позову розуміти правовідносини, з яких позивач виводить вимогу, то індивідуалізувати позов щодо елементів буде складно.

Матеріально-правові ознаки використовуються щодо підвідомчості та підсудності шляхом вказівки на види матеріально-правових спорів чи конкретних категорій справ [10, с. 33].

Характер спірних матеріальних правовідносин визначає спосіб захисту права, що входить у предмет позову. У цьому сенсі характер матеріальних правовідносин може визначати вид провадження – позовне у цивільному та у адміністративному судочинстві. Зокрема, провадження про оскарження нормативного акту спрямоване не на захист, а на охорону суб'єктивних прав.

Переходячи до співвідношення підстав позову та спірних правовідносин, доцільно вказати зокрема, про структуру правовідносини, елементами якої є учасники правовідносин; права та обов'язки, їх взаємозв'язок; реальна поведінка учасників правовідносин у співвідношенні з правами та обов'язками.

Звертає увагу закономірний частковий збіг структури правовідносини з елементами позову: учасники правовідносин виступають сторонами спору; реальна поведінка учасників правовідносини утворює юридичні факти та може входити в основу позову. Найбільше вплив на правовідносини надає правова кваліфікація позовних вимог, яку визначає галузева приналежність спору.

Проблема неефективності норми про розмежування підсудності між загальними місцевими судами та господарськими судами, що ґрунтується на характері спірних правовідносин, полягає у тому, що підприємницька та економічна діяльність не співвідноситься безпосередньо з елементами позову. Має значення обставина, що право консервативне, ніж підприємницька діяльність. Право враховує прагнення учасників правовідносин отримати дохід, норми моралі, моральності, політичну та економічну обстановку в країні. Цим пояснюється поширене точкове регулювання компетенції господарських судів у вигляді фіксації у законі переліку справ, сформованого безвідносно до суб'єктного складу та належності до підприємницької діяльності.

Іншим прикладом є роз'яснення Конституційного Суду, де рекомендовано незалежно від характеру правовідносин визначати підвідомчість на підставі суб'єктного критерію [11].

При характеристиці сторін часто звертається увага на їхнє взаємне становище. Властивість спорів про право обумовлено переважно чинниками об'єктивного порядку, зокрема різне взаємне становище учасників публічних відносин. Критерієм підсудності має бути сама характеристика суб'єктів спорів, а вид правовідносин з-поміж них – публічні чи приватні.

Згідно з одним із підходів у сучасній процесуальній теорії суб'єктний критерій, заснований на співвідношенні правового статусу суб'єктів, які беруть участь у спірних матеріальних правовідносинах, називають універсальним, оскільки на ньому може бути заснована єдина концепція правового захисту, її способів та процесуальних форм (судових та несудових). При виділенні виду підсудності, що визначає компетентну систему судів, забезпечується відповідність класифікації підсудності алгоритму пошуку компетентного суду: спочатку позивач здійснює вибір системи судів; потім – ланки судової системи, після чого встановлює місцезнаходження судового органу. Класифікація підсудності суду першої інстанції охоплює суб'єктну, предметну, територіальну.

Рівне співвідношення правового статусу допускає застосування двох способів захисту – державного та альтернативного, що відповідає цивільному процесу. Нерівне співвідношення правового статусу суб'єктів, які сперечаються, передбачає публічне вирішення, що відповідає адміністративному процесу. Законодавче закріплення цього критерію дозволить адекватно вирішити питання справ, які мають розглядатися за правилами адміністративного судочинства.

Висновки. У процесуальному праву не розроблено критерії підсудності тому чинні правила в адміністративному судочинстві сформульовані довільно. Водночас дослідження критеріїв підсудності доцільно здійснювати у три етапи. З гіпотез правових норм щодо предметної та територіальної підсудності необхідно отримати чинники, що визначають підсудність. Аналіз змісту чинників з позиції вчення про позов та його елементи, з погляду на підсудність, вказує на властивість характерну для засобу захисту права. Групування чинників за елементами позову дозволяє встановити: наявність в одній групі однакових вимог, юридичних фактів, характеристик сторін; використання чинників, які не входять до жодної групи. Зазначений підхід визначення підсудності показує залежність підсудності від складових частин позову як найбільш поширеного засобу захисту права та охоронюваного законом інтересу. Критеріями підсудності можуть

бути спосіб захисту прав і законних інтересів та об'єкт спору, юридичні факти, правова підстава та сторони спору. Характер спірних матеріальних правовідносин впливає на підсудність через правову підставу позову. Елементи позову та вид провадження є необхідні та достатні критерії підсудності в адміністративному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text.
2. Єсімов С.С. Реалізація конституційного оформлення правопорядку в умовах наявності конституційних ризиків. *Соціально-правові студії.* 2019. Випуск 3 (5). С. 52–57.
3. Гордєєв В.В., Гураленко Н.А. Надмірний формалізм в *адміністративному судочинстві* України. *Юридичний науковий електронний журнал. 2022*. № 1. С. 350–353.
4. Костроміна О.Г., Бабенко Г.О. Інститут адміністративного позову: сучасний стан та перспективи розвитку. *Правова держава*. 2021, № 43. С. 28–34.
5. Гебеш С.А. Відкриття провадження в адміністративній справі як стадія адміністративного судочинства: дис. … канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07. Ужгород, 2021. 251 с.
6. Ковалів М.В., Єсімов С.С. Адміністративне судочинство як форма здійснення судової влади. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2017. № 18. С. 31–35.
7. Шерстюк Г.М. Зустрічний позов у публічно-правових спорах. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2020. № 2 (46). С. 84–90.
8. Аблов Є.В. Особливості підсудності та строків вирішення адміністративних справ, пов'язаних із проходженням публічної служби в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 291–293.
9. Ковалів М.В., Єсімов С.С. Правова природа суду першої інстанції, що здійснює правосуддя в адміністративному судочинстві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права.* 2020. № 27. С. 155–160.
10. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України. Станом на 18 січня 2022. / За заг. ред. Журавльова Д.В. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2022. 440 с.
11. Засади судочинства. Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/ storinka-knygy/553-zasady-sudochynstva.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.16

ДЕРЖАВНИЙ РИНКОВИЙ НАГЛЯД ЗА НЕХАРЧОВОЮ ПРОДУКЦІЄЮ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ РІШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ № 9-Р(II)/2023 ВІД 1 ЛИСТОПАДА 2023 РОКУ У СПРАВІ № 3-53/2022(126/22)

Дирдін М.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України,
народний депутат України
e-mail: dyrdin@ukr.net

Яцик Т.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора з навчально-методичної роботи
ННІ економічної безпеки та митної справи
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4207-4633
e-mail: t.p.yatsyk@dpu.edu.ua

Дирдін М.Є., Яцик Т.П. Державний ринковий нагляд за нехарчовою продукцією в Україні: аналіз рішення Конституційного Суду України № 9-р(ii)/2023 від 1 листопада 2023 року у справі № 3-53/2022(126/22).

У статті проаналізовано проблему державного ринкового нагляду за нехарчовою продукцією в Україні. Розглянуто проблемні аспекти адміністративно-господарської відповідальності за введення в обіг продукції, яка не відповідає встановленим вимогам. Проаналізовано Рішення Конституційного Суду України № 9-р(ii)/2023 від 1 листопада 2023 року у справі № 3-53/2022(126/22) та окрему думку судді Конституційного Суду України Г.В. Юровської з цього питання. Зауважено, що зміцнення захисту прав споживачів і покращення контролю якості й безпеки продукції та послуг є важливими завданнями для будь-якої країни, у тому числі для України. А створення ефективного законодавчого механізму, що гарантує права споживачів та визначає відповідальність підприємств за якість та безпеку продукції, стимулює розвиток підприємництва та конкурентоспроможності на ринку, що в свою чергу сприяє покращенню інвестиційного клімату та забезпечує збалансований розвиток економіки. Розглянуто процес вдосконалення законодавства щодо захисту прав споживачів. Доведено, що законодавчі зміни в цій сфері спрямовувалися на зменшення корупційних ризиків у сфері контролю за виконанням вимог щодо якості та безпеки продукції та послуг, а збільшення розміру штрафу для розповсюджувачів продукції, які не забезпечили необхідну документацію для ідентифікації постачальника, мало на меті створення економічних умов, за яких стане невигідним торгувати продукцією без належних документів. Звернено увагу на можливість установлення в актах публічного законодавства абсолютно визначених та (або) безальтернативних санкцій у тому випадку, коли суб'єктом правозастосування є відмінний від суду орган влади. Доведено, що зважаючи на потребу у варіативності при обранні санкцій, важливо також мати конкретно визначені санкції у законодавстві, що відповідають різним видам правопорушень. Це може надати чіткість і передбачуваність у встановленні відповідальності за порушення.

Ключові слова: державний ринковий нагляд, нехарчова продукція, адміністративно-господарська відповідальність, введення в обіг продукції, яка не відповідає встановленим вимогам, абсолютно визначені та (або) безальтернативні санкції.

Dyrdin M.E., Yatsyk T.P. State market surveillance of non-food products in Ukraine: analysis of the decision of the Constitutional Court of Ukraine № 9-r(ii)/2023 dated November 1, 2023 in case № 3-53/2022(126/22).

The article analyzes the problem of state market supervision of non-food products in Ukraine. Problematic aspects of administrative and economic responsibility for putting into circulation products that do not meet the established requirements are considered. The decision of the Constitutional Court of Ukraine No 9-p(ii)/2023 of November 1, 2023 in case No 3-53/2022(126/22) and the separate opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine G.V. Yurovskaya were analyzed on this issue. It is noted that strengthening consumer protection and improving quality control and safety of products and services are important tasks for any country, including Ukraine. And the creation of an effective legislative mechanism that guarantees consumer rights and determines the responsibility of enterprises for the quality and safety of products stimulates the development of entrepreneurship and competitiveness in the market, which in turn helps to improve the investment climate and ensures a balanced development of the economy. The process of improving legislation on the protection of consumer rights is considered. It has been proven that legislative changes in this area were aimed at reducing corruption risks in the field of monitoring compliance with requirements for the quality and safety of products and services, and the increase in fines for product distributors who did not provide the necessary documentation for supplier identification was aimed at creating economic conditions at which it will be unprofitable to trade products without proper documents. Attention has been drawn to the possibility of establishing absolutely defined and (or) non-alternative sanctions in acts of public legislation in the case when the subject of law enforcement is a government body other than a court. A balance between clarity of sanctions and flexibility in their application has been proven to help ensure fairness and efficiency of the legal system.

Key words: state market supervision, non-food products, administrative and economic responsibility, putting into circulation products that do not meet the established requirements, absolutely defined and (or) non-alternative sanctions.

Постановка проблеми. Рівень добробуту населення України безпосередньо залежить від багатьох чинників, одним з яких є сфера споживання, яку умовно можна поділити залежно від виду продукції на харчову та нехарчову. Оскільки наша держава приділяє посилену увагу життю й здоров'ю людини, визнає її найвищою соціальною цінністю [1], необхідно зосередитися на питанні контролю споживчої сфери, яка регулюється законами України «Про загальну безпечність нехарчової продукції», «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» та «Про захист прав споживачів», Кодексом України про адміністративні правопорушення і, звичайно ж Господарським кодексом України.

Спробуємо виявити проблемні аспекти адміністративно-господарської відповідальності за введення в обіг продукції, яка не відповідає встановленим вимогам, що передбачене ст. 44 Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції».

Стан опрацювання. Вивчення норм, які регулюють адміністративно-господарські відносини, виявило чимало прикладних проблем. Роботи українських і зарубіжних учених, зокрема, А.Д. Болотової, С.М. Братуся, О.М. Вінник, О.В. Віхрова, І.С. Войтенко, С.Ю. Гапало, Р.А. Джабраілова, В.К. Мамочки, О.П. Подцерковного, З.Ф. Татькової, Н.О. Саніахметової, В.С. Щербини та інших значно збагатили правову науку, але обговорення щодо балансу між чіткістю санкцій та гнучкістю їх застосування триває. Особливе значення адміністративно-господарських санкцій полягає в захисті економічних інтересів держави. Однак, як виправити баланс між суворістю і гнучкістю застосування цих санкцій залишається об'єктом багатьох дискусій. Істотне дослідження цього аспекту відповідальності, зокрема, як він впливає на захист економічних інтересів країни, може сприяти розвитку ефективніших механізмів управління. Подальші дослідження в цій сфері привернуть увагу до важливості цього аспекту, що сприятиме формуванню оптимального балансу між чіткістю санкцій та їх гнучким застосуванням для захисту економічних інтересів держави.

Метою статті є визначення балансу між чіткістю адміністративно-господарських санкцій та гнучкістю у їхньому застосуванні.

Виклад основного матеріалу. Сфера споживання є ключовою складовою добробуту та життєвого рівня населення. Контроль за якістю та безпекою харчових та нехарчових товарів та послуг є критичним для забезпечення здоров'я та безпеки споживачів. Наявність високоякісних товарів

та послуг, їх відповідність встановленим стандартам та безпеці належать до ключових аспектів для забезпечення задоволення потреб населення. Державний контроль у цій сфері відіграє важливу роль у запобіганні поширенню небезпечних чи низькоякісних товарів, що можуть зашкодити здоров'ю споживачів.

Зосередження на контролі споживчої сфери сприяє підвищенню якості та безпеки товарів та послуг, сприяє довірі споживачів до ринку та є важливим аспектом для забезпечення здорового та якісного життя населення.

У Конституції України закріплено обов'язок держави захищати права споживачів. Це означає, що держава має забезпечити ефективне функціонування системи контролю за якістю та безпечністю товарів, продукції, робіт та послуг в межах своїх повноважень, які визначені законами.

Право на здійснення підприємницької діяльності, що гарантується Конституцією України, пов'язане з обов'язком дійсно забезпечити якість та безпечність продукції та послуг, які надаються споживачам. Це означає, що підприємці мають право здійснювати свою діяльність, але разом з цим вони зобов'язані дотримуватися стандартів якості, безпеки та чесності відносин зі споживачами.

Ця взаємодія між правом на підприємництво та захистом прав споживачів відображає баланс між свободою економічної діяльності та обов'язком забезпечити безпеку та задоволення потреб споживачів. Такий підхід сприяє створенню здорового та взаємовигідного середовища для бізнесу та споживачів у межах правової системи країни.

Україна активно працює над посиленням захисту прав споживачів та покращенням контролю за якістю та безпекою продукції та послуг. Процес вдосконалення законодавства щодо захисту прав споживачів є важливим для створення сприятливого середовища для споживачів і підприємців. Тому у 2019 році законодавець з метою забезпечення результативності покарання, а також знеохочування та запобігання вчиненню порушень у майбутньому збільшив розмір штрафних санкцій для посилення відповідальності суб'єктів господарювання, що відповідає європейській практиці. Тому що штрафні санкції були настільки малі, що суб'єкту господарювання вигідніше було сплачувати штраф і надалі випускати чи продавати невідповідну або навіть небезпечну продукцію, ніж вживати заходів для того, щоб продукція відповідала встановленим вимогам. Це негативно впливало на ринковий нагляд і він не досягав своїх цілей. Крім того, через те, що дуже багато штрафів стягувалося в судовому порядку, а розмір їх був невеликий, майже вся сума стягнутого штрафу фактично йшла на оплату судових витрат не наповнюючи державний бюджет.

Відповідно до Пояснювальної записки до проєкту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо зменшення тиску на бізнес з боку органів ринкового нагляду, ухваленого як Закон № 367 від 12 грудня 2019 року, має значний стратегічний напрям, оскільки спрямований на зниження корупційних ризиків у діяльності посадових осіб, які здійснюють перевірки, та на підвищення захисту споживачів та суспільних інтересів. Він також відповідає зобов'язанням України перед Європейським Союзом у контексті європейської інтеграції та приведення національного законодавства до вимог європейських стандартів у сфері державного ринкового нагляду.

Цей законопроект відіграє важливу роль у створенні ефективнішої системи нагляду за ринком, забезпечуючи відповідність продукції вимогам безпеки та якості. Посилення контролю над нехарчовою продукцією, яка може становити загрозу для споживачів чи не відповідати встановленим стандартам, сприятиме покращенню умов для підприємництва та збільшенню довіри споживачів до ринку.

Адаптація законодавства України до європейських норм і стандартів є кроком вперед у процесі інтеграції до європейського простору, сприяючи підвищенню конкурентоспроможності країни на міжнародній арені та зміцненню довіри до українських товарів і послуг у ЄС.

Ці зміни до Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» встановлюють штраф для розповсюджувачів продукції, які не забезпечили необхідної документації для ідентифікації постачальника цих товарів чи послуг. Згідно з нововведеннями, якщо продукція, яку розповсюджувачі продають, не відповідає вимогам або створює певні ризики для споживачів чи інших суспільних інтересів, їм може бути накладений штраф у розмірі трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ці заходи, спрямовані на забезпечення відповідності продукції встановленим стандартам якості та безпеки. Застосування штрафу є гарантією для розповсюджувачів уникати торгівлі продукцією, що не відповідає вимогам або має потенційні ризики для споживачів.

Внесення змін до Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» мало декілька основних завдань. По-перше, це спрямовувалося на зменшення корупційних ризиків у сфері контролю за виконанням вимог щодо якості та безпеки продукції. Цього можна досягти позбавленням посадових осіб контролюючих органів можливості визначення розміру стягнення під час перевірок, що у свою чергу допомагає запобігти корупційним та недобросовісним діям. По-друге, збільшення розміру штрафу для розповсюджувачів продукції, які не забезпечили необхідну документацію для ідентифікації постачальника, мало на меті створення економічних умов, за яких стане невигідним торгувати продукцією без належних документів. Це обмежило рух контрафактної продукції та забезпечити дотримання встановлених стандартів якості та безпеки на ринку.

Створення ефективної системи контролю є ключовим для запобігання поширенню неякісних товарів та послуг на ринку. Це допоможе захистити права споживачів, збільшити довіру до ринку та стимулювати конкуренцію на основі якості й чесності.

Надання державі можливості ефективно контролювати дотримання стандартів якості та безпеки є важливим кроком у напрямі покращення ситуації в сфері захисту прав споживачів та розвитку економіки загалом.

Фізична особа-підприємець, що здійснює комерційну діяльність, має обов'язок дотримуватись всіх відповідних законів і правил, що регулюють його вид діяльності. Це включає в себе виконання всіх вимог щодо якості, безпеки та інших норм, які стосуються його продуктів, робіт або послуг.

Воля підприємця підпорядкована волі держави через систему правил і нормативів, які спрямовані на стабілізацію та регулювання економічних відносин. Це дозволяє забезпечити порядок, захист прав споживачів, створення конкурентноспроможного середовища та збалансованого розвитку економіки.

Таке підпорядкування волі підприємця вимогам держави є важливим аспектом для забезпечення суспільного благополуччя та розвитку стійкої економіки, а також для підтримання взаємодії між бізнесом та владою на основі встановлених правил.

Крім того, Конституція України визначає стратегічний курс країни на набуття повноправного членства в Європейському Союзі. У зв'язку з цим, Конституційний Суд України у своїх провадженнях враховує і оцінює надбання спільноти ЄС.

За зведеною версією Договору про функціонування Європейського Союзу (Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union) від 1 березня 2020 року (1201E/TXT) захист споживачів належить до основних ділянок компетенції, що її поділяють між собою Європейський Союз і держави-члени [2].

Європейський Союз визнає важливість захисту інтересів споживачів і приділяє велику увагу цій сфері. Це означає відданість підтримці безпеки та охорони здоров'я споживачів, гарантування їхніх економічних інтересів і права на інформацію про товари та послуги, що їх цікавлять.

Сприяння охороні здоров'я та безпеці споживачів включає в себе прийняття законодавства, спрямованого на створення стандартів для продуктів, що надходять на ринок ЄС. Ці стандарти забезпечують, що товари є безпечними для споживання та використання.

Крім того, підтримка права споживачів на інформованість означає, що споживачі мають право на достовірну, доступну та зрозумілу інформацію про продукти та послуги, які вони купують. Це може включати в себе маркування, етикетування та інші способи надання інформації про товари.

Згідно з Постановою Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 9 липня 2008 року № 765/2008 про встановлення вимог до акредитації та ринкового нагляду, пов'язаних із реалізацією продуктів, та про скасування Постанови (ЄЕС) № 339/93 [Regulation (EC) № 765/2008 of the European Parliament and of The Council of 9 July 2008 setting out the requirements for accreditation and market surveillance relating to the marketing of products and repealing Regulation (EEC) № 339/93], держави-члени мають право установлювати правила щодо стягнень у випадку порушення вимог, пов'язаних з реалізацією продуктів. Ці стягнення можуть включати кримінальні санкції у випадку серйозних правопорушень, які можуть бути застосовані у разі порушень приписів вказаної Постанови.

Важливими аспектами цього підходу є те, що стягнення мають бути ефективними, пропорційними та стримуючими, а також можуть бути посилені у випадку повторного порушення вимог цієї Постанови. Це спрямовано на підвищення відповідальності суб'єктів господарювання за до-

тримання стандартів та вимог, пов'язаних із забезпеченням якості продуктів на ринку Європейського Союзу.

Відповідно до Директиви Європейського Парламенту і Ради від 3 грудня 2001 року 2001/95/ЄС про загальну безпечність продуктів (Directive 2001/95/EC of the European Parliament and of the Council of 3 December 2001 on general product safety) «для забезпечення високого рівня захисту споживачів, Спільнота має сприяти захисту здоров'я й убезпеченості споживачів. Досягненню цієї мети також має сприяти горизонтальне законодавство Спільноти, що запроваджує загальні вимоги до безпечності продуктів та містить приписи щодо загальних обов'язків виробників і розповсюджувачів, про забезпечення дотримання вимог Спільноти до безпечності продуктів та про оперативний обмін інформацією й швидке реагування на рівні Спільноти» (пункт 4 преамбули) [3].

Конституційний Суд України у Рішенні від 15 червня 2022 року № 4-р(II)/2022 визнав «можливість установлення в актах публічного законодавства (адміністративного, кримінального тощо) абсолютно визначених та (або) безальтернативних санкцій, що, безперечно, є позитивним явищем у випадку, коли суб'єктом правозастосування є відмінний від суду орган влади.» (абзац перший підпункту 4.3 пункту 4 мотивувальної частини). Справді, цей підхід має значний потенціал для поліпшення ситуації в економіці та суспільстві загалом. Створення належних умов для доброчесного бізнесу сприяє розвитку економіки, забезпечує стабільність та прозорість на ринку. Захист споживачів від неякісної чи небезпечної продукції є важливим елементом покращення якості життя громадян та підвищення їхнього довіри до ринкових відносин.

Цей підхід також сприяє виконанню міжнародних зобов'язань України перед Європейським Союзом у плані гармонізації законодавства та стандартів з європейськими. Вирішення цих питань є важливим для наближення України до стандартів та цінностей, що прийняті в Європейському Союзі.

Другим сенатом Конституційного Суду України 1 листопада 2023 року ухвалено рішення у справі за конституційною скаргою Тригуб Наталії Семенівни щодо конституційності пункту 2 частини другої статті 44 Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» від 2 грудня 2010 року № 2735-VI (далі – Закон), яким визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), окремий припис пункту другого частини другої статті 44 цього Закону, а саме: «у розмірі трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

Вирішуючи порушені у конституційній скарзі питання, Конституційний Суд України дійшов висновку, що зазначені вище положення пункту другого частини другої статті 44 Закону в частині встановлення абсолютно визначених та/або безальтернативних санкцій за вчинення правопорушення із введення в обіг товарів (продукції), яка не відповідає встановленим вимогам, не забезпечується справедливий баланс між вимогами публічного інтересу та захистом права власності особи, що не відповідає частині другій статті 61 Конституції України та не узгоджуються з принципом верховенства права (частина перша статті 8 Конституції України).

У своєму Рішенні Конституційний Суд України висновує, що дієвий та ефективний захист прав споживачів є одним зі способів виконання державою її головного конституційного обов'язку – утверджувати й забезпечувати права і свободи людини.

Заходи задля запобігання порушень законодавства про якість та безпеку товарів, продукції, усіх видів робіт та послуг мають бути стримувальними. Санкція, що її може бути застосовано до суб'єкта підприємницької діяльності як захід юридичної відповідальності за порушення прав споживачів, зокрема щодо якості та безпечності товарів, продукції, усіх видів робіт та послуг, має бути ефективною та дієвою в аспекті стимулювання суб'єктів підприємницької діяльності до додержання вимог законодавства, що внормовує якість та безпечність товарів, продукції, усіх видів робіт та послуг.

Зазначений припис Закону не створює умов для досягнення під час правозастосування справедливого балансу між вимогами публічного інтересу в забезпеченні високого рівня захисту прав споживачів та захистом права власності особи, оскільки цей припис покладає на особу індивідуальний і надмірний тягар, а отже є підгрунтям для надмірного втручання держави у право власності, внаслідок чого суперечить частинам першій, четвертій статті 41 Основного Закону України.

З огляду на це принцип верховенства права, зокрема така його вимога, як принцип домірності, є взаємопов'язаними фундаментальними засадами функціонування усієї юридичної системи України, у тому числі нормативного встановлення законодавцем юридичної відповідаль-

ності. Отже, конкретні санкції за правопорушення вчинені суб'єктами господарювання мають бути справедливими та відповідати принципові домірності, тобто законодавець має визначати стягнення з урахуванням їх виправданості та потреби для досягнення легітимної мети, беручи до уваги вимоги адекватності наслідків, які спричинені такими санкціями (у тому числі для особи, до якої вони застосовуються), тій шкоді, що настає в результаті правопорушення.

Повністю погоджуємося з окремою думкою судді Конституційного суду України Галини Юровської, що Конституційний Суд України приймаючи рішення стосовно скарги Тригуб Наталії Семенівни, посилається на свої рішення, зокрема від 12 жовтня 2022 року № 8-р(I)/2022 та від 5 липня 2023 року № 5-р(II)/2023. Однак Ці рішення Конституційного Суду України вказують на те, що вони стосувалися санкцій, застосованих до фізичних осіб, які не є суб'єктами підприємницької діяльності, відповідно до певних статей Митного кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Ці санкції можуть бути пов'язані з порушенням митних правил чи адміністративних норм, і Конституційний Суд України займався оцінкою конституційності цих конкретних нормативних актів в частині їхнього застосування до фізичних осіб.

Ці рішення можуть бути ключовими для визначення того, які санкції можуть бути застосовані до осіб, які не мають статусу суб'єктів підприємницької діяльності, і чи відповідають ці санкції конституційним нормам, зокрема принципам рівності перед законом та правам людини.

Зазвичай, такі рішення вказують на важливі аспекти конституційності та можуть вплинути на практику застосування правових норм щодо осіб, які не мають статусу суб'єктів підприємницької діяльності.

Справи про порушення митних правил та адміністративні правопорушення розглядаються відповідними районними, міськими та міськрайонними судами відповідно до встановленого законодавством порядку. Ці судові органи мають компетенцію у вирішенні питань, пов'язаних з порушенням митних чи адміністративних норм.

Щодо накладення адміністративно-господарських санкцій, встановлених Законом України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції», вони можуть бути розглянуті посадовими особами органу ринкового нагляду відповідно до визначеного цим законом порядку. Це означає, що саме ці посадові особи мають право і можуть застосовувати певні санкції, які передбачені у відповідному законодавстві.

Подібний поділ компетенції та порядок розгляду справ забезпечують систему регулювання та контролю за виконанням нормативних актів, спрямованих на забезпечення правового порядку у сфері митниці та адміністративних порушень.

Органи ринкового нагляду мають обмежену можливість врахування окремих обставин та контексту порушення під час накладення адміністративно-господарських санкцій, порівняно з судами. Це може бути пов'язане з характером їхніх повноважень та процедур, що визначені законодавством.

Закон України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» встановлює певні вимоги та санкції, спрямовані на підтримку суспільних інтересів та забезпечення дотримання стандартів. Юридична відповідальність суб'єктів господарської діяльності, які порушують ці вимоги, може бути більш суворою, оскільки це пов'язано з їхньою професійною діяльністю та відповідальністю за додержання норм та стандартів у відповідній галузі.

В абзаці четвертому підпункту 3.2 пункту 3 Рішення від 1 листопада 2011 року № 15-рп/2011 Конституційний Суд України звернув увагу, що у специфіці захисту споживачів в контексті споживання товарів і послуг, зокрема, відзначається особливе ставлення до захисту дітей як найвразливішої категорії споживачів. З урахуванням їхньої особливої потреби у захисті та здоров'ї, держава зобов'язана надавати особливий захист та увагу стосовно якості та безпеки товарів і послуг, які вони споживають [4].

Це рішення визначає принциповий підхід до захисту прав споживачів, зокрема, дітей як особливо вразливої групи, і вказує на необхідність спеціальних нормативних вимог та заходів для захисту їхнього здоров'я та прав.

Висновки. Тому, враховуючи викладене вище і підтримуючи думку судді Конституційного Суду України Галини Юровської не погоджуємося, що «встановлення в законі абсолютно визначених та/або безальтернативних санкцій має бути розумно поєднане з наданням законом уповноваженому суб'єктові притягнення особи до юридичної відповідальності варіативності в питанні обрання санкції до правопорушника». На нашу думку, зважаючи на потребу у варіативності при

обранні санкцій, важливо також мати конкретно визначені санкції у законодавстві, що відповідають різним видам правопорушень. Це може надати чіткість і передбачуваність у встановленні відповідальності за порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України. 28 червня 1996 р. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз (вчиненого в Маастрихті сьомого дня лютого тисяча дев’ятсот дев’яносто другого року) та Договору про функціонування Європейського Союзу (вчиненого в Римі двадцять п’ятого дня березня місяця року одна тисяча дев’ятсот п’ятдесят сьомого)/ URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/994_b06#Text.
3. Рішення Конституційного суду України № 9-р(II)/2023 від 1 листопада 2023 року у справі № 3-53/2022(126/22). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/ 9_r_2_2023.pdf.
4. Окрема думка судді Конституційного Суду України Юровської Г.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України № 9-р(II)/2023 від 1 листопада 2023 року у справі № 3-53/2022(126/22). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9_r_2_2023_0.pdf.

УДК 342.92 + 34.037
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.17

МІСЦЕ СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ТА СУДІВ, ДО КОМПЕТЕНЦІЇ ЯКИХ ВІДНЕСЕНО РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ)

Дояр Є.В.,
кандидат юридичних наук,
адвокат
ORCID: 0000-0001-8500-8789

Дояр Є.В. Місце судового правозастосування у процесі реалізації норм права (на прикладі правозастосовчої діяльності адміністративних судів та судів, до компетенції яких віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення).

У статті дискутуються питання характеристики судового застосування норм права як стадії реалізації цих норм. Зазначається, що судове правозастосування ані в адміністративному судочинстві, ані у процесі розгляду судом справ про адміністративні правопорушення не може розпочинати процес реалізації правових норм. В першому випадку звернення до адміністративного суду відбувається як елемент захисту прав певного суб'єкта, тобто дії для реалізації належного їй права вже здійснювались цим суб'єктом і з якихось причин (найчастіше – з причин їх порушення суб'єктами владних повноважень) не були реалізовані та потребують втручання судової гілки влади. У другому випадку (в адміністративно-деліктних провадженнях) участь суду також є продовженням певних відносин, які вже виникли (коли були порушені заборони) і потребують реакції держави. В обох випадках судове застосування також і не завершує процес правореалізації, адже передбачаються ще подальші дії (добровільні або примусові) з виконання судових рішень. Дослідивши наукові погляди на стадійність реалізації правових норм, автор пропонує спрощену її модель (щодо судового правозастосування в порядку адміністративного судочинства), в якій судове застосування може поставати як друга стадія процесу реалізації правових норм (перша – невдала (через перепони чи будь-які інші причини) спроба реалізації у формах «виконання», «використання» чи «дотримання», друга – звернення до адміністративного суду та дії останнього із судового застосування). Висловлюється авторська позиція щодо обов'язковості чи факультативності судового правозастосування як стадії правореалізації. Зазначається, що правозастосовча діяльність адміністративного суду не може бути визнана обов'язковою стадією з позиції ініціативи її початку, адже закріплене право на судовий захист може бути не реалізовано суб'єктами приватного права. Натомість у разі наявності такого звернення до суду за захистом – його розгляд є обов'язковим. Судове правозастосування є обов'язковим у випадках необхідності захисту інтересів держави та підтримання правопорядку. Зокрема у випадку скоєння адміністративного правопорушення, розгляд якого віднесено до компетенції суду, судове правозастосування є обов'язковим, якщо для його здійснення є всі необхідні умови. Дискутується положення про незацікавленість правозастосовувачів у кінцевих результатах свого правозастосування стосовно судового правозастосування, зважаючи на особливість правозастосовувача – суд, який як представник судової гілки влади, що є однією з гілок державної влади, має певний опосередкований інтерес щодо результатів свого правозастосування (зацікавленість з позиції глобального інтересу – забезпечення дії справедливості).

Ключові слова: судове правозастосування, стадії правозастосування, судове застосування як обов'язкова стадія реалізації норм права, судове застосування як факультативна стадія реалізації норм права.

Doiar Ye. The place of judicial enforcement in the process of implementation of legal norms (on the example of the enforcement activity of administrative courts and courts whose competence includes consideration of cases on administrative offenses).

The article discusses the characteristics of judicial application of legal norms as a stage of implementation of these norms. It is noted that judicial enforcement neither in administrative proceedings nor in the process of court consideration of cases on administrative offenses cannot start the process of implementing legal norms. In the first case, the appeal to the administrative court occurs as an element of the protection of the rights of a certain subject, that is, the actions for the realization of the right due to it were already carried out by this subject and for some reason (most often - due to the reasons for their violation by subjects of authority) were not implemented and require the intervention of the judicial branch of government. In the second case (in administrative-delict proceedings), the participation of the court is also a continuation of certain relations that have already arisen (when prohibitions were violated) and require a state response. In both cases, judicial enforcement also does not complete the process of law enforcement, because further actions (voluntary or coercive) to implement court decisions are foreseen. Having studied scientific views on the staged implementation of legal norms, the author proposes a simplified model of it (regarding judicial enforcement in the order of administrative proceedings), in which judicial enforcement can appear as the second stage of the process of implementing legal norms (the first is unsuccessful (due to obstacles or any other reasons) an attempt to implement in the forms of "execution", "use" or "observance", the second – appeal to the administrative court and the latter's actions from judicial application). The author's position is expressed regarding the mandatory or optional nature of judicial enforcement as a stage of legal enforcement. It is noted that the law enforcement activity of the administrative court cannot be recognized as a mandatory stage from the point of view of the initiative of its initiation, because the established right to judicial protection may not be realized by subjects of private law. On the other hand, if there is such an appeal to the court for protection, its consideration is mandatory. Judicial enforcement is mandatory in cases where it is necessary to protect the interests of the state and maintain law and order. In particular, in the case of the commission of an administrative offense, the consideration of which is assigned to the competence of the court, judicial enforcement is mandatory, if all the necessary conditions for its implementation are present. The provision on the lack of interest of law enforcers in the final results of their law enforcement in relation to judicial enforcement is discussed, taking into account the peculiarity of the law enforcer – the court, which, as a representative of the judicial branch of government, which is one of the branches of state power, has a certain indirect interest in the results of its law enforcement (interest from the position of global interest - ensuring the operation of justice).

Key words: judicial enforcement, stages of legal enforcement, judicial enforcement as a mandatory stage of implementing legal norms, judicial enforcement as an optional stage of implementing legal norms.

Постановка проблеми. Правозастосуванню загалом присвячено чимало наукових праць, і як вірно відзначає А.М. Перепелюк, саме в результаті тривалих наукових дискусій й було виокремлено його поняття та особливості [1, с. 14]. На початку цих дискусій цю форму реалізації позначали через такий контекст, як «тлумачення законів» та «техніка права», відповідно, визначаючи його (правозастосування) як вирішення конкретної життєвої ситуації на основі якоїсь загальної норми права [1, с. 14; 2, с. 32]. У наукових джерелах етап еволюції у розумінні правозастосування як засобу вирішення життєвих ситуацій називають «результативним», а часові його межі окреслюють кінцем XIX – початком XX ст. [1, с. 9, с. 16]. Згодом наукові дискусії змістили акцент своєї уваги, і у наукових працях процес правозастосування став пов'язуватись з діяльністю органів державної влади та управління («діяльний» етап, часові проміжки якого пов'язують з XX ст. [1, с. 9-10, с. 17]). І як завжди буває, коли те чи інше явище стає загальновизнаним і вже не заперечується, з'являється чимало підходів до розуміння йому змісту та суті, які, інколи, відкидають один одного, а інколи – розвивають, доповнюють та деталізують підходи, висловлені раніше. Саме тому, мабуть, у наукових джерелах цей етап еволюції наукових досліджень правозастосування пропонують йменувати «плюралістичним», який включає у себе багато інших, зокрема «діяльний», «цільовий», «функціональний», «результативний», «управлінський», а часові його проміжки окреслюють у межах кінця XX – початку XXI ст. [1, с. 10, с. 18]. Чи можна цей етап вважати завершеним? Навряд чи, адже наразі поки спостерігаємо лише зростання наукових публікацій,

присвячених застосуванню як особливій формі реалізації норм права. З іншого боку, визначення поняття «застосування» в енциклопедичних правових виданнях може свідчити про досягнення певного консенсусу з цього питання. Натомість до такого визнання на галузевих рівнях ще доволі далеко, про що опосередковано свідчить відсутність визначень як «реалізації адміністративних норм», так і, тим паче, – «застосування адміністративних норм», у галузевих енциклопедичних виданнях, хоча у галузевих підручниках та навчальних посібниках ця форма реалізації адміністративних норм вже давно подається як самостійна та специфічна (див., напр.: [3, с. 158; 4, с. 24; 5, с. 45]), але однозначно не повно, бо про специфіку різновидів застосування і, зокрема, судового, там не йдеться. Відтак, це є перспективним напрямом подальших наукових досліджень. Кожен суб'єкт правозастосування має специфіку відповідної діяльності. Щодо судового правозастосування специфіка безпосередньо пов'язана з особливою роллю суду – здійснення правосуддя, а також законодавчою регламентацією процесу судочинства та можливістю відступити від певних нормативних положень. Всі ці та інші особливості судового правозастосування, з урахуванням особливостей того чи іншого різновиду судочинства, заслуговують детального аналізу та характеристики, що дозволить виявити прогалини у висвітлені, а також недоліки законодавчого врегулювання.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є висвітлення місця судового правозастосування у процесі реалізації норм права адміністративними судами та судами, до компетенції яких віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення (у контексті стадійності правореалізації).

Стан опрацювання проблематики. Особливе призначення судової гілки влади та значна специфіка правозастосування, яке здійснюється її представниками, логічно мало обумовити активізацію процесів наукового дослідження цього типу правозастосування. Натомість наукових публікацій, присвячених дослідженню особливостей саме судового правозастосування не так вже й багато, і більшість з них належить фахівцям із загальної теорії права. Серед ґрунтовних робіт слід згадати дисертаційні дослідження О.С. Копитової [6] та Є.Г. Бобрешова [7]. Тим чи іншим особливостям судового правозастосування присвятили свої наукові праці Р.А. Молодецький [8, с. 233–240], С.М. Мельничук [9, с. 42-46] тощо. Натомість наукові дослідження про особливості судового правозастосування в якості певної попередньої бази ґрунтуються на дослідженнях з проблематики правозастосування загалом, прикладами яких є праці А.М. Перепелюк, Л.М. Кельман, І.В. Болокан, М.Г. Кравченка, В.В. Думи, В.С. Цимбалюка, Т.І. Фулей тощо), а також на наукових публікаціях з проблематики інших, пов'язаних із правозастосуванням, питань, серед яких питання правозастосовчих актів, функцій та принципів правозастосування, судових процедур тощо. В адміністративній науці окремих спеціалізованих праць, присвячених саме судовому правозастосуванню, ми не знайшли, натомість є чимало наукових публікацій, присвячених правозастосуванню загалом чи пов'язаним із судовим правозастосуванням питанням. Прикладами відповідних праць є дисертаційна робота О.О. Губанова, один з підрозділів дисертації І.В. Болокан, ціла низка публікацій та презентацій суддів КАС у складі Верховного Суду (далі – ВС). Також слід згадати й праці загального (щодо правозастосування) змісту, в яких згадується про судове правозастосування (див., наприклад праці М.Г. Кравченка [10, с. 31–35], Г.Ю. Лук'янової та І.Р. Серкевича [11, с. 115–121]. Отже, слід констатувати недостатність висвітлення в адміністративно-правових джерелах сутності та особливостей судового правозастосування і, зокрема, його місця в правореалізаційному процесі.

Виклад основного матеріалу. Особливості судового правозастосування можна окреслити лише враховуючи особливості правозастосування як форми реалізації норм права загалом. Сучасні визначення правозастосування характеризуються тим, що позначають такі його особливості, як специфічний суб'єкт (державні органи, посадові особи, інші спеціально-уповноважені особи) та специфічний результат (індивідуально-конкретизовані рішення), в основі яких (рішень) певні юридичні норми (див., напр.: [1, с. 10, с. 32]). У галузевих (адміністративне право) наукових джерелах, так само акцентується на специфічності цієї форми реалізації адміністративно-правових норм, яка (специфіка) має прояв у практичному аспекті (результат практичної діяльності спеціальних суб'єктів, якими є представники публічної влади, у вирішенні конкретної (щодо суб'єкта чи ситуації) справи). При цьому йдеться про реалізацію відповідними суб'єктами наданих ним повноважень, зміст яких – це: а) сприяння реалізації прав або виконанню обов'язків іншими суб'єктами адміністративного права; б) захисту прав, свобод та інтересів осіб приватного права,

інтересів держави шляхом притягнення до адміністративної відповідальності. Вказується на два можливі варіанти форми, якої набуває реалізація відповідних повноважень, – акти-дії чи акти-документи [12, с. 359].

Науковці виокремлюють різні характерні ознаки (риси) правозастосування, однією з яких є специфічне її місце у правореалізаційному процесі. Доволі часто судове застосування норм права характеризують як стадію реалізації цих норм, зазначаючи, що необхідність судового застосування виникає тоді, коли: 1) є певні перешкоди, які заважають суб'єктам самим реалізувати права та обов'язки, які закріплені в нормах адміністративного права та процесу (наприклад, особа звернулась за наданням адміністративної послуги, а суб'єкт її надання відмовляє, у зв'язку з чим особа вимушена звертатись до адміністративного суду з позовом про зобов'язання цього суб'єкта надати їй відповідну послугу); 2) слід здійснити контроль за процесом реалізації положень відповідних норм (за Л.М. Кельман – потреба контролю щодо законності [2, с. 36]); 3) вчинено правопорушення з подальшою необхідністю визначити міру відповідальності, тобто потреба застосування судом санкцій [2, с. 36]. Прикладом останнього є ситуації з адміністративними правопорушеннями, розгляд яких віднесено до компетенції судів. Щодо цього у більшості джерел слушно вказується на неможливість автоматичного виникнення негативних наслідків для правопорушника, які передбачені санкцією охоронної (у нашому випадку – адміністративно-деліктної) норми, та потребу здійснення для «запуску» таких наслідків додаткових дій державним органом (у нашому випадку – судом), наприклад, накласти адміністративний штраф за вчинений адміністративний проступок. Крім вказаних вище випадків, коли певні категорії справ про адміністративні правопорушення віднесені на розгляд саме суду, сюди також можна додати порушення прав суб'єктами владних повноважень і надані адміністративним судам способи судового захисту цих прав.

У навчальних джерелах знаходимо різні підходи до «стадійності» у контексті правозастосування. Згідно однієї позиції – правозастосування загалом *може як розпочинати, так і завершувати реалізацію*, а також *здійснюватися одночасно з такими формами реалізації* норм права як дотримання, виконання, використання [13, с. 237]. Твердження, що судове застосування може розпочинати процес реалізації, на наш погляд, є дискусійним, адже звернення до суду відбувається як елемент *захисту* прав, коли вони кимось порушуються, не визнаються або оспорюються, отже до виникнення необхідності судового застосування мають бути наявні певні попередні дії, факти тощо. Така наша позиція стосується конкретно судового застосування, але її можна використовувати й для обґрунтування місця «застосування» серед форм реалізації будь-яких галузевих норм і щодо будь-яких інших суб'єктів застосування. Щодо застосування адміністративним судом та судами, які розглядають справи про адміністративні правопорушення, ситуації, коли воно є початком процесу реалізації норм права, на наш погляд, не можуть виникати. Адже, як вже зазначалось, в порядку адміністративного судочинства здійснюється вже *захист* відповідних прав, тобто дії для реалізації наданого права вже здійснювались суб'єктом і з якихось причин (найчастіше – з причин їх порушення суб'єктами владних повноважень) не були реалізовані та потребують втручання судової гілки влади. Тут слід зауважити, що, звертаючись за судовим захистом, особа має усвідомлювати необхідність доведення належності їй відповідних прав, а суду, відповідно, слід встановити, що відповідні права їй належать (див., наприклад, Постанову КАС ВС від 09.04.2021 р. у справі № 640/15677/19, в якій зазначається, що в контексті завдань адміністративного судочинства звернення до суду є способом захисту порушених прав, свобод або законних інтересів позивача; саме це є предметом судового захисту; правовий характер заінтересованості виявляється в тому, що рішення суду повинно мати правові наслідки для позивача [14, с. 36-37]. Що ж стосується адміністративно-деліктних проваджень за участю суду, остання (участь суду) також є продовженням певних відносин, які вже виникли (були порушені заборони) і потребують реакції держави. В обох випадках судове застосування не лише не розпочинає, але також й не завершує процес реалізації норм. Далі мають бути подальші дії з виконання судових рішень (добровільні або примусові). У зв'язку з цим можна визнати влучним зауваження Л.М. Кельман, що правозастосування не реалізує кінцевого результату, хоча й спрямоване на такий результат [2, с. 35], що застосування є *лише етапом реалізації права*, воно є досягненням проміжкової, а не кінцевої мети правореалізації [2, с. 32, с. 33]. О.С. Копитова вважає, що правозастосування (правозастосовна діяльність) є п'ятою стадією механізму правового регулювання після четвертої – реалізації права (здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків) [6, с. 114], отже ця авторка взагалі відмежовує поняття «реалізація» та «застосування» норм права. Стосовно

судового правозастосування вказане чітко простежується у контексті наведеного нами вище. У зв'язку з чим слід підтримати тезу, про те, що правозастосовча діяльність є сукупністю дій, *що пов'язані* з реалізацією правових норм [2, с. 32, с. 33], щоправда, ми б дещо уточнили наведене формулювання – «що пов'язані з іншими формами реалізації правових норм», або – «що є продовженням інших форм реалізації правових норм у контексті захисту наданих прав та забезпечення виконання закріплених обов'язків»).

А загалом, як вже зазначалось, єдності думок щодо місця правозастосування у процесі реалізації норм права немає, позиції науковців охоплюють весь спектр можливих варіантів: від ототожнення, визнання першої однією зі стадій другої, обґрунтування повної самостійності застосування, поєднання у застосуванні всіх форм (ускладнена форма реалізації) тощо. Якщо виходити з розуміння «реалізації норм адміністративного права та процесу» як практичного втілення у життя положень, які ці норми закріплюють, далі, відповідно, має поставати питання про конкретні форми поведінки, через які ці положення втілюються. Це можуть бути як активні (вже класичні) форми реалізації – виконання, використання, так і пасивна (також вже класична) форма реалізації норм – додержання (інша варіація назви цієї форми реалізації норм права – дотримання). Тут не йдеться про стадії, адже стадії це певні етапи, а процес реалізації може вичерпуватись будь-якою з трьох вказаних форм. Інша справа, коли учасники самі не можуть здійснити свої права чи виконати свої обов'язки і необхідним стає «втручання» суду. Тоді судове застосування дійсно постає як друга стадія (перша – це невдала (через перепони чи будь-які інші причини) спроба виконання, використання чи дотримання, друга – звернення до суду та, відповідно, дії останнього із судового застосування).

Ще одним аспектом, на який зауважують науковці, є те, що сам законодавець визначає, в яких випадках правозастосування є обов'язковою, а в яких – факультативною стадією; що зміст законів визначає випадки необхідності правозастосування і його межі [2, с. 35]. Щодо цього зазначимо, що у випадку скоєння правопорушення, за яке передбачена адміністративна відповідальність, а розгляд справ віднесено до компетенції суду, таке судове правозастосування теоретично є обов'язковим, якщо для його (судового правозастосування) здійснення є всі необхідні умови (зокрема, відома особа, яка скоїла правопорушення). У даному випадку особи, які наділені правом складати протоколи про адміністративні правопорушення (перелік у ст. 255 КУпАП), «звертаються до суду» (надсилають відповідні протоколи відповідно до вимог ст. 257 КУпАП) і, у кінцевому рахунку, суд, за умови доведеності вини правопорушника, накладає адміністративне стягнення. Щодо діяльності адміністративного суду, його правозастосовча діяльність, на наш погляд, не може бути визнана обов'язковою стадією з позиції ініціативи її початку. Так, у ч. 1 ст. 5 КАС України йдеться: *про право* кожного на звернення до адміністративного суду за захистом (ч. 1); *про можливість звернення* в інтересах інших осіб певними суб'єктами, які наділені таким правом (ч. 3). У ч. 2 ст. 9 КАС України – про обов'язкову правову підставу для розгляду адміністративних справ – позовну заяву. І лише при наявності такої підстави у процесі розгляду справи адміністративним судом йому надається право виходу за межі позовних вимог, але підстава (ініціатива звернення за захистом) вже має бути реалізована позивачем. Так само і з можливістю для суду з власної ініціативи виявляти та витребувати докази (ч. 4 ст. 9 – спочатку має бути підстава для розгляду – звернення, оформлене процесуальним документом (позовна заява).

Отже, застосування норм адміністративного права та процесу адміністративним судом та судами, до повноважень яких віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення, ніколи не є ані початковою, ані завершальною стадією з позиції ініціативи виникнення та остаточного вичерпання змісту відповідних правовідносин. Воно завжди є проміжковим етапом. Крім цього, воно є необов'язковим етапом реалізації норм, і не виникає без ініціативи іншого (крім суду) суб'єкта (винятком щодо необов'язковості є випадки притягнення до адміністративної відповідальності судами, адже у таких випадках це обов'язкова дія суду). Іншими словами, виникнення потреби судового правозастосування не завжди є обов'язковим, адже є закріплене право, яке може бути не реалізовано суб'єктами приватного права, натомість завжди має бути реалізовано з метою захисту прав держави, підтримання правопорядку, а також з урахуванням того, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України). Натомість, якщо вже є звернення до суду за захистом – його розгляд є обов'язковим для суду. Обов'язковим є й наявність певного результату такого розгляду – судового рішення адміністративного суду або постанови про притягнення до адміністративної відповідаль-

ності. Кінцевою метою судового застосування завжди є здійснений захист права однієї із сторін справи, що розглядалась судом. Тобто йдеться про задоволення певної потреби, яка належить якомусь іншому суб'єкту, а не суду як суб'єкту застосування. У цьому контексті, зважаючи, що стосовно правозастосовувачів загалом у всіх джерелах згадується їх незацікавленість у кінцевих результатах, дискусійним є момент, а чи дійсно суд, зважаючи, що він представляє одну з гілок державної влади, незацікавлений у кінцевому результаті, яким є поновлення прав, укріплення правопорядку загалом? Тобто можливо доцільно враховувати й опосередкований, так би мовити глобальний (у контексті забезпечення дії справедливості, права у державі) інтерес.

Висновки. Застосування норм адміністративного права та процесу адміністративним судом та судами, до повноважень яких віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення, завжди є проміжковим та не завжди є обов'язковим етапом реалізації норм права. Воно ніколи не виникає за ініціативою самого суду. На відміну від позиції більшості науковців, вбачаємо наявність певної опосередкованої зацікавленості суду в результатах своєї правозастосовчої діяльності, яка пов'язана зі статусом цього суб'єкта застосування (судова гілка державної влади, інтерес якої полягає у забезпечені справедливості та захисті прав).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2016, 224 с.
2. Кельман Л.М. До питання про співвідношення понять правозастосовної діяльності та реалізації права: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 31–41.
3. 3. Коломоєць Т.О. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України»: [навч. лекція] / Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков. Київ: Ін Юре, 2014. 240 с.
4. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України: [підручник] / Коломоєць Т.О., Лютіков П.С., Меліхова О.Ю.; [за заг. ред. Т. О. Коломоєць]. [вид. 2, змін. і доп.]. Київ : Істина, 2012. 528 с.
5. Курс адміністративного права України: [підручник] / [Колпаков В.К., Кузьменко О.В., Пастух І.Д. та ін.] ; за ред. В.В. Коваленка. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
6. Копитова О.С. Теоретико-правові засади судового правозастосування : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021, 524 с.
7. Бобрешов Є.Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011, 20 с.
8. Молодецький Р.А. Судове правозастосування як особливий вид правореалізації (в аспекті тлумачення договору). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 233−240.
9. Мельничук С.М. Поняття судового правозастосування як правової форми здійснення функцій держави. *Право і Безпека*. 2015. 3(58). С. 42–46.
10. Кравченко М.Г. Застосування норм права: мета, стадії, система вимог до правозастосовчого акту. *Київський часопис права*. 2023. №1. С. 31−35.
11. Лук'янова Г.Ю., Серкевич І.Р. Застосування норм адміністративного права та механізм їх реалізації: теорія та практика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2019. №24. С. 115−121.
12. Болокан І.В. Теорія реалізації норм адміністративного права: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 560 с.
13. Загальна теорія права. Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
14. Збірник постатейних матеріалів до Кодексу адміністративного судочинства України: 2018–2021 роки. Верховний Суд. 2022. 442 с. URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/63f/e2f/db7/63fe2fdb7d563037152357.pdf?fbclid=IwAR1RriOcJ0i2QsK1AsWHq6ZnTtgUGQp6TuoJf-FUGZ9-cleKZXlnkNS4O2c (дата звернення: 21.12.2023).
15. Бєлов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 72(4). 2022. С. 226-231.

16. Легеза Є.О., Бєлов Д.М., Деякі особливості правового регулювання статусу Державної служби фінансового моніторингу України. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 73(5). 2022. С. 51–56.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.18

ЕЛЕКТРОННА КОМУНІКАЦІЯ МІЖ РОБОТОДАВЦЕМ ТА ПРАЦІВНИКОМ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Дума О.О.,
кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри права та європейської інтеграції
Державний біотехнологічний університет
ORCID: 0000-0002-7403-1470
e-mail: lek759@ukr.net

Дума О.О. Електронна комунікація між роботодавцем та працівником в період дії воєнного стану.

У статті розглядається необхідність гнучкості та адаптивності в управлінні трудовими відносинами під час воєнного стану. Важливим кроком, який здійснив законотворець на шляху організації кадрового діловодства між роботодавцем та працівником, є законодавче закріплення норм, що дають роботодавцям можливість самостійно визначати ці процеси, забезпечуючи при цьому достовірний облік виконаної праці та витрат на оплату праці. В умовах воєнного стану в Україні дозволено використовувати електронний обмін документами. Це означає, що роботодавець та працівник можуть домовитися про альтернативні методи створення, відправлення та зберігання офіційних документів, таких як накази або повідомлення. Такі способи можуть включати в себе використання електронних комунікацій, які вибрані за згодою між роботодавцем та працівником. Ці заходи мають на меті допомогти в забезпеченні продовження існування вже наявних трудових відносин та збереженні важливої документації під час воєнного стану. Запровадження таких змін стало важливим, оскільки воєнний стан може ускладнити звичайні процедури комунікації. Ці зміни також допомагають уникнути непорозумінь та конфліктів. Однак, якщо роботодавець та працівник не домовилися про електронний обмін документами, то офіційні документи повинні бути подані у паперовій формі з оригінальним підписом автора документу. Це важливо, тому що відправлення заяви електронним шляхом не дає можливості іншій стороні переконатися в автентичності волевиявлення заявника. Також можливо використовувати телефон для обміну інформацією, хоча це може бути менш ефективним для деяких видів документів. В будь якому разі важливо, щоб обидві сторони трудових правовідносин – і працівник і роботодавець були в курсі того, які методи комунікації будуть використовуватися, і погоджувалися з ними. В умовах воєнного ж стану, окрім іншого, можуть бути введені додаткові процедури для забезпечення ефективного обміну документами. З аналізу існуючої судової практики вбачається, що в усіх перелічених методах та способах комунікації головним залишається все ж факт погодження роботодавцем та працівником між собою відповідного способу обміну документами, оскільки відсутність підтвердженої домовленості матиме вплив як на права та обов'язки роботодавця, так і на права та обов'язки працівника.

Ключові слова. Трудове право, воєнний стан, період воєнного стану, електронна комунікація в період дії воєнного стану.

Duma O.O. Electronic communication between employer and employee during martial law.

The article considers the need for flexibility and adaptability in managing labor relations during martial law. An important step taken by the legislator on the way of organizing personnel paperwork between the employer and the employee is the legislative consolidation of the norms that give employers the opportunity to independently determine these processes, while ensuring reliable accounting of the work done and labor costs. Under martial law in Ukraine, it is allowed to use electronic exchange of documents. This means that the employer and the employee can agree on alternative methods of creating, sending and storing official documents, such as orders or notifications. Such methods may

include the use of electronic communications that are chosen by agreement between the employer and the employee. These measures are intended to help ensure the continued existence of existing labor relations and the preservation of important documentation during martial law. The introduction of such changes has become important, since martial law can complicate the usual communication procedures. These changes also help to avoid misunderstandings and conflicts. However, if the employer and the employee have not agreed on the electronic exchange of documents, then official documents must be submitted in paper form with the original signature of the author of the document. This is important because sending an application electronically does not allow the other party to verify the authenticity of the applicant's will. It is also possible to use a phone to exchange information, although this may be less effective for some types of documents. In any case, it is important that both sides of the labor legal relationship - both the employee and the employer are aware of what methods of communication will be used, and agree with them. Under martial law, among other things, additional procedures may be introduced to ensure the effective exchange of documents. From the analysis of existing judicial practice, it is seen that in all of these methods and methods of communication, the main thing is still the fact that the employer and the employee agree between themselves on the appropriate method of exchanging documents, since the absence of a confirmed agreement will affect both the rights and obligations of the employer and the rights and obligations of the employee.

Key words. Labor law, martial law, period of martial law, electronic communication during the period of martial law.

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні змусив законодавця внести зміни до законодавства про працю, зокрема, було внесено зміни, що дозволяють спростити процес обміну кадровою інформацією та ознайомлення працівників з документами [1]. В результаті, діють норми, які дозволяють роботодавцям самостійно визначати порядок організації кадрового діловодства та архівного зберігання кадрових документів у районах активних бойових дій, а з 19 липня 2022 року законодавчу норму було вдосконалено [2]. Вона тепер включає частину другу, яка встановлює право роботодавця і працівника на період дії воєнного стану домовитися про будь-який зручний спосіб електронної комунікації. Ці зміни важливі, оскільки вони допомагають підтримувати ефективні трудові відносини навіть у складних умовах воєнного стану. Це важливе питання, яке потребує подальшого дослідження і аналізу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання організації процедури обміну документами із найманими працівниками, використовуючи способи електронної комунікації в період дії воєнного стану є важливим, але не достатньо дослідженим. Законодавство не обмежує роботодавця і працівника у виборі способів та засобів для обміну кадровою інформацією [2]. Тому можна вибрати електронну пошту, месенджери, соціальні мережі, корпоративні платформи, якими користується підприємство, установа, організація. При цьому важливо пам'ятати, що в період дії воєнного стану порядок організації кадрового діловодства та архівного зберігання кадрових документів у районах активних бойових дій роботодавець може визначити самостійно [2]. Тож тематика є актуальною.

Мета статті. Основна мета цього дослідження полягає в аналізі наявної судової практики, що є дуже важливим і актуальним, особливо в умовах воєнного стану. Аналіз судової практики та інтерпретація законодавчих норм можуть допомогти працівникам та роботодавцям краще розуміти свої права та обов'язки. Це також може допомогти уникнути потенційних проблем у трудових відносинах. Дослідження спрямоване на аналіз судових рішень у сфері трудових відносин під час воєнного стану та має на меті виявити, як закони можуть бути по-різному інтерпретовані сторонами трудового договору, і як судді застосовують ці норми. Дослідження важливе також тим, що воно допомагає зрозуміти, як законодавчі зміни можуть впливати на трудові відносини в час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року було прийнято Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який вніс значні зміни до трудового законодавства [3]. 15 березня 2022 року було прийнято Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX [1], а 01 липня 2022 було прийнято Закон України № 2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [2].

Усі зміни, що вносились законодавцем, були спричинені необхідністю швидкої адаптації трудового законодавства в умовах воєнного стану та збройної агресії. Закони були створені для

визначення специфіки трудових відносин в цей важкий час. Вони намагаються врахувати реальність воєнного стану. Закони, що були прийняті, привнесли значні корективи до трудового законодавства. Ці корективи були спрямовані на встановлення особливостей трудових відносин між працівниками та роботодавцями в умовах воєнного стану. Вони включили в себе питання, які виникають, коли працівники, змушені переїхати в інший регіон або навіть за кордон через військові дії, продовжують працювати на відстані, а потреба в обміні документами з роботодавцями все ще існує. Ці корективи є важливими для пристосування до нових умов життя в умовах воєнного стану, а прийняті закони в цілому спрямовані на захист прав працівників та роботодавців, а також на забезпечення продовження роботи підприємств, установ та організацій, якщо це можливо. Воєнний стан вимагає адаптації до нових обставин, включаючи сферу трудових відносин. В ситуаціях, коли багато працівників були вимушені тимчасово виїхати за кордон, виник ряд викликів для обміну документами між працівниками та роботодавцями. Однією з проблем, з якою зіштовхнулись роботодавці та працівники, стало питання створення, пересилання та зберігання документів, що регулюють трудові відносини.

Традиційно, документи створюються в паперовому форматі. Однак, в умовах воєнного стану, це може бути не просто складно, а й неможливо. Тому цілком очевидним є те, що в умовах необхідності оперативного та швидкого вирішення, наприклад, будь-яких кадрових питань, сторони трудового договору починають розглядати та застосовувати альтернативні способи створення документів, такі як електронні документи. Однією з переваг такого альтернативного способу є швидке створення документу та безперешкодне його відправлення. Пересилання паперових документів звичним поштовим зв'язком може бути складним і повільним процесом, особливо в умовах воєнного стану. Електронна пошта, месенджери та інші форми електронної комунікації в цьому випадку мають значну перевагу та можуть бути використані для швидкого й ефективного пересилання документів. Крім того, зберігання паперових документів вимагає фізичного простору та може бути небезпечним у випадку фізичних загроз. Електронне зберігання документів не тільки зменшує ризик втрати документів, але і забезпечує доступ до них та дозволяє легко їх знайти.

Хоча законодавець й не обмежує роботодавця і працівника у виборі способів та засобів для обміну кадровою інформацією, в той же час він чітко закріплює, що сторонами трудового договору має бути узгоджено відповідний спосіб комунікації [2]. Погодження між роботодавцем та працівником альтернативного способу створення, пересилання і зберігання наказів (розпоряджень) роботодавця, повідомлень та інших документів з питань трудових відносин є важливим, оскільки воно створює чіткість і впевненість в трудових відносинах. Це допомагає уникнути непорозумінь та конфліктів, що можуть виникнути через невизначеність або незрозумілість умов роботи. Коли обидві сторони погоджуються з методами комунікації та обміну документами, це є гарантією того, що всі важливі інформаційні документи у підсумку матимуть ефективну дію, оскільки будуть доставлені за призначенням. Це особливо важливо в умовах воєнного стану, коли звичайні канали комунікації можуть бути перервані або обмежені.

Крім того, погодження між роботодавцем та працівником альтернативного способу комунікації допомагає забезпечити той факт, що права та обов'язки обох сторін трудового договору будуть належним чином захищені. Наприклад, якщо працівник змушений переїхати і продовжує виконувати свої обов'язки на відстані, погодження з роботодавцем щодо способу обміну документами допоможе забезпечити право працівника на роботу та отримання відповідної компенсації. З іншого боку, це також допоможе роботодавцю бути впевненим в тому, що підприємство буде й працювати ефективно, незважаючи на виклики, пов'язані з воєнним станом.

Підтвердженням обов'язковості погодження між роботодавцем та працівником альтернативного способу комунікації є наступна судова практика. В провадженні Соснівського районного суду м. Черкаси знаходилась справа № 712/8052/22 за позовом Особи до Черкаського політехнічного фахового коледжу про поновлення на роботі та стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу [4]. Позов було мотивовано тим, що після 24.02.2022 року, з початком повномасштабної військової агресії та оголошення військового стану, Позивачка змушена була тимчасово виїхати до Республіки Польща, але продовжувала працювати, виконувала всі покладені на неї посадові обов`язки як викладача. Працювала Позивачка у такому віддаленому режимі до кінця червня місяця. В раніше створеній робочій групі «Viber» адміністрація коледжу повідомила, що всі викладачі мають написати заяву про щорічну відпустку. Позивачкою у відповідь за допомогою

того ж застосунку «Viber» була написана відповідна заява та направлена до коледжу. Як було узгоджено з керівництвом коледжу, всі оригінали заяв будуть подані нею особисто. В липні місяці знову надійшло повідомлення від адміністрації щодо необхідності подати заяву на продовження відпустки до 25.08.2022 року. Усі подальші заяви Позивачки до роботодавця, зокрема, про продовження відпустки до 25.08.2022 року та щодо згоди працювати з неповним педагогічним навантаженням, які були написані Позивачкою за проханням адміністрації коледжу, були направлені за допомогою програмного забезпечення «Viber». Жодних зауважень щодо змісту поданих заяв, або щодо їх неналежності з боку керівництва не надходило.

Отже, в період з 01.07.2022 року по 25.08.2022 року включно, Позивачка перебувала у щорічній відпустці.

Потім, відчувши різке погіршення здоров'я, Позивачка змушена була звернутися за медичною допомогою до медичного центру за кордоном, де їй 10.08.2022 року було проведено операцію і після цього вона проходила реабілітаційний курс. Курс лікування тривав до 08.09.2022 року та продовжено в подальшому. 17.08.2022 року Позивачка спілкувалася в телефонному режимі особисто з роботодавцем і повідомила про проблеми зі здоров`ям та проходження нею лікування. В цій телефонній розмові між Позивачкою та роботодавцем було узгоджено, що на період її лікування за кордоном, в зв`язку з неможливістю продовжувати працювати віддалено, Позивачка може отримати відпустку без збереження заробітної плати.

Отримавши попередньо згоду роботодавця на відпустку без збереження заробітної плати, Позивачка 25.08.2022 року направила заяву з відповідним текстом за допомогою програмного забезпечення «Viber» старшому інспектору відділу кадрів на її особистий телефон для безпосередньої передачі керівнику на підпис. Саме таким чином, направлялися нею всі інші заяви. Зауважень щодо змісту заява чи їх неналежного оформлення від уповноваженої особи роботодавця не надходило. В подальшому, всі оригінали поданих Позивачкою заяв вона направила з місця свого тимчасового перебування на адресу роботодавця поштовим зв`язком. Про відправлення повідомила працівника відділу кадрів і надіслала фотокопію поштової квитанції. Таким чином, Позивачка була впевнена що належним чином направила заяву про надання їй відпустки без збереження заробітної плати.

Однак, 29.08.2022 їй стало відомо, що адміністрацією коледжу складено акт про її відсутність на робочому місці. 31.08.2022 року зранку Позивачка направила на особистий номер директора у програмному забезпеченні «Viber» всі її заяви про відпустки, а також на офіційну електронну адресу коледжу. А вже в обід того ж дня директор відповів їй що надіслав їй наказ про звільнення. 25.09.2022 року Позивачка повернулася до м. Черкаси і 26.09.2022 року отримала поштове повідомлення про її звільнення з роботи за прогул та необхідність отримати трудову книжку. 27.09.2022 року в приміщенні коледжу вона отримала трудову книжку.

Позивачка вважала своє звільнення незаконним, з порушенням трудового законодавства, а тому просила скасувати наказ про звільнення та поновити її на посаді викладача англійської мови.

Роботодавець же в свою чергу погоджувався з тим, що з 01.07.2022 року по 25.08.2022 року Позивачка перебувала у щорічній черговій відпустці, яка була їй надана відповідно до графіку відпусток 2022 року на підставі поданих нею заяв, та в той же час стверджував, що, оскільки, 31.08.2022 року Позивачка на роботу не вийшла, документів, які б засвідчували поважність причини відсутності на роботі від неї не надходило, директор видав наказ про її звільнення за прогул.

Соснівським районним судом м. Черкаси в процесі розгляду справи було встановлено, що спосіб комунікації в мережі «Viber», де була створена група «ЧПТівці», учасниками якої є 105 осіб, був погоджений між роботодавцем та працівниками. З переписки в групі «ЧПТівці» від 16.06.2022 року вбачається, що інспектор відділу кадрів, повідомила всіх викладачів про надання заяв про відпустки та надала зразок даної заяви. Так само в цій групі повідомлялось і про необхідність написання решти заяв.

Крім того, Соснівський районний суд м. Черкаси взяв до уваги скріншоти листування між Позивачкою та інспектором відділу кадрів на її особистий телефон, що підтвердили факт направлення Позивачкою 25.08.2022 року заяви про надання їй відпустки для безпосередньої передачі керівнику на підпис. Зауважень щодо змісту заява чи їх неналежного оформлення від інспектора відділу кадрів не надходило. Таким чином були спростовані твердження роботодавця про те, що Позивачка не отримувала та не погоджувала дозволу на надання їй відпустки без збереження заробітної плати.

Тому, враховуючи усі надані докази, а також той факт, що такий альтернативний спосіб комунікації на підприємстві, як листування за допомогою програмного забезпечення «Viber», було узгоджено між працівником та роботодавцем, Соснівський районний суд м. Черкаси задовольнив позовні вимоги.

Такі ж висновки суду першої інстанції підтримав й Черкаський апеляційний суд, який розглядав справу за апеляційною скаргою роботодавця [5].

Також, у провадженні Малиновського районного суду м. Одеси перебувала справа № 521/2212/23 за позовом Особи до Державного підприємства «Адміністрація морських портів України» в особі Херсонської філії Державного підприємства «Адміністрація морських портів України» (адміністрація Херсонського морського порту) про поновлення на роботі [6].

В обґрунтування позовних вимог Позивачка вказувала, що 29 грудня 2022 року наказом № 193-К від 28 грудня 2022 року її було звільнено за пунктом 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП України у зв`язку з неможливістю забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв`язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій, на підставі наказу від 15 грудня 2022 року № 53-ОП «Про припинення трудових договорів з працівниками». За таких обставин, посилаючись на порушення роботодавцем процедури звільнення, Позивачка змушена була звернутися до суду.

Роботодавець же в свою чергу зазначив, що, керуючись ст. 7 ЗУ «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року, 19 грудня 2022 року Позивачці за допомогою месенджеру «VIBER» було надіслано повідомлення про заплановане вивільнення, наказ «Про припинення трудових договорів з працівниками», витяг з переліку працівників до наказу, а також перелік вакантних посад ДП «АМПУ».

Позивачка не заперечувала факту направлення їй месенджером VIBER на її номер телефону повідомлення про заплановане вивільнення, однак вказувала, що роботодавець не погоджував з нею питання обміну офіційними документами через будь-які засоби телекомунікаційного зв`язку, а надані роботодавцем роздруківки електронного листування вважає неналежними доказами попередження її про наступне звільнення.

В цьому випадку Малиновський районний суд м. Одеси, з огляду на те, що роботодавцем не було надано жодних доказів попереднього погодження із працівником альтернативного способу обміну офіційними документами, став на бік працівника та ухвалив рішення про поновлення Позивачки на роботі.

Висновки. Під час воєнного стану, незалежно від деяких обмежень у конституційних правах громадян, трудове законодавство продовжує захищати право працівників на працю. Цілі та завдання трудового права залишаються незмінними, як і в мирний час – вони регулюють всі аспекти трудових відносин між працівником та роботодавцем, але з урахуванням сучасних обставин. Зрозуміло, що трудове законодавство стикається з викликами під час дії воєнного стану, багато питань вимагають швидкого реагування, і не завжди є можливість повідомити працівників про рішення, прийняті роботодавцем, а також не завжди працівники, які були змушені покинути свої домівки, можуть швидко передати інформацію роботодавцю. Зміни до трудового законодавства були призначені для регулювання всіх нагальних питань, що виникли в сфері трудових відносин.

В умовах воєнного стану, коли традиційні способи комунікації можуть бути обмежені або недоступні, електронна комунікація стає ключовим інструментом для підтримки робочих процесів. Особливо це стосується обміну документами між роботодавцями та найманими працівниками.

Електронна комунікація надає можливість швидко та ефективно обмінюватися документами незалежно від географічного розташування її учасників. Це може бути особливо корисним в умовах воєнного стану, коли фізичний обмін документами може бути ускладнений або ж взагалі неможливий. В нинішніх умовах електронна комунікація може стати важливим інструментом для підтримки робочих процесів, включаючи обмін документами між роботодавцями та найманими працівниками. Однак, для ефективного використання цього інструменту необхідно врахувати ряд викликів та розробити відповідні стратегії їх вирішення.

Як показує проаналізована судова практика, якщо роботодавець та працівник не погодили альтернативний спосіб комунікації, це може створити проблеми в організації робочого процесу. До таких проблем можуть належати: затримка в обміні важливою інформацією, неможливість швидко реагувати на зміни в робочому процесі, а також юридичні проблеми, пов’язані з недотриманням термінів та вимог до документообігу, що, в свою чергу, можуть призвести до порушення права особи на працю та її оплату.

На нашу думку, оскільки при прийнятті законодавчих змін, що торкнулись трудового права, існувала нагальна потреба в оперативному врегулюванні проблем, що виникли у зв'язку із запровадженням воєнного стану, тому законодавцем не було закріплено чіткого переліку способів погодження між роботодавцем та працівником альтернативних методів обміну офіційними документами. Тож тепер суб'єкти трудового права, користуючись відсутністю такого переліку, мають можливість використовувати закріплену норму закону на власний розсуд, навмисно діючи всупереч цілям і завданням, установленим прийнятими нормативно-правовими актами, посягаючи на права й законні інтереси інших [див. 7, с. 59].

В той же час, якщо виходити з аналізу тієї судової практики, яка вже склалася, то можемо дійти висновку, що відсутність обмеженого переліку способів погодження між роботодавцем та працівником альтернативних методів комунікації може мати й певні переваги для сторін трудового договору, оскільки суди в якості доказів приймають й скріншоти листувань з різноманітних електронних месенджерів. Отже за обставин, що унеможливлюють офіційне, письмове, в паперовому вигляді, або ж з накладенням електронно-цифрових підписів узгодження між роботодавцем та працівником альтернативних методів обміну офіційними документами, задля уникнення подальших труднощів цілком достатньо буде зафіксувати факт такого погодження в будь-якому з доступних месенджерів. Таким чином буде мінімізовано вірогідність виникнення потенційних проблем, пов'язаних з організацією робочого процесу, і буде забезпечено ефективне виконання роботи незважаючи на обмеження, пов'язані з воєнним станом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#n2 (дата звернення 21.02.2024).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX#Text (дата звернення 21.02.2024).
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 21.02.2024).
4. Рішення Соснівського районного суду міста Черкаси від 03 січня 2023 р. Справа № 712/8052/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108228170# (дата звернення 21.02.2024).
5. Постанова Черкаського апеляційного суду від 29 березня 2023 р. Справа № 712/8052/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109901773 (дата звернення 21.02.2024).
6. Рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 24 квітня 2023 р. Справа № 521/2212/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110630282# (дата звернення 21.02.2024).
7. Дума О.О., Івах Д.В. Зловживанням правом суб'єктами трудових відносин як правове явище. Юридичний бюлетень. Випуск 10. 2019. С. 59–66.

УДК 342.56(477).73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.19

СУДОВА ВЛАДА У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ У БЮДЖЕТНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Єсімов С.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

Єсімов С.С. Судова влада у реалізації принципу поділу влади у бюджетному процесі України.

У статті розглянуто роль судової влади у реалізації принципу поділу влади у бюджетному процесі України у контексті чинного законодавства. Об'єктом дослідження є сукупність суспільних відносин, що складаються у сфері закріплення та реалізації конституційного принципу поділу влади у діяльності місцевих органів державної влади у бюджетному процесі. Предмет дослідження складають конституційно-правові норми та норми бюджетного законодавства. Методологічну основу склали загальнонаукові та спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий, системний та інші) методи пізнання. Зазначено, що конституційний принцип поділу влади в бюджетному процесі є міжгалузевою нормативною вимогою до діяльності представницьких та місцевих виконавчих органів, які самостійно та у взаємодії один з одним у певних формах і процедурах беруть участь у бюджетному процесі. У цьому органи судової влади покликані гарантувати у межах своєї компетенції розподіл бюджетних повноважень між представницькими та місцевими виконавчими органами. Показано взаємозв'язок представницьких та виконавчих органів державної влади у бюджетному процесі, який визначає необхідність системного забезпечення реалізації конституційного принципу поділу влади у бюджетному процесі за допомогою формування конструкції механізму такого забезпечення.

Конструкція механізму забезпечення реалізації конституційного принципу поділу влади у бюджетному процесі має три взаємопов'язані елементи: організаційно-правовий елемент; інституційний елемент; процесуальний елемент. Послідовне забезпечення реалізації конституційного принципу поділу влади у бюджетному процесі, що здійснюється місцевими органами влади визначають представницькі органи та місцеві виконавчі органи. Вказано, що органи судової влади у реалізації конституційного принципу поділу влади у бюджетному процесі гарантують та забезпечують реалізації даного принципу у вигляді: вирішення правових спорів; судового контролю у сфері бюджетних відносин; незалежної оцінки правозастосовних рішень місцевої влади – учасників бюджетного процесу.

Ключові слова: законодавчі органи, представницькі органи, виконавчі органи, судовий контроль, судочинство, Конституційний Суд.

Yesimov S.S. Judicial power in implementing the principle of separation of powers in the budget process of Ukraine.

The article examines the role of the judiciary in implementing the principle of separation of powers in the budget process of Ukraine in the context of current legislation. The object of the study is a set of social relations that are formed in the field of consolidation and implementation of the constitutional principle of separation of powers in the activities of local state authorities in the budget process. The subject of the study is constitutional and legal norms and norms of budget legislation. The methodological basis was made up of general scientific and special-legal (formal-legal, comparative-legal, systemic and other) methods of cognition. It is noted that the constitutional principle of the separation of powers in the budget process is an interpectoral normative requirement for the activities of representative and local executive bodies, which independently and in cooperation with each other in certain forms and procedures participate in the budget process. In this, judicial authorities are called upon to guarantee, within their

competence, the distribution of budgetary powers between representative and local executive bodies. The relationship between the representative and executive bodies of state power in the budget process is shown, which determines the need for systematic support for the implementation of the constitutional principle of separation of powers in the budget process through the formation of the construction of the mechanism for such support.

The design of the mechanism for ensuring the implementation of the constitutional principle of separation of powers in the budget process has three interrelated elements: an organizational and legal element; institutional element; procedural element. Representative bodies and local executive bodies determine consistent implementation of the constitutional principle of separation of powers in the budget process carried out by local authorities. It is indicated that the judicial authorities in the implementation of the constitutional principle of separation of powers in the budget process guarantee and ensure the implementation of this principle in the form of: resolution of legal disputes; judicial control in the field of budgetary relations; independent assessment of law enforcement decisions of local authorities – participants in the budget process.

Key words: legislative bodies, representative bodies, executive bodies, judicial control, judiciary, Constitutional Court.

Постановка проблеми. В умовах динамічного розвитку та викликів, що змінюються міжнародного і внутрішньодержавного характеру, що стоять перед Україною, зростає значимість ефективної діяльності місцевих органів державної влади бюджетному процесі. Добробут громадян країни складається з рівня соціально-економічного розвитку регіонів, що забезпечується, насамперед, діяльністю представницьких і місцевих виконавчих органів влади. Визнати належну діяльність органів місцевої влади можна за умови реалізації основ конституційного ладу України. Одними з найбільш значних відносин для держави та суспільства є бюджетні. При характеристиці органів судової влади з погляду ролі у бюджетному процесі слід відзначити повноваження та значення судової влади для цих відносин. Процес реалізації конституційного принципу поділу влади має особливості в різних сферах державного управління, в тому числі щодо бюджетного процесу в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання цієї проблематики. Сутності бюджетного процесу присвячено роботи науковців: В.В. Безчеревних, О.Д. Василик, Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, О.А. Музика-Стефанчук, А.А. Нечай, В.М. Опарін, І.В. Розпутенко, О.П. Орлюк, К.О. Павлюк, І.М. Проць, В.М. Федосов, С.І. Юрій, В.О. Шамрай інші. Адаптація чинного законодавства до вимог Європейського Союзу передбачає внесення змін. Це вимагає проведення наукових досліджень проблем бюджетного процесу, які ще не знайшли вирішення. Таким є питання судової влади у реалізації принципу поділу влади у бюджетному процесі України.

Метою статті є дослідження ролі судова влада у реалізації принципу поділу влади у бюджетному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Сучасні світові тенденції характеризуються зростанням значення децентралізації в організації місцевих фінансових систем та змінами в бюджетних процесах на місцевому рівні [1, с. 61]. Бюджетний процес – це багатогранна діяльність великого кола учасників, крім владних суб'єктів, участь приймають інші учасники бюджетного процесу. Реалізуючи діяльність у бюджетному процесі, його учасники стають суб'єктами різних правових відносин, у тому числі цивільних, адміністративних та в окремих випадках кримінальних.

Усі види судочинства, у межах яких діють органи судової влади в Україні, у предметі розгляду можуть мати стосунки, пов'язані з бюджетним процесом.

Конституційне розуміння функціонального призначення судової влади та її органів базується на статті 124 Конституції України, яка встановлює основну функцію органів судової влади – здійснення правосуддя [2].

Самостійне становище судів набуло конституційно-правової основи у розділі VIII «Правосуддя» Конституції України, гарантія самостійності якої забезпечується положенням статті 6 Конституції України про поділ влади.

Суб'єктний склад учасників бюджетного процесу, визначений статтею 19 Бюджетного кодексу України, дозволяє говорити про співвідношення повноважень органів представницької та виконавчої місцевої державної влади, що базується на закріпленому статтею 6 Конституції принципі поділу влади, що є основою суспільного ладу. У цьому аспекті органи судової влади беруть участь

у забезпеченні реалізації принципу поділу влади у межах формування правопорядку, що є результатом реалізації конституційної законності, тобто. втілення всіма суб'єктами права розпоряджень Конституції України, здійснення дій на основі та на виконання Конституції України.

Конституційний правопорядок слід розглядати як результат реалізації положень Конституції, гарантією якого виступають правові межі діяльності державної влади, що забезпечуються регламентованими процедурами та судовою владою. У формуванні правопорядку задіяні усі органи судової влади.

Виходячи з тлумачення, зазначеного у Постанові Пленуму Верховного Суду «Про застосування судами Конституції України при здійсненні правосуддя», компетенція судів зводиться до можливості звернутися із запитом до Конституційного Суду України застосовуваного у справі закону [3]. Зазначена Постанова закріпила виняткову компетенцію Конституційного Суду України у сфері формування правопорядку через офіційне тлумачення положень Конституції України [4].

Проведена конституційна реформа 2016 року стала значущою правовою подією, торкнулася широкого кола суспільно-державних відносин, у тому числі тих, які стосуються органів публічної влади в Україні. На конституційному рівні визначено, що Конституційний Суд України є найвищим судовим органом контролю в Україні, який забезпечує верховенство та пряму дію Конституції України на всій території України.

Доктринальні дослідження єдності системи органів публічної влади отримали нормативну реалізацію за допомогою закріплення в Конституції України структури системи публічної влади, яке у світлі ухвалення закону «Про місцеве самоврядування в Україні» розцінюється дослідниками як уособлення тенденції до посилення засад демократії у системі державних відносин [5].

Система публічної влади в сукупності із встановленою єдністю судової системи України (стаття 3 закону «Про судоустрій і статус суддів») формує єдину систему державної влади в Україні, в якій органи різних гілок державної влади реалізують компетенцію у функціонально визначеній сфері суспільних відносин [6].

У контексті розгляду всіх гілок державної влади Конституційний Суд України використав термін «система органів законодавчої, виконавчої та судової влади». Державні органи законодавчої, виконавчої та судової влади мають один вектор діяльності та перебувають у постійній взаємодії.

Роль органів судової влади у всіх публічних правовідносинах у державному та місцевому бюджетному процесі полягає у незалежній оцінці правозастосовних рішень місцевих органів законодавчої та виконавчої влади. Покладання на судову владу функцій, несумісних з винятковими прерогативами здійснення правосуддя, є неприпустимим.

Конституційний Суд України, будучи важливим суб'єктом, який забезпечує пряму дію Конституції України та закріплених принципів, формує значущі для застосування права позиції нормативного контролю за результатами: конкретного нормативного контролю, коли акт перевіряється на конституційність у зв'язку із застосуванням у конкретній справі; абстрактного нормативного контролю, при якому нормативно-правовий акт перевіряється на конституційність поза зв'язком із конкретною справою.

З урахуванням унітарного характеру та єдиного правового простору України виключне повноваження Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції України поширюється на випадки з'ясування та роз'яснення дійсного змісту норм місцевих правових актів.

Конституційний Суд констатує особливу значущість закону про бюджет через створення належних фінансових умов для реалізації норм, закріплених в інших законах, виданих до його прийняття та визначають фінансові зобов'язання держави, що передбачають надання коштів і матеріальних гарантій та необхідність відповідних витрат, що обумовлено принципом публічності. Принцип публічності, будучи результатом конкретизації положень Конституції України, за умов інформатизації та цифровізації публічного управління виступає напрямом у розвиток всіх інститутів бюджетного права. Це підтверджується розробкою та прийняттям низки програмних та концептуальних документів: Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки та плану заходів з її реалізації, Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації, Національної економічної стратегії на період до 2030 року [7, с. 129].

З урахуванням особливої значущості закону про бюджет питання розподілу повноважень органів законодавчої та виконавчої влади в бюджетному процесі не залишилися поза увагою Конституційного Суду України.

Розгляд принципу поділу влади як необхідного елемента правопорядку та нормативної вимоги до діяльності органів місцевої представницької та виконавчої влади при здійсненні бюджетних повноважень тягне необхідність оцінки належної реалізації розглянутого принципу. З огляду на те, що вимоги до розподілу повноважень між органами влади не завжди виконуються, у зв'язку з воєнним станом, набуває чинності механізм судового контролю [8, с. 212].

Визначального значення набуває конституційне судочинство, яке здійснюється Конституційним Судом України з питань, пов'язаних із спірними моментами розподілу повноважень між органами законодавчої (представницької) та виконавчої влади.

У даний час Конституційний Суд України у захисті принципу поділу влади виділяє два взаємопов'язані аспекти. З одного боку, Конституційний Суд України розглядає звернення у порядку нормативного контролю, у тому числі пов'язаних з реалізацією принципу поділу влади та передбачає тлумачення відповідного принципу, що показує його нормативний зміст.

Спільно з особливою юридичною силою рішень Конституційного Судна, які виділяють відмінність від рішень інших судів, конституційне правосуддя виступає частиною механізму стримувань і противаг, у якому інститут, що належить до однієї гілки державної влади, здійснює контроль щодо іншої гілки.

Конституційний Суд неодноразово зазначав, що складання проекту бюджету та виконання бюджету належить до виняткових повноважень органів виконавчої влади, а розгляд, затвердження бюджету – до повноважень законодавчого або представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування [9].

У контексті організації державної влади – поділ влади належить до принципів, що забезпечують розвиток демократичної правової держави, є обов'язковим не лише для організації державної влади на рівні України, а й на місцевому рівні.

Конституційним Судом України наголошується, що конституційний принцип поділу влади знаходить відображення, у тому числі у Бюджетному кодексі України, який у статті 111 закріплює перелік повноважень Міністерства фінансів України у бюджетному процесі на державному та місцевому рівні [10].

При законодавчій передачі повноважень щодо прийняття нормативно-зобов'язальних рішень має дотримуватися принципу визначеності. У практиці суду наголошується, що принцип визначеності та несуперечності законодавчого регулювання поширюється на правові норми, якими законодавець делегує Кабінету Міністрів повноваження. Інший порядок делегування тягне виникнення невизначеності в переданих повноваженнях і можливість реалізації довільним чином. Зазначені відносини не трансформуються у приватноправові, а зберігають публічно-правовий характер [11, с. 395].

Конституційний Суд звертає увагу на загально правовий критерій визначеності, ясності, недвозначності правових норм та їхньої узгодженості у системі правового регулювання, відходячи від категорії принципу визначеності законодавчого регулювання.

Критерій визначеності є застосовується на стадії судового розгляду спірної ситуації чи положень нормативно-правового акта. Тоді як формування вимоги до законодавчого регулювання місцевого бюджетного процесу доцільно використовувати принцип правової визначеності як необхідної вимоги до нормативно-правових актів, що приймаються.

Бюджетний кодекс присвятив ст. 7 принципам бюджетної системи України, серед яких не має положень, що забезпечують нормативний вплив, характерний для сформульованого Конституційним Судом України критерію чи принципу правової визначеності. Відсутність керівних засад у питаннях регулювання діяльності учасників бюджетного процесу, зокрема у розподілі повноважень між представницькими та виконавчими органами місцевої влади, створює ризик виникнення спірних ситуацій у взаємодії зазначених органів у бюджетного процесу, що підлягають вирішенню судовими органами.

По суті, у діяльності органів судової влади знаходить відображення результат роботи органів інших гілок державної влади, оскільки в судових процедурах здійснюється оцінка діяльності у вигляді прийнятих нормативних положень, і виконавчої діяльності у вигляді результатів виконання рішень.

У межах засобів судового контролю з оцінки прийнятих нормативно-правових актів і рішень органами судової влади здійснюється коригування діяльності органів представницької та виконавчої влади за рахунок висновків про правомірний чи неправомірний характер таких актів та рішень.

Функція судового контролю у сфері державних фінансів має значення у зв'язку з тим, що, незважаючи на правосуддя, фінансові рішення та правила їх прийняття можуть визначатися тільки законодавчими та виконавчими органами влади. У практиці судів сформовано підхід, згідно з яким неоднозначність, неясність правового регулювання перешкоджають адекватному з'ясовуванню змісту та призначення, допускають можливість необмеженого розсуду органів публічної влади у процесі застосування права. Це створює передумови для адміністративного свавілля та непослідовного правосуддя.

Імперативний характер регулювання бюджетних правовідносин, у яких здійснюється бюджетний процес, зобов'язує учасників бюджетного процесу діяти у межах нормативно-визначених повноважень. У зв'язку з цим Верховний Суд наголосив на відмежуванні бюджетних відносин від диспозитивно регульованих відносин. Верховний Суд України наголошує на особливій правовій природі виконавчої влади, органи якої мають конституційні повноваження у сфері економіки, бюджетної та фінансової політики [12]. Це не дозволяє визнати порушенням принципу поділу влади наділення органів виконавчої влади певними повноваженнями у зазначених галузях. Наголошується на значущості виключної компетенції виконавчих органів суб'єктів у бюджетному процесі.

У рішеннях загальних місцевих судів у справах, пов'язаних із діяльністю у бюджетному процесі, знаходять застосування сформовані вищими судовими органами підходи до оцінки діяльності органів державної влади.

На необхідність дотримання принципу поділу влади під час здійснення судочинства у справах про покладання бюджетних зобов'язань на органи виконавчої влади зазначає Верховний Суд. Зазначається, що примус головного розпорядника бюджетних коштів до організації фінансування поза бюджетним процесом без вирішення питання про джерело фінансування заходів, нехай необхідних відповідно до законодавства, є обмеженням прав головного розпорядника коштів на самостійне вирішення питань, що віднесені до компетенції цього органу, та порушує встановлений статтею 6 Конституції України принцип поділу влади.

Практика касаційних судів сформувалася відповідним чином. Слід зазначити, що загальні місцеві суди звертають увагу на необхідність дотримання принципу поділу влади щодо органів представницької влади.

Верховним Судом України акцентовано увагу на тому, що затвердження бюджету є виняткової прерогативою органів представницької влади та примус судом зазначених органів до включення до проекту бюджету певних видатків є обмеженням права на самостійне вирішення цих питань, що э порушення статті 6 Конституції України. У зазначеному аспекті діють суди нижчих інстанцій, формуючи досить велику практику загальних місцевих судів і визнаючи такими, що суперечать конституційному принципу поділу влади вимоги, пов'язані з покладенням на представницької органи обов'язків внесення змін до бюджету.

Аналіз зазначеної практики вищих і загальних місцевих судів відбиває принцип єдності побудови судової системи, що у процесі здійснення судового контролю над діяльністю органів влади забезпечує уніфікацію і однозначне розуміння конституційних норм.

Встановлена Конституцією України єдність системи публічної влади та принцип єдності судової системи дозволяє визнати існування єдиної системи публічної влади в Україні, що включає органи законодавчої, представницької, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування.

У такому тлумаченні визначена Конституцією України структура єдиної системи публічної влади потребує уточнення та включає органи, які характеризуються єдиною метою здійснення повноважень – для дотримання та захисту прав і свобод людини та громадянина створення умов соціально-економічного розвитку держави. Реалізація принципу поділу влади у бюджетному процесі є складовим елементом правопорядку, що забезпечується правомірною діяльністю органів єдиної публічної влади України.

На підставі розглянутої судової практики слід визнати обґрунтованою необхідність нормативного регулювання повноважень учасників місцевого бюджетного процесу за принципом правової визначеності, що є складовим елементом та необхідною вимогою при реалізації принципу поділу влади.

У зв'язку з чим пропонується нормативно закріпити у статті 7 Бюджетного кодексу України принцип правової визначеності, вказавши, що принцип визначеності у розподілі бюджетних

повноважень означає, що Бюджетний кодекс України та прийняті відповідно до нього правові акти, що регулюють бюджетні правовідносини, встановлюють права та обов'язки органів державної влади та місцевого самоврядування, інших учасників бюджетного процесу у вигляді однозначного визначення повноважень та процедур регулювання бюджетних правовідносин, організації та здійснення бюджетного процесу.

Особливе значення має діяльність Конституційного Суду України як судового органу контролю, який покликаний орієнтувати представницькі та місцеві виконавчі органи державної влади на однозначне розуміння конституційних норм у сфері бюджетних відносин, зокрема принципу поділу влади. Дійсна реалізація зазначеного судовими органами розуміння нормативно-регулюючого впливу принципу поділу влади на бюджетний процес може бути встановлена через розгляд бюджетних повноважень місцевих представницьких і виконавчих органів, між якими здійснюється взаємодія у бюджетному процесі.

Висновки. Конституційний принцип поділу влади у бюджетному процесі представляє міжгалузеву нормативну вимогу до діяльності місцевих представницьких і виконавчих органів у бюджетному процесі, що простежується у динаміці реалізації у законодавстві України. Органи судової влади покликані гарантувати у межах компетенції розподіл бюджетних повноважень між місцевими представницькими та виконавчими органами.

Конструкція механізму реалізації конституційного принципу поділу влади у бюджетному процесі складається з трьох елементів, що дозволяють провести аналіз правозастосовчої практики щодо реалізації конституційного принципу поділу влади:

– організаційно-правовий елемент, що виявляється у правових нормах, що визначають створення, функціонування та забезпечення існування самостійних органів, що належать до представницької, виконавчої та судової влади, орієнтуючи ці органи на самостійне здійснення повноважень, що забезпечують ефективну реалізацію бюджетного процесу;

– інституційний елемент, поданий у вигляді суб'єктів підготовки, затвердження, виконання бюджету, звіту про виконання бюджету та контролю за виконанням бюджетних повноважень. До суб'єктів входять місцеві представницькі та виконавчі органи державної влади, які є учасниками бюджетного процесу, а також судові органи;

– процесуальний елемент, що проявляється у нормативно-правовому визначенні порядку здійснення учасниками бюджетного процесу повноважень з підготовки, затвердження, виконання бюджету, підготовки та затвердження звіту про виконання бюджету, а також здійснення судовими органами повноважень у межах процедур судочинства, покликаних гарантувати розподіл бюджетних повноважень між місцевими представницькими та виконавчими органами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дєдушев І.В. Формування бюджетного процесу на місцевому рівні: зарубіжний досвід. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія право*. 2023. Випуск 79. Частина 2. С. 55–63.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%80#Text.
3. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленума Верховного Суду від 09.11.1996. р. № 9. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/v0009700-96#Text.
4. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2136-19.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.02.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/280/97-%D0%B2%D1%80.
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2014 р. № 1420--VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19.
7. Проць І.М. Публічність як принцип бюджетного права. *Правовий часопис Донбасу.* 2022. № 4 (81). Ч. 1. С. 128–132.
8. Павлович-Сенета Я.П., Лепіш Н.Я. Територіальні громади в умовах воєнного стану в Україні: адміністративно-правове забезпечення та особливості функціонування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 209–214.

9. Державний бюджет. Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/ storinka-knygy/ 92-derzhavnyy-byudzhet.
10. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/card/2456-17.
11. Проць І.М. Моніторинг і аудит як інструмент досягнення балансу приватних і публічних інтересів у фінансовому праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 391–396.
12. Берназюк Я. Незастосування судом закону: між верховенством права та принципом розподілу державної влади (на прикладі захисту соціальних прав). Верховний Суд. 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ supreme/2023_ prezent/Nezastosuvannia_sudom_zakonu_Bernaziuk.pdf.

УДК 342.056:347.73 (336.02)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.20

ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗМІСТ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Єсімов С.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

Єсімов С.С. Особливості та зміст податкових правовідносин в умовах цифровізації.
У статті на підставі чинного законодавства розглянуто особливості та зміст податкових правовідносин в умовах цифровізації. Об'єкт дослідження є сукупністю правовідносин у сфері оподаткування, що виникають і розвиваються в умовах цифровізації. Предметом є принципи та норми податкового права в єдиній системи форм європейського права, що реалізуються в контексті європейської інтеграції. Методологічна основа представлена загальнонауковими методами пізнання та приватно-науковими методами пізнання – історичний, статистичний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий, формально-юридичний. Вказано, що посилений вплив цифрових технологій на сучасні податкові правовідносини вимагає від наукової та професійної спільноти проведення детальних досліджень і ревізії всього комплексу трансформації податкових правовідносин, а також вироблення найбільш ефективних моделей відповідних правовідносин і гарантій забезпечення прав платників податків в умовах цифрової реальності. Не вироблено єдиних підходів до оцінки правових наслідків та змісту трансформації податкових правовідносин в умовах розвитку цифрових технологій. Зазначено, що впровадження цифрових технологій у сферу податкових правовідносин призвело до того, що існуючих гарантій забезпечення прав платників податків, встановлених у законодавстві про податки та збори, а також вироблених у ході індивідуального регулювання правовідносин у сфері оподаткування, виявляється недостатньо, щоб не відповідати європейським правовим стандартам щодо ефективності та оперативності відновлення порушених прав. Впровадження цифрових технологій у процес взаємодії держави та суспільства у сфері оподаткування передбачає не просто спрощення відповідної взаємодії, а й вироблення якісно нових моделей цифрової взаємодії на основі аналізу існуючого правового регулювання. Перетворююча дія цифровізації на податкові правовідносини заснована на комунікативному потенціалі цифрових технологій, можливості ефективного функціонування систем великих даних, спрощенні взаємодії учасників податкових правовідносин, можливості автоматизації операцій у правозастосовчій та аналітичній діяльності податкових органів.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, оподаткування, податки і збори, суб'єкти, податкові органи.

Yesimov S.S. Peculiarities and content of tax legal relations in conditions of digitalization.
The article examines the peculiarities and content of tax legal relations in the conditions of digitalization based on the current legislation. The object of research is a set of legal relations in the field of taxation that arise and develop in the conditions of digitalization. The subject is the principles and norms of tax law in the unified system of forms of European law implemented in the context of European integration. The methodological basis is represented by general scientific methods of knowledge and private scientific methods of knowledge - historical, statistical, structural-functional, comparative-legal, formal-legal. It is indicated that the increased influence of digital technologies on modern tax legal relations requires the scientific and professional community to carry out detailed research and revision of the entire complex of transformation of tax legal relations, as well as the development of the most effective models of relevant legal relations and guarantees of ensuring the rights of taxpayers in the digital reality. There are no unified approaches to assessing the legal consequences and content of the transformation of tax relations in the context of the development of digital technologies. It is noted that

the introduction of digital technologies in the field of tax legal relations has led to the fact that the existing guarantees of ensuring the rights of taxpayers, established in the legislation on taxes and fees, as well as developed in the course of individual regulation of legal relations in the field of taxation, are insufficient to comply with European legal standards regarding the effectiveness and efficiency of restoration of violated rights. The implementation of digital technologies in the process of interaction between the state and society in the field of taxation involves not only the simplification of the corresponding interaction, but also the development of qualitatively new models of digital interaction based on the analysis of the existing legal regulation. The transforming effect of digitalization on tax legal relations is based on the communicative potential of digital technologies, the possibility of effective functioning of big data systems, simplified interaction of participants in tax legal relations, the possibility of automating operations in law enforcement and analytical activities of tax authorities.

Key words: information and communication technologies, taxation, taxes and fees, entities, tax authorities.

Постановка проблеми. Повсюдна цифровізація податкових правовідносин істотно впливає на зміст і особливості відповідних правовідносин. Структуру податкових правовідносин становлять такі елементи як суб'єкти, об'єкт, зміст відповідних правовідносин. Зміст податкових правовідносин включає сукупність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників відповідних правовідносин.

Стан опрацювання цієї проблематики**.** Питання правового регулювання податкової системи та податкових відносин досліджували, зокрема: О.О. Бандурка, Л.К. Воронова, О.П. Гетманець, Л.М. Касьяненко, Ю.О. Крохіна, М.П. Кучерявенко, К.В. Муравйов, О.А. Музика-Стефанчук, А.М. Новицький, О.П. Орлюк, І.О. Пасічна, П.С. Пацурківський, М.О. Перепелиця, Н.Ю. Пришва, Л.А. Савченко Н.С. Хатнюк, В.О. Шамрай та інші. Упровадження новітніх технологій вимагає проведення теоретико-правових досліджень.

Метою статті є особливості та зміст податкових правовідносин в умовах цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Податковий обов'язок чи обов'язок суб'єкта податкових правовідносин у загальнотеоретичному сенсі представляє передбачену податковим правом міру належної поведінки суб'єкта податкових правовідносин. Податкова обов'язок є складовою юридичного змісту правовідносин. Ключовий обов'язок у податкових правовідносинах передбачає існування різних похідних обов'язків, спрямованих на реалізацію основних фінансових правовідносин, до яких можна віднести: обчислення податку; подання інформації про права щодо певних видів майна, надання документів, що підтверджують право на податкові відрахування тощо.

Категорія податкових обов'язків дуже різноманітна. Ключовим податковим обов'язком є обов'язок щодо сплати податку, що має конституційно-правовий базис. Податкові обов'язки існують у багатьох податкових правовідносинах: податкові обов'язки, що виникають у податковому контролі, оскарження дій податкових органів; стягнення податків, інформаційного обміну суб'єктів податкових правовідносин.

У науковій літературі податкові обов'язки поділяються на гарантуючі та охоронні; основні та факультативні; родові, видові та конкретні обов'язки. Поділ на основні та факультативні здійснено щодо обов'язків податкових органів.

Підстави виникнення податкових обов'язків дуже різні: основою обов'язку зі сплати податку є юридичний факт, як об'єкт оподаткування; для обов'язку щодо подання інформації податковому органу – законна вимога органу; для обов'язку вищого податкового органу на розгляд скарги платника податків – подання у встановлений строк скарги з боку уповноваженого представника платника податків.

Податкове право (у суб'єктивному сенсі) чи право суб'єкта податкових правовідносин – належна суб'єкту податкових правовідносин міра вільної, дозволеної поведінки, встановлена податковим правом і забезпечується державою. У теорії податкового права виділяють чотири елементи суб'єктивного податкового права: правомочність вчиняти дію чи бездіяльність (далі – термін «дія» охоплює термін «бездіяльність»); правомочність вимагати від інших осіб не перешкоджати діям; правомочність на самозахист; правомочності на блага та соціальні наслідки дій.

Н.С. Хатнюк виділяються три правочини: на власні активні дії; вимоги активної (пасивної) поведінки; на захист порушеного права шляхом застосування заходів державного примусу [1, с. 57]. Це твердження узгоджується із загальнотеоретичними правовими підходами.

Ключовим правом податкових правовідносин виступає право України, нормативні акти місцевих органів в особі уповноваженого органу щодо забезпечення відповідного фіскального інтересу, що кореспондує обов'язки платника податків до сплати податку. Публічне право вимагати сплати податків. Стягувати їх є суверенним правом публічно-правової утворення через неможливість віднесення цього права до іншого суб'єкта. Податковий орган як безпосередній учасник податкових правовідносин і своєрідний універсальний представник публічно-правового утворення немає права відмовитися від своїх прав, що призвело до формування у науковій літературі позиції про іменування таких прав правами-обов'язками.

Платники податків у податкових правовідносинах мають права, перелік яких встановлено у Податковому кодексі України (далі – ПК України) [2]. Права платника податків у податкових правовідносинах передбачають наявність повноважень впливу на державні органи. У теорії податкового права існує ряд підстав класифікації прав суб'єктів податкових правовідносин.

Класифікують права за належністю до певних сфер: сфера виконання обов'язку зі сплати податку, сфера податкового контролю, сфера провадження щодо притягнення до податкової відповідальності, сфера оскарження актів та дій. Враховуючи різноманіття податкових правовідносин, їх зміст, включаючи суб'єктивні права та юридичні обов'язки, істотно різниться залежно від виду конкретних податкових правовідносин.

Слід врахувати, що зміст податкових правовідносин зумовлюється структурованістю та наступністю стадій податкового процесу. М.П. Кучерявенко розглядає податковий процес як особливу комплексну систему взаємопов'язаних правових форм діяльності суб'єктів податкового права, спрямованих на реалізацію податкових процедур, необхідних для регулювання відносин за допомогою податково-правових норм [3, с. 128-129].

Податковому процесу притаманні всі видові ознаки юридичного процесу: зв'язок із реалізацією прав та обов'язків; орієнтація для досягнення юридичного результату; ґрунтується на процесуальних нормах; використання спеціальних засобів і прийомів юридичної техніки; участь уповноважених владних суб'єктів; стадійний характер.

Не можна не відзначити похідність податкового процесу від матеріального права. У ході податкових правовідносин для реалізації матеріальних норм податкового права застосовуються податково-процесуальні норми регулятивного та податково-деліктного характеру. Податковий процес визначено процесуальним характером ряду положень правових актів у сфері оподаткування. Дана обставина впливає на розвиток процесуальних податкових правовідносин та окремих податкових процедур, що представляють внутрішньо структуровані, ієрархічні сукупності актів поведінки, що змінюються, спрямовані на досягнення певних результатів.

Теорія податкового права виділяють стадії податкового процесу (широкий підхід), які послідовно змінюються: обчислення податку; сплата податку; коригування податкового обов'язку; податковий контроль; примусове стягнення податку; притягнення до відповідальності за податкове правопорушення.

Вплив цифрових технологій на податковий процес розглядається у широкому розумінні, що передбачає охоплення всього порядку реалізації податкових матеріально-правових норм, починаючи від процесу обчислення та сплати податку та закінчуючи процесами стягнення податку, притягнення до податкової відповідальності та досудового врегулювання податкових спорів.

Вплив цифровізації на податкові правовідносини має різноспрямований характер, що охоплює кожну із складових змісту податкових правовідносин. Зміна правовідносин можлива за двома напрямами: щодо носіїв прав і обов'язків, щодо змісту прав і обов'язків.

І.М. Проць виділяє три напрями запровадження цифровізації у фінансову сферу, цифрова трансформація: об'єкта фінансових правовідносин, змісту фінансових правовідносин; суб'єктів фінансових правовідносин. В основі взаємовідносин податкових органів з платниками обов'язкових платежів перебуває вирішення конфлікт інтересів. Застосування інформаційних технологій для моніторингу і аудиту сприятиме згладжуванню спорів [4, с. 396].

Розвиток цифрових технологій веде до появи нових податкових правовідносин, нових суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників податкових правовідносин, трансформації існуючих прав та обов'язків, ліквідації окремих прав та обов'язків.

Важливою особливістю податкових правовідносин за умов цифровізації є диференціація моделей податкових правовідносин на окремих стадій податкового процесу. Під моделлю податкових правовідносин розуміється стійка сукупність суб'єктів конкретного виду податкових правовідно-

син, їхніх прав та обов'язків, включаючи належність до конкретного суб'єкта, виражає внутрішню структуру відповідного правовідношення.

Цифрові технології за рахунок автоматизації окремих податкових процедур значно змінюють, спрощують сукупність прав та обов'язків суб'єктів правовідносин з обчислення та сплати податку; правовідносин у процесі податкового контролю чи притягнення до відповідальності за податкове правопорушення. Водночас класичні моделі податкових правовідносин також зберігаються.

В окремих правовідносинах з обчислення та сплати податку у платника податків усуваються обов'язки: подання до податкового органу податкової декларації з обчислення податку.

Звільняючи платників податків від обов'язку з обчислення податків, законодавець покладає відповідний обов'язок на податкові органи, що об'єктивно виходить із необхідності забезпечення фіскального публічного інтересу та не виключає право платника податків з подання податковому органу інформації про операції, що зменшують суму податку.

Однак ці зміни права застосовуються лише до конкретних податків, адміністрування яких підлягає цифровізації. Класична модель відповідних правовідносин зберігається при обчисленні ПДВ, податку на прибуток підприємств та спеціальних податкових режимів.

У правовідносинах щодо сплати податку у платника податків з'являється ексклюзивне право на надання податковому органу права на направлення до банку доручень на списання та перерахування коштів з банківського рахунку платника податків у рахунок сплати податку та отримання від банку необхідної для реалізації зазначених повноважень інформації. Відповідному праву платника податків кореспондує обов'язок податкового органу своєчасного та коректного здійснення зазначених дій.

Класична модель правовідносини зі сплати податку, що передбачає вчинення активних дій з перерахування коштів на конкретний рахунок казначейства, зберігається в кожному з існуючих податків.

Нині відбувається трансформація камерального контролю з допомогою диференціації підстав проведення, що якісно змінює зміст податкових правовідносин у процесі податкового контролю. Проведення камеральної перевірки набуває характеру не тільки належного заходу поведінки, а й можливого заходу поведінки податкового органу. Цифровізація податкового контроль передбачена Національною економічною стратегією на період до 2030 року [5].

Істотної трансформації піддаються податкові правовідносини у процесі податкового контролю, зважаючи на розвиток системи податкового моніторингу та оперативного контролю. Диференціація моделей податкових правовідносин пов'язані з розширенням застосування вдалих моделей відповідних правовідносин.

У главі 5 «Податковий контроль» ПК України встановлено права податкових органів, що реалізуються фактично у правовідносинах, що виникають при примусовому стягненні заборгованості з податків, а саме, право на витребування у платника податків інформації про майно у разі невиконання рішення про стягнення заборгованості з податків. Трансформація податкових правовідносин визначається зміною моделі податкових правовідносин на більш ранніх стадіях податкового процесу.

Зміна способу обчислення податку зі скасуванням обов'язку зі складання та подання до податкового органу податкової декларації тягне коригування моделі правовідносин, що виникає в процесі податкового контролю, через неможливість проведення камерального податкового контролю. А зміна правовідносин у податковому контролі тягне зміну наступних процесуальних правовідносин щодо притягнення до відповідальності.

Податковий орган як суб'єкт податкових правовідносин з огляду на відповідну трансформацію зобов'язаний фокусуватися не на перевірці коректності даних податкової декларації, а на перевірку повноти та коректності даних про господарські операції, враховані при податковому обліку з допомогою застосування контрольно-касової техніки. Дослідження цифровізації податкових правовідносин показує спрощення окремих податкових правовідносин багатостадійного податкового процесу за винятком окремих правовідносин.

Звільнення приватноправових суб'єктів податкових правовідносин від низки обов'язків спрощує податкові правовідносини, адже реалізація відповідних обов'язків із боку податкового органу здійснюється з використанням спеціальних інформаційних систем, які не доступні іншим учасникам правовідносин.

Розвиток бездекларативного способу визначення розміру податкового обов'язку істотно впливає на податкові правовідносини, що виникають у процесі притягнення до відповідальності за вчинення податкового правопорушення, або на податкові деліктні правовідносини [6, с. 501].

Розвиток цифрових комунікаційних технологій впливає на зміну змісту податкових правовідносин з допомогою зміни способу передачі при реалізації прав, виконання обов'язків приватними суб'єктами, чи застосування права публічними суб'єктами. Розвиток різних способів комунікації між учасниками податкових правовідносин є прикладом однієї особливості податкових правовідносин – диференціації їх моделей, яка посилюється.

Способи комунікації між учасниками податкових правовідносин можуть розглядатися у кількох аспектах: спосіб комунікації як структурний елемент суб'єктивного податкового права чи юридичного податкового обов'язку; метод комунікації як елемент реалізації права як соціального регулятора. Паперовий документообіг у сфері оподаткування поступово замінюється обігом документів у електронній формі. Електронний документообіг між платниками податків та контролюючими органами здійснюється відповідно до ПК України та Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронні довірчі послуги» без укладення відповідного договору [7; 8]

С.В. Косторной, І.В. Демченко зазначають, що визначення правового статусу особистого кабінету платника податків надало податковим органам і платникам податків право на передачу документів в електронній формі [9, с. 55]. Використання особистого кабінету є правом, а не обов'язком платника податків.

Аналізуючи права та обов'язки суб'єктів із передачі документів, які утворюються у оподаткуванні в електронному вигляді, можна припустити, що йдеться про появу нових прав і обов'язків, про зміну існуючих. Наприклад, обов'язок платника податків щодо подання до податкового органу податкової декларації зберігається, водночас перетворюється на зміну способу передачі декларації.

Значна дискреція законодавця у зміні законодавства про податки та збори пов'язана з появою нових прав та обов'язків, обумовлених передачею інформації між суб'єктами податкових правовідносин засобами електронної комунікації. Зазначені юридичні обов'язки учасників різних податкових правовідносин виникли через розвиток цифрових технологій. Спосіб передачі документів, що є невід'ємним елементом відповідних обов'язків, не випливає із цифровізації.

Аналіз чинних принципів податкового права показує, що у податкових правовідносинах існують обов'язки з кореспондуючими правами, які стосуються платникам податків і податкових органів, які виникли виключно щодо функціонування цифрових комунікаційних технологій та інформаційних систем.

Активне впровадження цифрових технологій у взаємодію держави та платників податків вимагатиме перегляду характеру використання особистого кабінету платника податків. Обов'язкова реєстрація особистого кабінету платника податків для фізичних осіб значно скоротить витрати традиційних каналів взаємодії держави та громадянин у сфері оподаткування.

Водночас фізичним особам має бути гарантовано можливість використання особистого кабінету платник податків з особистих пристроїв чи пристроїв, які перебувають у спеціалізованих пунктах у податкових органах, органах місцевого самоврядування.

Цифровий (електронний) спосіб передачі має набагато більшу ефективність проти інших способів. Витрачаються менші матеріальні та трудові ресурси; дозволяє успішно передавати інформацію, та обробляти її; значно зменшує час передачі; має найкращі стандарти інформаційної безпеки; зменшує навантаження на підприємства поштового зв'язку.

Досягнутий рівень цифрової взаємодії між державою та приватними особами дозволяє створити офіційну комунікаційну цифрову платформу обміну інформацією між усіма державними органами влади та приватними суб'єктами.

Державна комунікаційна цифрова платформа повинна будуватися на основі забезпечення таємниці листування, посилених стандартів захисту інформації, неможливості внесення ретроспективних змін до листування; відкритість даних про адреси офіційної електронної пошти.

Державна цифрова комунікаційна платформа передбачає об'єднання єдиного цифрового профілю особи, дозволить забезпечити ефективну вертикальну взаємодію у податкових правовідносинах, та ефективну горизонтальну взаємодію між приватними суб'єктами. Питання створення та правового регулювання державної цифрової комунікаційної платформи виходить за рамки податкового регулювання та охоплює більшість галузей права.

Нерозривний зв'язок правового статусу фізичних і юридичних осіб з місцем проживання (місцем перебування) регулюється нормами та принципами приватного права. Відповідний зв'язок

має бути доповнений цифровим профілем фізичної та юридичної особи, що вимагатиме внесення зміни до численних правових актів.

Можливе впровадження державної цифрової комунікаційної платформи має здійснюватися із використанням правових стимулів, серед яких можуть виступати зниження розмірів державних мит, надання додаткових пільг, скорочення термінів реагування державних органів на звернення приватних суб'єктів.

Державна цифрова комунікаційна платформа не повинна одномоментно поширюватися на всіх громадян, враховуючи значну кількість пенсіонерів, яких важко залучати до цифрової взаємодії. Створення такої платформи зумовить перехід приватних і публічних правовідносин на якісно новий рівень взаємодії у вигляді підвищення ефективності, виключення зайвих посередників у взаємодії та використання правових стимулів. В умовах цифрової економіки цифровий профіль має міцно увійти до правового статусу фізичної та юридичної особи.

Введення електронного документообігу як частину цифровізації призвело до нових правовідносин податкової відповідальності.

Податковий кодекс за порушення порядку або строків передачі до податкового органу уповноваженим оператором електронного майданчика або уповноваженою кредитною організацією відомостей про здійснений розрахунок, пов'язаний з отриманням доходу від реалізації товарів, що є об'єктом оподаткування податком, передбачає юридичну відповідальність. У даному випадку вплив цифровізації на регулятивні податкові правовідносини неминуче тягне виникнення відповідних охоронних правовідносин, враховуючи необхідність вирішення соціальних конфліктів, що виникають через впровадження цифрових технологій у сферу оподаткування.

У податкових правовідносинах, що у процесі оскарження актів податкових органів, дій посадових осіб, розвиток цифрових технологій призводить до розширення складу обов'язків податкового органу.

Об'єктом правовідносини виступає те, на що спрямована поведінка суб'єктів правовідносини: засоби, предмети, явища, діяльність та дії. У теорії права об'єкт правовідносини розглядається з позиції моністичної теорії та плюралістичної теорії. Моністична теорія передбачає єдиний об'єкт правовідносини – поведінку людини. Людина через поведінку здатна реагувати на правове вплив.

Плюралістична теорія враховує все різноманіття існуючих правовідносин, що передбачає віднесення до об'єктів правовідносин матеріальних предметів, продуктів духовної творчості, поведінки учасників правовідносин.

У межах плюралістичної теорії об'єктами матеріальних податкових правовідносин виступає майно (кошти), що підлягає відчуженню на користь сплати обов'язкових фіскальних платежів, серед яких податки, збори, пов'язані з податковим правовим регулюванням.

Аналіз форм податкового права та практики застосування і принципів права показує, що цифровізація податкових правовідносин передбачає у найближчій і середньостроковій перспективі якісних змін об'єкта матеріальних податкових правовідносин.

Процесуальні податкові правовідносини припускають наявність ширшого переліку об'єктів: інформація, документи, акти податкових органів, дії посадових осіб, їх законність і обґрунтованість, охоронюваний законом інтерес.

Розвиток цифрових технологій передбачає появу нових об'єктів податкових правовідносин, які можна зарахувати до явищ нової цифрової реальності, наприклад, особисті кабінети платника податків. Проте відповідні зміни мають обмежений характер, не порівнянний із трансформацією змісту податкових правовідносин.

У науковій літературі серед суб'єктів податкових правовідносин виділяють публічних суб'єктів, яким покладено обов'язки з обчислення та сплати податків і зборів та перерахування до бюджету. Існує й інша позиція, згідно з якою дані суб'єкти розглядаються як податкові боржники та податкові кредитори в податкових зобов'язаннях [10].

Розвиток цифрових технологій у сфері оподаткування впливає на суб'єктний склад податкових правовідносин: розширення кола осіб, які можуть виступати суб'єктами (носіями прав та обов'язків) у існуючих видах податкових правовідносин; поява якісно нових суб'єктів податкових правовідносин.

У першому випадку суб'єктний склад податкових правовідносин залишається класичним – платник податків та податковий орган. У другий випадок розвиток суб'єктного складу податкових правовідносин пов'язані з забезпеченням ефективності трансформації змісту правовідносин між основними учасниками податкових правовідносин.

Цифровізація податкових правовідносин передбачає трансформацію складу відповідних правовідносин, у межах якої центральне місце займає розвиток змісту правовідносини. Наразі в Україні функціонують сервіси у сфері оподаткування, що дозволяють значно спростити реалізацію прав та виконання обов'язків платника податків, компетенції податкових органів.

До подібних послуг відносять особисті кабінети платників податків. Цифрові технології, що набули поширення у сфері оподаткування, розвивають системні елементи правового статусу платників податків у вигляді появи додаткових прав і обов'язків, вдосконалення реалізації податкової дієздатності [11, с. 104]. Розвиток цифрових технологій має важливе значення для механізму правового регулювання, що представляє систему юридичних засобів, які мають різну природу та функції, що дозволяють досягати мету правового регулювання. Держава в механізмі правового регулювання податкових відносин фактично втрачається статус публічного правотворчого суб'єкта та набуває статусу суб'єкта в особі податкових органів, які не наділені правотворчою функцією, а здійснює правозастосовні повноваження.

Висновки. Податкові правовідносини за умов цифрової трансформації характеризуються такими особливостями: диференціацією моделей податкових правовідносин на окремих стадіях податкового процесу; детермінованістю змін податкових правовідносин від ранніх стадій податкового процесу до наступним стадіям податкового процесу; спрощенням окремих правовідносин у багатостадійному податковому процесі до винятку окремих правовідносин; зміною змісту податкових правовідносин у вигляді впровадження цифрового способу передачі при реалізації прав, виконання обов'язків; наповненням податкових правовідносин новими правами та обов'язками суб'єктів, що виникають в інформаційних системах; розширенням підстав податкової відповідальності шляхом включення діянь, пов'язаних із неналежним застосуванням цифрових технологій.

Цифрові технології, що набули поширення у сфері оподаткування, розвивають системні елементи податково-правового статусу платників податків у вигляді появи додаткових прав та обов'язків, удосконалення реалізації податкової дієздатності. Розвиток цифрових технологій, що використовуються у податкових правовідносинах, дозволяє створити комунікаційну цифрову платформу, що поєднує цифрові профілі приватних та публічних суб'єктів.

Створення платформи зумовить перехід приватних та публічних правовідносин на якісно новий рівень взаємодії у разі підвищення ефективності, виключення зайвих посередників із відповідної взаємодії та використання правових стимулів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хатнюк Н.С. Система податкових правовідносин: проблеми теорії та практики правового забезпечення: монографія / За ред. В.І. Литвиненка. Київ: «Видавництво Людмила», 2018. 464 с.
2. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.
3. Кучерявенко М.П. Податковий процес. Навчальний посібник. Київ: Алерта, 2010. 392 с.
4. Проць І.М. Моніторинг і аудит як інструмент досягнення балансу приватних і публічних інтересів у фінансовому праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 391–396.
5. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25.
6. Проць І.М., Грищук А.Б. Обов'язок зі сплати податку та податкове зобов'язання: поняття, проблеми співвідношення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 498–503.
7. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/851-15.
8. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/card/2155-19.
9. Косторной С.В., Демченко І.В. Електронний кабінет платника податків. Збірник наукових праць ТДАТУ імені Дмитра Моторного. 2021. № 1 (43). С. 53–58.

10. Податкове право України: навчальний посібник / Сопільник Р.Л., Ковалів М.В., Проць І.М., Хмиз М.В., Скриньковський Р.М. Львів: Сполом, 2023. 362 с.
11. Мащенко О.В. Козаченко Ю.П. Запровадження процесу цифровізації у діяльність органів державної податкової служби. *Право та державне управління.* 2023. № 3. С. 101–111.

УДК 340.13:342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.21

ПИТАННЯ КЛЮЧОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ОСКАРЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЗА ПРАВИЛАМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Єфіменко Н.В.,
здобувач кафедри адміністративного, кримінального права та процесу
ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права»
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3107-7893

Єфіменко Н.В. Питання ключових особливостей розгляду справ щодо оскарження нормативно-правових актів за правилами адміністративного судочинства.

У статті вказано на те, що у справах щодо оскарження нормативно-правового акта за наявності очевидних ознак його протиправності та порушення прав, свобод або інтересів особи, яка звернулася до суду з позовом щодо такого акта, її цей позов може бути забезпечений шляхом зупинення дії відповідного нормативно-правового акта. Це допускається у виключних випадках, коли на основі наявних у справі доказів суд дійде переконання, що оскаржуваний акт явно суперечить критеріям його правомірності, встановленим законодавством про адміністративне судочинство. Разом з тим, не може йти мова про виключний випадок для зупинення дії нормативно-правового акта, коли норми матеріального права встановлюють альтернативний порядок реалізації прав, які зачіпає оскаржуваний нормативно-правовий акт (зокрема, за можливості діяти на підставі нормативних актів вищої юридичної сили). Також, під час вирішення питання про зупинення дії нормативно-правового акта суд має дотримуватись меж судового втручання у діяльність їх видавників та повагою до їх дискреційних повноважень, насамперед тих, що лежать у площині їх виключних владних управлінських функцій, особливо тих, яким властивий політичний та спеціалізований характер.

Запропоновано для стимулювання позивачів до добросовісного користування їх правом на позов та процесуальними правами встановлювати дату, коли саме позивач дізнався або мав дізнатись про порушення його прав та законних інтересів. Припинення участі особи у суспільних відносинах, учасникам яких відповідний нормативно-правовий акт встановлює права та обов'язки, так само як й припинення дії самого нормативно-правового акта є початковою точкою обрахування строку для його судового оскарження.

Констатована наявність у законодавчих положеннях критичних прогалин, що породжують невизначеність щодо значення опублікованого оголошення про оскарження нормативно-правового акта для обрахування строків звернення до адміністративного суду для інших адресатів відповідного нормативно-правового акта, а також щодо процесуального статусу тих з них, які виявили намір долучитись до розгляду справи про його протиправність.

Ключові слова: забезпечення позову, оскарження нормативно-правових актів, оголошення про початок провадження у справі щодо оскарження нормативно-правового акта, строк для звернення з позовом про протиправність нормативно-правового акта.

Yefimenko N.V. Matters related to key features of the by-law contestation administrative proceedings.

The article points out that in cases concerning appeals against normative acts in the presence of obvious signs of its unlawfulness and violation of the rights or legitimate interests of a person who has filed a lawsuit against such an act, this lawsuit can be accompanied by an interim remedy stopping the effect of the respective normative act. This is allowed in exceptional cases when, on the basis of the evidence available in the case, the court is convinced that the contested act clearly contradicts the criteria of its lawfulness established by law on administrative proceedings. At the same time, one cannot claim that an exceptional case for stopping the effect of a normative legal act, when the norms of substantive

law establish an alternative procedure for the exercise of rights affected by the contested normative legal act (in particular, if it is possible to act on the basis of normative acts having higher legal force). In addition, when deciding the issue of suspending the effect of a normative legal act, the court must observe the limits of judicial intervention in the activities of their issuers and respect their discretionary powers, primarily those that lie in the domain of their exclusive executive functions, especially those that are characterized by political and narrowly-specialized character.

The author, moreover, maintains that in order to encourage plaintiffs to use their right to claim and procedural rights in good faith, it is proposed to establish the date when the plaintiff learned or should have learned about the violation of his rights and legitimate interests. It is also clarified that termination of a person's participation in social relations, the participants of which are assigned rights and duties by the relevant normative act, as well as the termination of the normative legal act itself, is the starting point for calculating the timeframe for its appeal to court.

The article also indicates that there are critical gaps in the legislative provisions, which give rise to uncertainty regarding the impact of the published announcement on the appeal of a normative act on timeframes of appeal to the administrative court for other addressees of the relevant normative legal act, as well as regarding the procedural status of those who expressed their intention to join before consideration of the case on its unlawfulness.

Key words: securing a claim, contesting legal acts, announcing the initiation of proceedings in the case of contesting a legal act, deadline for filing a lawsuit about the illegality of a legal act.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Функціональне призначення підзаконних нормативно-правових актів та пов'язані із ним масштабні та багатовимірні наслідки визнання їх протиправними та нечинними обумовлюють собою необхідність закріплення законодавством про адміністративне судочинство спеціального процесуального інструментарію забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення спорів у справах цієї категорії, що включає особливий порядок позовного провадження у них та деякі інші специфічні процесуальні правила, спрямовані на формування якомога більш ефективної та збалансованої з точки зору належного поєднання приватного та публічного інтересів процедури судового оскарження нормативно-правових актів. Водночас, стан наукового опрацювання процесуальних питань розгляду та вирішення справ про протиправність нормативно-правових актів видається незадовільним через недостатню цілісність наукових праць цієї спрямованості та глибину наукових знань про теоретичні аспекти оскарження нормативно-правових актів за правилами адміністративного судочинства, а також тих з них, що стосуються оцінки рівня якості відповідних положень адміністративно-процесуального законодавства та перспектив їх вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. З числа представників науки адміністративного судочинства, які доклали значних зусиль для дослідження особливостей процедури оскарження нормативно-правових актів за правилами адміністративного судочинства, слід особливо відзначити, зокрема, С.І. Баран [1], В.В. Жидецька [2], Є.В. Лазнюк [3] та М.В. Плотнікову [4]. Вони приділяли увагу широкому спектру адміністративно-процесуальних засад та правил оскарження нормативно-правових актів, однак, накопичені, у тому числі, завдяки цим вченим, наукові знання потребують подальшого розвитку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цього дослідження є визначення ключових особливостей розгляду справ щодо оскарження нормативно-правових актів за правилами адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочинаючи дослідження, зауважимо, що процедура оскарження нормативно-правових актів за правилами адміністративного судочинства являє собою визначений ними порядок розгляду та вирішення справи про їх протиправність, який включає приписи про юрисдикцію адміністративних судів над цими справами, підстави та заходи забезпечення позову у цих справах, систему спеціальних процесуальних дій та рішень у рамках провадження у справах щодо оскарження нормативно-правових актів тощо.

Окреслюючи фундаментальні особливості судового оскарження нормативно-правових актів, насамперед, маємо підстави констатувати, що важливою складовою цієї процедури, якій притаманна деяка специфіка, є можливість забезпечення позову про визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень.

Так, викладаючи правила забезпечення позову у справах щодо оскарження нормативно-правових актів, законодавство про адміністративне судочинство встановило, що способом цього є зупинення дії відповідного нормативно-правового акта (п. 1 ч. 1 ст. 151 КАС України) [5]. При цьому, зупинення дії нормативно-правового акта не змінює обсягу прав та обов'язків сторін у спорі, а лише як один зі способів судового захисту тимчасово зупиняє їх реалізацію до вирішення спору по суті та не є підставою для звільнення позивача від виконання встановленого законом обов'язку після скасування таких заходів у разі відмови у задоволенні позову (Постанова Верховного Суду від 11 червня 2020 р. у справі № 826/4747/13-а) [6].

Так, підставою для зупинення дії нормативно-правового акта у порядку забезпечення позову за змістом ч. 5 ст. 151 КАС України є наявність очевидних ознак протиправності такого акта та порушення прав, свобод або інтересів особи, яка звернулася до суду з позовом щодо такого акта [5]. Значення вжитого законотворцем поняття «очевидні ознаки» необхідно розуміти як оціночну характеристику обставин, які сприймаються однозначно, є беззаперечними, не викликають жодних сумнівів і, не потребуючи оцінки доводів і аргументів позовної заяви, висловлених по суті спору, явно свідчать про протиправний характер адміністративного акта, який оскаржується до суду (Постанова Верховного Суду від 13 березня 2020 р. у справі № 1740/2484/18) [7].

Натомість, не може йти мова про виключний випадок для зупинення дії нормативно-правового акта, коли норми матеріального права встановлюють альтернативний порядок реалізації прав, які зачіпає оскаржуваний нормативно-правовий акт. Наприклад, у Інформаційному листі Вищого адміністративного суду України від 25 грудня 2013 р. № 1770/12/13-13 було вказано на те, що існування підзаконного нормативно-правового акта не в усіх випадках унеможливлює фактичну реалізацію платниками податків своїх прав та інтересів. В окремих ситуаціях платники податків не позбавлені можливості діяти на підставі нормативних актів вищої юридичної сили, зокрема Податкового кодексу України. При цьому в разі застосування до такого платника негативних правових наслідків, у тому числі визначення контролюючим органом грошових зобов'язань такому платникові податків, цей платник не позбавлений права оскаржити до суду відповідні нарахування. Суд вирішуватиме справу з урахуванням ієрархії нормативних актів, надаючи перевагу актові вищої юридичної сили. Зважаючи на це, Вищий адміністративний суд України підкреслив, що вживати заходів забезпечення позову щодо незаконності нормативно-правових актів суди повинні з урахуванням фактичних об'єктивних перешкод у реалізації відповідних прав та інтересів [8].

Перевірка наявності вищевикладених підстав для прийняття рішення про зупинення дії нормативно-правового акта у порядку забезпечення позову, згідно з усталеною судовою практикою має супроводжуватись дотриманням меж судового втручання у діяльність їх видавників та повагою до їх дискреційних повноважень, насамперед тих, що лежать у площині їх виключних владних управлінських функцій, особливо тих, яким властивий політичний та спеціалізований характер. Зокрема, у контексті оскарження актів Державної служби геології та надр України Верховний Суд наголосив на тому, що суди не є установами з питань техногенної та іншої безпеки (відповідну кваліфікацію мають спеціальні державні органи, серед яких органи державного гірничого нагляду), тому не можуть самостійно оцінювати можливі екологічні наслідки зупинення дії спеціального дозволу на користування надрами. Більше того, доцільність рішень державних органів не є предметом судового контролю. Водночас, щодо ускладнення чи унеможливлення ефективного захисту чи поновлення порушених прав та інтересів приватних осіб, Верховний Суд звернув увагу на те, що підприємницька діяльність передбачає ведення господарської діяльності на власний ризик, який включає в себе можливі втрати інвестицій, виникнення додаткових витрат та інше (Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 р. № 826/14951/18) [9].

Продовжуючи дослідження, зазначимо, що ключовим блоком процесуальних питань розгляду справ про протиправність нормативно-правових актів є той, що охоплює спеціальний порядок провадження у цих справах.

Так, особливості провадження у справах щодо оскарження нормативно-правових актів закріплюють положення ст. 264 КАС України. Передбачені ними правила поширюються на розгляд адміністративних справ щодо:

1) законності (крім конституційності) постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України (крім рішень Кабінету Міністрів України, визначених ч. 1 ст. 266-1 КАС України), постанов Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) законності та відповідності правовим актам вищої юридичної сили нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень (ч. 1 ст. 264 КАС України) [5].

Положення про особливості провадження у справах щодо оскарження нормативно-правових актів застосовуються також у випадках, коли питання протиправності нормативно-правового акта постало під час розгляду іншої адміністративної справи (ч. 7 ст. 264 КАС України) [5].

Верховний Суд неодноразово підкреслював обов'язковість розгляду справ про протиправність нормативно-правових актів за спеціальним процесуальним порядком та за правилами загального позовного провадження. Зокрема, у справі № 160/9717/21, у якій оскаржувалось розпорядження голови Дніпропетровської ОДА, яким затверджено Перелік пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення, Верховний Суд констатував, що спірне розпорядження є нормативно правовим актом, а тому недотримання судами порядку розгляду справи, визначеного статтями 264-265 КАС України, та розгляд справи у порядку письмового провадження є суттєвим порушенням норм процесуального права та безумовною підставою для направлення справи на новий розгляд, оскільки таке порушення, серед іншого, впливає на права та інтереси необмеженої кількості осіб (всіх осіб, на яких поширюється дія цього акта). Окремо було зазначено, що особливістю провадження у справах щодо оскарження нормативно правових актів є те, що для таких категорій спорів передбачено, фактично, необмежене коло осіб, які можуть ініціювати відкриття відповідного провадження в адміністративному суді необмежене в часі право на доступ до суду для ініціювання такого спору додаткові гарантії інформування всіх суб'єктів про початок розгляду судом такого спору додаткові процесуальні гарантії для сторін, що надаються згідно з положеннями КАС України у справах, які розглядаються за правилами загального (не спрощеного) позовного провадження спеціальні повноваження суду, спрямовані на гарантування ефективного захисту (Постанова Верховного Суду від 20 травня 2022 р. у справі № 160/9717/21) [10].

Ознайомившись із особливостями та додатковими процесуальними гарантіями процедури судового оскарження нормативно-правових актів, перш за все, звернемо увагу на те, що за змістом ч. 3 ст. 264 КАС України нормативно-правові акти можуть бути оскаржені до адміністративного суду протягом всього строку їх чинності [5].

Як з цього приводу зауважив Верховний Суд, за умови перебування особи (позивача) у правовідносинах, які регулюються нормативно-правовим актом і який оскаржується до адміністративного суду, строк звернення до адміністративного суду із позовом не може обмежуватися 6 місяцями, передбаченими ч. 2 ст. 122 КАС України (Постанова Верховного Суду від 13 березня 2020 р. у справі № 826/27282/15) [11]. Обґрунтовуючи цей висновок, Верховний Суд роз'яснив, що дія нормативно-правового акта є постійною тривалий час і не обмежується його разовим застосуванням. Відповідно, чинним нормативно-правовим актом суб'єктивні права, свободи чи інтереси можуть порушуватися неодноразово, тобто постійно, упродовж усього часу чинності такого акту. З цього випливає, що факт порушення прав, свобод чи інтересів може мати триваючий характер. Оскільки чинний нормативно-правовий акт може обумовлювати триваюче порушення суб'єктивних прав, свобод чи інтересів, то, відповідно, строк звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи слід розраховувати від усього часу чинності (тривалості дії) нормативно-правового акту. На основі цих міркувань, Верховний Суд зауважив, що, обчислюючи строк звернення до адміністративного суду з позовом про оскарження нормативно-правового акта, необхідно брати до уваги таке:

- багаторазове застосування та триваюча дія (тривала чинність) нормативно-правового акта;
- дійсність факту перебування суб'єкта у відносинах, які регулюються нормативно-правовим актом;
- дата факту порушення прав, свобод, інтересів, тобто коли саме особа (позивач) дізналася або повинна була дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів;
- чи є чинним нормативно-правовий акт, яким порушено права, свободи, інтереси особи (позивача);
- чи перебуває особа (позивач) у правовідносинах, які регулюються нормативно-правовим актом і який оскаржується до адміністративного суду;

- коли вступила особа (позивач) у правовідносинах, які регулюються нормативно-правовим актом, і коли з них вибула (Постанова Верховного Суду від 13 березня 2019 р. у справі № 712/8985/17) [12].

Поділяючи вищевикладені погляди, С. І. Баран підкреслила, що для того, аби особа могла звертатись із таким позовом, вона має довести порушення цим актом його суб`єктивних прав, свобод чи інтересів. Вступати ж у правовідносини, врегульовані оскаржуваним нормативно правовим актом особа не обов'язково може безпосередньо в момент набрання ним чинності. Часто остання вступає у врегульовані оскаржуваним нормативно правовим актом правовідносини і зазнає шкоди набагато пізніше, аніж акт було прийнято чи він набрав чинність [1, с. 2]. При цьому, у науковій літературі пропонується встановити норму, що право на оскарження зберігається протягом дії нормативно-правового акта, а строк на оскарження обчислюється з моменту, коли позивач став учасником урегульованих нормативно-правовим актом відносин [4, с. 158].

Водночас, після втрати ним законної сили нормативно-правовий акт не підлягає судовому оскарженню без дотримання визначених процесуальним законодавством строків, наприклад, коли особа перебувала в правовідносинах, які регулювалися цим актом, і вибула з них після втрати ним чинності, а оскарження здійснене без поважних причин поза встановленим законом строком звернення до суду (Постанова Верховного Суду від 17 грудня 2020 р. у справі № 826/11039/16) [13]. Правильне розуміння значення втрати чинності нормативно-правовим актом для обрахування строку на звернення до адміністративного суду із позовом про визнання його протиправним є вкрай важливим, адже, втрата ним чинності не є обставиною, через яку відпадає предмет спору. Як зазначила С.І. Баран із посиланням на постанову Шостого апеляційного адміністративного суду від 15 грудня 2021 р. у справі № 640/3379/21, якщо станом на час подання позову та ухвалення судом першої інстанції оскаржуваного рішення нормативно-правовий акт був чинним, він підлягав оскарженню. Витлумачивши цей висновок, вчена констатувала, що апеляційному розгляду справи про оскарження нормативно правових актів місцевої ради не перешкоджає втрата оскаржуваним актом чинності, за умови, що такий акт був чинним на момент прийняття рішення судом першої інстанції. Враховуючи існуючу в Україні нестабільність нормативно-правового регулювання, в тому числі на місцевому рівні, такі погляди судової гілки влади є суттєвою гарантією на захист прав та інтересів особи [1, с. 3].

Ураховуючи вищевикладене, строк для реалізації суб'єктивного права на звернення до адміністративного суду за захистом від протиправного нормативно-правового акта через триваючий характер порушення не обмежується загальним строком звернення до адміністративного суду за умови перебування позивача у правовідносинах, які регулюються нормативно-правовим актом. Водночас, для стимулювання позивачів до добросовісного користування їх правом на позов та процесуальними правами мають встановлюватись дата, коли саме позивач дізнався або мав дізнатись про порушення його прав та законних інтересів. Припинення участі особи у суспільних відносинах, учасникам яких відповідний нормативно-правовий акт встановлює права та обов'язки, так само як й припинення дії самого нормативно-правового акта є початковою точкою обрахування строку для його судового оскарження.

Наступною важливою процесуальною особливістю процедури судового оскарження нормативно-правових актів є встановлена законом необхідність сповіщення заінтересованих осіб про початок цієї процедури забезпечується шляхом публікації спеціального оголошення видавником оскаржуваного нормативно-правового акта.

За змістом ч. 4 ст. 264 КАС України у разі відкриття провадження в адміністративній справі щодо оскарження нормативно-правового акта суд зобов'язує відповідача опублікувати оголошення про це у виданні, в якому цей акт був або мав бути офіційно оприлюднений. Оголошення має:

– містити вимоги позивача щодо оскаржуваного акта, реквізити нормативно-правового акта, дату, час і місце судового розгляду адміністративної справи (ч. 5 ст. 264 КАС України);

– бути опубліковано не пізніш як за 7 днів до підготовчого засідання, а у випадку, якщо у процесі розгляду справи щодо нормативно-правового акта суд виявить, що інші нормативно-правові акти, прийняті відповідачем, чи їх окремі положення, крім тих, щодо яких відкрито провадження в адміністративній справі, безпосередньо впливають на прийняття рішення у справі і без визнання таких нормативно-правових актів протиправними неможливий ефективний захист прав позивача – у строк, визначений судом (ч. 6 ст. 264 КАС України) [5].

Якщо оголошення опубліковано своєчасно, вважається, що всі заінтересовані особи належним чином повідомлені про судовий розгляд справи. Скарги на судові рішення в цій справі заінтересованих осіб, якщо вони не брали участі у справі, залишаються без розгляду (ч. 7 ст. 264 КАС України) [5].

Натомість, невиконання вимоги про публікацію оголошення про відкриття провадження в адміністративній справі щодо оскарження нормативно-правового акта тягне за собою незаконність прийнятого у ній судового рішення. Це підтверджується результатами аналізу практики адміністративних судів у справах цієї категорії, який виконала В.В. Жидецька. Серед іншого, вчена звернула увагу на справу № 2а-14955/09/2670, у якій касаційний суд визначив, що у матеріалах справи відсутнє судове рішення, яким би було зобов'язано відповідачів опублікувати оголошення, що залишилось поза увагою судів попередніх інстанцій та являє собою порушення процесуального права, яке унеможливило встановлення фактичних обставин, що мають значення для правильного вирішення справи [2, с. 103].

Також у контексті оголошення про оскарження нормативно-правового акта слід приєднатись до критичних зауважень щодо необхідності врегулювання його правових наслідків для осіб, які, поруч із позивачем, вважають, що оскаржуваний нормативно-правовий акт порушує також і їх права чи інтереси, може взяти участь у справі. За справедливим твердженням Є.В. Лазнюк, процесуальний статус таких осіб законом не визначений. Прогалиною є також невизначеність строку, упродовж якого такі особи повинні звернутися до суду. Оскільки цей строк не встановлено, слід керуватися загальними правилами щодо участі третіх осіб у справі. На переконання автора думку, невизначеність такого строку може спричинити затягування розгляду справи [3, с. 178].

Висновки з дослідження. У справах щодо оскарження нормативно-правового акта за наявності очевидних ознак його протиправності та порушення прав, свобод або інтересів особи, яка звернулася до суду з позовом щодо такого акта, її цей позов може бути забезпечений шляхом зупинення дії відповідного нормативно-правового акта. Це допускається у виключних випадках, коли на основі наявних у справі доказів суд дійде переконання, що оскаржуваний акт явно суперечить критеріям його правомірності, встановленим законодавством про адміністративне судочинство. Разом з тим, не може йти мова про виключний випадок для зупинення дії нормативно-правового акта, коли норми матеріального права встановлюють альтернативний порядок реалізації прав, які зачіпає оскаржуваний нормативно-правовий акт (зокрема, за можливості діяти на підставі нормативних актів вищої юридичної сили). Також, під час вирішення питання про зупинення дії нормативно-правового акта суд має дотримуватись меж судового втручання у діяльність їх видавників та повагою до їх дискреційних повноважень, насамперед тих, що лежать у площині їх виключних владних управлінських функцій, особливо тих, яким властивий політичний та спеціалізований характер.

Строк для реалізації суб'єктивного права на звернення до адміністративного суду за захистом від протиправного нормативно-правового акта через триваючий характер порушення не обмежується загальним строком звернення до адміністративного суду за умови перебування позивача у правовідносинах, які регулюються нормативно-правовим актом. Водночас, для стимулювання позивачів до добросовісного користування їх правом на позов та процесуальними правами мають встановлюватись дата, коли саме позивач дізнався або мав дізнатись про порушення його прав та законних інтересів. Припинення участі особи у суспільних відносинах, учасникам яких відповідний нормативно-правовий акт встановлює права та обов'язки, так само як й припинення дії самого нормативно-правового акта є початковою точкою обрахування строку для його судового оскарження.

Важливою процесуальною особливістю процедури судового оскарження нормативно-правових актів є встановлена законом необхідність сповіщення заінтересованих осіб про початок цієї процедури забезпечується шляхом публікації спеціального оголошення видавником оскаржуваного нормативно-правового акта. Можемо констатувати наявність у законодавчих положеннях критичних прогалин, що породжують невизначеність щодо значення опублікованого оголошення про оскарження нормативно-правового акта для обрахування строків звернення до адміністративного суду для інших адресатів відповідного нормативно-правового акта, а також щодо процесуального статусу тих з них, які виявили намір долучитись до розгляду справи про його протиправність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баран С.І. Оскарження нормативно-правових актів місцевої ради: аналіз судової практики. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. № 8. DOI: 10.54929/2786-5746-2023-8-01-10.
2. Жидецька В.В. Проблемні питання в оскарженні нормативно-правових актів. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 99–106. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/ Chkup_2014_4_24.
3. Лазнюк Є.В. Провадження в адміністративних справах щодо оскарження нормативно-правових актів: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Дніпро, 2017. 20 с.
4. Плотнікова М.В. Деякі питання оскарження нормативно-правових актів НБУ. *Роль і місце адміністративної юстиції в умовах проведення конституційної реформи*: тези доповідей науково-практичного круглого столу 23 жовтня 2015 р. / за ред. М.І. Смоковича, А.О. Монаєнка, В.В. Городовенка, О.В. Прудивуса, В.Я. Настюка та ін. Запоріжжя: КПУ, 2015. С. 157–161.
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. Дата оновлення: 4 листопада 2023 року. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/ show/2747-15/conv#n11557.
6. Постанова Верховного Суду від 11 червня 2020 року у справі № 826/4747/13-а про визнання протиправним та скасування податкового повідомлення-рішення. URL: https://reyestr. court.gov.ua/Review/89757266.
7. Постанова Верховного Суду від 13 березня 2020 року у справі № 1740/2484/18 про визнання протиправним та скасування рішення. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/88187402.
8. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 25 грудня 2013 року № 1770/12/13-13 щодо застосування заходів забезпечення позову в разі оскарження платниками податків підзаконних нормативно-правових актів Міністерства фінансів України або Міністерства доходів і зборів України. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/card/ v1770760-13.
9. Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 року у справі № 826/14951/18 про забезпечення позову. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/80606679.
10. Постанова Верховного Суду від 20 травня 2022 року у справі № 160/9717/21 про визнання протиправним та скасування розпорядження. URL: https://reyestr.court. gov.ua/ Review/111692059.
11. Постанова Верховного Суду від 13 березня 2020 року у справі № 826/27282/15 про визнання протиправним та скасування рішення, зобов`язання вчинити дії. URL: https://reyestr. court.gov.ua/Review/88187372.
12. Постанова Верховного Суду від 13 березня 2019 року у справі № 712/8985/17 про визнання нечинним рішення про встановлення місцевих податків. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/80457637.
13. Постанова Верховного Суду від 17 грудня 2020 року у справі № 826/11039/16 про визнання незаконними та нечинними розпоряджень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/93630532.

УДК 342.6.
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.22

ДУАЛІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР КОМПЕТЕНЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ: ЩОДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Журавель Т.С.,
суддя Сєвєродонецького міського суду Луганської обл.,
відряджена до Дніпропетровського районного суду
ORCID: 0000-0002-0318-017X
e-mail: tz2143dnm@gmail.com

Журавель Т.С. Дуалістичний характер компетенції військово-цивільних адміністрацій: щодо постановки проблеми.

У статті висвітлено дискусійні питання дуалізму виконавчої влади в Україні та виокремлено проблеми дуалістичного характеру компетенції військово-цивільних адміністрацій. Зазначено, що з часу проголошення незалежності України і до нині навколо проблем організації виконавчої влади відбуваються політичні та правові дискусії. Наголошено, що витоки проблеми дуалізму виконавчої влади варто шукати з часу формування системи органів державної влади в Україні в 90-х роках XX ст. У вказаний період відбувалася як досить складна політична боротьба, так і пошук найбільш оптимальної моделі побудови системи органів державної влади, що, безумовно, позначалося на побудові вертикалі виконавчої влади, породжувало низку проблем, пов'язаних із дуалізмом влади. Наголошено, що проблеми дуалізму у сфері вищих органів влади породжували такі ж проблеми і у системі органів виконавчої влади та їх взаємовідносин із іншими видами публічної влади, зокрема з органами місцевого самоврядування. Проаналізовано та узагальнено проблеми у сфері взаємовідносин між місцевими органами публічної влади (місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування) та визначено наступні: концептуальні проблеми розмежування повноважень між окремими органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, правові проблеми розмежування повноважень між окремими органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування; проблеми інституціонального характеру. Наголошено, що дуалізм простежувався й в ході функціонування військово-цивільних адміністрацій, хоча у даному випадку він мав дещо інший характер, що пов'язано із особливим правовим статусом останніх. Визначено особливості такого дуалізму. Наголошено на необхідності удосконалення правової бази функціонування військово-цивільних адміністрацій, проведення інституційних змін (пошук моделі, структури тощо), організації роботи, застосування нових форм і методів управління, проведенні подальших наукових досліджень.

Ключові слова: орган публічної влади, орган виконавчої влади, публічна адміністрація, дуалізм виконавчої влади, військово-цивільна адміністрація, компетенція військово-цивільної адміністрації

Zhuravel T. The Dualistic Nature of the Competence of Civil-Military Administrations: On the Formulation of the Problem.

The article highlights the controversial issues of executive branch dualism in Ukraine and highlights the problems of the dualistic nature of the competence of civil-military administrations. It is noted that since the proclamation of Ukraine's independence and up to now, political and legal discussions have been taking place around the problems of executive power organization. It is emphasized that the origins of the problem of executive dualism should be sought from the formation of the system of public authorities in Ukraine in the 90s of the twentieth century. During this period, there was a rather complicated political struggle and a search for the most optimal model of building a system of state authorities, which certainly affected the construction of the executive branch, and gave rise to a number of problems related to the dualism of power. The author emphasizes that the problems of dualism in the sphere of higher authorities

have caused the same problems in the system of executive authorities and their relations with other types of public authorities, in particular, with local self-government bodies. The author analyzes and summarizes the problems in the field of relations between local public authorities (local executive authorities and local self-government bodies) and identifies the following: conceptual problems of delimitation of powers between certain executive authorities and local self-government bodies, legal problems of delimitation of powers between certain executive authorities and local self-government bodies; institutional problems. It is emphasized that dualism was also observed in the course of functioning of civil-military administrations, although in this case it was of a slightly different nature, which is due to the special legal status of the latter. The author identifies the peculiarities of such dualism. The author emphasizes the need to improve the legal framework for the functioning of civil-military administrations, to carry out institutional changes (search for a model, structure, etc.), to organize work, to apply new forms and methods of management, and to conduct further scientific research.

Key words: public authority, executive authority, public administration, dualism of executive power, military-civilian administration, competence of military-civilian administration.

Постановка проблеми. Сучасна система влади та владних відносин в Україні є доволі складною та багатоаспектною. Суспільно-політичний, соціальний, економічний розвиток, зміна світоглядних орієнтирів соціуму суттєво впливають на процес владно-управлінської і державотворчої діяльності, часто засвідчуючи недостатність науково-теоретичних напрацювань та практичної роботи у вказаній сфері. Однією із таких проблем є дуалізм виконавчої влади в Україні, який простежується у всій ієрархії органів виконавчої влади. Зі створенням та функціонуванням військово-цивільних адміністрацій такий дуалізм простежувався і у їх компетенції. Хоча, безумовно, мав свої причини та особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки науковцями напрацьовано значний доробок щодо проблематики правового регулювання та функціонування органів публічної адміністрації в зоні військового конфлікту, історії існування адміністрацій військово-цивільного характеру на території України в історичній ретроспективі, вивчення досвіду зарубіжного досвіду тощо. Це наукові дослідження С. Кузніченка, А. Манжули, Д. Мулявки, М. Нагірного, Б. Нойбергера, А. Октисюка, П. Погиби, А. Полутова, О. Правоторової, Р. Раімова, І. Рущенко, М. Сіцінської, А. Сидоренка, О. Сікорського, В. Смолія, А. Сухорукової, І. Терлюка, Е. Тітко, М. Требіна, В. Філіпчука, В. Шандри, В. Шевченко, Є. Ярошенка та інших. З'явилися монографічні та дисертаційні роботи, низка наукових публікацій, у яких авторами проаналізовано, повноваження, компетенцію, функції військово-цивільних адмінімтрацій тощо. Разом із тим, проблематиці дуалізму їх компетенції не приділено достатньо уваги.

Метою статті є дослідження суті дуалізму виконавчої влади як в цілому, так і в межах функціонування військово-цивільних адміністрацій, причини та передумови його виникнення, можливі шляхи подолання низки проблем, які виникають у зв'язку із дуалізмом виконавчої влади, визначити особливості дуалістичного характеру компетенції військово-цивільних адміністрацій..

Виклад основного матеріалу. Саме поняття дуалізм (від латинського dualis – двоїстий) означає двоїстість, роздвоєність чогось [1]. Якщо говорити про державну владу, то дуалізм характерний для республік змішаного типу. У системі їх органів влади є всенародно обраний президент і відповідальний перед парламентом уряд. Виконавча влада, за наявності дуалізму, певною мірою поділяється між президентом і його адміністрацією з одного боку та прем'єр-міністром і урядом з іншого [2]. Такі тенденції є досить відчутними, а інколи й негативними, за умови належності президента і прем'єр-міністра до різних політичних сил.

Відповідно до теорії поділу державної влади визначення форми державного правління зумовлене обсягом володіння і використання повноважень виконавчої влади одним із вищих державних органів – президентом або урядом [3, с. 106]. Дублювання повноважень керівників вищих органів державної влади часто призводить до дисбалансу поділу влади, зосередження значного обсягу влади в руках глави держави, втрати відповідальності обох структур. Тому не випадково, що з часу проголошення незалежності України і до нині навколо проблем організації виконавчої влади відбуваються політичні і правові дискусії. Витоки проблеми дуалізму виконавчої влади можна простежити з часу формування системи органів державної влади в Україні в 90-х роках ХХ ст. Як відомо, із внесенням змін до Конституції УРСР 1978 року в Україні було введено посаду Президента України [4].

З цього часу Україна втратила риси парламентської республіки та набула рис республіки змішаного типу – парламентсько-президентської. 5 липня 1991 р. було прийнято Закон УРСР «Про Президента УРСР» (нині нечинний). Статус Президента відповідно у вказаному законі пройшов певну еволюцію від формулювання «найвища посадова особа» до остаточної редакції ст. 1 «найвища посадова особа Української держави і глава виконавчої влади» [5]. Те, що політична боротьба в Україні у зазначений період розгорнулася навколо тяжіння до президентської форми правління свідчить і Конституційний договір від 8 червня 1995 р. відповідно до ст. 19 якого Президент України визначався главою держави і главою державної виконавчої влади України [6].

З прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року було закріплено модель змішаної (президентсько-парламентської республіки). Відповідно Президента визначено главою держави, що дало підстави говорити про нього як про уособлення держави і державної влади в цілому, а не певної гілки. Відповідно до ст. 113 Конституції вищим органом виконавчої влади в Україні визначено Кабінет Міністрів України [7].

Модель побудови як вертикалі державної влади в цілому, так і її виконавчої гілки зокрема продовжилася і після прийняття Конституції України. Так, 8 грудня 2004 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України» відповідно до якого Україна стала парламентсько-президентською республікою. У 2010 р. Рішенням Конституційного Суду України вказаний закон було визнано неконституційним [8] і відповідно Україна повернулася до президентсько-парламентської республіки. І лише у 2014 р. форму правління в Україні було повернуто до парламентсько-президентської республіки. Минаючи детальний аналіз політичної боротьби в Україні щодо прерогативи повноважень Президента та Верховної Ради щодо виконавчої влади, можемо відзначити, що це був досить складний шлях як політичної боротьби, так і пошуку найбільш оптимальної моделі побудови системи органів державної влади. І безумовно, це позначалося і на побудові вертикалі виконавчої влади і породжувало низку проблем, пов'язаних із дуалізмом влади.

За чинною Конституцією України (ст. 102) Президент України є главою держави і виступає від імені держави. Президент України здійснює державну владу як глава держави, домінуючи над законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади; визначає внутрішню і зовнішню політику відповідно до Конституції та законів; не входить організаційно в систему будь-якої гілки державної влади [7]. Разом із тим, питома вага повноважень Президента сконцентрована навколо виконавчої влади.

Д. Іманбердієв, аналізуючи їх характер, відносить Президента до «особливих суб'єктів» виконавчої влади [9]. У сфері виконавчої влади Президент має широкі повноваження, що поширюються на значну сферу державного управління. Відповідно до Конституції (ст. 102–112) він визначає внутрішню і зовнішню політику, створює органи виконавчої влади, визначає зміст і найважливіші напрями їх діяльності тощо [7].

Проблема місця Президента України в системі органів державної влади залишається і нині дискусійною. Так, він є главою держави, гарантом усіх конституційних інститутів. Як уже зазначалося, Президент, як глава держави, має повноваження виконавчої влади, але не входить у систему її органів, він наділений особливою формою влади – президентською. Але окремі науковці, зокрема і Д. Іманбердієв, відзначають, що де-факто Президент сконцентровує у своїх руках більше виконавчих повноважень, ніж прем'єр-міністр, наголошуючи на тому, що у цьому також може критися проблема дуалізму виконавчої влади [9, с. 52].

Проблеми дуалізму у сфері вищих органів влади породжують такі ж проблеми і у системі органів виконавчої влади та їх взаємовідносин із іншими видами публічної влади, зокрема з органами місцевого самоврядування. Органи виконавчої влади займають особливе місце в системі державної влади. Орган виконавчої влади – це організація, яка, будучи частиною державного апарату, має свою структуру, компетенцію, адміністративно-територіальний масштаб діяльності тощо. Вони утворені відповідно до законодавства, наділені правом виступати за дорученням держави, покликані в порядку виконавчої і розпорядчої діяльності здійснювати повсякденне керівництво господарською, соціально-культурною, адміністративно-політичною сферами, займатися міжгалузевим управлінням.

На думку дослідників, проблема такого дуалізму пов'язана із тим, що вітчизняна модель місцевого самоврядування на законодавчому рівні поєднує обидві концепції місцевого самоврядування – громадівську та державницьку. Хоча їх ідеї є часто діаметрально протилежними і на-

віть взаємовиключними. Дослідниками неодноразово зазначалося, що проблеми розмежування повноважень та взаємодії між органами місцевого самоврядування та місцевими органами влади існують із часу створення української моделі місцевої влади у 1992 р., коли відбулося так зване роздержавлення місцевих рад. [10, с. 153].

Аналізуючи причини вище вказаних проблем, І. Голосніченко наголошує, що вони виникають тому, що вказані органи часто вступають у конфлікти між собою через різне розуміння межі здійснення ними функцій та повноважень [11, с. 67]. В. Яцуба, В. Яцюк та інші науковці, аналізуючи вказану проблематику, також наголошують на наявності дублювання певних повноважень вказаних органів, тобто проблемі дуалізму уже на рівні місцевих органів влади [12, с. 28].

Тому незважаючи на те, що в державі було здійснено успішні реформи у сфері місцевого самоврядування, децентралізації влади низка проблем, пов'язаних зі здійсненням територіальними громадами права на вирішення питань місцевого значення залишаються у повній мірі невирішеними. Одна із них – це організація взаємовідносин між органами самоврядування та місцевими державними адміністраціями. Науковці зазначають, що однією із проблем, що породжує у тому числі й дуалізм виконавчої влади на місцях, є нечіткий розподіл компетенції органів місцевого управління та місцевого самоврядування на різних рівнях адміністративно-територіального поділу. Тобто між районними та обласними радами; між районними та обласними державними адміністраціями; між місцевими радами у разі входження адміністративно-територіальних одиниць одного рівня одна до одної [13, с. 16].

Аналіз праць науковців дав можливість окрім вищевказаних, виокремити ще низку проблем у сфері взаємовідносин між місцевими органами публічної влади (місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Це, зокрема: 1) концептуальні проблеми розмежування повноважень між окремими органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування 2) адміністративно-правові проблеми розмежування повноважень між окремими органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування; 3) проблеми інституціонального характеру.

Як бачимо, протягом усього періоду незалежності в Україні відбувається пошук досконалої моделі побудови системи органів публічної влади. Проблема її дуалізму залишається однією із ключових. Тому не випадково, що дуалізм простежується й в ході функціонування військово-цивільних адміністрацій, хоча у даному випадку він має дещо інший характер, що пов'язано із особливим правовим статусом останніх.

Аналізуючи дуалістичний характер компетенції військово-цивільних адміністрацій, В. Шевченко у дисертаційній роботі зазначила, що його специфічні риси пов'язані із особливим адміністративно-правовим статусом останніх. На думку авторки дослідження, дуалістичний характер компетенції військово-цивільних адміністрацій полягає у тому, що їх компетенція включає повноваження місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування з одного боку, а з іншого – правоохоронних органів у сфері забезпечення публічного порядку та безпеки [14, с. 7]. Погоджуємося із таким підходом, так вважаємо, що компетенцію військово-цивільних адміністрацій варто характеризувати саме із таких позицій.

У загальному значенні компетенцію визначають як сукупність встановлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав і обов'язків, повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу або посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організовувати та контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи відповідальності тощо [15, с. 72]. Виходячи із цього, компетенцію органу публічної влади можна визначити як закріплену законом (або іншим нормативним актом) сукупність владних повноважень (прав і обов'язків), юридичної відповідальності і предмета відання (предмет діяльності, функціональне призначення). Поняття «повноваження» – це невід'ємна властивість, базова складова поняття «компетенція». Як уже зазначалося у попередніх розділах роботи, повноваження військово-цивільних адміністрацій – це сукупність юридично закріплених за цими державними органами та їх посадовими особами прав та обов'язків.

Отже, аналізуючи дуалістичний характер компетенції військово-цивільних адміністрацій, варто зупинитися на характеристиці її окремих владних повноважень, предметів відання тощо. Повноваження військово-цивільних адміністрацій передбачені ст. 4 профільного закону. Аналіз вказаної статті дає підстави зробити висновок про характер спрямування повноважень. З одного боку вони спрямовані на врегулювання питань, що виникають в діяльності місцевої громади в мирний

час, а з іншого – на вирішення завдань, наближених до воєнного стану держави, пов'язаних із забезпеченням публічного порядку та державної безпеки.

На час функціонування військово-цивільні адміністрації в більшості структурно складалися із таких підрозділів: 1. Структурні підрозділи (несамостійні): відділ з питань розвитку територій, відділ бухгалтерського обліку і звітності, управління з питань персоналу, організаційної роботи, документообігу та контролю, відділ з питань правової роботи, сектор з питань реєстрації місця проживання фізичних осіб, архівний сектор, відділ економічного розвитку та інфраструктури, відділ з питань надання адміністративних послуг, відділ з питань державної реєстрації, відділ з питань оборонної, мобілізаційної роботи, цивільного захисту та взаємодії з правоохоронними органами, сектор військового обліку; 2. Самостійні структурні підрозділи військово-цивільної адміністрації: служба у справах дітей, управління містобудування, архітектури та житлово-комунального господарства, фінансове управління, відділ освіти, культури, молоді та спорту, управління соціального захисту населення.

Як бачимо, така структура, з одного боку, дозволяє виконувати низку завдань, покладених на такі органи відповідно до чинного законодавства в умовах, що склалися на відповідних територіях, з іншого, наявність певних відділів чи секторів підтверджує дуалістичний характер компетенції.

Відповідно до п. 15 ст. 4 Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» військово-цивільні адміністрації здійснюють управління закладами освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, оздоровчими закладами.., організацію їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення. Відповідно до п. 1 ст. 4 Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» військово-цивільні адміністрації здійснювали підготовку, затвердження та реалізацію програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування. [16].

В період їх функціонування важливу увагу приділялося розвитку інформаційного простору, забезпеченню доступу до неупереджених джерел інформації (функціонування офіційних веб-сайтів, на яких систематично висвітлювалася інформація щодо їх діяльності, важливих подій в громаді, зміни в законодавстві, оголошення тощо.

Значна увага також приділялася реалізації програм, спрямованих на розвиток громадянського суспільства: залучення мешканців до процесу розроблення проєктів рішень та їх прийняття щодо вирішення питань розвитку громади та контролю за їх виконання, сприяння соціальної згуртованості громади та співпраці з інститутами громадського суспільства щодо вирішення питань місцевого значення тощо. Як бачимо, здійснюючи визначені законом повноваження, військово-цивільні адміністрації виконували функції, притаманні місцевим державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування. На зміст роботи, види заходів, форми і методи, напрямки реалізації повноважень, безумовно, впливала ситуація, пов'язана із прилеглістю до бойових дій.

Що стосується дуалістичного характеру компетенції, пов'язаної із сферою повноважень правоохоронних органів у сфері забезпечення публічного порядку та безпеки, то варто відзначити, що така робота була спрямована на забезпечення захисту прав і свобод громадян, законності та правопорядку.

Робота військово-цивільних адміністрацій здійснювалась також за такими напрямками: захист соціальних прав громадян; захист майна всіх форм власності від злочинних посягань; здійснення заходів щодо посилення законності і правопорядку, боротьби зі злочинністю, у тому числі з економічною; створення обстановки відкритості, гласності, прозорості у роботі поліції; попередження бродяжництва, правопорушень та злочинів серед неповнолітніх тощо. Також реалізовуючи компетенцію у вказаній сфері, військово-цивільні адміністрації здійснювали заходи, спрямовані на забезпечення комендантського часу; наявності у громадян відповідних посвідчуючих та дозвільних документів; організації перевірки документів, що посвідчують особу; здійснення заборонних заходів щодо руху громадян та транспортних засобів у певний час та на певній території; організації контролю за роботою підприємств телекомунікацій; встановлення обмежень щодо торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними та отруйними речовинами, алкогольними напоями; встановлення порядку використання сховищ, споруд та інших об'єктів для захисту населення, а також для задоволення потреб безпеки; організації евакуації населення з місць і районів, небезпечних для проживання тощо.

Окрім того, підзаконними актами Збройних Сил України (наказ від 02.04.2019 № 131) передбачено низку напрямків військово-цивільного співробітництва, які реалізовують військово-цивільні

адміністрації: забезпечення підтримки дій військ; забезпечення цивільно-військової взаємодії; забезпечення підтримки цивільного середовища, що передбачають широкий спектр певних заходів [17].

Висновки. Як бачимо, військово-цивільні адміністрації поєднують у своїй діяльності повноваження органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та правоохоронних органів, що стосується питань забезпечення та охорони правопорядку на ввірених територіях. Виходячи із цього, військово-цивільні адміністрації мають складну організаційну структуру, відрізняються від місцевих державних адміністрацій більш широким спектром повноважень і сфер відання. Це, перш за все, стосується цивільно-військового співробітництва в умовах реальних бойових дій. Нині як у наукових, так і політичних продовжується дискусія з приводу моделі функціонування таких органів, їх компетенції, повноважень тощо. Учасники дискусій приходять до спільної думки щодо необхідності удосконалення правової бази, проведення інституційних змін (пошук моделі, структури тощо), організації роботи, застосування нових форм і методів, що, безумовно, потребує подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дуалізм. Словник іншомовних слів. URL: https://www.jnsm.com.ua/ cgibin/u/book/sis.pl?Qry.
2. Енциклопедія державного управління: у 8 т. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. К.: НАДУ, 2011. Т. 1: 2011. 748 с. URL: https://ipa.karazin.ua/wp-content/uploads/ 2021/02/tom1_1.pdf.
3. Авер'янов В. Дуалізм виконавчої влади у світлі конституційного удосконалення форми державного правління в Україні. *Вісник Конституційного суду України.* 2010. № 3. С. 106–115.
4. Конституція (Основний Закон) УРСР, прийнята 20 квітня 1978 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text.
5. Про Президента УРСР. Закон УРСР від 5 липня 1991 року № 1295-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12#Text.
6. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні… від 8 червня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-.
8. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. Рішення від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/v020p710-10#Text.
9. Іманбердієв Д.Ч. Дуалізм виконавчої влади в Україні: природа та шляхи його подолання. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. Серія: Політичні науки. 2015. № 4. С. 47–54.
10. Сисоєва В.Г. Актуальні питання взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій. *Наукові записки. Серія «Культура і соціальні комунікації»*. 2012. Вип. 3. С. 151–158.
11. Голосніченко І.П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття). К., 1998. 98 с.
12. Адміністративно-територіальний устрій України. Шляхи реформування: монографія. Яцуба В.Г., Яцюк В.А., Матвіїшин О.Я та ін. К.: Геопринт, 2007. 366 с.
13. Макаров Г.В., Держалюк О.М., Каплан Ю.Б. Взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування у межах нової системи територіальної організації влади в Україні. К., 2011. 54 с.
14. Шевченко В.Й. Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07. Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2019. 215 с.
15. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напряму «Юридичні науки». К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.

16. Про військово-цивільні адміністрації. Закон України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text.
17. Про затвердження Тимчасової настанови з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України. Наказ НГШ Збройних Сил України від 02.04.2019 № 131. URL: ttps://sprotyvg7. com.ua/wp-content/uploads/2022/04.

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.23

СУБ'ЄКТИ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ПОВНОВАЖЕННЯ: ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Ільченко М.Г.,
аспірант кафедри публічного та міжнародного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-9457-3902

Ільченко М.Г. Суб'єкти фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні та їх повноваження: фінансово-правовий аспект.

Доведено актуальність дослідження суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні та їх повноважень. На основі аналізу наукових напрацювань з окресленої проблематики обґрунтовано відсутність системних наукових напрацювань, присвячених окресленої проблематиці.

Мета статті полягає в обґрунтуванні пропозицій щодо уточнення суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні та їх повноважень.

Уточнено класифікацію суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти. За першим критерієм «рівень фінансового моніторингу» виокремлено суб'єктів загального моніторингу (Державна служба фінансового моніторингу України, Міністерство цифрової трансформації, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку) та внутрішнього моніторингу (банки, страхові та інші фінансові установи, біржі та інші учасники ринку віртуальних активів, фізичні особи).

За другим критерієм «час проведення» фінансовий моніторинг обігу криптовалюти поділено на попередній, поточний та наступний і відповідно виокремлено суб'єктів зазначених видів фінансового моніторингу.

За результатами дослідження запропоновано внесеними змінами до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» передбачити норми про розподіл суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти не за видами віртуальних активів, а за рівнями такого моніторингу (загальний, внутрішній), а також залежно від часу його проведення (попередній, поточний, наступний). При удосконаленні цього Закону доцільно: визначити механізм проведення фінансового моніторингу обігу криптовалюти, який має охоплювати всю сукупність визначених видів віртуальних активів; конкретизувати повноваження суб'єктів кожного виду фінансового моніторингу.

Зроблено висновок, що до суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні з урахуванням новел законодавства та власних пропозицій доцільно віднести окремий склад таких суб'єктів, що й складає наукову новизну даного дослідження. При цьому в якості напряму подальших досліджень необхідно зазначити розробку моделі здійснення фінансового моніторингу обігу криптовалюти з урахуванням важливих напрацювань європейського досвіду в даному контексті.

Ключові слова: криптовалюта, віртуальні активи, фінансово-правове регулювання обігу криптовалюти, фінансовий моніторинг, фінансовий моніторинг обігу криптовалюти.

Ilchenko M.G. Subjects of financial monitoring of cryptocurrency circulation in Ukraine and their powers: financial and legal aspect.

The article proves the relevance of studying the subjects of financial monitoring of cryptocurrency circulation in Ukraine and their powers. Based on the analysis of scientific developments on the outlined issues, the author substantiates the absence of systematic scientific developments on the outlined issues.

The purpose of the article is to substantiate proposals for clarifying the subjects of financial monitoring of cryptocurrency circulation in Ukraine and their powers.

The author clarifies the classification of subjects of financial monitoring of cryptocurrency circulation. According to the first criterion, «level of financial monitoring», the law distinguishes between subjects of general monitoring (the State Financial Monitoring Service of Ukraine, the Ministry of Digital Transformation, the National Bank of Ukraine, the National Securities and Stock Market Commission) and internal monitoring (banks, insurance and other financial institutions, exchanges and other participants in the virtual asset market, and individuals).

According to the second criterion, «time of conduct», financial monitoring of cryptocurrency circulation is divided into preliminary, current and subsequent, and the subjects of these types of financial monitoring are identified accordingly.

Based on the results of the study, the author suggests that the Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction to Legalisation (Laundering) of Proceeds of Crime, Terrorist Financing and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction» should be amended to provide for the division of subjects of financial monitoring of cryptocurrency circulation not by types of virtual assets, but by levels of such monitoring (general, internal), and also depending on the time of its conduct (preliminary, current, subsequent). When improving this Law, it is advisable to: define the mechanism for financial monitoring of cryptocurrency circulation, which should cover the entirety of the specified types of virtual assets; specify the powers of the subjects of each type of financial monitoring.

The author concludes that, taking into account the novelties of legislation and the author's own proposals, it is advisable to include a separate set of such entities as subjects of financial monitoring of cryptocurrency circulation in Ukraine, which is the scientific novelty of this study. At the same time, as a direction for further research, it is necessary to note the development of a model for financial monitoring of cryptocurrency circulation, taking into account important developments of the European experience in this context.

Key words: cryptocurrency, virtual assets, regulation of the virtual assets market, financial monitoring, financial monitoring of cryptocurrency circulation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема забезпечення належного стану регулювання обігу криптовалюти в Україні є актуальною в умовах сьогодення. Це пов'язано, перш за все, із популяризацією криптовалюти та зростаючою тенденцією її використання в якості платіжного засобу. Так, відповідно до даних Global Cryptocurrency Adoption Index [1] Україна увійшла до п'ятірки країн за транзакціями, що здійснені з використанням криптовалюти. Поряд із цим, законодавство з питань регулювання правовідносин з обігу криптовалюти взагалі та їх суб'єктного складу зокрема, знаходиться на етапі становлення, а отже наукові дослідження у цій сфері є доречними. З урахуванням зазначеного напрям даного наукового дослідження є актуальним та своєчасним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових джерел із окресленого питання показав, що на сьогодні учені звертають увагу на окремі аспекти даної проблематики.

Так, Добровольська В.В. [2] розглядає суб'єктів контролю за обігом криптовалюти в Україні, проте коло таких суб'єктів обмежує лише Національним банком України та Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, залишаючи поза увагою суб'єктний склад фінансового моніторингу у аналізованій сфері. Овчаренко А. [3] детально аналізує законодавче підґрунтя обігу криптовалюти в Україні, узагальнюючи при цьому й суб'єктів регулювання такого обігу. Поряд із цим, у роботі також відсутні суб'єкти фінансового моніторингу.

Окремі аспекти зазначеної проблематики досліджувала Уткіна М.С. [4]. Учена підкреслює, що операції з віртуальними фінансовими активами безпосередньо підпадають під дію законодавства України про фінансові послуги. З огляду на це, на обіг криптовалюти розповсюджується той суб'єктний склад фінансового моніторингу, що й на інші об'єкти ринку фінансових послуг.

Доречною слід визнати думку [5], що в умовах сьогодення актуальним виступає питання забезпечення ефективності взаємодії суб'єктів фінансового моніторингу, розробка прозорих критеріїв ідентифікації операцій із віртуальними активами, що підлягають фінансовому моніторингу, та механізми передачі інформації про такі операції. Однією з умов удосконалення механізму регулювання та нагляду за суб'єктами первинного фінансового моніторингу є розробка цими суб'єктами методичних рекомендацій із питань запобігання та протидії легалізації незаконних доходів і

фінансуванню тероризму та надання відповідної інформації суб'єктам первинного фінансового моніторингу, іншим зацікавленим особам.

На деякі питання здійснення фінансового моніторингу обігу криптовалюти звернули увагу Логойда В.М. [6], Бондаренко О.В. [7, 8]. Так, Логойда В.М. саме суб'єктів фінансового моніторингу визначає в якості головної запоруки ефективності й результативності фінансового моніторингу. Натомість Бондаренко О.В. дослідив питання адміністративно-правового регулювання обігу віртуальних активів [7] і окремо – суб'єктний склад у сфері забезпечення обігу віртуальних активів [8].

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Отже, можна констатувати відсутність системних наукових напрацювань, присвячених окресленій проблематиці. Із урахуванням зазначеного, метою даної статті є шляхом аналізу законодавства, стандартів ЄС, наукових джерел визначити суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні та їх повноваження, обґрунтувати пропозицій щодо внесення змін до законодавства із цих питань.

Результати дослідження. Перш за все, доцільно підкреслити, що вагомим кроком у контексті регулювання обігу криптовалюти в Україні є прийняття Закону України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 р. № 2074-IX (далі – Закон № 2074-IX). Проте, набуття чинності даного акту залежить від ухвалення змін до Податкового кодексу України. Водночас, наявний проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування обороту віртуальних активів в Україні» знаходиться на опрацюванні. Однак у ньому належним чином не визначено систему суб'єктів фінансового моніторингу. Тому доречно розглянути це питання, надавши власні пропозиції щодо системи суб'єктів фінансового моніторингу обігу операцій з криптовалютою та їх повноважень.

Перш за все, акцентуємо увагу на тому, що систему суб'єктів фінансового моніторингу визначено у ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 р. № 361-IX (далі – Закон № 361-IX). Їх система є різною залежно від рівня фінансового моніторингу (державний чи первинний).

Так, суб'єктами державного фінансового моніторингу є:

1) Національний банк України (далі – НБУ);
2) Міністерство фінансів України;
3) Міністерство юстиції України;
4) Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР);
5) Міністерство цифрової трансформації України;
6) Державна служба фінансового моніторингу України (далі – Держфінмоніторинг) [9, ст. 6].

Пропонуємо також до зазначених суб'єктів віднести Кабінет Міністрів України та Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

Їх повноваження відображено у табл. 1.

Таблиця 1.

Суб'єкти державного фінансового моніторингу та їх повноваження

Суб'єкт	Повноваження
Кабінет Міністрів України	Забезпечує здійснення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики), в тому числі й щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (далі – запобігання та протидія; здійснює державне регулювання і нагляд у цій сфері щодо окремих суб'єктів первинного фінансового моніторингу [9, ст. 8]
Міністерство фінансів України	здійснює державне регулювання і нагляд у сфері запобігання та протидії щодо: суб'єктів аудиторської діяльності; бухгалтерів; окремих суб'єктів господарювання [9, ст. 8]
Державна служба фінансового моніторингу України	реалізація державної політики у сфері запобігання та протидії; збирання, оброблення та проведення аналізу інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу; забезпечення функціонування та розвитку єдиної інформаційної системи у цій сфері [13]

НБУ	здійснює державне регулювання і нагляд у сфері запобігання та протидії щодо: банків і філій іноземних банків; страховиків (перестраховиків), страхових (перестрахових) брокерів, кредитних спілок, ломбардів, інших фінансових установ; інших суб'єктів, які надають фінансові, платіжні та інші послуги [9, ст. 8]
НКЦПФР	здійснює державне регулювання і нагляд у сфері запобігання та протидія щодо: товарних та інших бірж; установ накопичувального пенсійного забезпечення; управителів фондів фінансування будівництва/фондів операцій з нерухомістю; професійних учасників фондового ринку [9, ст. 8]
Міністерство юстиції України	здійснює державне регулювання і нагляд у сфері запобігання та протидія щодо: адвокатських бюро, адвокатських об'єднань та адвокатів, які здійснюють адвокатську діяльність індивідуально; нотаріусів; окремих суб'єктів господарювання [9, ст. 8]
Міністерство цифрової трансформації	здійснює державне регулювання і нагляд у сфері запобігання та протидія щодо постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних [9, ст. 8]; реалізує контрольно-наглядові повноваження щодо віртуальних активів, які забезпечені валютними цінностями (ст. 16 Закону України «Про віртуальні активи» [10, ст. 16]
Фонд гарантування вкладів фізичних осіб	Здійснює нагляд у сфері запобігання та протидії щодо банків, віднесених до категорії неплатоспроможних [9, ст. 8]
Держфінмоніторинг	реалізація державної політики у сфері запобігання та протидії; збирання, оброблення та проведення аналізу інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу; забезпечення функціонування та розвитку єдиної інформаційної системи у цій сфері [11]

Натомість суб'єктами первинного фінансового моніторингу виступають: банки, інші фінансові установи (страховики (перестраховики), страхові (перестрахові) брокери, кредитні спілки, ломбарди); оператори платіжних систем; товарні та інші біржі, що проводять фінансові операції з товарами; професійні учасники фондового ринку; інші суб'єкти, які надають фінансові, платіжні та інші послуги (оператори поштового зв'язку, суб'єкти аудиторської діяльності; нотаріуси, суб'єкти господарювання, інші юридичні особи, визначені у ст. 6 Закону № 361-IX. Зазначимо, що окремим суб'єктом первинного моніторингу виступають постачальники послуг, пов'язаних із обігом віртуальних активів [9, пп. 8 п. 2 ст. 8].

Ці зміни були приведені у відповідність до вимог Директиви Європейського Союзу 2018/843. У зв'язку з цим у Законі № 361-IX було визначено, що постачальниками послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів» (далі – VASP) є будь-яка фізична чи юридична особа, яка провадить один (декілька) таких видів діяльності (операцій) для іншої фізичної (юридичної) особи або від імені: обмін віртуальних активів; переказ віртуальних активів; зберігання та (або) адміністрування віртуальних активів або інструментів, що дають змогу контролювати віртуальні активи; участь і надання фінансових послуг, пов'язаних із пропозицією емітента та (або) продажем віртуальних активів [9, п. 51 ст. 8].

Окремо розглянемо систему суб'єктів фінансового моніторингу у контексті обігу криптовалюти відповідно до Закону № 2074-IX, якими є:

НБУ – наділений контрольно-наглядовими повноваженнями щодо віртуальних активів, які забезпечені валютними цінностями [10, ст. 6];

НКЦПФР – спеціально уповноважений суб'єкт, який забезпечуватиме обіг віртуальних активів [10, ст. 16].

Повноваження зазначених суб'єктів розподілені за видом віртуальних активів. Якщо НБУ визначає порядок обігу на території України тих видів криптовалюти, які забезпечені валютними цінностями, то НКЦПФР є основним регулятором, який визначає порядок обігу усіх інших видів криптовалюти, видає ліцензії (дозволи), є суб'єктом державного фінансового моніторингу для VASP, тощо. Проте, як зазначалось вище, Закон № 2074-IX ще не набрав чинності, а тому НКЦПФР, на момент написання, ще не визначила окремі особливості власної діяльності в даному контексті.

Безперечно, що суб'єктом фінансового моніторингу у контексті обігу криптовалюти виступає Держфінмоніторинг. Окрім того, ним є також і Міністерство цифрової трансформації, котре має найближчим часом має розробити умови ліцензування для постачальників сервісів віртуальних активів і на основі законодавчих актів визначити алгоритми роботи бізнесу в Україні, що є голов-

ною умовою для реалізації норми щодо моніторингу віртуальних активів. Зазначених суб'єктів відносимо до органів загального фінансового моніторингу.

Натомість у аналізованій сфері основну діяльність, на нашу думку, мають здійснювати суб'єкти внутрішнього фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні. Їх діяльність полягає у зборі, аналізі та перевірці отриманої інформації щодо обігу криптовалюти постачальниками послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів. Серед них окремі повноваження мають виконувати VASP, фізичні особи. Вони поряд з іншими суб'єктами внутрішнього фінансового моніторингу повинні здійснювати оцінку ризиків, у тому числі притаманних їхній діяльності, документувати результати, підтримувати їх в актуальному стані, бути здатними продемонструвати своє розуміння ризиків.

Організаційна структура системи суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні нами представлена наступними чином:

1) рівень загального моніторингу: Держфінмоніторинг, Міністерство цифрової трансформації, НБУ, НКЦПФР;

2) рівень внутрішнього моніторингу: банки, страхові та інші фінансові установи, біржі та інші учасники ринку віртуальних активів, фізичні особи.

Із урахуванням зазначеного пропонуємо внесеними змінами до Закону № 2074-IX передбачити норми про: розподіл відповідно до визначених нами двох рівнів фінансового моніторингу обігу криптовалюти (загальний, внутрішній) суб'єктів такого моніторингу не за видами віртуальних активів, а за цими рівнями; механізм проведення фінансового моніторингу обігу криптовалюти, який має охоплювати всю сукупність визначених видів віртуальних активів. При цьому важливо конкретизувати і повноваження суб'єктів кожного рівня, в тому числі й під час взаємодії суб'єктів загального та внутрішнього фінансового моніторингу.

Також при удосконаленні Закону № 2074-IX вважаємо доцільним конкретизувати види фінансового моніторингу за критерієм «час проведення». За цим критерієм пропонуємо поділяти такий моніторинг на попередній, поточний та наступний і відповідно визначити повноваження суб'єктів зазначених видів фінансового моніторингу обігу криптовалюти.

Узагальнену систему суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти за окремими критеріями можна представити таким чином:

за рівнем такого фінансового моніторингу – суб'єкти загального та внутрішнього фінансового моніторингу обігу криптовалюти;

за часом проведення – суб'єкти, які здійснюють попередній, поточний та наступний фінансовий моніторинг обігу криптовалюти.

Разом з цим основні завдання суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні, на нашу думку, полягають у виявленні та реєстрації фінансових операцій, що відповідно до Закону № 361-IX підлягають фінансовому моніторингу, та ідентифікації осіб, які здійснюють такі фінансові операції. Тобто, головним питанням суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні під час його здійснення є первинне виявлення правопорушень під час операцій з віртуальними активами [12] та розроблення механізму щодо їх припинення.

Висновки Таким чином, можна констатувати, що система суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні з урахуванням новел законодавства та власних пропозицій охоплює: 1) за рівнем такого фінансового моніторингу: суб'єктів загального фінансового моніторингу (Держфінмоніторинг, Міністерство цифрової трансформації, НБУ, НКЦПФР); суб'єктів внутрішнього фінансового моніторингу (банки, страхові, інші фінансові установи, біржі та інші учасники ринку віртуальних активів, фізичні особи); 2) за часом проведення: суб'єкти, які здійснюють попередній, поточний та наступний фінансовий моніторинг. Визначена нами система суб'єктів фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні складає наукову новизну даного дослідження. В якості напряму подальших досліджень необхідно може стати розроблення моделі здійснення фінансового моніторингу обігу криптовалюти в Україні з урахуванням стандартів ЄС та зарубіжного досвіду в даному контексті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The 2021 Global Crypto Adoption Index: Worldwide Adoption Jumps Over 880% With P2P Platforms Driving Cryptocurrency Usage in Emerging Markets. 2021. Insights. URL: https://blog.chainalysis.com/reports/2021-globalcrypto-adoption-index.

2. Добровольська В.В. Державний контроль щодо застосування та обігу цифрових (віртуальних) активів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 2. С. 57–62. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2023/9.pdf.
3. Овчаренко А. Правове регулювання віртуальних активів та криптовалют в Україні: сучасний стан і перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 200–202.
4. Уткіна М.С. Фінансовий моніторинг операцій із віртуальними активами. *International scientific conference*. Riga, 2021. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/ index.php/bp/catalog/ download/197/5509/11551-1?inline=1.
5. Овчаренко А.С. Віртуальні активи як об'єкти фінансового моніторингу. Вісник Запорізького національного університету. *Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 98–103. URL: http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-3-2020/14.pdf.
6. Логойда В.М. Перспективи врегулювання правового статусу криптовалюти в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. № 63. С. 152–157. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/29.pdf.
7. Бондаренко О.В. Адміністративно-правове регулювання обігу віртуальних активів: дис… канд. юрид. наук: 12.00.07 / Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2023. 178 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/dis/05_2023/Bondarenko-1.pdf.
8. Бондаренко О.В. Спеціально уповноважені суб'єкти в сфері забезпечення обігу віртуальних активів. *Роль права та закону в громадянському суспільстві*: тези міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18-19 лютого 2022 р.). Харків, 2022. С. 53–56.
9. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/361-20#Text.
10. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX (не набрав чинності). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text.
11. Про затвердження Положення про Державну службу фінансового моніторингу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.2015 р. № 537. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-2015-%D0%BF#Text.
12. Латковська Т.А. Цифрова трансформація фінансового сектора України в умовах діджиталізації на рівні країн ЄС. Адміністративістика в умовах цифровізації: теорія, правове регулювання, практика: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 800 с.

УДК 342.744
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.24

ЗАГАЛЬНА СЕРЕДНЯ ОСВІТА В БОЛГАРІЇ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Ламза Д.В.,
аспірант кафедри публічного та європейського права
Київського міжнародного університету
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3049-2652
e-mail: lamzadv210@gmail.com

Ламза Д.В. Загальна середня освіта в Болгарії: адміністративно-правовий аспект.
У статті автор проводить аналіз системи загальної середньої освіти Республіки Болгарія з позиції адміністративного права, а також досліджує нормативне регулювання освіти в цій країні з метою виявлення характерних рис шкільної освіти, що визначають її ефективність та якість.

Базові права громадян Болгарії на освіту закладені у Конституції Республіки Болгарія. Освіта у Болгарії є національним пріоритетом, а тому освітня політика формується та реалізується за такими принципами: єдина державна освітня політика щодо забезпечення права на дошкільну та шкільну освіту; орієнтація на інтерес і мотивацію дитини та учня, на вікові та соціальні зміни в житті, а також на здатність застосовувати набуті компетенції на практиці.

Проаналізувавши базовий закон Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту», автор зазначає, що його доповнює значна кількість підзаконних актів, виданих у формі постанов Ради Міністрів, наказів Міністерства освіти і науки Республіки Болгарія та низки інших міністерств щодо навчальних програм спеціалізованої підготовки.

Особливу увагу у своєму дослідженні автор приділяє розподілу адміністративних повноважень у сфері освіти між Радою Міністрів, Міністерством освіти і науки Республіки Болгарія, регіональними управліннями освіти, органами місцевого самоврядування та безпосередньо навчальними закладами.

На думку автора, вартою подальшого вивчення є діяльність органів з розгляду і вирішення широкого кола питань на рівні школи: педагогічних рад, громадських рад, які утворюються у кожній школі, а також опікунських рад, що створюються з метою залучення додаткових фінансових і матеріальних ресурсів для підтримки діяльності школи та контролю за їх цільовим використанням.

На основі проведеного дослідження автор робить висновок, що публічне адміністрування освітою в Болгарії характеризується глибокою демократизацією та децентралізацією, а також розширенням автономії навчальних закладів. Хоча головним суб'єктом публічного адміністрування у сфері загальної середньої освіти у Болгарії є Міністерство науки і освіти, значну роль також відіграють регіональні управління освіти та органи місцевого самоврядування, де перші надають методичну підтримку закладам освіти, а другі здійснюють нагляд та контроль безпосередньо в закладах освіти.

Ключові слова: державне регулювання у сфері освіти, державні стандарти, доступна освіта, загальна середня освіта, заклади освіти, моніторинг освіти, якісна освіта.

Lamza D.V. General secondary education in Bulgaria: administrative law aspects.
In the article, the author analyses the system of general secondary education in the Republic of Bulgaria from the perspective of administrative law and also examines the regulatory framework for education in this country with a view to identifying the specific features of school education which determine its efficiency and quality.

The fundamental rights of Bulgarian citizens to education are enshrined in the Constitution of the Republic of Bulgaria. Education in Bulgaria is a national priority, and therefore educational policy is formed and implemented on the following principles: a unified state educational policy to ensure the

right to preschool and school education; focus on the interest and motivation of the child and pupil, on age and social changes in life, as well as on the ability to apply the acquired competences in practice.

Having analysed the fundamental law of the Republic of Bulgaria "On Preschool and School Education", the author notes that it is supplemented by a significant number of legal acts issued in the form of resolutions of the Council of Ministers, orders of the Ministry of Education and Science of the Republic of Bulgaria and a number of other ministries on specialised education programmes.

The author pays particular attention to the distribution of administrative powers in the field of education between the Council of Ministers, the Ministry of Education and Science of the Republic of Bulgaria, regional education departments, local self-government bodies and educational institutions.

In the author's opinion, the activities of bodies for consideration and addressing of a wide range of issues at the school level are worthy of further study: these are pedagogical councils, public councils established at each school, and boards of trustees established to attract additional financial and material resources to support school activities and control their intended use.

Based on the study, the author concludes that public administration of the general secondary education in Bulgaria is characterised by deep democratization and decentralization, as well as expansion of the autonomy given to schools. While the main subject of public administration in the field of general secondary education in Bulgaria is the Ministry of Science and Education, a significant role is also played by regional education departments and local governments, where the former provide methodological support to educational institutions, and the latter supervise and control directly the educational institutions.

Key words: state regulation in education, state standards, affordable education, general secondary education, educational institutions, education monitoring, quality education.

Постановка проблеми. Найважливішим чинником формування європейського цивілізованого суспільства та належного рівня життя його населення є людський капітал, фактор якості якого нерозривно пов'язаний з якістю освіти, яку отримує людина як базу для майбутнього, а саме: загальної середньої освіти.

Успішність системи загальної середньої освіти, як однієї із вагомих ланок системи освіти в цілому, залежить від ефективної державної політики у цій сфері та її спрямованості на надання якісної та доступної освіти для населення країни, отримання учнями належного рівня знань, вмінь та навичок, що стануть базою для їх подальшої життєдіяльності.

У Доповіді про людський розвиток ПРООН за 2021-2022 роки Болгарія займає 57 місце в світі серед 191 країни з показником Індексу освіти, скорегованого з врахуванням нерівності, в 0,721, відносячись до групи країн з високим рівнем людського розвитку [1].

Ключовою подією для суспільного життя Болгарії стало приєднання до Європейського Союзу 1 січня 2007 року, оскільки це відкрило нові можливості для співпраці в різних сферах, таких як економіка, культура та освіта.

Основи законодавства Болгарії про освіту закладені в Законі Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту», який регулює суспільні відносини, по'вязані із забезпеченням права на дошкільну та шкільну освіту, а також структуру, функції, організацію, управління та фінансування системи дошкільної та шкільної освіти [2]. Його доповнює значна кількість підзаконних актів, виданих у формі постанов Ради Міністрів, наказів Міністерства освіти і науки Республіки Болгарія, наприклад, щодо встановлення державних освітніх стандартів загальної середньої освіти, структур навчальних програм із загальноосвітніх предметів, структури річного тематичного плану та вимог до інтегративних і нових додаткових загальноосвітніх предметів в інноваційних школах, умов та порядку використання болгарської мови учнями, для яких болгарська мова не є рідною, вивчення болгарської мови за кордоном, встановлення державних стандартів закладів шкільної освіти, оцінювання результатів навчання учнів, статусу та підвищення кваліфікації вчителів, керівників закладів освіти та інших педагогічних працівників системи шкільної освіти тощо.

Стан опрацювання цієї проблематики. У межах дослідження загальної середньої освіти варто відзначити праці вчених, що досліджували загальні риси шкільної освіти у країнах-членах ЄС, а саме: І. Дремова, Ю. Хоббі, С. Сисоєва, Т. Кристопчук, О. Товканець тощо. У межах педагогічної науки у 1991 році А.А. Ходцева захистила дисертацію на тему «Диференційоване навчання в середній школі Болгарії на сучасному етапі» [3] та у 2010 році М. Тадеєва дослідила досвід шкільної іншомовної освіти в Болгарії [4].

Разом з тим, аналіз загальної середньої освіти в Болгарії з позиції адміністративного права не знайшов належного відображення у працях дослідників-науковців на сучасному етапі розвитку, а тому вказана тема потребує більш прискіпливого вивчення.

Метою статті є аналіз системи загальної середньої освіти Республіки Болгарія з позиції адміністративного права, а також дослідження нормативного регулювання освіти в Болгарії та виявлення характерних рис шкільної освіти, яка дозволяє учням цієї країни отримувати якісну середню освіту.

Виклад основного матеріалу. Одразу зазначимо, що Конституція Республіки Болгарія встановлює основні принципи вільного розвитку освіти (стаття 23) і права кожного громадянина Болгарії на освіту (стаття 53). Так, відвідування школи до досягнення 16-річного віку є обов'язковим. Початкова і середня освіта в державних і комунальних навчальних закладах є безоплатною. Громадяни та організації можуть вільно засновувати заклади освіти на умовах і в порядку, встановлених законом. Освіта, яку вони надають, повинна відповідати вимогам держави. Держава сприяє розвитку освіти, відкриваючи і фінансуючи навчальні заклади, підтримуючи здібних учнів і студентів, надаючи можливості для професійної підготовки і перепідготовки кадрів. Вона здійснює контроль за всіма видами і рівнями шкільної освіти [5].

Система освіти є дуже важливим напрямком розвитку кожної цивілізованої країни. Так, освіта у Болгарії є національним пріоритетом, а тому освітня політика формується та реалізується відповідно до наступних принципів: єдина державна освітня політика щодо забезпечення права на дошкільну та шкільну освіту; орієнтація на інтерес і мотивацію дитини та учня, на вікові та соціальні зміни в житті, а також на здатність застосовувати набуті компетенції на практиці; рівний доступ до якісної освіти та інклюзії для кожної дитини та кожного учня; рівність та недискримінація у дошкільній та шкільній освіті; збереження та розвиток болгарської освітньої традиції; гуманізм і толерантність; збереження культурного розмаїття та інклюзії через болгарську мову; інноваційність та результативність у педагогічних практиках та в організації освітнього процесу на основі наукової обґрунтованості та прогнозування результатів інновацій; прозорість управління та передбачуваність розвитку дошкільної та шкільної освіти; автономія в реалізації освітньої політики, самоврядування та децентралізація; залучення держави, громад і некомерційних організацій, роботодавців, батьків та інших зацікавлених сторін і діалог між ними з питань освіти [2].

А.А. Ходцева зазначає, що одним із цікавих рішень проблеми диференційованого навчання є болгарська педагогічна наука і практика болгарської загальноосвітньої школи. На її думку заслуговує на увагу досвід упровадження профільного навчання в найбільш масовій середній політехнічній школі Болгарії [3, с. 27].

Загалом система освіти в Болгарії передбачає досить широкий перелік форм навчання: денна; вечірня; заочна; індивідуальна; самостійна; дистанційна; комбінована; навчання через роботу (дуальна система навчання). Проте кожна з форм навчання має свої чіткі встановлені Законом Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту» порядки. Учень не може одночасно навчатися у двох або більше формах навчання.

Підготовка учнів Болгарії в рамках загальної середньої освіти також містить низку рис, які є характерними для системи загальної середньої освіти інших європейських країн. Насамперед ці риси спрямовані на формування та направленість системи шкільної освіти на здобуття знань, умінь та навичок необхідних для успішного переходу учня до наступного класу, рівня освіти з метою реалізації нахилів кожного громадянина.

Відповідно до статті 73 Закону Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту» за рівнем шкільна освіта в Болгарії буває базовою та середньою. Навчання для здобуття базової освіти здійснюється з I по VII клас включно у два етапи наступним чином: початкова – з I по IV клас включно, та догімназійна – з V по VII клас включно. Середня освіта здобувається з VIII по XII клас включно у два етапи наступним чином: перша гімназійна - з VIII по X клас включно, та друга гімназійна – з XI по XII клас включно [2].

Крім того, залежно від підготовки шкільна освіта буває загальною, профільною і професійною. Так, загальна освіта реалізується на базовому рівні через навчання та здобуття загальноосвітньої та розширеної підготовки. Профільна освіта реалізується на середньому рівні через загальноосвітню та розширену підготовку – на першому гімназійному етапі, а також через загальноосвітню та профільну підготовку – на другому гімназійному етапі, де вона може також здійснюватися

через розширену підготовку. Професійна освіта реалізується на середньому рівні – на першому і другому гімназійному етапі, через загальноосвітню та професійну підготовку. Вона також може бути доповнена розширеною підготовкою (стаття 74) [2].

У Болгарії існують різні типи шкіл, які орієнтовані на різні рівні освіти та спеціалізації, а саме: заклади загальної освіти здійснюють навчання в рамках початкової та старшої шкіл, де отримують повну загальну середню освіту; гімназії – заклади освіти, які орієнтуються на загальну середню освіту та забезпечують надання профільної та/або професійної підготовки; професійні гімназії – заклади освіти, де можна поряд із загальною середньою освітою також отримати професійну підготовку; технічні школи – заклади освіти, які спеціалізуються у технічній освіті та підготовці для робочих професій; мистецькі школи – заклади освіти, які фокусуються на мистецькій освіті та розвитку творчих навичок тощо.

Також одним із типів шкіл Болгарії є школи за кордоном, які створюються і здійснюють свою діяльність на території іншої країни відповідно до Закону Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту» та умов міжнародних договорів, стороною яких є Республіка Болгарія.

Наведено лише кілька типів шкіл, виходячи із існуючого різноманіття навчальних закладів в Болгарії, що враховують потреби учнів з різними інтересами та амбіціями.

Відповідно до статті 36 Закону Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту» болгарські заклади освіти можуть бути державними, муніципальними, приватними або релігійними, а за типом навчання школи бувають неспеціалізованими та спеціалізованими [2].

Загальноосвітня підготовка в Болгарії вимагає формування в учнів відповідних компетентностей: знання болгарської мови; навички спілкування іноземною мовою; математична компетентність та базові компетентності в галузі науки і техніки; цифрова компетентність; навички навчання; соціальні та громадянські компетентності; ініціативність та підприємливість; культурна компетентність та навички самовираження через творчість; навички підтримки сталого розвитку, здорового способу життя та спорту (стаття 77). Крім того, з метою формування належних компетентностей приймаються численні державні освітні стандарти загальної освіти.

Що ж до спеціалізованої підготовки, то її здобувають у спеціалізованих школах шляхом вивчення спеціалізованих предметів, визначених у відповідному типовому навчальному плані, затвердженому Міністерством освіти і науки Республіки Болгарія. Водночас ряд міністерств, наприклад, Міністерство культури та Міністерство молоді та спорту Республіки Болгарія, наділені належними повноваженнями для затвердження навчальних програм спеціалізованої підготовки.

Досліджуючи приписи, встановлені Законом Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту», слід виокремити статтю 184, відповідно до якої діти та учні за успіхи у навчанні заохочуються морально і матеріально на умовах та в порядку, визначених Державним стандартом освіти для інклюзивного навчання, а також за внесок у розвиток шкільного колективу. Міністерство освіти і науки Республіки Болгарія може встановлювати національні нагороди для дітей та учнівської молоді, а керівники обласних управлінь освіти та мери муніципалітетів власним розпорядженням можуть засновувати обласні або муніципальні нагороди для дітей та учнів відповідно. Директор закладу за рішенням педагогічної ради також може встановлювати нагороди для дітей та учнів, або такі заохочення та призи можуть визначатися правилами відповідного закладу.

Дана форма мотивації учнів широко використовується у тих чи інших формах у багатьох країнах, проте на національному рівні нечасто. До прикладу, Законом України «Про державні нагороди України» встановлено державні нагороди України – почесне звання «Народний вчитель України» та Державна премія України в галузі освіти, яка присуджується громадянам України (педагогам) за видатні досягнення [6].

На думку О. Товканець, Болгарія має розгалужену систему адміністрування та управління освітою. Процес в основному стосується здійснення адміністративних функцій підрозділів у системі освіти відповідно до їх специфіки. Школи перебувають у процесі розширення співпраці і партнерства з місцевими органами влади, урядовими та неурядовими організаціями [7].

Згідно із Законом Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту» державну політику в галузі дошкільної та шкільної освіти реалізує Рада Міністрів. Міністерство освіти і науки Республіки Болгарія у свою чергу раз на два роки, до 31 березня, подає до Національних Зборів звіт про реалізацію принципів і виконання завдань дошкільної та шкільної освіти відповідно до Закону Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту». Звіт містить план із зазначенням термінів виконання конкретних заходів для усунення невідповідностей [2].

Серед окремих повноважень Міністерства освіти і науки Республіки Болгарія варто виділити здійснення: загального керівництва та координації реалізації державної політики у сфері шкільної освіти; контролю за діяльністю всіх закладів системи дошкільної та шкільної освіти; контролю за відповідністю діяльності релігійних навчальних закладів вимогам законодавства.

Болгарія поділена на 28 областей та 264 громад, які здійснюють місцеве самоуправління. В областях діють регіональні управління освіти, які підпорядковуються Міністерству освіти і науки Республіки Болгарія. В основі їх повноважень у сфері загальної середньої освіти є надання методичної підтримки закладам освіти, регіональним центрам підтримки процесу інклюзивної освіти та центрам підтримки особистісного розвитку у відповідній області шляхом участі експертів регіональних управлінь освіти у проведенні занять та у здійсненні заходів з інклюзивної освіти на умовах і в порядку, визначених нормативними актами регіональних управлінь освіти. Принагідно зазначимо, що регіональні управління освіти надають методичну підтримку у впровадженні рекомендацій Національної інспекції освіти. А для болгарських шкіл за кордоном функції регіональних управлінь освіти виконує Міністерство освіти і науки.

Г.О. Бушко, Т.О. Шаргун та А.Р. Жукова, досліджуючи питання інноваційних підходів до процесу моніторингу в українській та болгарській освітній практиці, прийшли до висновку, що болгарський моніторинг системи освіти загалом поєднує властивості контролю, оцінки та діагностики, є ефективним засобом в управлінні освітою [8].

Як вже зазначалося, органи місцевого самоврядування також займають особливе місце у системі загальної середньої освіти Болгарії. Виділимо їх окремі повноваження у досліджуваній нами сфері: контроль статистичних даних щодо кількості учнів, які підлягають обов'язковій шкільній освіті; забезпечення умов для функціонування та розвитку муніципальних центрів підтримки особистісного розвитку; фінансування делегованих державою повноважень та місцевої освітньої діяльності; забезпечення необхідним майном для функціонування муніципальних закладів освіти відповідно до державного освітнього стандарту щодо фізичного середовища та інформаційно-бібліотечного забезпечення шкіл та центрів підтримки особистісного розвитку; забезпечення безпеки учнів у школах та центрах підтримки особистісного розвитку; забезпечення охорони здоров'я учнів у школах, умов для харчування, відпочинку та занять спортом учнівської молоді; забезпечення безкоштовного проїзду учнів до закладів освіти; реалізація муніципальної програми підтримки особистісного розвитку учнівської молоді в системі загальної середньої освіти тощо.

Школи здійснюють свою діяльність на основі принципу автономії в рамках, визначених нормативними актами: визначають власну політику розвитку; регулюють свою структуру та діяльність; обирають організацію, методи та засоби навчання для забезпечення якісної освіти; визначають профілі і спеціальності, а також самостійно обирають і складають власні навчальні програми і навчальні плани у випадках, передбачених законодавством, розподіляють навчальний час відповідно до потреб учнів, мають право укладати угоди з державними вищими навчальними закладами про спільне навчання з предметів та/або модулів для здобуття спеціалізованої та/або професійної підготовки.

Відповідно до статті 257 Закону Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту» на директора державної чи муніципальної школи покладені повноваження організації і контролю загальної діяльність закладу. Спеціалізованим органом для розгляду і вирішення основних педагогічних питань у школі є педагогічна рада, до складу якої входять усі педагогічні працівники, а очолює її директор. Педагогічна рада приймає стратегію розвитку школи на наступні 5 років з відповідним планом дій та фінансуванням; правила роботи школи; шкільний навчальний план; рішення щодо форм навчання; річний план роботи школи тощо.

Вартою уваги є діяльність громадських рад, які утворюються при кожній школі. Відповідно до статті 269 Закону Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту» громадська рада затверджує стратегію розвитку школи та схвалює щорічний звіт директора про її виконання; вносить пропозиції щодо політики та заходів для покращення якості освітнього процесу за результатами зовнішнього оцінювання та інспектування школи; надає висновки щодо розподілу бюджету за видами діяльності та обсягу капітальних видатків, а також щодо звіту про його виконання, погоджує пропозиції директора щодо розподілу коштів від перевищення надходжень над витратами в бюджеті школи за підсумками року, погоджує шкільний навчальний план тощо.

В школах також можуть створюватися опікунські ради, які мають статус неприбуткової юридичної особи та є незалежним добровільним об'єднанням, метою якого є підтримка діяльності за-

кладу освіти. Для досягнення цієї мети опікунська рада сприяє залученню додаткових фінансових і матеріальних ресурсів для школи та контролює їхнє цільове використання: будівництво та підтримка матеріально-технічної бази школи, допомога в організації харчування учнів, забезпеченні транспортом та вирішенні інших соціально-побутових проблем учнів і викладачів школи, сприяння в реалізації молодіжних програм, організації відпочинку, туризму та спорту учнівської молоді.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, загальна середня освіта в Болгарії є важливою соціальною системою країни, яка базується на національних та європейських цінностях. В основі правового регулювання системи загальної середньої освіти знаходиться Закон Республіки Болгарія «Про дошкільну та шкільну освіту», на виконання якого приймаються державні стандарти у сфері загальної середньої освіти. Основними характеристиками публічного адміністрування освітою є його глибока демократизація та децентралізація, а також розширена автономія навчальних закладів. Головним суб'єктом публічного адміністрування у сфері загальної середньої освіти є Міністерство науки і освіти, інші міністерства в межах їх компетенції долучаються до нього шляхом затвердження навчальних програм спеціалізованої підготовки. Значне місце у реалізації державної політики у досліджуваній сфері займають регіональні управління освіти та органи місцевого самоврядування, де перші надають методичну підтримку закладам освіти, а другі здійснюють нагляд та контроль безпосередньо в закладах освіти, які відіграють незамінну роль у формуванні та становленні якісного рівня освіти учнів Болгарії та їх подальшого успішного майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційний сайт Програми розвитку ООН. Доповідь про людський розвиток 2021-22. URL: https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2021-22 (дата звернення: 20.12.2023).
2. Про дошкільну та шкільну освіту: Закон Республіки Болгарія від 13 жовтня 2015 № 79. URL: https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509 (дата звернення: 24.12.2023).
3. Ходцева А.А. Диференційоване навчання в середній школі Болгарії на сучасному етапі. Автореферат на дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1991 р. с. 43.
4. Тадеєва, М.І. Сучасний досвід шкільної іншомовної освіти в Болгарії. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка* / гол. ред. Г. Терещук. Тернопіль, 2010. № 3. С. 181–188.
5. Конституція Республіки Болгарія. Державний вісник, випуск 56 від 13 липня 1991 року. URL: https://www.parliament.bg/en/const (дата звернення: 14.12.2023).
6. Про державні нагороди України: Закон України від 16.03.2000 № 1549-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text (дата звернення: 24.12.2023).
7. Товканець О. Особливості управління освітою в центральноєвропейських країнах на регіональному і національному рівнях. *Молодь і ринок*. N 5-6 (191-192). 2021. с. 25–31. URL: http://mir.dspu.edu.ua/article/view/239265/237693 (дата звернення: 24.12.2023).
8. Бушко Г.О., Шаргун Т.О., Жукова А.Р. Інноваційні підходи до процесу моніторингу освіти в Україні та Болгарії. *Інноваційна педагогіка. Теорія та методика управління освітою*. Випуск 50. Том 1. 2022. С. 187–190. URL: http://www.innovpedagogy. od.ua/archives/2022/50/part_1/38.pdf (дата звернення: 24.12.2023).

УДК 342.9 (045) 351.95(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.25

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ СУДОВОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Лепісевич П.М.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри загально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

Лепісевич П.М. Історія розвитку інституту судового адміністративно-правового захисту прав людини.

У статті розглянуто історію розвитку інституту судового адміністративно-правового захисту прав людини. Об'єктом дослідження обрано соціально-економічні, політико-правові, ідеологічні відносини, що сформувалися в України в період з початку XVIII до середини XX ст. і які мали визначальний вплив на розвиток ідей про судовий захист прав людини. Предметом дослідження визначено політико-правові погляди на судовий захист прав людини. Методологічною основою є принципи історизму, науковості та об'єктивності. Найбільш інтенсивно використовувалися проблемний та компаративний методи дослідження. Розробка теми та інтерпретація матеріалу, що вивчається, проводилися з урахуванням особливостей аналізованого періоду. При вирішенні поставлених завдань дотримувався комплексного підходу до аналізу правових явищ. Хронологічні межі дослідження визначаються тим, що формувалося на межі XVIII до середини XX ст. політико-правова думка в Україні щодо захисту прав людини, у межах адміністративного судочинства зокрема зазнала суттєвої еволюції. Політико-правова думка про здійснення захисту прав людини від свавілля представників державної влади лягла в основу реформування судової системи і в процесі цієї трансформації у судовій системі з'явилася нова ланка – адміністративний суд. Вказано, що теоретична, практична і дидактична значимість проблеми обумовлена фундаментальними змінами у житті українського суспільства у контексті інтеграції до Європейського Союзу, у якому найвищою цінністю визнається людина, з її статусом, правами та обов'язками. Зазначено, що побудова гармонійної системи прав і обов'язків людини, і, головне, закріплення механізму їх реального здійснення перебувають у прямій залежності від комплексного дослідження закономірностей формування, становлення та функціонування прав і обов'язків, починаючи з моменту їх зародження і до теперішнього часу, що дозволить виявити особливості їх подальшого розвитку, визначити місце прав та обов'язків у системі юридичних цінностей, а також виявити передумови існуючих проблем при їх реалізації та запропонувати шляхи їх подолання.

Ключові слова: держава, адміністративна юстиція, права і свободи, законні інтереси, принципи.

Lepisevich P.M. The history of the development of the institute of judicial administrative and legal protection of human rights.

The article examines the history of the development of the Institute of Judicial Administrative Legal Protection of Human Rights. The socio-economic, political-legal, ideological relations that formed in Ukraine in the period from the beginning of the 18th to the middle of the 20th century were chosen as the object of the study. In addition, which had a decisive influence on the development of ideas about judicial protection of human rights. The subject of the research is political and legal views on judicial protection of human rights. The methodological basis is the principles of historicism, scientificity and objectivity. Problem and comparative research methods were most intensively used. Development of the topic and interpretation of the studied material were carried out taking into account the peculiarities of the analyzed period. When solving the assigned tasks, he followed a complex approach to the analysis of legal phenomena. The chronological boundaries of the study are determined by what was formed at the end of the 18th to the middle of the 20th century. the political and legal opinion in Ukraine regarding

the protection of human rights, within the framework of administrative proceedings in particular, has undergone a significant evolution. The political and legal opinion on the implementation of the protection of human rights against the arbitrariness of state authorities formed the basis of the reform of the judicial system, and in the process of this transformation, a new link appeared in the judicial system - the administrative court. It is indicated that the theoretical, practical and didactic significance of the problem is due to fundamental changes in the life of Ukrainian society in the context of integration into the European Union, in which the highest value is recognized as a person, with his status, rights and obligations. It is noted that the construction of a harmonious system of human rights and responsibilities, and, most importantly, the establishment of a mechanism for their real implementation are directly dependent on a comprehensive study of the patterns of formation, formation and functioning of rights and responsibilities, starting from the moment of their inception and up to the present time, which will allow to identify the peculiarities of their further development, to determine the place of rights and obligations in the system of legal values, as well as to identify the prerequisites of existing problems in their implementation and to propose ways to overcome them.

Key words: state, administrative justice, rights and freedoms, legitimate interests, principles.

Постановка проблеми. Взаємовідносини громадян та держави повинні сприяти формуванню основних характеристик правової державності. Громадяни несуть відповідальність перед державою, а держава відповідає за належне забезпечення прав, свобод та їх законних інтересів: рівень довіри громадян до цієї особливої організації публічної влади визначається реальною захищеністю прав від свавілля. Правова держава немислима без повного визнання громадянських права і свободи, встановлення механізму та ефективної системи їх гарантій. Взаємини людини та держави визначаються ступенем їх забезпечення та захисту. Цим обумовлена необхідність постійного вдосконалення системи захисту права і свободи людини та громадянина.

Окремі аспекти розвитку адміністративного судочинства в Україні є предметом дослідження багатьох науковців. Цьому питанню присвячено наукові праці: В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, А.Т. Комзюка, Р.О. Куйбіди, В.Т. Маляренка, П.П. Музиченка, В.В. Онопенка О.П. Рябченко, М.І. Смоковича, М.М. Тищенко, Г.Й. Ткач, В.І. Шишкіна та інших.

Виклад основного матеріалу. Під адміністративною юстицією в правовій науці розуміється певна система контролю за діяльністю адміністрації, особлива форма вирішення спорів у сфері державного управління. Результатом розгляду скарг заінтересованих осіб оголошується при цьому скасування чи виправлення незаконних адміністративних актів. Виникнення адміністративної юстиції пов'язується з доктриною «правової держави» та теорією поділу влади.

Принцип поділу влади, остаточно сформульований у політичних навчаннях ідеологів XVII–XVIII ст., зіграв історично прогресивну роль у процесі утвердження законності. Але надалі він став використовуватися для обґрунтування необхідності дедалі більшої концентрації влади в руках непредставницьких органів, огородження їх від втручання будь-яких інших органів прокуратури та, зокрема, судів. Заснування спеціальної адміністративної юстиції стало першим наслідком відділення адміністрації від судової влади. Створення цієї системи повинно було забезпечити повну незалежність адміністрації, не допустити, щоб її діяльність була паралізована рішеннями судів. Французька наука адміністративного права визнає метою адміністративної юстиції «захист управління».

Організація адміністративної юстиції у різних країнах різна. В одних державах спори у сфері управління вирішуються органами, які у складі активної адміністрації чи від неї залежними (Франція, Італія, Люксембург, Туреччина), за іншими – спеціальними адміністративними судами, які формально від активної адміністрації відокремлені та проголошені незалежними від неї (ФРН, Австрія, Швеція, Фінляндія). На формування відповідних інститутів у США (а також у Норвегії, Данії, Голландії, Канаді, Австралії, Індії, Японії) справила серйозний вплив англо-саксонська правова доктрина з її прихильністю до старих правових форм. Відповідно до цієї доктрини адміністративні суперечки підлягають вирішенню у судах загального права.

Французька система адміністративної юстиції становить особливий інтерес. Сформована раніше, ніж у інших країнах, вона стала взірцем до створення спеціальних адміністративних судів у багатьох державах. Остання велика реформа у цій галузі відображена в декретах від 30 вересня і 28 листопада 1953 р.

Проводячи аналіз наукової літератури з питань адміністративної юстиції, можна запропонувати наступні етапи розвитку цього інституту на території України:

1. 1864–1917 рр.: формування судово-адміністративних органів з вирішення спорів у сфері державного управління, видання фундаментальних досліджень з проблем адміністративної юстиції;

2. 1917–1920 рр.: проєкти формування адміністративної юстиції у період створення незалежної Української держави;

3. 1920–1991 рр.: занепад і заперечення інституту адміністративної юстиції у державному управлінні України у складі комуністичної російської імперії;

4. 1991–2005 рр.: становлення та розвиток адміністративної юстиції в Україні;

5. З 2005 р. формування та розвиток адміністративного судочинства [1, с. 124-125].

Держава, покликана охороняти і захищати права особи, водночас здатна порушувати їх прийнятими неконституційними правовими нормами, незаконними діями органів виконавчої влади, окремих посадових осіб та державних службовців. У науковій літературі про необхідність обмеження зайвого ступеня свободи цих органів, що знижують ефективність правотворчої та правозастосовчої діяльності, а зрештою призводять до порушення прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, розглядаючи проблеми адміністративного правосуддя не власними силами, і з позиції взаємного обмеження та взаємовпливу органів структурі державної влади. Адміністративне судочинство грає важливу роль при реалізації фізичними і юридичними особами права на судовий захист [2, с. 4].

Видається теоретично недостатнім, а практично неефективним зводити проблеми адміністративного права лише до власних галузевих питань матеріального адміністративного права та адміністративного судочинства. Їх необхідно досліджувати у безперервному процесі корекції, взаємного впливу та стримування органів за допомогою прямих та зворотніх зв'язків з метою ефективного захисту прав і правових інтересів фізичних та юридичних осіб.

В юридичній літературі до 1992 року не було спроб щодо осмислення адміністративного процесу як форми здійснення правосуддя [3, с. 158].

Складно міркувати про створення відповідних правових умов для нормального, вільного розвитку людини та забезпечення державою такого життєвого рівня, за якого безперешкодно реалізуються та захищаються права, свободи та законні інтереси громадян. У даний час дана проблема особливо актуальна та викликана необхідністю створення якісно нового, що відповідає всім вимогам цінності особи та її захисту, адміністративного процесуального законодавства.

Саме з розвитком адміністративного судочинства правова держава набуває надзвичайно важливої та органічно притаманної демократичній державі ознаки. Виникнення нових особливостей правової державності у вигляді процесуальної судочинної діяльності та спеціальної організації судової влади, здійснення контролю за публічним управлінням за допомогою таких незалежних державних судів, покликаних захищати суб'єктивні права та свободи громадян від негативних дій та рішень держави демонструє нові підходи до посилення правового захисту громадян.

Адміністративне судочинство є сферою діяльності держави, де права, свободи та законні інтереси громадян зачіпаються найбільш відчутно. Норми законодавства про адміністративне судочинство покликані створювати належні юридичні порядки у сфері встановлення та реалізації стандарту ефективного правового судового захисту.

Саме у структурі такого стандарту знаходиться система адміністративно-процесуального регулювання порядку вирішення судами адміністративних спорів. Тож чи є можливим з повною впевненістю стверджувати про створення повноцінного механізму захисту суспільства від протиправних юридичних актів, рішень та дій (бездіяльності) органів публічної влади, посадових осіб, державних та муніципальних службовців? Публічне управління у певній своїй частині реалізується поза межами виконавчої влади, так і виконавча влада реалізується у певній своїй частині поза межами публічного управління [4, с. 21].

М.Т. Булкат, писав, що не слід особливо надихатися з приводу ухвалення Кодексу адміністративного судочинства, оскільки створюючи судові механізми захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб від чиновницького свавілля, необхідно активніше та послідовніше формувати такі умови, які виключають або зводять до мінімуму ризик появи рішень або дій (бездіяльності) органів та посадових осіб публічної адміністрації, які порушують права, свободи та законні інтереси учасників адміністративно-правових відносин [5, с. 78].

Кравченко О.В. відзначає дуже своєрідний розвиток адміністративного судочинства та адміністративно-процесуального законодавства, розмірковуючи про категорію захисту в процесуальному сенсі [6, с. 246].

На думку В.М. Бевзенка, адміністративна юстиція стала набувати значення повноцінного судового механізму захисту суб'єктивних прав приватних осіб, перетворюючись на гідну людини і громадянина позицію носія права на ефективне правосуддя, що передбачає його рівність з публічною адміністрацією [7, с. 56].

В.Б. Пчелін вважає, що КАС сповна сприйняв і врахував головні завдання судового адміністративно-правового захисту, вирішення яких спрямоване на забезпечення комплексності, всебічності та ефективності юридичного захисту суб'єктивних прав громадян у сфері дії (функціонування) органів громадського управління та їх посадових осіб [8, с. 35].

У зв'язку з цим юридичний захист прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб в адміністративному судочинстві був і залишається в центрі особливої уваги вчених юристів. Проблеми захисту прав, які виступають предметом судового захисту в адміністративному судочинстві, вивчалися вченими в теорії адміністративної юстиції та теорії цивільного судочинства, які почали складатися ще в XIX ст.

Питання захисту порушених чи оспорюваних прав, як підкреслює Р.В. Ониско, є центральними, ключовими питаннями юридичної науки. На думку автора, всі теоретичні розробки, будь-які нормативні встановлення спрямовані на те, щоб реалізація права могла бути здійснена заінтересованою особою максимально ефективно, а у разі виникнення правового конфлікту особа могла звернутися за захистом, у результаті якого право реально реалізується [9, с. 98].

Інакше закон і правова доктрина безглузді. Правове регулювання захисту порушених прав має бути чітким, мати ясні та певні критерії застосування способу та відповідної процесуальної форми.

Інститут захисту за досить тривалий час свого існування зазнав різних змін, проте останнім часом ця процесуальна категорія набуває досить виражених рис самостійного напряму адміністративно-процесуальної діяльності.

Слід зазначити, що основні питання щодо поняття та змісту захисту в адміністративному судочинстві, принципів та належного механізму її реалізації, об'єктного та суб'єктного складу належить розробляти у теоретичному, та в практичному плані. Є достатні підстави для формування та обґрунтування інституту юридичного захисту прав, свобод ц законних інтересів фізичних і юридичних осіб в адміністративному судочинстві (судового адміністративно-правового захисту).

Необхідність її глибокого дослідження, визначення місця у структурі адміністративного процесуального права, співвідношення з правосуддям у адміністративних справах, роль у забезпеченні виконання інших завдань адміністративного судочинства дозволить виявити позитивні та негативні сторони законодавчого регулювання захисту, розробити та запропонувати концептуально значущі новели перетворення одного з системоутворюючих напрямів адміністративно-процесуальної діяльності, яким із позиції сучасних уявлень про адміністративний процес є захист.

Адміністративно-процесуальні правовідносини, що виникають у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, специфічні, перебувають у взаємозв'язку, зберігають відносну самостійність.

До особливостей методу регулювання ставиться специфіка юридичних фактів (що породжують, змінюють і припиняють ці правовідносини), їх пов'язаність із захистом, із встановленням різних обставин, сприятливих для суб'єктів захисту; залежність правового статусу суб'єктів правовідносин від завдання відстоювання прав і законних інтересів осіб, які залучаються до адміністративного судочинства.

Розуміння захисту як процесуального інституту розкривається через сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з використанням усіх зазначених у законі засобів і способів у визначених цілях.

Слід звернути увагу на те, що основою даного інституту адміністративно-процесуального права є адміністративно-процесуальні норми, що визначаються самим завданням захисту прав учасників адміністративного процесу, що виконують різні функції в процесі правового регулювання правовідносин. Одні з них мають загальний характер для всіх видів захисної діяльності (роль та місце захисту в адміністративному судочинстві, принципи здійснення, загальні засоби захисту).

Місце захисту як складової частини призначення адміністративного судочинства визначено у першому розділі Кодексу адміністративного судочинства України. Тут закріплені принципи адміністративного судочинства, частина з яких може бути віднесена до принципів захисту. Інші норми регулюють особливості правового становища суб'єктів захисту, а також умови та порядок участі у різних процедурах.

Слід зазначити, що в юридичній літературі існують різні підходи до визначення поняття захисту прав, свобод і законних інтересів громадян та розкриття його змісту [10]. В одних джерелах йдеться про захист у вузькому значенні, що зводиться до адміністративно-процесуальної функції як одного з напрямів процесуальної діяльності, що складається з дій учасників адміністративного процесу. Далі захист прав і законних інтересів представляють як використання передбачених законом заходів з метою усунення перешкод для їх реалізації у разі порушення або оскарження. Однак розширення меж діяльності з відстоювання прав, свобод і законних інтересів особи в адміністративному судочинстві не дозволяє відносити адміністративно-процесуальний захист лише до одного з таких напрямів, а аналіз процесуальних норм дозволяє говорити про інші напрями захисту в адміністративному судочинстві.

Розкриваючи зміст захисту за допомогою аналізу понять «суб'єкти захисту», «об'єкти захисту», «мета», «способи», «принципи», «гарантії» є можливим найповніше відобразити її сутність у єдності та різноманітті компонентів, тісно взаємопов'язаних між собою. Всі дії, що здійснюються у межах захисту, спрямовані на досягнення конкретної мети, яка має визначальне значення у формуванні всіх інших аспектів захисту та досягається за допомогою певних способів.

З розвитком ринкових відносин все більше викристалізовувалась відмінність взаємин між суб'єктами господарювання від відносин, які складались між ними й органами державної влади, а саме правовідносин по горизонталі з правовідносинами по вертикалі [11, с. 107].

На певному етапі міркувань під юридичним захистом прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб в адміністративному судочинстві можна розуміти комплексну систему правових заходів, що застосовуються для забезпечення вільної та належної реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що передбачає їх звернення до суд.

Системність адміністративного судочинства та захист як один з його системоутворюючих факторів дозволяє кардинально змінити уявлення про її місце та роль в адміністративному процесі, оскільки тягне необхідність забезпечення однакового підходу до її законодавчої регламентації, де мають знайти відображення сутнісні риси захисту, призначення, принципи здійснення, об'єкти, суб'єктний склад.

Належне забезпечення та захист прав, свобод і законних інтересів громадян є важливішим серед інших аспектів становища суб'єкта в адміністративному процесі. Не варто забувати про те, що повноцінний та ефективний судовий захист прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб у правовідносинах за участю органів публічної влади та їх посадових осіб є важливим структурним елементом правової системи країни, що ґрунтується на конституційних засадах правової держави, що включає правові процедури перевірки рішень та дій владних суб'єктів права, прийнятих ними щодо фізичних і юридичних осіб внаслідок здійснення публічних повноважень або спрямованих на реалізацію належних прав, з винесенням законного, обґрунтованого та справедливого рішення щодо адміністративної справи, що розглядається судом і забезпечує право на виконання акту місцевого загального суду у розумний термін.

Висновки. Кожен історичний період залишив відбиток у процесі становлення та розвитку адміністративного судочинства. З роками система адміністративних судів ставала ефективною, остаточно сформувавшись у ланку судової системи України. Оцінка ефективності юридичного захисту суб'єктивних прав учасників адміністративного процесу збагатить наукову характеристику, створить передумови для практичного підходу до вдосконалення засобів захисту. Виникне потреба в уточненні змістовних аспектів дослідження цієї проблеми та подальшої конкретизації поняття механізму забезпечення юридичного захисту прав, свобод і законних інтересів громадян в адміністративному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Решота В.В. Передумови формування адміністративного судочинства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 124–127.
2. Ковалів М.В., Єсімов С.С. Адміністративне судочинство як форма здійснення судової влади. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2017. № 18. С. 31–35.
3. Ковалів М.В., Єсімов С.С. Правова природа суду першої інстанції, що здійснює правосуддя в адміністративному судочинстві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права*. 2020. № 27. С. 155–160.

4. Остапенко О.І., Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
5. Булкат М.С. Тенденції розвитку наукових положень та практики у сфері адміністративної юстиції та адміністративного процесуального права. *Київський часопис права*. 2023. № 3. С. 76–86.
6. Кравченко О.В. Становлення і розвиток окружних адміністративних судів в Україні: історичний аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 244–246.
7. Бевзенко В. Історія становлення й розвитку вітчизняного інституту адміністративної юстиції. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 2. С. 52–58.
8. Пчелін В.Б. Організація адміністративного судочинства України: правові засади: монографія. Харків: У справі, 2017. 488 с.
9. Ониско Р.В. Історичний аналіз становлення адміністративного судочинства на території сучасної України. Науковий погляд на розвиток адміністративної юстиції в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право.* 2014. Випуск 24. Том 3. С. 94–99.
10. Гриценко І.С. Історичні передумови запровадження адміністративної юстиції: українська традиція. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1(3). С. 107–121.
11. Жушман М. Генезис і сучасний стан адміністративної юстиції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 105–109.

УДК 344:351.746 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.26

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДСТАВ ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ КОРАБЛІВ, КАТЕРІВ ТА СУДЕН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО ТА НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

Ляшук Р.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
ORCID: 0000-0003-0137-0989
e-mail: 7roman@ukr.net

Вичавка В.І.,
доктор філософії за спеціальністю 081 – право,
старший викладач кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-0052-8246
e-mail: v251287@gmail.com

Ляшук Р.М., Вичавка В.І. Правове регулювання підстав застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення Державної прикордонної служби України в умовах правового режиму воєнного та надзвичайного стану.

У науковій статті вивчено та розтлумачено зміст правових нормативних підстав застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення Державної прикордонної служби України. Дана проблема є малодослідженою.

За допомогою загальних та спеціальних методів наукового пізнання авторами досліджено закони України, чинні підзаконні нормативно-правові акти та наукові джерела що врегульовують підстави застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення Державної прикордонної служби України.

Дослідниками з'ясовано зміст та особливості правового забезпечення застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення Державної прикордонної служби України в умовах правового режиму воєнного і надзвичайного стану не проводилося.

Встановлено, що заходи правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, участь у виконанні яких беруть органи охорони державного кордону, визначають можливість, необхідність та підстави застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення Державної прикордонної служби України.

Більшість підстав застосування зброї кораблів та катерів можуть бути спрямовані на забезпечення заходів правового режиму воєнного, а в окремих випадках, й надзвичайного стану. В таких умовах може змінюватись підпорядкування кораблів, катерів та суден забезпечення Державної прикордонної служби України, що й визначає суб'єкта який надає дозвіл на застосування їх озброєння після попередження.

Автори приходить до висновку, що підстави застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення Державної прикордонної служби України що визначені у законах України спрямовані на примусове припинення правопорушень, злочинів, забезпечення дотримання заходів воєнного та надзвичайного стану. Форма бланкетного викладу норм що регулюють підстави застосу-

вання зброї кораблів та катерів викликає необхідність звернення до інших законів і підзаконних нормативно-правових актів України та врахування специфіки правоохоронної, службово-бойової діяльності Державної прикордонної служби України та умов правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Ключові слова: зброя кораблів, катерів та суден забезпечення, Державна прикордонна служба України, правові підстави застосування зброї, заходи примусу, службово-бойова діяльність, правовий режим, воєнний стан, надзвичайний стан.

Liashuk R., Vychavka V. Legal regulation of the grounds for the use of weapons by ships, boats and support vessels of the State Border Guard Service of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law and state of emergency.

The scientific article studied and explained the content of the legal and regulatory grounds for the use of weapons by ships, boats and support vessels of the State Border Guard Service of Ukraine. This problem is understudied.

With the help of general and special methods of scientific knowledge, the authors have researched the laws of Ukraine, current subordinate legal acts and scientific sources that regulate the grounds for the use of weapons of ships, boats and support vessels of the State Border Guard Service of Ukraine.

The work clarified the content and features of the legal support for the use of weapons of ships, boats and vessels.

It has been established that the measures of the legal regime of martial law or a state of emergency, in the implementation of which the state border protection authorities take part, determine the possibility, necessity and grounds for the use of weapons by ships, boats and support vessels of the State Border Guard Service of Ukraine.

Most of the reasons for the use of the weapons of ships and boats can be aimed at ensuring the measures of the legal regime of war, and in some cases, the state of emergency. In such conditions, the subordination of ships, boats and support vessels of the State Border Service of Ukraine may change, which determines the entity that grants permission to use their weapons after a warning.

The authors come to the conclusion that the reasons for the use of weapons by ships, boats and vessels of the State Border Guard Service of Ukraine, which are defined in the laws of Ukraine, are aimed at the forcible termination of offenses and crimes, ensuring compliance with measures of martial law and state of emergency. The blanket form of the norms regulating the grounds for the use of weapons on ships and boats makes it necessary to refer to other laws and subordinate legal acts of Ukraine and to take into account the specifics of the law enforcement, service and combat activities of the State Border Guard Service of Ukraine and the conditions of the legal regime of martial law or a state of emergency.

Key words: weapons of ships, boats and support vessels, the State Border Guard Service of Ukraine, legal grounds for the use of weapons, coercive measures, military service, legal regime, martial law, state of emergency.

Постановка проблеми. На Морську охорону Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) покладено низку завдань, серед них: охорона державного кордону на морі, річках, озерах та інших водоймах; контроль за плаванням і перебуванням українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у прилеглій зоні, територіальному морі та внутрішніх водах України та інші. Під час дії воєнного стану загони морської охорони у встановленому законом порядку можуть залучатися відповідними органами військового управління Збройних Сил України до ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту на державному кордоні України, міжнародного збройного конфлікту, відсічі збройній агресії проти України [1, ст. 9].

Виконання таких завдань тісно пов'язані із застосуванням ДПСУ заходів примусу – зброї кораблів, катерів та суден забезпечення [1, ст. 21-4]. Правомірність таких заходів залежить від дотримання визначених законодавством підстав.

Стан опрацювання цієї проблематики є недостатнім. Питання застосування заходів примусу були предметом наукових досліджень таких вчених як: В.Б. Авер'янов, О.С. Фролов, А.Т. Комзюк, Т.О. Коломоєць, М.І. Мельник, Л.Г. Чистоклєтов та інших. Все ж, зважаючи на зміни та доповнення законодавства, комплексного дослідження правового регулювання підстав застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ в умовах правового режиму воєнного і надзвичайного стану не проводилося.

Метою статті є розгляд правових підстав застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ в умовах правового режиму воєнного і надзвичайного стану.

Виклад основного матеріалу. Зброя кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ – це різні види зброї і технічних засобів, що забезпечують її застосування, які встановлюються на кораблях, катерах, суднах забезпечення та призначені для припинення правопорушень, віднесених до компетенції ДПСУ [2, с. 158].

Зброя кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ застосовується без попередження з метою:

а) відбиття збройного нападу та вторгнення на територію України озброєних військових груп і злочинних угруповань [1, ст. 21-4].

Збройний напад та вторгнення на територію України озброєних військових груп і злочинних угруповань є збройною агресією проти України. Збройна агресія – це застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. Збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій як:

вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України;

блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав;

напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України;

засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України, у тому числі значна участь третьої держави у таких діях;

дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення збройної агресії;

застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, проти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів [3, ст. 1].

Обов'язком ДПСУ є участь у взаємодії зі Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями у припиненні збройного конфлікту на державному кордоні України, міжнародного збройного конфлікту та відсічі збройній агресії проти України шляхом безпосереднього ведення бойових дій, знищення сил і засобів ворога.

б) припинення збройних конфліктів та збройних провокацій [1, ст. 21-4];

Збройний конфлікт – це збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт) [4, ст. 1].

Провокація – це навмисні дії проти окремих осіб, організацій, держав тощо, з метою штовхнути їх на згубні для них вчинки [5]. Збройна провокація (від лат. provocatio – виклик) – це агресивні дії з метою розв'язання збройного конфлікту, виправдання втручання у внутрішні справи іншої держави. Можуть здійснюватись у вигляді нападу на прикордонну охорону, порушення державного кордону, захвату об'єктів, вторгнення на територію держави, в її внутрішні води і повітряний простір, вчинення диверсій [2, с. 110].

Органи ДПСУ повинні переривати, зупиняти та відбивати у взаємодії із Збройними Силами України, іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, відповідними правоохоронними органами збройні та інші провокації на державному кордоні України. Для припинення збройних конфліктів і провокацій, в тому числі в умовах воєнного і надзвичайного стану, військовослужбовці та працівники ДПСУ мають право застосовувати озброєння кораблів, катерів та суден забезпечення та безпосередньо вести бойові дії.

в) відбиття нападу (надання допомоги для відбиття нападу) на кораблі, катери і судна забезпечення ДПСУ, інші судна (у тому числі повітряні) під Державним Прапором України, а також на пункти пропуску (пункти контролю) через державний кордон України [1, ст. 21-4];

Відбиття – це відкидання зустрічним ударом. Протидія наступові, нападу супротивника силою, боєм [6]. Напад – це насильницькі дії, які виявляються у вторгненні (тобто відкритому про-

никненні в приміщення підрозділів ДПСУ, пункти пропуску (пункти контролю) через державний кордон України або контрольні пункти в'їзду-виїзду всупереч установленому режиму роботи об'єкта, діючим правилам пропускного режиму, вимогам посадових осіб або волі осіб, які в цих приміщеннях мешкають, чи волі власників транспортних засобів, які їм належать), а також насильницькі дії, що не пов'язані з вторгненням у приміщення, кораблі, катери, судна забезпечення та повітряні судна Держприкордонслужби, інших військових формувань та правоохоронних органів України, але спрямовані на їх пошкодження або знищення. Напад як такий не перестає ним бути, якщо його лише зупинено і в кожну мить він може розпочатися знову. Напад вважається закінченим, якщо він перерваний захистом або припинений самим нападником [2, с. 114].

г) припинення збройного опору [1, ст. 21-4];

Припиняти – це зупиняти рух кого-, чого-небудь на якийсь час. Переривати яку-небудь дію, процес, стан тощо, що триває. Змушувати кого-небудь перестати робити щось [7]. Під збройним опором розуміється застосування злочинцем (противником) бойової техніки, вогнепальної або холодної зброї чи інших небезпечних предметів з метою протидії прикордонникам у виконанні ними своїх службових обов'язків, пов'язаних з його затриманням.

ґ) примусового припинення польоту шляхом пошкодження або знищення безпілотного повітряного судна поблизу або над кораблем, катером або судном забезпечення ДПСУ [1, ст. 21-4];

Безпілотне повітряне судно – це повітряне судно, призначене для виконання польоту без пілота на борту, керування польотом якого і контроль за яким здійснюються за допомогою спеціальної станції керування, що розташована поза повітряним судном. До безпілотних повітряних суден належать безпілотні некеровані аеростати і дистанційно пілотовані повітряні судна [8, п. 1].

д) проведення спеціальних операцій, пов'язаних із знешкодженням озброєних осіб, ліквідацією незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій [1, ст. 21-4];

Спеціальна операція – це сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем та часом спеціальних дій підрозділів Сил спеціальних операцій Збройних Сил України, спрямованих на створення умов для досягнення стратегічних (оперативних) цілей, які проводяться за єдиним задумом самостійно або у взаємодії з військовими частинами, іншими підрозділами Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів України та інших складових сил оборони для виконання завдань [3, ст. 1].

Знешкодження – це позбавлення здатності, можливості завдавати шкоди; робити нешкідливим [9]. Ліквідація – це припинення існування, знищення чого-небудь [10].

Незаконне воєнізоване або збройне формування (група) – це збройна група людей, організована без дотримання норм чинного законодавства, непідконтрольна законному уряду. Під воєнізованими слід розуміти формування, які мають організаційну структуру військового типу, а саме: єдиноначальність, підпорядкованість та дисципліну, і в яких проводиться військова або стройова чи фізична підготовка. Під збройними формуваннями слід розуміти воєнізовані групи, які незаконно мають на озброєнні придатну для використання вогнепальну, вибухову чи іншу зброю [11, ст. 260].

Терористична організація – це організація, що створена з метою здійснення терористичної діяльності або, що визнає можливість використання у своїй діяльності тероризму.

Злочинна організація – це стійке ієрархічне об'єднання декількох осіб (п'ять і більше), члени або структурні частини якого за попередньою змовою організувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації кримінально протиправної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших кримінально протиправних груп [12].

Зброя кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ застосовується після здійснення попереджувальних пострілів з метою:

а) затримання судна, що порушило законодавство про державний кордон України, її прилеглу зону або виключну (морську) економічну зону (у тому числі під час переслідування по гарячих слідах, що розпочалося у внутрішніх водах України, її територіальному морі, прилеглій зоні або виключній (морській) економічній зоні) у разі невиконання вимоги зупинитися, якщо судно намагається зникнути, а інші можливості для його зупинення вичерпані [1, ст. 21-4];

У випадках виявлення порушень законодавства про виключну (морську) економічну зону України, прилеглу зону України або норм міжнародного права, Морська охорона ДПСУ може

здійснювати зупинення, огляд та затримання чи арешт суден та/або членів їх екіпажу, крім військових кораблів та інших державних суден, які використовуються з некомерційною метою [13].

Метою застосування озброєння кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ, в цьому випадку, є забезпечення припинення правопорушення та затримання суден. Застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ здійснюється щодо тих суден, які порушили законодавство України про державний кордон України, її прилеглу зону або виключну (морську) економічну зону, а також під час переслідування по гарячих слідах, що розпочалося у внутрішніх водах України, її територіальному морі, прилеглій зоні або виключній (морській) економічній зоні) у разі невиконання вимоги зупинитися, якщо таке судно намагається зникнути, а інші можливості для його зупинення вичерпані [13, ст. 3; 14, ст. 19].

Іноземне невійськове судно, яке перебуває в територіальному морі і внутрішніх водах України, затримується органами ДПСУ та конвоюється в найближчий порт або інший відповідний пункт у випадках, якщо:

судно на шкоду безпеці України займається збиранням інформації або чинить будь-який інший акт, ворожий Україні;

судно перебуває у районі, оголошеному компетентними органами України у встановленому порядку тимчасово закритим для плавання;

судно незаконно займається будь-якою промисловою, дослідницькою або пошуковою діяльністю, скиданням і захороненням речовин, шкідливих для здоров'я людей або живих ресурсів вод, чи інших відходів і матеріалів;

судно провадить висадку чи посадку людей, вивантаження чи навантаження вантажів у не встановлених для цього місцях або у встановлених місцях, але без дозволу компетентних органів України;

судно здійснює без дозволу компетентних органів України підняття в повітря або прийняття на борт літальних апаратів;

члени екіпажу або інші особи, які перебувають на судні, пошкоджують прикордонні знаки, засоби навігаційного огородження, кабелі зв'язку, інші підводні або надводні об'єкти, що належать Україні;

капітан судна не пред'явив необхідних суднових і вантажних документів;

судно не підкоряється розпорядженням представників органів Державної прикордонної служби України або інших компетентних органів України;

судно перебуває в територіальному морі України, внутрішніх водах України на порушення правил, міжнародних договорів України або загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

б) припинення ворожих дій суден щодо узбережжя України, підводних та надводних об'єктів України [1, ст. 21-4].

Припиняти – це зупиняти рух кого-, чого-небудь. Переривати яку-небудь дію, процес, стан і т. ін., що триває. Змушувати кого-небудь перестати робити щось [7]. Ворожими діями суден щодо узбережжя України, підводних та надводних об'єктів України є заподіяння шкоди, руйнування, створення загроз, напади, блокування, провокації та інші дії.

Озброєння кораблів та суден ДПСУ може використовуватися не лише для припинення правопорушень, а для подання сигналу тривоги, виклику допомоги, здійснення попереджувальних пострілів. Такі дії здійснюються як крайній захід у разі несправності, неможливості скористатися засобами зв'язку, неможливості подання сигналу тривоги, виклику допомоги іншими засобами [1, ст. 21-4].

Командир корабля, катера, судна забезпечення ДПСУ оцінює обстановку що склалася та приймає рішення щодо здійснення попереджувальних пострілів. Попереджувальні постріли повинні виконуватись лише у безпечному напрямку. Мета здійснення попереджувальних пострілів є привернення уваги правопорушника, спонукання його припинити правопорушення без заподіяння йому шкоди.

Зброя корабля, катера, судна забезпечення ДПСУ, після здійснення попереджувальних пострілів, застосовується проти правопорушників з дозволу командира (начальника), у підпорядкуванні якого перебуває корабель (катер, судно забезпечення) ДПСУ [1, ст. 21-4].

Умови режиму воєнного і надзвичайного стану впливають на зміст правового регулювання підстав застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [15, ст. 1].

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини та громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [16, ст. 1].

Заходи правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, участь у виконанні яких беруть органи охорони державного кордону, визначають можливість, необхідність та підстави застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ.

Більшість підстав застосування зброї кораблів та катерів можуть бути спрямовані на забезпечення заходів правового режиму воєнного, а в окремих випадках, й надзвичайного стану. В таких умовах може змінюватись підпорядкування кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ, що й визначає суб'єкта який надає дозвіл на застосування їх озброєння після попередження.

Висновки. Отже, правові підстави застосування зброї кораблів, катерів та суден забезпечення ДПСУ визначені у ст. 21 Законі України «Про Державну прикордонну службу України» та спрямовані на примусове припинення правопорушень, злочинів, забезпечення дотримання заходів воєнного та надзвичайного стану. Бланкетна форма норм вищезазначеного закону викликає необхідність звернення до інших законів і підзаконних нормативно-правових актів України та врахування специфіки правоохоронної, службово-бойової діяльності ДПСУ та умов правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Предметом подальших наукових досліджень у цій сфері є удосконалення правових механізмів забезпечення застосування заходів примусу ДПСУ в умовах правового режиму воєнного і надзвичайного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Державну прикордонну службу України: закон України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003 р. № 661-IV // ВВР. 2003. № 27. Ст. 208.
2. Ляшук Р.М. Адміністративно-правове регулювання застосування силових заходів у діяльності Державної прикордонної служби України: дис. канд.. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Акад. упр. МВС. Київ, 2010. 246 с.
3. Про оборону України: закон України *// Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 9, ст. 106. Ст. 1.
4. Про національну безпеку України: закон України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2018, № 31, ст. 241.
5. Словник української мови: в 11 томах: / уклад. та голов. ред. І.К. Білодіда. Київ; Наукова думка, 1977. Т. 8, С. 144.
6. Словник української мови: в 11 томах: / уклад. та голов. ред. І.К. Білодіда. Київ; Наукова думка, 1970. Т. 1, С. 556.
7. Словник української мови: в 11 томах / уклад. та голов. ред. І.К. Білодіда. Київ; Наукова думка, 1976. Т. 7, С. 704.

8. Про затвердження Авіаційних правил України, Частина 47 «Правила реєстрації цивільних повітряних суден в Україні»: наказ Державної Авіаційної служби України від 05.02.2019 р. № 153.
9. Словник української мови: в 11 томах / уклад. та голов. ред. І.К. Білодіда. Київ; Наукова думка, 1972. Т. 3, С. 660.
10. Словник української мови: в 11 томах / уклад. та голов. ред. І.К. Білодіда. Київ; Наукова думка, 1974. Т. 4, С. 513.
11. Кримінальний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131.
12. Мельник М.І. Організація злочинна// Енциклопедія Сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: https://esu.com.ua/article-75633.
13. Про прилеглу зону України: закон України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2019, № 3, ст. 20. Ст. 1, 3.
14. Про виключну (морську) економічну зону України: закон України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1995, № 21, ст. 152. Ст. 19.
15. Про правовий режим воєнного стану: закон України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2015, № 28, ст. 250.
16. Про правовий режим надзвичайного стану: закон України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2000, № 23, ст. 176.

УДК. 342.95
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.27

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ ПРИ ПЕРЕМІЩЕННІ ТОВАРІВ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ: ПІДСТАВИ ТА ОЗНАКИ

Німа А.О.,
аспірантка кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: orcid.org/0000-0002-1613-8368
e-mail: nimayaanna@gmail.com

Німа А.О. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України: підстави та ознаки.

Статтю присвячено розкриттю особливостей адміністративної відповідальності при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України, її підстав та ознак. Акцентовано увагу на категоріях: «правопорушення», «митне правопорушення», «фізична особа», «резидент», «нерезидент», «митні правила», «адміністративна відповідальність», «порушення митних правил», «адміністративна відповідальність за порушення митних правил». З'ясовано, що порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України належить до категорії адміністративних правопорушень та є різновидом юридичної відповідальності. Запропоновано під порушеннями митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України розуміти умисну чи з необережності дію чи бездіяльність фізичної особи, яка посягає на встановлений порядок переміщення ними товарів через митний кордон України, здійснення процедур митного оформлення і митного контролю таких товарів, чи (або) звільнення чи справляння митних платежів. Доведено, що до елементів складу порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України необхідно віднести: а) об'єкт; б) об'єктивну сторону; в) суб'єкт; г) суб'єктивну сторону. Розкрито підстави адміністративної відповідальності за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України. Запропоновано власне визначення адміністративної відповідальності за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України як специфічну форму негативного реагування держави в особі її уповноважених органів (митних та судових) на порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон, відповідно до якої на фізичних осіб, які скоїли такі порушення застосовуються обтяжливі наслідки матеріального чи іншого характеру за свої неправомірні дії й передбачено за це адміністративні стягнення у порядку та формі визначеним Митним кодексом України. З'ясовано ознаки адміністративної відповідальності за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України.

Ключові слова: фізичні особи, митні порушення, митний контроль, митне оформлення, порушення митних правил, митний контроль, адміністративна відповідальність, митно-правове регулювання.

Nima A.O. Administrative responsibility for violation of customs rules during the movement of goods by natural persons across the customs border of Ukraine: reasons and signs.

The article is devoted to the disclosure of the features of administrative responsibility in the movement of goods by natural persons across the customs border of Ukraine, its grounds and features. Attention is focused on the categories: «offence», «customs offence», «natural person», «resident»,

«non-resident», «customs rules», «administrative responsibility», «violation of customs rules», «administrative responsibility for violation of customs rules». It was found that the violation of customs rules during the movement of goods by individuals across the customs border of Ukraine belongs to the category of administrative offenses and is a type of legal responsibility. It is suggested that the violation of customs rules in the case of movement of goods by individuals across the customs border of Ukraine should be understood as intentional or negligent action or inaction of an individual who interferes with the established procedure for movement of goods by them across the customs border of Ukraine, implementation of customs clearance procedures and customs control of such goods, or (or) exemption or settlement of customs payments. It has been proven that the elements of violation of customs rules when moving goods by individuals across the customs border of Ukraine must include: a) object; b) the objective side; c) subject; d) the subjective side.

The grounds for administrative liability for violation of customs rules during the movement of goods by natural persons across the customs border of Ukraine have been disclosed. A proper definition of administrative responsibility for violation of customs rules during the movement of goods by individuals across the customs border of Ukraine is proposed as a specific form of negative response of the state in the form of its authorized bodies (customs and judicial) to violations of customs rules during the movement of goods by individuals across the customs border, according to which physical persons who have committed such violations are subject to onerous consequences of a material or other nature for their illegal actions and provides for administrative fines for this in the order and form determined by the Customs Code of Ukraine. The signs of administrative responsibility for violation of customs rules during the movement of goods by individuals across the customs border of Ukraine have been clarified.

Key words: natural persons, customs violations, customs control, customs clearance, violation of customs rules, customs control, administrative responsibility, customs legal regulation.

Постановка проблеми. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил – це ефективний інструмент припинення таких порушень, а її особливість полягає у тому, що вона ґрунтується на митному законодавстві, яке забезпечує максимально корисне функціонування системи митної служби України [1, с. 107]. Тому дослідження проблем адміністративної відповідальності при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України в умовах сьогодення є важливим та актуальним питанням й залишається невирішеним завданням митного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання переміщення товарів через митний кордон України досліджували, Є.В. Додін, І.О. Базилюк, М.Г. Шульга, С.Ю. Дьоміна, О.М. Шевчук [2] та ін. Щодо адміністративної відповідальності за порушення митних правил, існує велика кількість наукових праць, зокрема, що стосується наступних питань адміністративної відповідальності за порушення митних правил [3, 4, 5, 6], правової природи відповідальності за порушення митних правил [7], адміністративної деліктності у сфері митної справи [8], поняття та основних ознак адміністративної відповідальності [9], митного регламентування порушень митних правил та відповідальності за їх порушення [10], порушень митних правил у структурі митних правопорушень [11, 12] та ін. Однак, інститут адміністративної відповідальності при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України в сучасних умовах розвитку митного права досліджено недостатньо, не з'ясованими залишаються не тільки його зміст, а й ознаки, підстави адміністративної відповідальності у цій сфері. Вищенаведене вказує на актуальність вибраної теми цієї роботи.

Мета статті передбачає з'ясування особливостей адміністративної відповідальності при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України, її підстав та ознак в межах митно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України відносить порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України до категорії адміністративних правопорушень. Це виходить як із положень ст. 67 КУпАП [13], так і з МК України [14]. Зокрема, термін «митні правила» визначено МК України як встановлений цим Кодексом та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем, або контроль за якими покладено на митні органи цим Кодексом та іншими законами України (п. 28 ст. 4) [14]. Так, згідно з нормами МК України до

громадян-фізичних осіб відносяться громадяни України, іноземці, особи без громадянства (п. 7 частини першої ст. 4 МК України). Фізичні особи можуть мати статус як резидентів, так і нерезидентів. У першому випадку фізичні особи, які є резидентами – це громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які мають постійне місце проживання в Україні, у тому числі ті, які тимчасово перебувають за кордоном (п.50 частини першої ст. 4 МК України). У другому випадку, фізичні особи, які є нерезиденти – це іноземці та особи без громадянства, громадяни України, які мають постійне місце проживання за межами України, у тому числі ті, які тимчасово перебувають на території України (п. 33 частини першої ст. 4 МК України) [14].

Отже, адміністративна відповідальність за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон буде визначатися за МК України (гл. 68), де встановлено види порушення митних правил та відповідальність за ці правопорушення [14]. Вищенаведене підтверджується й положеннями ст. 2 КУпАП, приписами якої встановлено, що питання адміністративної відповідальності за порушення митних правил регулюються МК України [13].

В подальшому доцільно з'ясувати розуміння таких категорій як: «правопорушення», «митне правопорушення», «адміністративна відповідальність», «порушення митних правил», «адміністративна відповідальність за порушення митних правил». Вищенаведені категорії не мають однакового визначення у доктрині митного та адміністративного права. Так, у Великій Українській юридичній енциклопедії наводиться поняття «правопорушення». Цей термін визначається як протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, що зумовлює юридично визначені негативні наслідки для правопорушника [15, с. 574]. Згідно з ч. 1 ст. 458 МК України порушення митних правил є адміністративним правопорушенням, яке являє собою протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність, що посягають на встановлений МК України та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем або контроль за якими покладено на митні органи цим Кодексом чи іншими законами України, і за які МК України передбачена адміністративна відповідальність [14].

Зазначимо, що діючий КУпАП, а саме розділ 2 за назвою «Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність», у ст. 9 якої законодавець сформулював дефініцію «адміністративне правопорушення». Згідно з положеннями ст. 9 КУпАП адміністративним правопорушенням є протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність [13], тобто окреслена дефініція «адміністративна відповідальність», однак у ст. 23 КУпАП законодавець надав лише вказівку, що мірою адміністративної відповідальності є адміністративні стягнення, проте термін «адміністративна відповідальність» на законодавчому рівні не передбачив.

Адміністративна відповідальність за порушення митних правил встановлюється МК України (ч. 1 ст. 459 МК України). Адміністративна відповідальність за правопорушення настає у разі, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 458 МК України). Суб'єктами адміністративної відповідальності за порушення митних правил можуть бути громадяни, які на момент вчинення такого правопорушення досягли 16-річного віку, а при вчиненні порушень митних правил підприємствами – посадові особи цих підприємств [14]. Отже, підставою адміністративної відповідальності за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України є скоєння правопорушення (проступок), передбачене митним законодавством у цій сфері й яке настає у разі, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність, й суб'єктами адміністративної відповідальності за порушення митних правил у нашому випадку – можуть бути фізичні особа (громадяни), які на момент вчинення такого правопорушення досягли 16-річного віку та є осудними на момент скоєння правопорушення.

Щодо змісту категорії порушення митних правил в наукових працях. Так, В.В. Хомутянський зазначає, що порушення митних правил – це діяння суб'єктів митних правовідносин, які характеризуються такими обов'язковими ознаками: (1) протиправністю (порушення конкретної норми МК України); (2) винністю (протиправне діяння, скоєне умисно або з необережності); (3) каранністю (за скоєне порушення відповідальність передбачена нормами МК України) [16, с. 76].

К.Р. Ільченко, під порушеннями митних правил при переміщенні продуктів промислу пропонує розуміти умисну чи з необережності дію чи бездіяльність особи (фізичної та/або юридичної), яка посягає на встановлений порядок переміщення через митний кордон України продуктів морського та річкового промислу, здійснення митного оформлення і митного контролю цих продуктів, або обкладання митними платежами. Автор відносить до елементів порушення митних правил: а) об'єкт; б) об'єктивну сторону; в) суб'єкт; г) суб'єктивну сторону [17, с. 16].

У положеннях ст. 458 МК України передбачено правову конструкцію «порушення митних правил». Законодавцем цей термін трактується як протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність, що посягають на встановлений МК України та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем або контроль за якими покладено на митні органи МК України чи іншими законами України, і за які цим МК України передбачена адміністративна відповідальність.

Виходячи із вищенаведеного, під порушеннями митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України слід розуміти умисну чи з необережності дію чи бездіяльність фізичної особи, яка посягає на встановлений порядок переміщення ними товарів через митний кордон України, здійснення процедур митного оформлення і митного контролю таких товарів, чи (або) звільнення чи справляння митних платежів. До елементів складу порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України необхіно віднести: а) об'єкт; б) об'єктивну сторону; в) суб'єкт; г) суб'єктивну сторону.

Стосовно змісту категорії «адміністративна відповідальність» у загальному підході. Як зазначав В.Б. Авер'янов, адміністративна відповідальність – це відповідальність за вчинення адміністративного проступку (правопорушення). Адміністративна відповідальність – це різновид юридичної відповідальності, що являє собою сукупність адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, які вчинили адміністративний проступок, передбачених нормами адміністративного права особливих санкцій – адміністративних стягнень [18, с. 434-435]. На думку Т.О. Коломієць, адміністративна відповідальність – це специфічна форма негативного реагування з боку держави в особі уповноважених органів державної влади на відповідну категорію протиправних діянь. Особи, що вчинили таке правопорушення, мають відповісти перед уповноваженим державним органом за свої неправомірні дії і, відповідно, понести адміністративне стягнення у порядку, визначеному чинним законодавством України [19, с. 65]. Ю.П. Битяк під категорією «адміністративна відповідальність» розуміє накладення на осіб, які вчинили адміністративне правопорушення (проступок), адміністративних стягнень, що тягнуть за собою для цих осіб обтяжливі наслідки матеріального чи морального характеру [20, с. 261].

На думку О.М. Шевчука, адміністративна відповідальність за порушення порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон полягає в застосуванні до осіб, які вчинили адміністративні проступки, адміністративних стягнень, що тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру, і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і у порядку, встановленому нормами митного та адміністративного права [21, с. 202]. Передбачено у наукових працях й юридичну конструкцію «адміністративна відповідальність за порушення митних правил при переміщенні ветеринарних препаратів через митний кордон» [22, с. 130,131]. З точки зору В.В. Ченцова адміністративна відповідальність за порушення митних правил – це галузевий вид адміністративної відповідальності, специфічна форма негативного реагування з боку держави в особі компетентних органів, митних та судових, на певну категорію протиправних проявів порушень митних правил, згідно з якою особи, що вчинили ці правопорушення, повинні відповідати за свої неправомірні дії й каратися за це адміністративними стягненнями [23, с. 18]. Подібну думку висловлює В.В. Ліпинський щодо дефініції «адміністративна відповідальність за порушення митних правил» [24, с. 61]. Враховуючи вищенаведене, на нашу думку, під адміністративною відповідальністю за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України слід розуміти специфічну форму негативного реагування держави в особі її уповноважених органів як митних, так і судових органів, їх посадових осіб на порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон, відповідно до якої на фізичних осіб, які скоїли

такі порушення застосовуються обтяжливі наслідки матеріального чи іншого характеру за свої неправомірні дії й передбачено за це адміністративні стягнення у порядку та формі визначеними МК України.

Здійснюючи аналіз положень МК України можна вказати, що переміщення товарів фізичними особами через митний кордон України може бути пов'язаним із правопорушеннями, відповідальність за які передбачено ст. 471 МК України «Порушення порядку проходження митного контролю в зонах (коридорах) спрощеного митного контролю», ст. 472 МК України «Недекларування товарів, транспортних засобів комерційного призначення», ст. 473 МК України «Пересилання через митний кордон України у міжнародних поштових та експрес-відправленнях товарів, заборонених до такого пересилання», ст. 474 МК України «Перешкоджання посадовій особі митного органу в доступі до товарів, транспортних засобів, документів». [14]. А також положеннями, ст. 481 МК України «Перевищення строку тимчасового ввезення товарів, у тому числі транспортних засобів особистого користування, транспортних засобів комерційного призначення або строку тимчасового вивезення товарів чи втрата транспортних засобів», ст. 483 МК України «Переміщення або дії, спрямовані на переміщення товарів через митний кордон України з приховуванням від митного контролю» [14] тощо.

Стосовно ознак адміністративної відповідальності за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України. Так, на думку І. Войтенка, до специфічних ознак адміністративної відповідальності за порушення митних правил необхідно віднести: (1) окрему нормативну підставу у вигляді МК України; (2) настання за вчинення специфічного правопорушення (порушення митних правил, визначеного у ст. 479 МК України); (3) застосування специфічних стягнень до порушників митних правил; (4) здійснення провадження у справах про порушення митних правил відповідно до МК України, а не КУпАП [3, с. 116]. Зокрема, В.Я. Настюк, М.Г. Шульга відмічають, що адміністративній відповідальності в митній сфері притаманні як загальні ознаки юридичної відповідальності, так і специфічні, серед яких вчені виділяють наступні, а саме: (1) перелік адміністративно-караних порушень митних правил, на відміну від інших адміністративних правопорушень, передбачений лише МК України; (2) цілі відповідальності є більш конкретними – вона спрямована на відносини у сфері митної справи України, охорону митних правил, а також виховання поваги до них і правовідносин, які ними регулюються, з боку всіх учасників митних відносин; (3) настає у разі виявлення правопорушника на території іншої держави і за наявності державних угод чи договорів між митними органами суміжних держав про сумісний контроль; (4) відповідальність не настає за вчинення лише деяких правопорушень, передбачених МК України, якщо відповідні документи підтверджують факти аварії або дії непереборної сили; (5) система митних органів і суди є суб'єктами застосування адміністративної відповідальності за порушення митних правил; (6) за порушення митних правил застосовують лише такі види адміністративних стягнень: попередження, штраф, конфіскацію; (7) предмети порушення митних правил підлягають конфіскації незалежно від часу вчинення або виявлення такого порушення. Крім того, автори зазначають, що конфіскація товарів і транспортних засобів, що є предметами або знаряддями порушення митних правил, застосовується незалежно від того, чи є вони власністю особи, яка вчинила правопорушення [25, с. 69]. Отже, до основних ознак адміністративної відповідальності за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України слід віднести: (1) порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон належить до категорії адміністративних правопорушень та є різновидом юридичної відповідальності, (2) протиправність (порушення конкретної норми МК України при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон), (3) винність (протиправне діяння, скоєне умисно або з необережності фізичною особою), (4) караність (за скоєне порушення відповідальність передбачена нормами МК України), (5) застосування специфічних стягнень до фізичних осіб як порушників митних правил, при переміщенні ними товарів через митний кордон (попередження, штраф, конфіскація), (6) суб'єктом адміністративної відповідальності за порушення митних правил у досліджуваний сфері є фізичні особи (громадяни), які на момент вчинення такого правопорушення досягли 16-річного віку та є осудними на момент скоєння правопорушення, (7) уповноважені органи та посадові особи (митні органи і суди) є суб'єктами застосування адміністративної відповідальності за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон та ін.

Висновок. Адміністративну відповідальність за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України слід розуміти як специфічну форму негативного реагування держави в особі її уповноважених органів (митних та судових) на порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон, відповідно до якої на фізичних осіб, які скоїли такі порушення застосовуються обтяжливі наслідки матеріального чи іншого характеру за свої неправомірні дії й передбачено за це адміністративні стягнення у порядку та формі визначеними Митним кодексом України.

Порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України належить до категорії адміністративних правопорушень та є різновидом юридичної відповідальності. Під порушеннями митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України необхідно розуміти умисну чи з необережності дію чи бездіяльність фізичної особи, яка посягає на встановлений порядок переміщення ними товарів через митний кордон України, здійснення процедур митного оформлення і митного контролю таких товарів, чи (або) звільнення чи справляння митних платежів. Елементами складу порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України є: а) об'єкт; б) об'єктивна сторона; в) суб'єкт; г) суб'єктивна сторона.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грянка Г.В. Правові засади адміністративної відповідальності за порушення митних правил. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 102–108.
2. Шевчук О.М. Правове регулювання порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон України: автореф. дис.… канд. юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Харків, 2012. 20 с.
3. Войтенко І. Особливості адміністративної відповідальності за порушення митних правил в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць.* 2017. № 876. С. 112–118.
4. Педешко А.І. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2000. 20 с.
5. Хомутянський В.В. Особливості адміністративної відповідальності за порушення митних правил у співвідношенні із загальною адміністративною відповідальністю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2019. № 37. С. 69–72.
6. Дорофеєва Л.М. Деякі питання відповідальності за порушення митних правил. *Проблеми законності.* 2000. Вип. 41. С. 136–141.
7. Додін Є.В. Правова природа відповідальності за порушення митних правил. Митна справа. 2014. № 5. С. 3–6.
8. Дьоміна С.Ю. Адміністративна деліктність у сфері митної справи: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 200 с.
9. Дрофич Ю.В. Поняття та основні ознаки адміністративної відповідальності: аналіз сучасної адміністративно-правової літератури. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. Вип. 73, ч. 2. С. 18–26.
10. Єніна А. Митне регламентування порушень митних правил та відповідальності за їх порушення. *Міжнародний науковий журнал «Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації».* 2020. Вип. 1. С. 19–28.
11. Кравець М. Порушення митних правил у структурі митних правопорушень. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 74–80.
12. Дорогих В. Порушення митних правил. *Юридичний вісник.* 2014. № 3. С. 180–184.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1984. № 52. Ст. 1122.
14. Митний кодекс України: Закон України 13.03.2012 р. № 4495-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44-45, 46-47, 48. Ст. 552.
15. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.

16. Хомутянський В.В. Сучасні проблеми юридичної кваліфікації порушень митних правил. *Право і суспільство. 2*019. № 6, ч. 2. С. 73−79.
17. Ільченко К.Р. Порядок та підстави переміщення через митний кордон України продуктів морського та річкового промислу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Одеса, 2016. 20 с.
18. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Заг. част. / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Вид. «Юридична думка», 2004. 584 с.
19. Коломієць Т.О. Структура адміністративної відповідальності: сучасний доктринальний погляд. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 4. С. 65-66.
20. Адміністративне право: підручн. за ред.. Ю.П. Битяка. Х.: Право. 2020. 392 с.
21. Шевчук О.М. Контроль та нагляд за переміщенням лікарських засобів через митний кордон України: моногр. Х.: Право, 2014. 272 с.
22. Зоріна О.Г. Правове регулювання переміщення ветеринарних препаратів через митний кордон України: дисерт. …доктора філософії 081 «Право». Харків, 2023. 215 с
23. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил: навч. посіб. за заг. ред. В.В. Ченцова. К.: Істина. 208 с.
24. Ліпинський В.В. Проблемні питання притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення порушень митних правил, передбачених ст. 355 Митного кодексу України. *Вісник Академії митної служби України. Право.* 2011. № 2. С. 61–68.
25. Настюк В.Я., Шульга М.Г. Митне право України: навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад.

УДК. 342.95
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.28

ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР: ТИПОЛОГІЯ ТА ОЗНАКИ

Пай І.І.,
аспірантка
кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-1512-4346
e-mail: Nadtokainna462@gmail.com

Пай І.І. Запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур: типологія та ознаки.

В статті досліджено теоретичні та практичні проблеми визначення сутності корупційних ризиків при здійсненні митних процедур, їх ознак в межах митно-правового забезпечення. Наведено дефініцію «адміністративно-правового забезпечення митної справи». Визначено сутність категорії «корупційний ризик у сфері здійснення митних процедур». З'ясовано, що корупціогенні чинники у діяльності посадових осіб митних органів утворюються, як у сфері організації й управління державною митною справою, так і випливають із зловживання владними повноваженнями та службовим становищем посадовими особами митних органів та порушень встановленого порядку здійснення митних процедур. Підтримано науковий підхід, що чинники виникнення корупційних ризиків при здійсненні митних процедур доцільно поділяти на зовнішні та внутрішні. Констатовано, що митна процедура – це правозастосовна діяльність митних органів та їх посадових осіб, спрямована на реалізацію їх повноважень щодо організації переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України, забезпечення додержання митних правил. Визначено, що митна процедура направлена на підтримання режиму законності з питань організації переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України. Доведено, що до елементів структури здійснення митних процедур слід віднести: процедури митного контролю; процедури митного оформлення; процедури справляння (сплати) податків і митних платежів. Встановлено, що митний контроль і митне оформлення є основними напрямами діяльності митних органів, що здійснюються шляхом виконання митних формальностей, які є складовими митних процедур. Встановлено розуміння правової природи митних процедур як правового режиму, що діє на об'єктах і в місцях їх проведення. Визначено зміст та критерії розподілу митних режимів в контексті митно-режимних правил. Встановлено ознаки корупційних ризиків при здійсненні митних процедур.

Ключові слова: корупція, митні органи, запобігання корупційним ризикам, корупційні ризики, доброчесність, служба в митних органах, службові повноваження, митний контроль, митне оформлення, митні процедури, митні формальності, адміністративно-правове забезпечення.

Pai I.I. Prevention of corruption risks during customs procedures: typology and signs.

The article examines the theoretical and practical problems of determining the essence of corruption risks in the implementation of customs procedures, its signs within the limits of its customs and legal support. The definition of "administrative and legal provision of customs affairs" is given. The essence of the category "corruption risk in the sphere of implementation of customs procedures" has been determined. It has been found that corruption-inducing factors in the activities of officials of customs bodies are formed both in the sphere of organization and management of state customs affairs, and arise from the abuse of power and official position by officials of customs bodies and violations of the established procedure for carrying out customs procedures. The scientific approach is supported, that it is advisable to divide the factors of corruption risks in the implementation of customs procedures

into external and internal. It was established that the customs procedure is a law-enforcement activity of customs authorities and their officials, aimed at the implementation of their powers regarding the organization of the movement of goods and vehicles across the customs border of Ukraine, ensuring compliance with customs rules. It was determined that the customs procedure is aimed at maintaining the regime of legality in matters of organizing the movement of goods and vehicles across the customs border of Ukraine. It has been proven that the elements of the structure of the implementation of customs procedures should include: customs control procedures; customs clearance procedures; tax and customs payment procedures. It has been established that customs control and customs clearance are the main areas of activity of customs authorities, which are carried out by performing customs formalities, which are components of customs procedures. An understanding of the legal nature of customs procedures as a legal regime operating at the facilities and in the places where they are carried out has been established. The content and criteria for the distribution of customs regimes in the context of customs regime rules are determined. Signs of corruption risks during customs procedures have been identified.

Key words: corruption, customs authorities, prevention of corruption risks, corruption risks, integrity, service in customs authorities, official powers, customs control, customs clearance, customs procedures, customs formalities, administrative and legal support.

Постановка проблеми. Подальший розвиток європейського вектору суспільних трансформацій в Україні, закріплений Конституцією України [1], безпосередньо впливає на антикорупційну діяльність України, ефективність здійснення якого безпосередньо впливає на рівень довіри, як до посадових осіб митних органів, так і, до держави, її спроможності забезпечити захист митних інтересів, дотримання законності. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [2] визначає не тільки необхідність поступової лібералізації процедур митного контрою та митного оформлення за переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон України, а також із справлянням передбачених законом податків і зборів та митних платежів, але й висуває на перший план проблему зниження рівня корупції в митних органах, особливо, дослідження проблем запобігання корупційним ризикам при здійснені митних процедур в межах його адміністративно-правового забезпечення. Не дослідженими залишаються інституційні та функціональні чинники запобігання корупційних ризиків при здійснені митних процедур, актуальними проблемами залишаються наявність прогалин і колізій у законодавстві, що регулює діяльність посадових осіб митних органів при здійснені митних процедур, їх компетенцію, широкий обсяг їх дискреційних повноважень, необхідність забезпечення принципу професіоналізму, як одного з принципів державної служби митних органів, наявність конфлікту інтересів під час реалізації повноважень посадовими особами митних органів при здійснені митних процедур, тощо. На сьогодні відсутній єдиний механізм управління корупційними ризиками при здійснені митних процедур, а процедура виявлення і оцінки корупційних ризиків при здійснені митних процедур є неефективною та потребує удосконалення. Вищенаведене, підкреслює актуальність вибору теми цієї роботи. Зазначимо, що дефініцію «адміністративно-правове забезпечення митної справи» слід трактувати як сукупність адміністративно-правових засобів, гарантій та адміністративно-правового регулювання, що є інструментом легітимного управлінського впливу на поведінку учасників митних правовідносин уповноваженими органами державної влади з метою забезпечення митного правопорядку та балансу економічних інтересів держави та приватних інтересів суб'єктів митних правовідносин» [1].

Отже вищенаведену позицію візьмемо за основу в цій роботі.

Стан опрацювання. Проблемним загальним питанням здійснення митних процедур приділяли увагу такі вчені як Є.В. Додін, С.В. Ківалов, І.М. Резнік, Б.А. Кормич, В.В. Ченцов, О.М. Шевчук, М.Г. Шульга та ін. В наукових працях досліджувались процедури митного контролю та митного оформлення товарів, які переміщуються через митний кордон України у загальному підході [3], щодо процедур митного контролю та митного оформлення окремих категорій товарів [4], [5], зокрема при організації митних експертиз, щодо митного контролю товарів [6], щодо механізмів оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління [7], корупційні ризики у сфері надання адміністративних послуг [8] та ін. Однак, окремі питання визначення особливостей запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур в сучасних умовах розвитку митного права не досліджувалось в межах його адміністративно-правого забезпечення.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей теоретичних та практичних проблем визначені сутності корупційних ризиків при здійсненні митних процедур та їх ознак.

Виклад основного матеріалу. Проведення оцінки корупційних ризиків при здійснені митних процедур вимагається положеннями Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII [9]. Згідно ст. 61 Закону «Про запобігання корупції» визначено, що «керівник, засновники (учасники) юридичної особи забезпечують регулярну оцінку корупційних ризиків у її діяльності і здійснюють відповідні антикорупційні заходи». У положеннях ст. 62 та 63 цього Закону детально перераховують складові змісту антикорупційних програм, що формуються також з урахуванням оцінки корупційних ризиків і мають містити «комплекс правил, стандартів і процедур щодо виявлення, протидії та запобігання корупції у діяльності юридичної особи» [9]. Так, в Антикорупційній програмі Державної митної служби України на 2020–2022 роки результати оцінки корупційних ризиків у діяльності цього державного органу [11] передбачено корупційні ризики при здійсненні митних процедур за різними категоріями факторів, а також наведено відповідні заходи по усуненню або мінімізації чинників.

У положеннях Національного агентства з питань запобігання корупції України від 28 грудня 2021 року № 830/21 передбачено термін «корупційний ризик», як імовірність вчинення корупційного, або пов'язаного з корупцією правопорушення, що негативно вплине на діяльність організації [12]. У Посібнику з оцінки корупційних ризиків та розробки планів протидії корупції Програми USAID/FINREP-II визначені окремі категорії, такі як: «корупційних ризик», «корупційний вчинок», а також «управління корупційними ризиками» та ін. Зокрема, корупційний ризик – це ймовірність виникнення та наслідки від корупційного вчинку. Корупційний вчинок – корупційне правопорушення та правопорушення, пов'язане з корупцією (як це визначено положеннями Закону «Про запобігання корупції»). Управління корупційними ризиками – це скоординовані дії, спрямовані на контроль та запобігання корупційних ризиків. [13, с. 5].

Більшість вчених розглядають питання сутності та змісту корупційних ризиків в окремих сферах які вони досліджують. На думку С. Терещенко та С. Галько термін «ризик» в митному законодавстві слід розуміти як ймовірність недотримання вимог законодавства з питань митної справи [14, с. 45]. У загальному розумінні, на думку А.М. Михненко, корупційні ризики – це умови, що сприяють виникненню, розвитку, реалізації та поширенню корупційних практик у службовій та професійній діяльності суб'єктів корупційних правопорушень, які склалися внаслідок застосування процедур, визначених відповідним процесуальним законодавством та іншими регулятивними нормами, включаючи підзаконні нормативно-правові акти, відомчі накази уповноважених державних органів, внутрішні регулятивні документи юридичних осіб; внаслідок неналежного виконання або ігнорування окремих положень процесуального законодавства та регулятивних норм, за умови відсутності контролю або неефективного контролю за діяльністю суб'єктів корупційних правопорушень [15, с. 214–233].

Більшість вчених розглядають питання сутності та змісту корупційних ризиків в окремих сферах, які вони досліджують. Наприклад, окремі автори у загальному підході виділяючи корупційні ризики надання адміністративних послуг та контрольно-наглядової діяльності, також вказується на загальні ризики (інституційні та функціональні конфлікти інтересів, слабкість інституту публічної служби, неналежна якість законодавства), а також ризики в окремих досліджуваних сферах – приміром, тільки при наданні адміністративних послуг [16, с. 12–35]. Наприклад, інші дослідники під корупційними ризиками в діяльності Національної поліції України пропонують розуміти сукупність адміністративних, нормативно-правових, організаційних, фінансових, кадрових та інших причин і чинників у поліцейській діяльності, які сприяють створенню або розвитку обставин і ситуацій, що уможливлюють вчинення працівниками поліції корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією. [17, с. 176]. Враховуючи вищенаведене, на нашу думку, корупційний ризик у сфері здійснення митних процедур - це сукупність адміністративних, правових, організаційних та інших факторів та причин, чинників або ситуацій, які сприяють виникненню, розвитку, реалізації та поширенню корупційних практик при здійсненні процедур митного контролю, процедур митного оформлення, а також при здійсненні процедур справляння податків і митних платежів. Ці обставини не дають можливості посадовим особам митних органів, при здійсненні митних процедур, вчинити корупційні правопорушення або правопорушення, пов'язані з корупцією.

Щодо, деталізації різновидів корупційних ризиків у митній сфері:

одні дослідники пропонують розрізняти два види: (1) загальні (наявність яких обумовлена чинниками загально-державного рівня, які впливають на обсяг і особливості корупційних ри-

зиків в митній діяльності); (2) спеціальні (відомчі, що безпосередньо випливають з проблем, які виникають у межах функціонування митних органів). [18, с. 43]. Фактично, такий науковий підхід був сформований на позиціях О.П. Рябченко. Авторка здійснила умовний поділ корупційних ризиків у діяльності митних органів на дві групи. Перша – це зовнішньоорганізаційні (ті, наявність яких не пов'язана із внутрішньою організацією діяльності митних органів і впливати, на усунення яких, митним органам складно). До цієї групи ризиків автором віднесено: (1) нормативну невизначеність, (2) колізійність правових приписів, (3) наявність дискреційних повноважень митних органів, (4) вади організаційних змін. До основних внутрішньоорганізаційних ризиків у діяльності митних органів запропоновано віднести: (1) недоброчесна поведінка, (2) конфлікт інтересів та ін. [19, с. 257]. Отже, у наукових публікаціях при виділенні корупційних ризиків у діяльності митних органів запропоновано застосовувати науковий підхід – «від загального до конкретного» [16, с. 15].

Наприклад, Ю. Дмитрієв теж пропонує поділити на два види корупційних ризиків: (1) інституційні та (2) загально-системні. Перша група – це фактори, що негативно впливають на поведінку державного службовця, перетворюючи її на корупційну, та усунення яких належить до компетенції адміністративного органу, в якому працює (або який очолює) такий службовець. Друга група – це ризики, пов'язані із загальними недоліками створення та функціонування публічної адміністрації, аналізуються лише в частині рівня корупції при підготовці, прийнятті та виконанні управлінських рішень [20].

Так, на думку Д.О. Олійник у митній сфері України діють стабільні корупціогенні чинники різного характеру й ступеню детермінаційного впливу на свідомість і волю посадових осіб митних органів. Одні з них утворюються у сфері організації й управління державною митною справою, другі – випливають із зловживання владними повноваженнями та службовим становищем посадовими особами митних органів та порушень встановленого порядку здійснення митних процедур. Корупціогенні чинники цих двох сфер співвідносяться як загальне і спеціальне, вони взаємопов'язані і взаємозалежні [21, с. 18]. Вищенаведений науковий підхід може бути застосований в даній роботі. Тобто, чинники запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур мають свою специфіку в межах його адміністративно-правового забезпечення та суспільні правовідносини, що при цьому виникають та розвиваються, потребують спеціального дослідження з позицій митного права. На нашу думку, доцільно поділити корупційні ризики при здійсненні митних процедур на дві групи: (1) зовнішньоорганізаційні (загальні) та (2) спеціальні (внутрішньоорганізаційні ризики).

Наприклад, С.В. Коробенко наводить перелік відомчих ризиків в діяльності митних органів, серед основних автор виділив наступні: (1) організаційна структура митних органів містить значну кількість управлінських ланок, що ускладнює процес прийняття управлінського рішення; недостатньо ефективна система протидії корупції, низький рівень розробленості показників ефективності діяльності посадових осіб митних органів або відсутність таких показників; розробка показників ефективності, які не відповідають специфіці діяльності митних органів, що не дозволяє здійснити об'єктивне оцінювання та негативно впливає на сприйняття служби в митних органах у суспільній свідомості; наявність конфлікту інтересів під час реалізації компетенції посадовими особами митних органів; недосконала система застосування, ризик орієнтованого підходу у діяльності митних органів; низька ефективність стратегічного управління системою митних органів, тощо [18, с. 41-42].

В подальшому, розглянемо проблемні питання визначення сутності здійснення митних процедур. Так, МК України визначає термін «митна процедура» як зумовлені метою переміщення товарів через митний кордон України, сукупність митних формальностей та порядок їх виконання (п. 21 ч. 1 ст. 4 МК України); митні формальності – це сукупність дій, що підлягають виконанню відповідними особами та митними органами, з метою дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи (п. 29 ч. 1 ст. 4 МК України) [21].

З точки зору І.М. Резнік, категорія митна процедура поєднує в собі конкретні акти правозастосування митних органів. Митний контроль і митне оформлення є основними напрямами діяльності митних органів, що здійснюються шляхом виконання митних формальностей, які є складовими митних процедур. На думку автора, через митну процедуру законодавець установлює порядок діяльності митних органів і як результат - митна процедура покликана вирішити питання, чи може бути конкретний товар або транспортний засіб переміщений через митний кордон

певним способом у межах обраного декларантом митного режиму [22, с. 68]. І. М. Резнік вважає, що митна процедура є одним із видів адміністративних проваджень неюрисдикційного характеру та пропонує його визначення, як «урегульована нормами митного права правозастосовна діяльність митних органів та їх посадових осіб, спрямована на реалізацію їх повноважень, щодо організації переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України, забезпечення додержання митних правил і підтримання режиму законності у процесі такого переміщення» [22, с. 68–69]. Із вищенаведеною позицією слід погодитись. На думку А.О. Брачук митні процедури слід розглядати як нормативно визначений порядок діяльності посадових осіб митних органів, спрямований на реалізацію норм митного права та дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи, під час вирішення конкретних справ, пов'язаних з переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон [23, с. 18].

З наукової позиції Д.О. Олійник, митні процедури здійснюються безпосередньо посадовими особами митних органів у межах їх виключних повноважень. Реалізація виключних повноважень під час здійснення митних процедур, передбачає прийняття низки дозвільно-розпорядчих та організаційно-управлінських рішень. Коло суб'єктів здійснення митних процедур обмежене. До них належать митні органи та їх посадові особи, а також уповноважені митними органами особи, для надання посередницьких послуг з декларування товарів (митні брокери) [24, с. 21]. Крім того, зазначимо, що більшість науковців вважають що, структура митних процедур складається з трьох основних елементів, а саме: процедур митного контролю; процедур митного оформлення; процедур справляння, передбачених законом податків і платежів [25, с. 34; 23, с. 18].

Враховуючи вищенаведене, митна процедура – це правозастосовна діяльність митних органів та їх посадових осіб, спрямована на реалізацію їх повноважень, щодо організації переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України, забезпечення додержання митних правил. Митна процедура направлена на підтримання режиму законності з питань організації переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України. Окрім того, можна виділити три групи запобігання корупційним ризикам у досліджуваній сфері, а саме: (1) запобігання корупційним ризикам при здійсненні процедур митного контролю; (2) запобігання корупційним ризикам при здійсненні процедур митного оформлення; (3) запобігання корупційним ризикам при здійсненні процедур, щодо справляння податків та митних платежів та порядок їх виконання.

Вагоме значення для розуміння правової природи митних процедур, має правовий режим, що діє на об'єктах і в місцях їх проведення. З точки зору Р.І. Лемеха, під поняттям «митні режими», слід розуміти комплекс правових засобів, якими, в залежності від заявленої мети переміщення товарів та транспортних засобів через митний кордон України, врегульовано порядок такого переміщення: митні процедури, щодо цих товарів та транспортних засобів, їх правовий статус, порядок визначення митної вартості, умови оподаткування, використання після митного оформлення [26, с. 27]. Автор фактично ототожнює розуміння митних режимів із нормами МК України. Зокрема, МК України визначає митний режим – як комплекс взаємопов'язаних правових норм, що відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України визначають митну процедуру, щодо цих товарів, їх правовий статус, умови оподаткування і обумовлюють їх використання після митного оформлення (п. 25 ст. 4 МК України) [21]. На думку В.Я. Настюка, правовий режим є комплексом засобів державно-владного впливу для вирішення спеціальних завдань. Функціональні режими регламентують порядок діяльності уповноважених органів, спрямованої на виконання фіскальної, правоохоронної та безпекової функцій держави [27, с. 19]. Так, комплекс митних режимів являє собою адміністративно-правову основу митної справи. Митний режим, як неодноразово наголошувалося в науковій літературі, є різновидом адміністративно-правових режимів. Саме митний режим обумовлює правовий (відрізняти від фактичного/логістичного) порядок транскордонного переміщення, і обсяг митних формальностей, і правовий режим використання переміщених товарів [28, с. 475]. У сфері здійснення митних процедур встановлені різні митні режими. Так. Ст. 70 МК України передбачено 14 митних режимів [21]. Щодо, «процедурної» концепції у митному праві заслуговує на увагу науковий підхід Б.А. Кормича. Вчений пропонує, із метою встановлення гармонізованого терміну «митна процедура», замість теперішнього митного режиму, яка більшою мірою, з точки зору Б.А. Кормича, відображає зміст митних формальностей, що виконуються при переміщенні товарів через митний кордон [29, с. 143]. Наприклад, В.В. Прокопенко у науковій роботі «Митні формальності на транспорті в Україні та їх адаптація до міжнародних митних норм, правил та стандартів» теж пропонує заміни-

ти поняття «митний режим» на «митні процедури» [30, с. 3]. В загальному підході такі пропозиції вчених мають право на існування.

Зокрема й І.М. Резнік, запропонував розглядати переміщення товарів через митний кордон, як систему послідовних і процесуалізованих, юридично вагомих дій, спрямовану на забезпечення перетину товаром чи транспортним засобом комерційного призначення митного кордону України, відповідно до митних правил [22, с. 4]. Не визначеною залишається єдина класифікація митних режимів у митному праві. Так, О.О. Крестьянінов пропонує, виділити «загальний митний режим» та «спеціальний митний режим». [31, с. 16]. Б.А. Кормич та Н.О. Коваль виділяють наступні групи митних режимів, а саме: основні та завершуючі митні режими, а також економічні [32, с. 33]. Окремі вчені, митні режими пропонують класифікуються залежно від особливостей поводження з товарами і транспортними засобами, які перебувають під митним контролем. Так, С.С. Терещенко, митні режими імпорту, експорту, реімпорту, реекспорту передбачають перехід права власності на товар. Митні режими «транзит», «митний склад», «переробка на митній території України», «переробка за межами митної території України», пов'язані з наданням послуг, щодо товарів. На думку автора, спеціальні митні режими («тимчасове ввезення/вивезення», «магазин безмитної торгівлі», «спеціальна митна зона») пов'язані з наданням тарифних преференцій, або руйнування», «відмова на користь держави») встановлюють правила поводження з товарами в окремих випадках [33, с. 75].

В митному праві до сих пір не визначено єдині ознаки корупційних ризиків у сфері здійснення митних процедур. Так, у загальному підході Д.В. Гудковим визначено характерні ознаки корупційних ризиків. Автор до них відносить (1) суб'єкти корупційних діянь можуть бути як державні службовці, так і будь-які інші особи, уповноважені на виконання функцій держави та прирівняні до них; (2) корупція, пов'язана з протиправним використанням наданих особам, уповноваженим на здійснення функцій держави та іншим посадовим особам, повноважень або протиправним наданням таким особам певних благ, пільг та інших переваг; (3) спеціальною метою корупції є матеріальна складова, тобто отримання певних благ, пільг, послуг та інших переваг як для себе, так і для третіх осіб. [34, с. 222]. Приміром, Р.В. Мельничук досліджуючи запобігання корупційним ризикам в діяльності Національної поліції України, пропонує, наступні характерні їх ознаки: (1) мають високий ступінь поширення, адже можуть виникати за більшістю напрямів реалізації правотворчої і правозастосовної діяльності Національної поліції України; (2) під їхній вплив залежно від певних обставин потенційно потрапляють поліцейські та всі інші працівники органів (закладів, установ) поліції під час виконання своїх посадових обов'язків; (3) створюють реальні передумови для ймовірного вчинення працівниками поліції корупційних правопорушень, або правопорушень, пов'язаних з корупцією; (4) після виявлення і проведення необхідної процедури ідентифікації, офіційно визнаються, як негативні явища правової дійсності, що сприяють вчиненню протиправних діянь у поліцейській діяльності, отже, потребують забезпечення здійснення конкретних заходів запобігання й протидії уповноваженими суб'єктами владних повноважень [17, с. 44].

Враховуючи вищенаведене, до основних ознак корупційних ризиків у сфері здійснення митних процедур доцільно віднести наступні: (1) виникають за більшістю напрямів реалізації правотворчої і правозастосовної діяльності посадовими особами митних органів, так як митні процедури здійснюються безпосередньо посадовими особами митних органів у межах їх виключних повноважень (реалізація виключних повноважень під час здійснення митних процедур передбачає прийняття низки дозвільно-розпорядчих та організаційно управлінських рішень); (2) створюють реальні передумови для ймовірного вчинення посадовими особами митних органів корупційних правопорушень, або правопорушень, пов'язаних з корупцією; (3) після виявлення і проведення необхідної процедури ідентифікації, корупційні ризики визнаються як негативні явища у діяльності митних органів, та сприяють вчиненню протиправних діянь у митній діяльності при здійсненні митних процедур; (4) виявлені корупційні ризики потребують правового забезпечення для проведення конкретних і дієвих заходів запобігання й протидії уповноваженими суб'єктами публічної адміністрації.

Висновки. Митна процедура – це правозастосовна діяльність митних органів та їх посадових осіб, спрямована на реалізацію їх повноважень, щодо організації переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України, забезпечення додержання митних правил. Митна процедура направлена на підтримання режиму законності з питань організації переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України. Митні процедури здійснюються без-

посередньо посадовими особами митних органів у межах їх виключних повноважень. Реалізація виключних повноважень під час здійснення митних процедур передбачає прийняття низки дозвільно-розпорядчих та організаційно управлінських рішень. До елементів структури здійснення митних процедур слід віднести: процедури митного контролю; процедури митного оформлення; процедури справляння (сплати) податків і митних платежів. Корупційний ризик у сфері здійснення митних процедур - це сукупність адміністративних, правових, організаційних та інших факторів та причин, чинників або ситуацій, які сприяють виникненню, розвитку, реалізації та поширенню корупційних практик при здійсненні процедур митного контролю, процедур митного оформлення, а також при здійсненні процедур справляння податків і митних платежів. Ці обставини не дають можливості посадовим особам митних органів, при здійсненні митних процедур, вчинити корупційні правопорушення, або правопорушення, пов'язані з корупцією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Угода про асоціацією між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014 р. № 984_011. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Ст. 2125.
3. Терещук Ю.В. Система адміністративно-правового забезпечення митної справи. *Право і суспільство*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 129–134. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/6_2016/part_2/25.pdf.
4. Шевчук О.М. Контроль та нагляд за переміщенням лікарських засобів через митний кордон України: моногр Х.: Право, 2014. 272 с.
5. Коваль Н.О. Підстави та порядок переміщення гуманітарної допомоги через митний кордон України: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 19 с.
6. Зоріна О.Г. Правове регулювання переміщення ветеринарних препаратів через митний кордон України: дисерт. докт. філософії 081 «Право». Харків, 2023. 215 с.
7. Shevchuk, O. Testing of drugs in the implementation of customs control in Ukraine: legal aspects / V. Shevchuk, O. Shevchuk, N. Matyukhina, D. Zatenatskyi, O. Chub. *Georgian medical news*. 2020. Issue: 1(298). P. 165–169.
8. Дмитрієв Ю.В. Механізми оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління України: дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Донецький державний університет управління, Маріуполь, 2018. 236 с.
9. Коліуш О.Л. Корупційні ризики у сфері надання адміністративних послуг: адміністративно-правові засади протидії: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07; Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2020. 201 с.
10. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р № 1700-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 49. Ст. 2056.
11. Антикорупційна програма Державної митної служби України на 2020-2022 роки. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/07/Antykoruptsijna-programa-Derzhmytsluzhby-1.pdf (дата звернення 01.02.2024).
12. Про вдосконалення процесу управління корупційними ризиками: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції 28 грудня 2021 року № 830/21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0219-22#Text (дата звернення 04.02.2024).
13. Вінборн С., Сисоєв В., Ткаченко В. Посібник з оцінки корупційних ризиків та розробки планів протидії корупції. Програма розвитку фінансового сектору (USAID/ FINREP-II). Київ, 2015. 72 с. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/ 2020/10/posibn_USAID.pdf.
14. Терещенко С., Галько С. Управління ризиками під час митного контролю товарів. *Товари і ринки*. 2011. № 1. С. 43–49.
15. Запобігання та протидія корупції: навч. посіб. за ред. проф. А.М. Михненка. [3-є вид., доп. і перероб.]. К.: НАДУ, 2013. 625 с.

16. Коліушко І., Тимощук В., Банчук О. Корупційні ризики надання адміністративних послуг та контрольно-наглядової діяльності в Україні / Центр політико-правових реформ; Фонд «Демократичні ініціативи». Київ: Москаленко О.М., 2009. 196 с.
17. Мельничук Р.В. Адміністративно-правові засади запобігання корупційним ризикам в діяльності Національної поліції України: дисерт. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.07. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 259 с.
18. Коробенко С.В. Ризики вчинення посадовими особами митних органів корупційних дій. Актуальні проблеми правового забезпечення протидії злочинності: тези доп. учасників наук.-практ. семін. (м. Харків, 14 травня 2020 р.). Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків, 2020. С. 41–44.
19. Рябченко О. П. Юрисдикція як процесуальний інститут забезпечення законності у сфері державної митної справи: загальна характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 147–150.
20. Дмитрієв Ю. Корупційні ризики у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави. *Вісник. Право знати все про податки і збори.* 2015. № 14 (14). URL: http://www.visnuk.com.ua/ ua/pubs/id/8207?issue=209 (дата звернення 25.01.2023).
21. Митний кодекс України від 13.03.2012. № 4495-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44-45, 46-47, 48. Ст. 552.
22. Резнік І.М. Правове регулювання переміщення товарів через митний кордон України: монографія / за ред. М.Г. Шульги. Харків: Оберіг, 2015. 192 с.
23. Брачук А.О. Категорія «митні процедури» в українському законодавстві: поняття та типологія. *Актуальні проблеми політики.* 2016. Вип. 58. С. 241–250.
24. Олійник Д.О. Запобігання корупційним злочинам, що вчиняються при здійсненні митних процедур: монографія. Харків: Право, 2018. 200 с.
25. Гаращук В.М. Дмитрик О.О., Федчишин С.А. Переміщення товарів через митний кордон України: окремі пропозиції щодо удосконалення. *Наука і техніка сьогодні.* 2023. № 12 (26). С. 27–39. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-12(26)-27-39.
26. Лемеха Р.І. Теоретико-методологічні та правові засади митних режимів в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. с.
27. Настюк В.Я., Бєлєвцева В.В. Адміністративно-правові режими в Україні: монографія. Харків: Право, 2009. 128 с.
28. Мазур А.В., Кунєв Ю.Д. Методи нетарифного регулювання при переміщенні товарів через митний кордон України. *Наукові перспективи.* 2023. № 9 (39). С. 471–482.
29. Кормич Б.А. Митні режими або митні процедури: європейські стандарти термінології та классифікації. LEX PORTUS. 2017. № 2 (4). С. 134–153.
30. Прокопенко В.В. Митні формальності на транспорті в Україні та їх адаптація до міжнародних митних норм, правил та стандартів: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 423 с
31. Крестьянінов О.О. Правове регулювання митних режимів: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2002. 20 с.
32. Кормич Б.А., Коваль Н.О. Митне право: навчально-метод. посібник. Одеса: Фенікс, 2021. 132 с.
33. Терещенко С.С. Основи ризик менеджменту в митній справі та зовнішньоекономічній діяльності: монографія. Одеса: Пласке, 2012. 504 с.
34. Гудков Д.В. Адміністративно-правові засоби запобігання і протидії корупції: дис. канд. юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Суми, 2018. 249 с.

УДК: 342.9:347.998.85.06/.07](430)(045)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.29

СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ФРН: ОРГАНІЗАЦІЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ

Паславська Н.Т.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-1450-9970
e-mail: natalya.paslavska@lnu.edu.ua

Паславська Н.Т. Система адміністративних судів ФРН: організація і функціонування.

Статтю присвячено організації і функціонуванню адміністративних судів загальної і спеціальної юрисдикції ФРН. Адміністративна юстиція Німеччини є самостійною, незалежною гілкою судової влади. Вона представлена адміністративними судами загальної та спеціальної юрисдикції і відокремлена від конституційних, загальних судів і судів із трудових спорів.

Система адміністративних судів загальної юрисдикції в Німеччині охоплює три рівні: адміністративні суди, вищі адміністративні суди земель та Федеральний адміністративний суд у Лейпцігу. Адміністративний суд є судом першої інстанції для більшості адміністративних проваджень. Вищі адміністративні суди федеральних земель є апеляційною та касаційною інстанцією адміністративних судів. У кожній федеральній землі є Вищий адміністративний суд, землі Берлін і Бранденбург мають спільний Вищий адміністративний суд, які, за винятком Баварії, Саксонії-Ангальт і земель-міст не розташовані в столиці землі, щоб підкреслити їхню незалежність від адміністрації з погляду місця розташування. Вищі адміністративні суди є судами першої інстанції у справах про судовий перегляд законів і постанов, про заборону об'єднань державними органами та про дозвіл на реалізацію певних інфраструктурних проектів. Федеральний адміністративний суд, розташований у Лейпцигу, є апеляційною та касаційною інстанцією з питань права. Законодавець також наділив Федеральний адміністративний суд юрисдикцією першої інстанції у публічно-правових спорах між федеральним урядом і федеральними землями, які не є конституційними, заборонах на об'єднання з боку федерального міністра внутрішніх справ або щодо дозволів на реалізацію певних інфраструктурних проектів. У цих справах Федеральний адміністративний суд має юрисдикцію як першої, так і останньої інстанції.

Особливістю адміністративної юстиції Німеччини є наявність спеціальних судів адміністративної юстиції – фінансових і соціальних судів із відповідною організацією та функціонуванням. Розглянуто питання статусу суддів адміністративних судів, непрофесійних суддів, представника публічного інтересу, судового адміністрування, компетенції та підсудності.

Ключові слова: адміністративна юстиція, Німеччина, адміністративні суди, суддя, представник публічних інтересів, судове адміністрування.

Paslavska N.T. The system of administrative courts of the Federal Republic of Germany: organization and functioning.

The article is devoted to the organization and functioning of administrative courts of general and special jurisdiction in the Federal Republic of Germany. Administrative justice in Germany is an independent branch of judicial power. It is represented by administrative courts of general and special jurisdiction and is separated from constitutional, general courts and courts of labor disputes.

The system of administrative courts of general jurisdiction in Germany covers three levels: the administrative courts, the higher administrative courts of the states and the Federal Administrative Court in Leipzig. The administrative court is the court of first instance for most administrative proceedings. The higher administrative courts of the federal states are the appellate and cassation instance of the administrative courts. Each federal state has a Supreme Administrative Court, the states of Berlin and

Brandenburg share a Supreme Administrative Court, which, with the exception of Bavaria, Saxony-Anhalt and the city-states, are not located in the capital of the state to emphasize their independence from the administration in terms of location. Higher administrative courts are courts of first instance in cases of judicial review of laws and regulations, prohibition of associations by state bodies, and approval of implementation of certain infrastructure projects. The Federal Administrative Court, located in Leipzig, is the court of appeal and cassation on matters of law. The legislature also gave the Federal Administrative Court first-instance jurisdiction in public law disputes between the federal government and non-constitutional Länder, bans on mergers by the Federal Minister of the Interior or approvals for certain infrastructure projects. In these cases, the Federal Administrative Court has jurisdiction of both first and last instance.

A feature of administrative justice in Germany is the presence of special courts of administrative justice – financial and social courts with appropriate organization and functioning. The issue of the status of judges of administrative courts, non-professional judges, representatives of public interest, judicial administration, competence and jurisdiction was considered.

Key words: administrative justice, Germany, administrative courts, judge, representative of public interests, judicial administration.

Постановка проблеми. У сучасній Німеччині функціонує ефективна система адміністративної юстиції, незалежна від органів публічного управління та інших гілок судової влади ФРН. Порівняно з Англією, Францією та Іспанією Німеччина пізніше розробила власну систему адміністративного судочинство, для якого характерна концепція суб'єктивного правового захисту, гарантована на конституційному рівні з 1949 року. Разом з цим відбувається поступове розширення функції об'єктивного правового захисту, опосередкованого правом Європейського Союзу.

На своєму шляху до членства в ЄС Україна могла б скористатись досвідом організації судової системи такої економічно і політично провідної країни, як Німеччина. Зокрема, це стосується реформування її адміністративної юстиції у плані удосконалення організації та функціонування адміністративних судів в Україні, а також відповідної гармонізації національної нормативної бази напередодні приєднання до ЄС.

Аналіз дослідження проблеми. Питанням адміністративної юстиції, її організації та функціонуванню в Німеччині приділяють суттєву увагу насамперед німецькі правники: Т. Манн, Ф. Гуфен, М. Кауфманн, В. Кальц, У. Крамер, К. Кеніг, Г. Зідентопф, К. Штерн, Г. Маурер, Ґ. Шольц, К.П. Зоммерманн та ін. Також українські правознавці, такі як Бевзенко В.М., Мельник Р.С., Комзюк А.Т., Решота В.В., Тищик Б.Й., Шишкін В.І. та ін. звертаються у своїх працях до аналізу функціонування системи адміністративної юстиції Німеччини та її становлення.

Метою статті є аналіз організації і функціонування адміністративних судів загальної і спеціальної юрисдикції ФРН.

Виклад основного матеріалу. Адміністративна юстиція у ФРН здійснюється незалежними судами, які відокремлені від адміністративних органів, що закріплено в § 3 Закону про адміністративний суд ФРН (Verwaltungsgerichtsordnung = VwGO) [1].

Німецька адміністративна юстиція складається, як відомо, з трьох рівнів. Окрім виняткових випадків, врегульованих законом, адміністративні суди приймають рішення в першій інстанції. У цих судах утворюються палати. У позовному провадженні вони приймають рішення у складі трьох суддів і двох почесних суддів (§ 5 VwGO). Почесні судді не беруть участі в ухваленні рішень, прийнятих поза межами усного слухання (§ 84 VwGO). Вони обираються на 5 років зі списків кандидатів від районів та незалежних міст. Якщо справи мають простіший характер і не мають принципового значення, рішення, зазвичай, приймається суддею одноосібно. До юрисдикції якого адміністративного суду належить правовий спір, що підлягає вирішенню, можна дізнатися з інформації про засоби правового захисту, що міститься в рішенні або заяві про заперечення, що підлягають оскарженню в адміністративному суді (§ 5 VwGO).

Вищі адміністративні суди (Oberverwaltungsgerichte) утворюють середній рівень адміністративної юстиції. У федеральних землях Баден-Вюртемберг, Баварія та Гессен вони називаються Verwaltungsgerichtshof (вищий адміністративний суд). У кожній федеральній землі існує вищий адміністративний суд. У землях Берлін і Бранденбург є спільний Вищий адміністративний суд. Вищі адміністративні суди розглядають апеляції на рішення та скарги на рішення адміністративних судів. Вони також мають юрисдикцію першої інстанції у певних справах. Це стосується,

наприклад, судового контролю за обґрунтованістю планів розвитку або інших підзаконних актів. Вищі адміністративні суди приймають рішення в сенатах, що складаються з трьох або п'яти професійних суддів, залежно від законодавства землі і типу провадження. Іноді також залучаються два почесних судді. Рішення приймаються трьома суддями (§ 9 VwGO). Вищі адміністративні суди приймають рішення в останній інстанції щодо тлумачення та застосування федерального законодавства.

Вищим адміністративним судом є Федеральний адміністративний суд у Лейпцігу. У Федеральному адміністративному суді утворюються сенати. Зазвичай він діє як апеляційний суд, але все частіше також як суд першої та останньої інстанції. Для прийняття рішень на основі усних слухань суд складається з п'яти професійних суддів. У разі винесення рішень поза межами усних слухань, суд складається з трьох професійних суддів. Почесні судді беруть участь лише у розгляді справ, пов'язаних з військовою службою та дисциплінарними справами (§ 10 VwGO).

У Федеральному адміністративному суді утворюється Великий сенат, який вирішує, чи бажає сенат відступити від рішення іншого сенату або Великого сенату з питання права. Звернення до Великого сенату допускається лише в тому випадку, якщо сенат, від рішення якого хочуть відступити, на прохання сенату, що визнає рішення, заявив, що він дотримується його правової думки. Якщо сенат, рішення якого відхиляється, більше не може розглядати правове питання у зв'язку зі зміною в розподілі справ, його місце займає сенат, який згідно з розподілом справ відповідатиме за справу, щодо якої було прийнято рішення, що відхиляється, а також у зв'язку зі зміною в розподілі справ. Відповідний сенат приймає рішення щодо питання та відповіді на нього ухвалою у складі, необхідному для винесення рішення.

Сенат, який розглядає справу, може передати питання, що має принципове значення, на розгляд Великого сенату, якщо, на його думку, це необхідно для подальшого розвитку права або для забезпечення однакової судової практики. До складу Великого сенату входять голова та по одному судді від кожного з апеляційних сенатів, які не очолюються головою. Якщо апеляційну скаргу подає не апеляційний сенат, а інший сенат, або якщо його рішення має бути відхилене, член цього сенату також повинен бути представлений у Великому сенаті. Якщо голова не може бути присутнім, його місце займає суддя сенату, до якого він належить. Члени та представники призначаються Президією на один фінансовий рік. Це стосується також члена іншого сенату та його заступника. Головує у Великому сенаті Президент або, якщо він не може бути присутнім, найстарший за віком член сенату. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос голови. Великий сенат приймає рішення лише з питань права. Він може приймати рішення без усного слухання. Його рішення у справі, що розглядається, є обов'язковим для сенату, що визнає рішення (§ 10 VwGO).

Отже, адміністративні суди та вищі адміністративні суди ФРН – це інстанції з фактичних обставин, а Федеральний адміністративний суд перевіряє судові рішення у правовому руслі з приводу порушень федерального права і виступає лише ревізійною/касаційною інстанцією.

Окрім адміністративних судів загальної юрисдикції в адміністративній юстиції Німеччини наявні також спеціальні суди: фінансові (Finanzgerichte) і соціальні (Sozialgerichte).

Закон про фінансові суди ФРН (Finanzgerichtsordnung) [2] передбачає в системі фінансових судів тільки дві інстанції. Відповідно, у першій інстанції справи потрапляють на розгляд у фінансові суди земель. Сенат при фінансовому суді землі складається з трьох професійних суддів і двох почесних. Сенат може передати справу для одноосібного розгляду одному з його членів. Федеральний фінансовий суд (Bundesfinanzhof), який засідає в Мюнхені, – друга і остання інстанція.

Фінансові суди розглядають спори за позовами до фінансових органів, і спори, що стосуються сплати податків та митних зборів. Федеральний суд виступає ревізійною інстанцією, яка розглядає скарги на постанови та ухвали фінансового суду.

Іншими адміністративними судами спеціальної юрисдикції ФРН є соціальні суди, чию діяльність регламентує Закон про соціальні суди (Sozialgerichtgesetz) [3]. Вони покликані вирішувати спори щодо соціального страхування, виплат допомоги безробітним, надання медичної допомоги і т. ін.

Першою ланкою трирівневої системи є соціальні суди (Sozialgerichte, (68 судів на 22.06.2020 р.). Тут рішення ухвалює палата в соціальних справах у складі одного професійного судді та двох почесних. На другому рівні функціонують соціальні суди землі (Landessozialgerichte, 14 судів). Сенати земельних соціальних судів розглядають важливі справи у першій інстанції, вони можуть

також переглядати рішення нижчих судів. На цьому рівні остаточно вирішуються спори, що стосуються права землі. Рішення приймає сенат у складі трьох професійних суддів і двох почесних суддів.

Третій рівень представлений Федеральним соціальним судом (Bundessozialgericht) із резиденцією в Касселі. Цей суд перевіряє, чи відповідають рішення соціальних судів та земельних соціальних судів федеральному законодавству та законодавству Європейського Союзу. При цьому він вирішальним чином визначає їх тлумачення та застосування. У цьому відношенні Федеральний соціальний суд є суто судовою інстанцією. Він не встановлює нових фактів і не тлумачить – за поодинокими випадками – земельне право.

Федеральний соціальний суд очолює Президент. Його заступником є віце-президент. Безпосередньо Президенту підпорядковуються помічники суддів, голова суду, прес-секретар та уповноважений з питань захисту даних та свободи інформації.

Подальша організація Федерального соціального суду передбачає дві частини: судовий департамент та відділ президента і судової адміністрації. Відділ Президента та судова адміністрація підпорядковуються Президенту. Президія розподіляє судові завдання та визначає склад сенатів. Наразі судова практика здійснюється 12 сенатами (з питань страхування безробітних, із прав страхових лікарів, із питань соціального забезпечення жертв війни) та Великим сенатом. У Великому сенаті Федерального соціального суду рішення ухвалюють 12 професійних і 6 почесних суддів.

Розглянемо питання статусу *суддів* адміністративних судів ФРН. На них поширюється принцип незалежності (ст. 97 GG) [4], не підпорядковуються жодним державним установам і незалежні у прийнятті рішень. Незалежність суддів виявляється і в тому, що вони не можуть бути звільнені чи переведені на інше місце праці (абз. 2 ст. 97 GG). Судді призначаються безстроково, за віком судді Федерального адміністративного суду повинні досягти тридцяти п'яти років (§ 15 VwGO). У Вищому адміністративному суді та Адміністративному суді судді інших судів, призначені безстроково, та професори права можуть бути призначені суддями за сумісництвом на певний період щонайменше на два роки, але не довше, ніж на час роботи на основній посаді (§ 16 VwGO). Очевидно, що завдяки такій практиці досягається наближення теорії до практики в університетах та розширення судової практики новими теоретичними знаннями.

До адміністративних судів також можуть бути призначені судді 1) з випробувальним терміном, 2) судді за призначенням та 3) тимчасовий суддя (§ 17 VwGO). Цікаво, що для покриття лише тимчасових кадрових потреб державний службовець, який має кваліфікацію для зайняття посади судді, може бути призначений тимчасовим суддею на строк не менше двох років, але не довше, ніж тривалість його основної посади (§ 18 VwGO).

Функції *непрофесійних суддів* та вимоги на їхню посаду німецький законодавець також чітко прописав. Передбачено, що непрофесійний суддя бере участь в усному розгляді справи та ухвалені рішення з тими ж правами, що й суддя (§ 19 VwGO). Він мусить бути громадянином Німеччини, досягти 25-річного віку і проживати в межах судового округу (§ 20 VwGO). Не можуть бути непрофесійними суддями 1) особи, які за рішенням судді не мають права обіймати державні посади або які були засуджені до позбавлення волі на строк понад шість місяців за умисний злочин; 2) особи, яким пред'явлено обвинувачення у вчиненні злочину, що може призвести до втрати можливості обіймати державні посади; 3) особи, які не мають права голосу до законодавчих органів країни, а також особи, які зазнали фінансового краху (§ 21 VwGO). Важливим є обмеження на посаду непрофесійного судді для членів Бундестагу, Європейського парламенту, законодавчих органів земель, Федерального уряду або уряду землі; суддів, державних службовців та працівників державного сектору, якщо вони не працюють на почесних посадах, професійних військовослужбовців та тимчасових військовослужбовців, адвокатів, нотаріусів та осіб, які займаються юридичними питаннями від імені інших осіб (§ 22 VwGO).

У призначенні на посаду непрофесійного судді може бути відмовлено священнослужителям та служителям культу, шеффенам та іншим непрофесійним суддям; особам, які працювали непрофесійними суддями в судах загальної адміністративної юрисдикції протягом двох строків повноважень; лікарям, медичним сестрам, акушеркам, завідувачам аптек, які не мають у штаті іншого фармацевта; особам, які досягли стандартного пенсійного віку (§ 23 VwGO).

У § 24 VwGO перелічено умови звільнення з посади непрофесійного судді, – якщо він грубо порушив свої службові обов'язки або заявляє про причину відмови відповідно до статті 23; або

більше не володіє розумовими або фізичними здібностями, необхідними для виконання своїх посадових обов'язків; або відмовляється від проживання на території судового округу та ін.

Непрофесійні судді обираються строком на п'ять років. Кожен адміністративний суд утворює комісію з обрання непрофесійних суддів. Комісія складається з голови адміністративного суду як голови, адміністративного чиновника, призначеного земельним урядом, та семи радників як засідателів. Радники та сім представників обираються з числа мешканців округу адміністративного суду парламентом або парламентським комітетом, призначеним парламентом або відповідно до земельного закону. Вони повинні відповідати вимогам для призначення непрофесійними суддями. Земельні уряди мають право регулювати відповідальність за призначення адміністративного судді в законодавчому порядку.

Включення до складу суду громадськості у функції непрофесійних суддів сприяє прямому діалогу зі суспільством, створює атмосферу довіри і відкритості.

Важливо зупинитися на особливому інституті при адміністративних судах ФРН – *представнику публічного інтересу*. Федеральний уряд призначає представника федеральних інтересів у Федеральному адміністративному суді та створює відповідну посаду у Федеральному міністерстві внутрішніх справ, будівництва та комунального господарства. Представник федеральних інтересів у Федеральному адміністративному суді, який має назву верховного федерального прокурора, може брати участь у будь-якому провадженні у Федеральному адміністративному суді; це не стосується проваджень у комісіях з питань військової служби. Він зобов'язаний виконувати вказівки Федерального уряду. Федеральний адміністративний суд надає представнику федеральних інтересів у Федеральному адміністративному суді можливість зробити заяву (§ 35 VwGO).

Представник публічних інтересів може бути призначений до Вищого адміністративного суду та Адміністративного суду відповідно до розпорядження уряду федеральної землі. Очолюваний ним орган має назву прокуратури федеральної землі. При цьому йому може бути доручено представництво землі або земельних органів влади в цілому або в окремих справах. Представник федеральних інтересів у Федеральному адміністративному суді та його штатні працівники на вищій службі повинні мати кваліфікацію для зайняття суддівської посади. Представник публічних інтересів у Вищому адміністративному суді та адміністративному суді повинен мати кваліфікацію для зайняття посади судді відповідно до Закону про суддів ФРН [5].

У плані *судового адміністрування* адміністративні суди складаються з голови суду, голів судових колегій та необхідної кількості інших суддів (абз. 1 § 5 VwGO). Голова суду здійснює нагляд за суддями, державними службовцями, працівниками та службовцями. Вищою інстанцією нагляду за діяльністю адміністративного суду є голова Вищого адміністративного суду (§ 38 VwGO). Суд не може розглядати жодної адміністративної справи, що виходить за межі судового адміністрування (§ 39 VwGO). Призначення на посаду судді відбувається згідно з Законом про суддів ФРН. В усних провадженнях крім професійних суддів можуть брати участь непрофесійні судді (§ 19 VwGO). У кожному суді має бути створена канцелярія. Вона повинна бути укомплектована необхідною кількістю секретарів (§ 13 VwGO).

Питання про відвід судді(в) регулює § 54 VwGO, згідно з яким до відводу та самовідводу працівників апарату суду застосовуються відповідно розділи 41–49 Цивільного процесуального кодексу (ZPO) [6], а також абзаци 2 і 3 § 54 VwGO: (2) Будь-яка особа, яка брала участь у попередньому адміністративному провадженні, також не може обіймати посаду судді або почесного судді; (3) Побоювання щодо упередженості відповідно до статті 42 Цивільного процесуального кодексу завжди є обґрунтованими, якщо суддя або почесний суддя належить до представницького органу корпорації, чиї інтереси зачіпає провадження у справі.

Щодо *компетенції та підсудності* варто зазначити, що адміністративним судам ФРН підвідомчі всі публічно-правові спори неконституційного характеру, за винятком випадків, коли федеральний закон прямо відносить ці спори до компетенції іншого суду. Публічно-правові спори у сфері земельного права також можуть бути підсудні іншому суду відповідно до земельного законодавства (§ 40 VwGO).

Цю тезу, центральну для адміністративно-судового процесу, в німецькій правничій доктрині називають генеральною нормою (Generalklausel). Згідно з нею адміністративні суди приймають рішення в справах неконституційного характеру, якщо не встановлено іншої підсудності. Підставою для такої тези є положення Основного закону ФРН, принцип здійснення правосуддя виключно суддями і принцип правової держави, що надає своїм громадянам можливість захисту

від державної влади. Укупі ці положення дають змогу реалізувати такий важливий принцип, як індивідуальний правовий захист від державної влади. При цьому законодавчо окреслюються загальні межі підсудності, незалежно від форми державної діяльності, що призвела до порушення права. Також генеральна норма розмежовує компетенції між адміністративними судами та судами загальної юрисдикції, а також адміністративними і конституційними судами.

Згідно з § 42 VwGO можна подати позов про скасування адміністративного акта (позов про скасування), а також позов про видачу адміністративного акта, у видачі якого було відмовлено або не здійснено (позов про примусове виконання). Якщо законом не передбачено інше, позов приймається лише в тому випадку, якщо позивач стверджує, що його права були порушені адміністративним актом або його відхиленням чи бездіяльністю.

Позов про встановлення наявності чи відсутності правовідносин або недійсності адміністративного акта може бути поданий, якщо позивач має законний інтерес у якнайшвидшому отриманні декларативного рішення. Не можна вимагати декларативного рішення, якщо позивач може або міг би реалізувати свої права за допомогою позову щодо форми або виконання. Це правило не застосовується, якщо вимагається визнання недійсності адміністративного акта (§ 43 VwGO).

Адміністративний суд вирішує в першій інстанції всі спори, для яких передбачено адміністративне судочинство. Вищий адміністративний суд приймає рішення за апеляційними скаргами на рішення адміністративного суду та апеляції на інші рішення адміністративного суду (§ 46 VwGO).

У межах своєї компетенції Вищий адміністративний суд ФРН приймає рішення за заявою про дійсність 1) підзаконних актів, виданих відповідно до положень Будівельного кодексу та підзаконних актів, виданих на підставі § 246 Будівельного кодексу; 2) інших правових актів, що мають нижчу юридичну силу, ніж Земельний кодекс, якщо це передбачено Земельним кодексом.

Заяву може подати будь-яка фізична або юридична особа, яка стверджує, що її права були порушені або будуть порушені в осяжному майбутньому правовою нормою або її застосуванням, а також будь-який орган державної влади протягом одного року з дня опублікування правової норми. Заява повинна бути спрямована проти корпорації, установи або фонду, які видали правову норму. Вищий адміністративний суд може надати земельним та іншим юридичним особам публічного права, юрисдикція яких зачіпається правовою нормою, можливість прокоментувати її протягом строку, який має бути визначений.

Вищий адміністративний суд не розглядає питання про відповідність правової норми земельному праву, якщо законом передбачено, що правову норму може розглядати лише конституційний суд землі.

Якщо в конституційному суді триває провадження щодо перевірки обґрунтованості правової норми, Вищий адміністративний суд може постановити, що слухання справи має бути призупинено до завершення провадження в конституційному суді.

Вищий адміністративний суд приймає рішення рішенням або, якщо він не вважає усне слухання необхідним, постановою. Якщо Вищий адміністративний суд не вважає усне слухання необхідним, то рішення приймається ухвалою. Якщо Вищий адміністративний суд дійде висновку, що правова норма є недійсною, він визнає її нечинною, у такому випадку рішення є загальнообов'язковим, а формула рішення має бути опублікована відповідачем у той самий спосіб, у який було б опубліковано нормативно-правовий акт. Суд може винести тимчасову судову заборону за заявою, якщо це є нагальною потребою для запобігання серйозних наслідків або з інших важливих причин (§ 47 VwGO).

Законодавець вичерпно прописав перелік спорів, які Вищий адміністративний суд ФРН вирішує в першій інстанції. Зокрема, вони поширюються на спорудження, експлуатацію, інші форми володіння, модифікацію, виведення з експлуатації, безпечне укриття та демонтаж установок у розумінні статей 7 та 9a (3) Закону про атомну енергетику, наявність та розмір компенсаційних вимог на підставі §§ 7e та 7f Закону про атомну енергію і т. ін.

Вищий адміністративний суд також приймає рішення в першій інстанції у справах про оскарження заборон на об'єднання, виданих вищим земельним органом влади відповідно до абзацу 1 пункту 2 § 3 Закону про об'єднання, та розпоряджень, виданих відповідно до речення 1 пункту 2 § 8 Закону про об'єднання.

Законом про адміністративний суд ФРН передбачено, що Федеральний адміністративний суд приймає рішення щодо апеляції – 1) апеляційної скарги на рішення Вищого адміністративного суду відповідно до § 132, 2) апеляція з питань права на рішення Адміністративного суду відповід-

но до статей 134 і 135, 3) апеляції відповідно до частини 2 статті 99 та частини 1 статті 133 Закону, а також відповідно до речення 4 частини 4 статті 17a Закону про судоустрій.

Федеральний адміністративний суд ФРН приймає рішення в першій та останній інстанції, коли йдеться про 1) публічно-правові спори неконституційного характеру між Федерацією і землями та між різними землями; 2) у справах про оскарження заборон на об'єднання, виданих Федеральним міністром внутрішніх справ, будівництва та комунального господарства відповідно до абзацу 2 § 3 ч. 2 Закону про об'єднання, а також розпоряджень, виданих відповідно до речення 1 § 8 ч. 2 Закону про об'єднання; 3) спори щодо розпоряджень про депортацію відповідно до ст. 58a Закону про перебування та їх виконання, а також щодо видачі заборони на в'їзд та перебування на цій підставі; 4) у справах з питань, що належать до компетенції Федеральної служби розвідки; 5) щодо оскарження заходів та рішень відповідно до статті 12(3a) Закону про членів парламенту, відповідно до положень статті 11 Закону про членів парламенту, відповідно до статті 6b Закону про федеральних міністрів та відповідно до статті 7 Закону про правовідносини парламентських державних секретарів у поєднанні зі статтею 6b Закону про федеральних міністрів та низки ін. спорів (§ 50 VwGO).

Компетентний суд в межах адміністративної юрисдикції визначає найближчий суд вищої інстанції. Якщо місцева юрисдикція відсутня, компетентний суд визначає Федеральний адміністративний суд. Будь-яка сторона правового спору та будь-який суд, залучений до правового спору, може подати апеляцію до суду вищої інстанції або до Федерального адміністративного суду. Суд, до якого звернулися, може прийняти рішення без проведення усного слухання (§ 53 VwGO).

Адміністративно-судовий процес забезпечує суб'єктивний правовий захист кожного громадянина, що гарантує ст. 19 Основного закону ФРН. Справедливість цього процесу базується на низці принципів: диспозитивності, офіційності розслідування, відповідальності суду за здійснення судочинства, концентрації, усного розгляду, безпосередності, гласності судового слухання, справедливого процесу.

Недотримання перелічених принципів може призвести до апеляційного та касаційного оскарження. Апеляція можлива, коли є претензії щодо процесуальних помилок в ході слухання, які вплинули на прийняте рішення. До типових процесуальних помилок належить упередженість в оцінці доказів, ігнорування заяв про залучення додаткових доказів тощо.

Касація допустима, коли оскаржуване рішення було прийняте в результаті помилки у здійсненні судочинства. Такі помилки першої інстанції можуть бути оскаржені у межах касаційного судочинства лише тоді, коли вони не були виправлені в ході апеляції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Verwaltungsgerichtsordnung vom 19.03.1991. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/vwgo/BJNR000170960.html.
2. Finanzgerichtsordnung vom 6.10.1965. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/fgo/BJNR014770965.html.
3. Sozialgerichtgesetz vom 03.09.1953. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgg/BJNR012390953.html.
4. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. URL: https://www.bundestag.de/gg.
5. Deutsches Richtergesetz vom 08.09.1961. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/drig/BJNR016650961.html.
6. Zivilprozessordnung vom 12.09.1950. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/BJNR005330950.html.
7. Ernst Ch., Kämmerer J. A. Fälle zum Allgemeinen Verwaltungsrecht. München: Vahlen, 2016. 288 S.
8. Mayer O. Deutsches Verwaltungsrecht. Bd. 2. München: Duncker&Humblot, 1924, 409 S.
9. Wesel U. Geschichte des Rechts. Von den Frühformen bis zur Gegenwart. München: Beck, 2006. 651 S.

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.30

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ПОДАТКОВУ СИСТЕМУ КРАЇН

Пирога С.С.,
кандидат юрид. наук, доцент,
Карпатський університет Августина Волошина

Пирога С.С. Вплив глобалізації на податкову систему країн.

Глобалізація економіки та відхід від принципу оподаткування за джерелом, а також неналежне визначення поняття «резидент» створюють передумови для переміщення прибутків і потребують укладення угод про уникнення подвійного оподаткування між країнами. Для вирішення штучно створених проблем оподаткування ОЕСР розробила план про уникнення розмивання податкової бази і переміщення прибутку (план BEPS), який включає 15 заходів. Метою цієї роботи є дослідження причин та способів переміщення прибутку і визначення адекватних заходів запобігання зловживанням. Досліджуються два методи переміщення прибутків: тонка капіталізація і трансфертні ціни. Право на відрахування відсотків за позиками генерує чотири проблеми – переміщення прибутків, створення фіктивних компаній, витрати на імітацію контролю тонкої капіталізації і корупційний перерозподіл доходів. Усі проблеми тонкої капіталізації вирішуються просто – скасуванням відрахування відсотків з оподатковуваної бази. Немає відрахувань – немає і проблем. Відрахування відсотків з прибутків до оподаткування можливе, але за ставками, за якими банки країни позичальника надають кредити своїм резидентам. Ставка відрахувань може бути обмежена 5% максимум. У цьому випадку угоди про уникнення подвійного оподаткування не потрібні. Найкращою альтернативою трансфертного ціноутворення є визначення результатів діяльності підприємства за величною створеної доданої вартості, яка може обчислюватися за сумою сплачених податків з фонду оплати праці і прибутку та ПДВ. Такий підхід забезпечує сплату належної суми податку, дозволяє точно визначити консолідований прибуток МНК. Розподіл консолідованого прибутку запропоновано здійснювати за формулою, яка включає єдиний критерій. Справедлива частка консолідованого прибутку, що відповідає вкладу кожного члена МНК у кінцевий результат, визначається відношенням фонду оплати праці до прибутку.

Ключові слова: глобалізація, податкова конкуренція; гонка на дно; переміщення прибутку, тонка капіталізація, трансфертні ціни.

Pyroha S.S. Impact of globalization on the tax system of countries.

Globalization of the economy and the departure from the principle of taxation at the source, as well as the improper definition of the concept of “resident” create prerequisites for the profits shifting and require the conclusion of agreements on the avoidance of double taxation between countries. To solve artificially created taxation problems, the OECD has developed a plan to avoid erosion of the tax base and profit shifting (BEPS plan), which includes 15 Actions. The purpose of this work is to investigate the causes and methods of profit shifting and to determine adequate measures to prevent abuse. Two methods of profit shifting are studied: thin capitalization and transfer pricing. The right to deduct interest on loans generates four problems – profit shifting, creation of fictitious companies, costs imitation of control of thin capitalization and corrupt redistribution of income. All problems of thin capitalization are solved simply – by canceling the deduction of interest from the taxable base. No deductions – no problems. Deduction interest from profit pre-tax is possible, but at the rates at which banks of the borrower’s country provide loans to their residents. The deduction rate may be limited to 5% maximum. In this case, double taxation agreements are not required. The best alternative to transfer pricing is to determine the results of the enterprise’s activity by the amount created added value, which can be calculated by the amount of taxes paid from the wage fund and profit and VAT. This approach ensures payment of the appropriate amount of taxes, give you permission to accurately determine the consolidated profit of the MNC. The distribution of consolidated profit is proposed to be carried out

according to a formula that includes a single criterion. The fair share of the consolidated profit, which corresponds to the contribution of each member of the MNC to the final result, is determined by the ratio of the wage fund to the profit.

Key words: globalization, tax competition; race to the bottom; profit shifting, thin capitalization, transfer pricing.

Постановка проблеми. Кінцевим результатом виробничої діяльності є заново створена додана вартість (або валовий дохід), що ділиться на дві частини – прибуток і фонд оплати праці. Ефективна економічна система повинна передбачати певне співвідношення між цими частинами. Для різних країн воно різне. Ця різниця якраз і визначає стимули до інвестування в економіку іншої країни, в якій фонд оплати праці становить меншу частку від створеної доданої вартості або, інакше, дешевша робоча сила і, відповідно, вищий прибуток. Цей природний стимул для інвестицій може бути спотворений політикою уряду країни. Бажання залучити інвестиції спонукає країни до зниження ставок податку на прибуток, що дозволяє зменшити податкові платежі та збільшити чистий дохід. Такий спосіб залучення інвестицій веде до податкової конкуренції і гонки «на дно» [1, 2]. Коли одна країна робить крок, інші реагують, і незабаром усі повертаються на круги своя, але з більш регресивною та складною податковою системою [3].

Країни залучають капітал чотирма основними способами: зниженням податкових ставок, що створює податкові лазівки, та спеціальними стимулами, що пропонують фінансову таємницю для сприяння ухиленню від сплати податків, навмисне послаблення податкового контролю. Результатом податкових змагань є зниження як податкових ставок, так і податкової бази. Це призводить до зниження ефективності та підвищення цін для всіх, а також до збільшення концентрації багатства, що можна назвати «тріумфом податкової несправедливості», яка є поєднанням двох явищ – зростання нерівності та зниження прогресивності податків [4].

Капітал і виробництво мають тяжіти туди, де вони є найбільш продуктивними, де найкраща інфраструктура, найпродуктивніша робоча сила, найкращі університети, найбільші ринки та висока купівельна спроможність клієнтів. Натомість компанії реєструють прибутки на Бермудських островах без оподаткування, хоча там майже ніколи немає справжньої економічної доданої вартості.

Глобалізація вносить певні корективи у цю стратегію. Країни, в яких встановлені високі ставки податку на прибуток, можуть зареєструвати пов'язане підприємство і просто перемістити туди частину прибутку, використовуючи фіктивні підприємства, які не здійснюють ніякої діяльності. Прикладом таких підприємств є компанії типу «кеш-бокс» або «патент-бокс». Такі компанії виникли у відповідь на ігнорування принципу оподаткування за джерелом та неналежне визначення поняття «резидент», що породжує проблему подвійного оподаткування. Для компенсації вкрай поганих податкових рішень виникла необхідність укладення угод про уникнення подвійного оподаткування.

Замість того, щоб відновити у повному обсязі оподаткування за джерелом, який ОЕСР вважає основним, та дати обґрунтоване визначення поняття «резидент», ОЕСР розробляє план боротьби з розмиванням податкової бази і переміщення прибутку BEPS, який включає 15 заходів [5].

Мета і завдання дослідження. Проаналізувати вплив глобалізації на системи оподаткування у світі, виявити особливості оподаткування пов'язаних суб'єктів, причини та наслідки переміщення прибутків та запропонувати заходи протидії.

Виклад основного матеріалу. Зміст поняття «додана вартість» добре відомий, хоча це поняття не знайшло закріплення у податковому законодавстві жодної країни. Додана вартість – це результат виробничої діяльності. Виробництво – це сфера суспільної діяльності, в якій об'єднуються капітал і праця з метою отримання доходу. Для організації виробництва необхідні засоби виробництва (основний капітал), предмети праці (оборотний капітал) і трудові ресурси (наймані працівники). У результаті виробничої діяльності створюється додана вартість – це спільний кінцевий результат, який породжується двома основними факторами – праця і капітал. Одержаний дохід підлягає розподілу між власниками капіталу і найманими працівниками. Власники капіталу (основного і оборотного) отримують прибуток, наймані працівники – заробітну плату. Розподіл доходу повинен прямо відображати вклад кожного з факторів виробництва у його створення, посилюючи зацікавленість обох сторін у кінцевих результатах праці.

Хоча поняття «додана вартість» з'явилося пізніше, структура доданої вартості була відома ще А. Сміту. Так, у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» він стверджував:

«Вартість, яку робітники додають до вартості матеріалів, розпадається сама ... на дві частини, з яких одна йде на оплату їхньої заробітної плати, а інша – на оплату прибутку їхнім підприємцям на весь капітал, авансований у вигляді матеріалів і заробітної плати» [6]. Д. Рікардо визначав прибуток як частину вартості, що залишається після вирахування заробітної плати [7].

У науковій літературі сьогодні немає єдиного підходу до визначення складових доданої вартості [8]. До складу доданої вартості включають амортизацію основних фондів. Податковий кодекс України [9] неявно включає амортизацію до складу доданої вартості, очевидно, для спрощення нарахування ПДВ непрямим методом вирахування. Однак, визначення амортизації у пп. 3 п/ 1 ст. 14 Податкового кодексу не дозволяє логічно обґрунтувати амортизацію як складову доданої вартості:

«амортизація – систематичний розподіл вартості основних засобів, інших необоротних та нематеріальних активів, що амортизується, протягом строку їх корисного використання (експлуатації)».

По суті – це витрати виробництва з особливим режимом перенесення їх вартості на вартість товарів/послуг, у виробництві яких використовуються ці основні фонди. Об'єкти амортизації – це обладнання, за допомогою якого створюється додана вартість, а також об'єкти нерухомого та рухомого майна, які забезпечують можливість створення доданої вартості. Через їх високу вартість і тривалі терміни використання у виробництві, вони не можуть бути віднесені на вартість вироблених товарів/послуг упродовж податкового періоду. Тому передбачено поступове їх списання на вартість товару. Термін і пропорції віднесеної вартості залежать від об'єкта амортизації і регламентуються нормами Податкового кодексу України.

До складу доданої вартості включають відсотки [10], сплачені за кредитами, одержаними власником капіталу, що створює прекрасні можливості для зловживань. Дуже часто кредити надаються за рахунок власних коштів, через підконтрольні підприємства в офшорах. Оскільки здебільшого відсотки за кредитами підлягають вирахуванню з бази оподаткування прибутку, це дозволяє зменшувати суми сплачених податків. Станом натепер збитки в Україні декларує 671 великий платник, причому 195 суб'єктів господарювання (30%) формують їх за рахунок кредитів, отриманих у пов'язаних осіб – нерезидентів [11]. Наявні збитки можна компенсувати за рахунок доходів, отриманих у наступних податкових періодах. Усі ці процедури дозволяють сплачувати податки у значно менших розмірах, ніж фактично передбачено Податковим кодексом України.

Проблема не тільки у тому, що відсотки за кредитами дозволяють ефективно зменшувати сплачені податки. Віднесення відсотків до складу доданої вартості не відповідає ні економічній, ні фактичній сутності цієї категорії. Позики використовуються у тому випадку, коли у власника капіталу виникає додаткова потреба у фінансових ресурсах для поповнення основних чи оборотних коштів. Однак, основний капітал якраз і є тим ресурсом, який забезпечує право і можливість одержувати прибутки. Прибуток належить власникові капіталу. Якщо частина основного капіталу належить позичальнику, то прибуток має розподілятися пропорційно до часток у капіталі між боржником і кредитором. Джерелом сплати відсотків має бути частина одержаного прибутку, яка залишається у розпорядженні боржника після сплати податку. Боржник повертає кредитору і суму кредиту і передбачені умовами кредиту відсотки.

Якщо ставка за кредитом низька – до 5%, то може бути вигідно формувати основний капітал за рахунок позик. У розвинутих країнах така форма капіталу дуже поширена і відома як тонка капіталізація [12]. В усьому світі обсяги тонкої капіталізації намагаються обмежити, встановлюючи правила, які обмежують співвідношення боргу до власного капіталу, або обмежують розмір відрахувань з прибутку для виплати відсотків. Зазвичай сума відрахувань дорівнює 30% від оподатковуваного прибутку, тобто держава втрачає 30% бюджетних коштів. Натомість отримує нову проблему – переміщення прибутку до юрисдикцій з низькими ставками податків (за умовами договорів між країнами про уникнення подвійного оподаткування відсотки оподатковуються в країні позичальника). Такий підхід спонукає до утворення компаній типу «кеш-бокс» в офшорах, які надають кредити пов'язаним компаніям у юрисдикціях з високими ставками податку. Це дозволяє переміщувати прибутки в офшори, де ставка оподаткування прибутку низька або близька до нуля.

З іншого боку, для мінімізації втрат доходів держава намагається здійснювати контроль над переміщенням прибутків, що вимагає додаткових затрат бюджетних коштів. Однак ефективність такого контролю не дуже висока, а одержаний результат далеко не завжди покриває витрати на

спроби забезпечити контроль. Частково ці витрати використовуються для фінансування корупції. Для боротьби з корупцією витрачаються шалені кошти, які здебільшого забезпечують перерозподіл корупційних потоків між контрольованими і контролюючими особами без видимих позитивних результатів для держави.

Підводячи підсумки намірів держави залучити інвестиційні ресурси, в результаті отримуємо виведення капіталу, витрати на фінансування імітації контролю за переміщенням прибутків і корупційний перерозподіл частини переміщуваних прибутків між контролерами і контрольованими особами. Саме ці наслідки податкової політики і перешкоджають залученню реальних інвестицій в Україну. Дія 4 BEPS узагальнила кілька найкращих практик у цьому відношенні. Україна наблизилася до стандартів BEPS у результаті ухвалення Закону № 466-IX від 16 січня 2020 року [13]. Внесення змін до Податкового кодексу України у зв'язку з імплементацією плану BEPS ніяк не покращує ситуацію, хоча і передбачає значні затрати на реалізацію контролю.

Для радикального вирішення зазначених проблем слід просто скасувати відрахування відсотків з прибутку до його оподаткування. Надаючи право на відрахування суми сплачених за кредитом відсотків, держава вправі розраховувати на збільшення відрахувань у майбутньому, тобто інвестовані суми сьогодні мають забезпечити збільшення прибутку. Якщо відрахування відсотків не обумовлено конкретними результатами (приріст виробництва, створення нових робочих місць, упровадження нової техніки і/або технології виробництва чи освоєння нових товарів, тощо), то втрату доходів внаслідок відрахування відсотків з прибутку можна розглядати як нецільове використання коштів Державного бюджету.

Є інші доступні для підприємців способи залучення ресурсів. Наприклад, додатковий випуск акцій підприємства. У цьому випадку стає очевидним, що обсяг прав на прибуток розподіляється між акціонерами. Прибуток, що залишається після сплати податків, підлягає розподілу між акціонерами пропорційно до їх часток у капіталі підприємства. Якщо власник залучає кредитні кошти, то він має сплачувати і основну суму кредиту і відсотки з прибутку, що залишається після сплати передбачених законодавством податків, внесків і зборів. Зрозуміло, що такий підхід зменшує доходи власника підприємства на суму сплачених податків, виплаченого кредиту і відсотків. Проте лише такий підхід абсолютно законний: менший вклад в одержаний прибуток вносиш – менший дохід отримуєш.

Такий підхід цілком зрозумілий навіть для людей, які не мають економічної освіти. Вони знають, що можна одержати кредит, але сплачувати тіло кредиту і відсотки за користування доведеться з власних доходів (після сплати усіх податків, передбачених законодавством).

Треба зауважити, що залучення кредитів українськими підприємствами має єдину мету – цілком законний вивіз капіталів за кордон, хоча не виключено, що можливі і винятки. Виведені з України кошти через підконтрольні підприємства в офшорах використовуються для надання кредитів собі. За угодою між Україною і офшором (наприклад Кіпром) оподаткування відсотків здійснюється в офшорах, а Україна звільняє нараховані відсотки від оподаткування. Для припинення розбазарювання бюджетних коштів потрібно денонсувати угоди про уникнення подвійного оподаткування, принаймні з пріоритетними для українського бізнесу офшорами – Кіпр, Нідерланди, Швейцарія, Люксембург.

Не можна обмежувати можливості отримання кредитів за кордоном для тих підприємств, які їх справді потребують, через відсутність доступних кредитів в Україні. Однак залучення реальних кредитів вимагає іншого механізму відрахування відсотків. Наприклад, відрахування відсотків здійснюється за ставкою, за якою банки надають кредити в країні, резидентом якої є кредитор. Такий спосіб відрахування відсотків істотно знизить привабливість внутрішньо-групових фіктивних кредитів, але дозволить залучати кредити для фінансування виробничих потреб. Ставка відрахувань може бути обмежена 5% максимум. Цей механізм не вирішить проблему фінансування себе, але зменшить витрати бюджетних коштів.

Переміщення прибутків – це загальна проблема світової економіки. Причому тонка капіталізація – не єдиний і далеко не основний метод, який використовується для цього. Основним методом є трансфертне ціноутворення [14]. Для цього мультинаціональні компанії (МНК) створюють підконтрольні фірми в юрисдикціях з низькими ставками податків або послабленим контролем за їх сплатою, куди переміщуються прибутки в результаті обміну товарами та послугами за зниженими цінами. У результаті основна частина прибутків оподатковується за низькими ставками.

Для контролю за трансфертним ціноутворенням ОЕСР та група G20 ухвалили план BEPS, дія 8-10 якого стосується методів контролю трансфертного ціноутворення [15]. Запропоновані мето-

ди контролю складно реалізувати на практиці. До того ж вони потребують значних затрат зусиль і ресурсів як з боку платників, так і боку податкових органів для перевірки відповідності здійснених операцій правилам витягнутої руки. Причому затрачені зусилля ніяк не виправдовують одержаний результат.

На рівні ОЕСР і Європейського союзу вже давно обговорюються альтернативні методи, суть яких зводиться до визначення консолідованого прибутку МНК і його розподілу за формулою [16, 17]. Якби була можливість запропонувати формулу, яка належним чином враховує вклад кожного суб'єкта МНК у кінцевий результат, такий підхід можна було б вважати найкращою альтернативою трансфертного ціноутворення. Поки що таких критеріїв розподілу міжнародне співтовариство не виробило. Однак спроби не припиняються і є сподівання на отримання прийнятного результату.

Критерії оцінки результатів діяльності окремо взятого суб'єкта МНК давно відомі – це додана вартість, створена кожним суб'єктом. Треба лише застосувати надійний метод точного визначення доданої вартості. Хоча в ЄС застосовується уніфіковане законодавство щодо податку на додану вартість[18], способи обчислення цього податку, а отже і доданої вартості, мають цілу низку недоліків [8]. Ефективність цих методів обчислення доданої вартості найкраще демонструє розмір позитивного сальдо торгового балансу між країнами [19].

Застосовувані методи визначення доданої вартості допускають такі широкі маніпуляції, що її величина практично визначається платником податків майже довільно: скільки захоче – стільки і нарахує. Дуже сприяють зловживанням вільні ціни, податкові правовідносини між платниками податків, правила зарахування податкового кредиту та відшкодування з бюджету.

Проблема визначення доданої вартості полягає у тому, що вона стає відома лише після реалізації вироблених товарів, виконаних робіт чи наданих послуг, тобто створена додана вартість має бути оцінена споживачем. Напевно, ця особливість і визначила застосування непрямих методів вирахування. Об'єктом оподаткування ПДВ визначена не додана вартість, а операції з реалізації товарів, робіт та послуг. У цьому випадку основний результат діяльності суб'єкта господарювання (додана вартість) навіть не визначається.

Непрямий метод вирахування ПДВ навіть за наявної конкуренції виробників не дозволяє визначити додану вартість. Окрім занадто великого ускладнення адміністративних процедур справляння податку (в Україні адмініструванням ПДВ зайнято приблизно 40% працівників податкової служби), виникає безліч способів оптимізації податкових платежів, ухилення від сплати законними і не дуже законними методами [20]. А застосування принципу оподаткування за місцем споживання дозволяє одержати відшкодування з бюджету тих сум, які ніколи і ніким не сплачувалися. З огляду на ці недоліки метод вирахування (прямий і непрямий) не варто застосовувати.

Для розрахунку доданої вартості має застосовуватися балансовий метод, тобто додана вартість дорівнює сумі фонду оплати праці і прибутку [21]. Саме ця величина і має становити об'єкт оподаткування ПДВ.

Уточненню підлягає і поняття «фонд оплати праці». Економічна наука трактує поняття «фонд оплати праці» як витрати виробництва, що включаються до собівартості товарів/послуг. Неправильне трактування поняття веде до хибної стратегії економічного розвитку – зниження собівартості за рахунок зменшення фонду оплати праці. Фонд оплати праці визначає не лише собівартість товарів/послуг, але й купівельну спроможність та соціальне забезпечення, яке включає пенсії, медичне страхування та джерело забезпечення соціальної допомоги. Хибність політики низьких заробітних плат не дозволяє забезпечити жоден соціальний стандарт, зокрема і здійснити перехід до страхової медицини чи накопичувальної системи пенсійного забезпечення. Як результат, прожитковий мінімум затверджується Верховною Радою України у 2.2 рази менший від мінімального фактичного прожиткового мінімуму – вартості споживчого кошика в межах норм, затверджених кабінетом Міністрів України [22]. Не можна поєднати в рамках економіки України низькі заробітні плати і вільні ціни в економіці, в якій базові послуги надаються природними чи державними монополіями. У реальній ринковій економіці фонд оплати праці – це дохід на фактор виробництва – «працю». У цьому випадку – це повний аналог прибутку, який є доходом на фактор виробництва «капітал і здатність до підприємництва». Різниця між цими факторами все ж є: фонд оплати праці не може бути меншим від деякої суми, яка дозволяє виплатити зарплату працівникам, не нижчу за встановлену законом мінімальну зарплату. Прибуток може бути не тільки нульовим, але й від'ємним. Щоправда, держава надає компенсацію одержаних збитків, дозволяючи їх відрахування з оподатковуваного прибутку наступних періодів.

Отже, додана вартість визначається сумою двох складових: фонду оплати праці і прибутку. Ці складові доданої вартості становлять базу для кількох податків. Прибуток є базою податку на прибуток, а фонд оплати праці є базою податку на доходи фізичних осіб. В Україні тимчасово справляється військовий збір, а базою є фонд оплати праці. У багатьох країнах соціальні внески сплачуються з фонду оплати праці і прибутку. Платниками соціальних внесків в Україні визначено підприємців, але базою для нарахування і фактичним джерелом сплати є фонд оплати праці. За сумою фактично сплачених податків і їх ставок завжди можна визначити базу – додану вартість, що дорівнює сумі фонду оплати праці і прибутку. На цю суму нараховується ПДВ. Усі країни (за винятком України) використовують диференційовані ставки податків для регулювання податкового навантаження на суб'єктів. Застосування диференційованих ставок дещо ускладнює розрахунок доданої вартості, але не створює жодних проблем, оскільки процедура розрахунку легко автоматизується.

Якщо відомі складові доданої вартості, то дуже просто можна запобігти переміщенню прибутку та визначити критерії розподілу консолідованої бази пов'язаних осіб за формулою. Формула може будуватися на базі єдиного критерію. Таким критерієм є відношення фонду оплати праці до прибутку. Це відношення точно визначає вклад кожного суб'єкта у кінцевий результат і забезпечує справедливий розподіл консолідованого прибутку МНК. Наприклад, маємо два пов'язані суб'єкти, для яких відношення фонду оплати праці до прибутку дорівнює 0,5 і 0,25 відповідно. Ділимо на менше число і одержуємо пропорції розподілу консолідованого прибутку як два до одного, тобто дві третини консолідованого прибутку належать першому підприємству і одна третина – другому.

Жодні інші критерії не повинні включатися у формулу розподілу. Традиційно пропоновані формули включають критерії, які стосуються кількості працівників, вартості основних фондів, обсягів продажів тощо. Основні фонди взагалі не повинні включатися у формулу з тієї простої причини, що їх враховує амортизація, яка, як ми довели, не становить доданої вартості.

Унікальність запропонованого способу розподілу консолідованого прибутку полягає у тому, що він враховує усі основні податки і використовує для розподілу результати спільної діяльності кожного підприємства, тобто створену додану вартість. Розподіл консолідованого прибутку визначається не тільки ставкою корпоративного податку, але включає також інші податки та внески, принаймні соціальні внески, податки на доходи фізичних осіб і ПДВ. Перерозподіл створеної доданої вартості між фондом оплати праці і прибутком змінить основний критерій розподілу та зменшить частку консолідованого прибутку, тому будь-яке переміщення прибутку втрачає сенс. А з ним зникає і потреба застосування трансфертного ціноутворення для пов'язаних суб'єктів.

Запропонований спосіб забезпечує досягнення й інших цілей. Наприклад, не завжди можна визначити пов'язаних осіб за визначеними критеріями. Деякі юрисдикції використовують захист інформації як підставу не розкривати бенефіціарних власників компанії, забезпечуючи ухилення від оподаткування. Якщо виявити пов'язані сторони не можна, до них не застосовуються правила трансфертного ціноутворення і вони можуть вільно переміщувати прибутки будь-яким методом. Використовуючи оцінку результатів діяльності за величиною фактично створеної доданої вартості, на підставі відношення фонду оплати праці до прибутку легко виявляємо контрольовані іноземні компанії (КІК).

Висновки. У роботі досліджено вплив глобалізації на податкові системи країн та проаналізовано можливості ухилення від оподаткування та переміщення прибутків з використанням фіктивних компаній в офшорах або підконтрольних підприємств у юрисдикціях з низькими ставками податку на прибуток. Проаналізовано два можливі способи уникнення оподаткування і переміщення прибутку – тонка капіталізація і трансфертне ціноутворення. Запропоновано способи уникнення втрат бюджету країни та можливості денонсування угод про уникнення подвійного оподаткування. Для цього відрахування відсотків з оподатковуваної бази слід здійснювати за ставкою, за якою банки країни позичальника надають кредити резидентам цієї країни або за фіксованою ставкою не вище 5%. Найкращою альтернативою трансфертного ціноутворення є оцінка кінцевих результатів діяльності підприємства за величиною створеної доданої вартості, що визначається за величиною сплачених податків, внесків і зборів. Запропонована формула розподілу консолідованого прибутку мультинаціональних компаній, єдиним критерієм розподілу є відношення фонду оплати праці до прибутку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Hanna Lierse. A race to the bottom? The politics of tax competition. *Handbook on the Politics of Taxation* / ed. Lukas Hakelberg, Laura Seelkopf. Chapter 11. Edward Elgar Publishing, 2021. P. 166–177.
2. Mast Evan. Race to the Bottom? Local Tax Break Competition and Business Location. *American Economic Journal: Applied Economics*. 2020. V. 12 (1). P 288–317. DOI: 10.1257/app.20170511.
3. Ryan Woodgate. Can tax competition boost demand? Causes and consequences of the global race to the bottom in corporate tax rates. *Review of Keynesian Economics.* 2020. Vol. 8: Iss. 4. P. 512–535. https://doi.org/10.4337/roke.2020.04.04.
4. Gabriel Zucman, Emmanuel Saez. The Triumph of Injustice, How the Rich Dodge Taxes and How to Make Them Pay. W.W. Norton & Company, 2019.
5. Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting / OECD. Paris, France, 2013.
6. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Chicago: Chicago University Press, 2009.
7. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Сочинения: в 3-х т. М: Госполитиздат, 1955. Т. 1. 339 с. URL: https://www.twirpx.com/file/858014/.
8. Пирога С.С., Пирога И.С. Концептуальные недостатки законодательства о налоге на добавленную стоимость и способы их устранения. *Вестник СПбГУ. Право*. 2017. Т. 8. Вып. 3. С. 297–305.
9. Податковий кодекс № 2755-VI від 02.12.2010. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2755-17#Text.
10. Stiglitz J.E. Inequality and economic growth. *Rethinking Capitalism* / ed. M. Jacobs, M. Mazzucato. Wiley-Blackwell, 2016. Pp. 134–155.
11. Кредити в пов'язаних нерезидентів замість залучення інвестицій. URL: https://buh.ligazakon.net/news/167521_krediti-v-povyazanikh-nerezidentv-zamst-zaluchennya-nvestitsy.
12. Buettner Thiess, Michael Overesch, Georg Wamser. Anti profit-shifting rules and foreign direct investment. *International Tax and Public Finance*. 2018. Vol. 25. Iss. 3. Pp. 553–580. DOI: 10.1007/s10797-017-9457-0.
13. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві: Закон України № 466-IX від 16.01 2020 року. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/466-20#Text.
14. Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations. OECD, 2022. https://doi.org/10.1787/0E655865-EN.
15. Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations. OECD, July 2017. 608 p. https://doi.org/10.1787/ tpg-2017-en.
16. Implementing the Community Lisbon Program: Progress to Date and Next Steps Towards a Common Consolidated Corporate Tax Base (CCCTB). Brussels, COM (2006) 157 final.
17. Corporate Taxation in the Global Economy: *IMF Policy Paper.* Washington, DC: IMF, 2019.
18. Директива Ради 2006/112/ЄС від 28.11.2006 року про спільну систему податку на додану вартість. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_928#Text.
19. Gros D. Is Germanys current account surplus bad for the world economy? CEPS Commentary. 27 July 2017. URL: https://aei.pitt.edu/88453/1/DG_GermanyCurrentAccount Surplus_Banner. pdf.
20. The concept of Tax Gaps Report III: MTIC Fraud Gap estimation methodologies. FISCALIS 2020. Tax Gap Project Group, subgroup VAT fraud (FPG/041) November 2018. DOI: http://dx.doi.org/10.2778/418684.
21. Tait A. Value Added Tax: International Practice and Problems. Washington, DC: IMF, 1988.
22. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова Кабінету міністрів України № 780 від 11 жовтня 2016 р. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF#Text.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.31

КОМУНІКАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМКІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ МІСЦЕВИХ СУДІВ

Ремезок А.Ю.,
суддя Олександрійського міськрайонного суду
Кіровоградської області
ORCID: 0000-0002-6636-809X
e-mal: akrs1972ls@gmail.com

Ремезок А.Ю. Комунікаційна діяльність як один із напрямків адміністративно-правового забезпечення інституційної спроможності місцевих судів.

У статті висвітлено теоретичні і прикладні аспекти здійснення комунікації в місцевих судах як одного із важливих напрямків адміністративно-правового забезпечення їх інституційної спроможності. Наголошено на актуальності вказаної проблематики та недостатньому рівні її дослідження в межах науки адміністративного права. Комунікаційну діяльність суду визначено як налагоджений процес обміну інформацією, покликаний на досягнення взаєморозуміння, згоди між сторонами і зміни у свідомості та/або поведінки отримувача інформації, що проявляється у підвищенні обізнаності, рівня довіри, формуванні певного іміджу в очах аудиторії, вчиненні певних дій або утриманні від них із боку отримувача інформації. Акцентовано увагу на необхідності вироблення стратегії комунікаційної діяльності місцевих судів. Стратегічну комунікацію визначено як системну комунікацію, орієнтовану на встановлення довгострокових взаємозв'язків між судами та їх зовнішніми і внутрішніми аудиторіями, які допомагають досягати визначених цілей. Проаналізовано кращі практики комунікаційної діяльності судів на наголошено на важливості їх поширення. Зазначено, що комунікація суду перш за все має бути спрямована на підвищення рівня довіри громадян до суду. Наголошено на тому, що кращі практики комунікаційної діяльності місцевих судів не лише потребують поширення, а й дослідження з погляду науки адміністративного права, що сприятиме виробленню вагомого наукового підгрунтя вказаного напрямку діяльності.

Відзначено, що комунікаційна діяльність суду є важливим напрямком судового адміністрування та адміністративно-правового забезпечення інституційної спроможності як місцевих судів, так і судової системи загалом. Сформульовано висновок про те, що вітчизняні суди всіх рівнів проводять значну роботу як щодо ефективної комунікації, так і вироблення комунікаційної стратегії. Вказано на такі перспективні напрямки розвитку комунікаційної діяльності суду як розроблення сучасних платформ комунікації суду і громадськості, розвиток комунікації в середовищі судової гілки влади тощо.

Ключові слова: місцеві суди, адміністративно-правове забезпечення, інституційна спроможність, інституційна спроможність місцевих судів, комунікаційна діяльність місцевих судів.

Remezok A.Y. Communication activities as one of the areas of administrative and legal support for the institutional capacity of local courts.

The article highlights the theoretical and applied aspects of communication in local courts as one of the important areas of administrative and legal support for their institutional capacity. The author emphasizes the relevance of this issue and the insufficient level of its research within the science of administrative law. The court's communication activities are defined as a well-established process of information exchange aimed at achieving mutual understanding, agreement between the parties and changes in the consciousness and/or behavior of the recipient of information, which is manifested in raising awareness, level of trust, forming a certain image in the eyes of the audience, taking certain actions or refraining from them on the part of the recipient of information. The author emphasizes the need to develop a communication strategy for local courts. Strategic communication is defined as

a systemic communication focused on establishing long-term relationships between courts and their external and internal audiences that help to achieve certain goals. The author analyzes the best practices of court communication and emphasizes the importance of their dissemination. It is noted that court communication should primarily be aimed at increasing the level of public confidence in the court. It is emphasized that the best practices of communication activities of local courts not only need to be disseminated, but also studied from the perspective of administrative law science, which will contribute to the development of a solid scientific basis for this area of activity.

It was noted that the communication activity of the court is an important direction of judicial administration and administrative and legal support of the institutional capacity of both local courts and the judicial system in general. The conclusion is formulated that domestic courts of all levels carry out significant work both in terms of effective communication and the development of a communication strategy. Such perspective directions of the development of the court's communication activities as the development of modern communication platforms between the court and the public, the development of communication in the environment of the judicial branch of government, etc. are indicated.

Key words: local courts, administrative and legal support, institutional capacity, institutional capacity of local courts, communication activity of local courts.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційного суспільства, підвищення ролі та значення засобів масової інформації у формуванні світогляду громадян спонукали органи публічної влади, у тому числі й судової, до формування інформаційної політики, створення умов щодо відкритості та прозорості своєї діяльності. Історично склалося так, що в Україні суди довгий час були комунікаційно віддалені від суспільства та громадян, які свій зв'язок із судами і суддями відчували лише за умови власного звернення до суду або отримуючи інформацію від колег, друзів, членів родини, які побували в суді. Тривалий час ця інформація, здебільшого, мала негативний характер.

Вище вказане і нині впливає на рівень довіри суспільства до суду. В умовах браку суспільної довіри суди також залишаються надзвичайно вразливими, інколи піддаються впливу осіб, які часто використовують краще технологічно налаштований механізм комунікації з громадянами з метою дискредитації суду або окремих працівників судової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження комунікаційної діяльності суду представлені у працях О. Овсяннікова, С. Обрусної, О. Євтушенко, Д. Вон, Н. Петрова, Д. Філіпенко, Ю. Мухіна, І. Солдатенко та інших. Разом із тим, проблематика комунікаційної діяльності як одного із напрямків реалізації інституційної спроможності місцевих судів, до нині не отримала належного наукового опрацювання в юридичній науці та представлена в більшості низкою окремих наукових публікацій. У зв'язку із цим вказана проблематика залишається недостатньо дослідженою, а концептуальні підходи до даної проблеми відзначаються непослідовністю, що не сприяє формуванню єдиної наукової концепції та практичному вирішенню розуміння комунікаційної діяльності як одного із напрямків забезпечення інституційної спроможності місцевих судів.

Метою статті є аналіз та узагальнення кращих практик комунікаційної діяльності місцевих судів як одного із напрямків адміністративно-правового забезпечення їх інституційної спроможності.

Виклад основного матеріалу. Рівень довіри суспільства до судової влади потребує постійного адекватного реагування з боку самої судової влади. Вона має презентувати свою діяльність через комунікативну функцію, тобто діяти транспарентно. Як науковці, так і практики, у тому числі й представники судової влади, все активніше обговорюють проблеми транспарентності судової влади та необхідність радикальних змін у судовій системі у цьому напрямку.

Минаючи дискусії науковців навколо визначення самого поняття «транспарентність судової влади», погоджуємося із думкою О. Овсяннікової, яка визначає її як сукупність засобів та способів, що дозволяють інформувати населення про існування судових інстанцій, прийняті судові рішення, а також порядок діяльності судових органів та органів суддівського самоврядування [1, с. 228].

Як відомо, на початку 2000-них років науковці, обговорюючи проблеми транспарентності судової влади, зосереджували увагу навколо наступних: недостатнє використання інтернет-ресурсів, відсутність чітких правил участі преси у судових засіданнях, неукомплектованість судів загальної юрисдикції прес-секретарями, брак юридичних знань та незнання судової специфіки юриспруденції у певної частини журналістів тощо [2, с. 3]. Сьогодні частина із вказаних проблем є неактуальними або ж результати їх вирішення потребують лише певного удосконалення.

Нині суди всіх рівнів проводять значну роботу як щодо ефективної комунікації, так і вироблення комунікаційної стратегії. Ефективну комунікацію суду визначають як добре налагоджений процес обміну інформацією, покликаний на досягнення взаєморозуміння, згоди між сторонами і зміни у свідомості та/або поведінки отримувача інформації, що проявляється у підвищенні обізнаності, рівня довіри, формуванні певного іміджу в очах аудиторії, вчиненні певних дій або утриманні від них із боку отримувача інформації. Стратегічна комунікація – це системна комунікація, орієнтована на встановлення довгострокових взаємозв'язків між судами та їх зовнішніми і внутрішніми аудиторіями, які допомагають досягати визначених цілей [3, с. 14].

Ефективна комунікаційна діяльність суду сприяє вирішенню таких завдань як: підвищення обізнаності відвідувачів суду із судовими правилами і процедурами; підвищення ефективності роботи суддів і працівників суду; забезпечення підтримки (і впливу) громадськості у вирішенні проблем судової системи органами законодавчої та виконавчої влади; підвищення престижності професії судді та працівника апарату суду; просування через ЗМІ потреби законодавчих змін, необхідних судовій системі, щоб бути більш ефективною для громадян; підвищення якості представництва інтересів сторін у суді; оптимізація роботи апарату суду; підготовка якісних кадрів для роботи у суді; створення та підтримання позитивної репутації суду в суспільстві; налагодження співпраці з іншими гілками влади тощо [3, с. 13]. Налагоджений діалог із суспільством сприяє вирішенню вище вказаних завдань та наближає українське судочинство до європейських стандартів.

У свій час проблема зв'язків суду із засобами масової інформації, із позицій дотримання міжнародних стандартів була досліджена І. Голосніченком в ході впровадження в Україні модельних судів. Вчений наголошував на дотриманні позиції ООН і сформульованих нею принципів стосовно зв'язку між свободою вираження поглядів та суддівською незалежністю. Відповідно до Мадридських принципів щодо зв'язку із засобами масової інформації та суддівською незалежністю збирання, поширення інформації в суспільстві та коментування відправлення правосуддя, у тому числі щодо справ до, під час та після судового процесу, але без порушень презумпції невинності, є функцією та правом засобів масової інформації у сфері судочинства, при цьому не заперечуються й певні обмеження щодо діяльності ЗМІ у сфері судочинства [4, с. 224].

Важливо, щоб судді та працівники суду, представники засобів масової інформації та громадяни не лише усвідомлювати значення взаємодії, а й самі її здійснювали. Особливості взаємодії судів із ЗМІ полягають у тому, що, поширюючи інформацію про діяльність суду, необхідно постійно підтримувати баланс інтересів суспільства загалом, окремих соціальних груп та учасників процесу зокрема. Порушення такого балансу може створити загрозу недотримання прав людини, зменшення довіри громадян до суду, сприяти певним корупційним проявам тощо.

У свій час першопрохідцями налагодження такої комунікації стали модельні суди, досвід роботи яких було узагальнено і поширено в межах судової системи. Так, на приклад, в описі досвіду Дніпровського районного суду міста Києва зазначалося, що суд приділяє значну увагу налагодженню стосунків із ЗМІ, публікує у засобах масової інформації роботи та статті як суддів, так і працівників апарату суду, представники ЗМІ запрошуються на заходи, що організовуються судом тощо [5, с. 118].

Інноваційними стали також проекти апеляційного суду Івано-Франківської області. Зокрема, проект «Обличчям до людей» був спрямований на забезпечення доступного, справедливого та ефективного правосуддя, налагодження конструктивного діалогу між судом та громадянами. Напрямками діяльності Івано-Франківського міського суду в межах реалізації проекту було визначено: збір інформації та опитування громадян про поточний стан правосуддя, якість судової системи взагалі та роботи Івано-Франківського міського суду зокрема, виявлення відповідності стандартів діяльності судів, аналіз конкретної інформації про забезпечення судами доступу до правосуддя; поширення інформації про реальний стан судочинства та про діяльність Івано-Франківського міського суду; проведення соціологічних опитувань з метою ліквідації недоліків у роботі суду; проведення зустрічей зі студентами та учнями, екскурсій, метою яких є надання повної інформації про роботу суду і судові засідання, а також можливості вільно поспілкуватися з учасниками процесу; запровадження постійного опитування відвідувачів суду та здійснення порівняльного аналізу в кінці року; викладання курсу лекцій «Актуальні проблеми судового розгляду кримінальних справ», проведення конкурсів серед учнів та студентів; розміщення в ЗМІ оголошень про можливість надання згідно із Законом України «Про звернення громадян» пропозицій щодо по-

кращення роботи суду або ж взагалі, яким має бути судочинство; створення учбово-методичного Центру підготовки працівників судів «Новітнє судочинство»; створення в приміщенні суду юридичної клініки тощо [6, с. 123].

Нині більшість вище названих напрямків роботи вже стали звичайною практикою для судів всіх ланок судової системи. Суди реалізують Концепцію інформаційно-комунікаційної стратегії Ради суддів України у якій одним із пріоритетних завдань визначено налагодження комунікацій із журналістами та суспільством [7]. До структури Ради суддів України включено Комітет з питань комунікації (в тому числі ЗМІ). У кожному суді запроваджено посаду прес-секретаря (головного спеціаліста із забезпечення зв'язків із засобами масової інформації). Рішенням Ради суддів України № 14 від 12 березня 2015 року рекомендовано у кожному суді обрати суддю-спікера (місцеві суди – один, апеляційні – не менше двох суддів) [8].

Комунікаційну діяльність на прикладі конкретного суду можна простежити, проаналізувавши їх офіційні сайти. Так, наприклад, досить інформативним щодо вищевказаного напрямку діяльності є сайт Придніпровського районного суду м. Черкаси. Судом розроблено Комунікаційну стратегію, що затверджена зборами суддів. Її метою є підвищення рівня довіри громадян до суду, побудова якісного діалогу судової установи зі ЗМІ та громадянами.

В суді діє прес-служба завданням якої є повне і системне висвітлення діяльності суду в засобах масової інформації, забезпечення авторитету правосуддя, гарантування права громадян на інформацію та підвищення рівня обізнаності населення про діяльність суду. До складу прес-служби входять: голова суду, суддя-спікер, керівник апарату, прес-секретар. Висвітлювати офіційну позицію від імені суду, надавати спеціальні професійні коментарі щодо розгляду справ у судовій установі доручено судді-спікеру, який обирається зборами суддів. Координує організацію роботи щодо взаємодії суду зі ЗМІ керівник апарату, безпосередню взаємодію здійснює прес-секретар суду.

У суді ведеться медіа-карта – документ, в якому постійно фіксуються й оновлюються всі істотні відомості про ЗМІ (національні, регіональні), з якими є можливість співпрацювати судовій установі в регіоні. Протягом 2019 року на офіційному сайті Придніпровського районного суду м. Черкаси опубліковано 147 повідомлень. На сторінці судової установи у соціальній мережі Facebook розміщено – 209 публікацій. Також створено канал на популярному відеохостингу YouTube. Таке рішення було прийнято з метою інформування широкого кола громадськості у формі відеопрезентацій, відео, відеотрансляцій про діяльність суду, зміни в законодавстві та про новини, які відбуватимуться не лише в Придніпровському районному суді м. Черкаси, а й взагалі в судовій системі України.

У Придніпровському районному суді м. Черкаси щороку затверджується план проведення навчань з працівниками апарату судової установи у системі підготовки та підвищення кваліфікації, яким передбачено проведення суддею-спікером, прес-секретарем навчань з питань особливостей та основних вимог до комунікації в кризових ситуаціях в суді. Крім того, працівникам апарату суду повідомлено про алгоритм дій у випадку перебування представників ЗМІ в приміщенні суду. Саме ефективна комунікація та партнерські відносини є запорукою підвищення довіри громадськості до судової влади України та підвищення її іміджу, над чим сумлінно працює і Придніпровський районний суд м. Черкаси [9].

Нині в суди різних ланок мають значний досвід комунікації, кращі практики якої стають відомі в Україні у результаті обміну ними. Так, Вінницьким апеляційним адміністративним судом було підписав Меморандум про співпрацю з місцевим університетом відповідно до якого передбачено наукові конференції та спільні консультації, функціонування юридичної клініки. У межах такої співпраці студенти вчаться, здійснюючи аналіз практики Вінницького апеляційного адміністративного суду, надавати юридичні консультації громадянам.

У апеляційному суді Івано-Франківської області сталою практикою стало проведення прес-конференцій для представників ЗМІ в ході яких обговорюються актуальні проблеми судової влади, діяльності суду. Працівники суду постійно беруть участь у панельних дискусіях, які проводять громадські організації.

У Миколаївському районному суді Львівської області запроваджено проведення онлайн-консультацій з питань організації роботи суду за допомогою Skype. Громадяни можуть задавати свої запитання згідно із графіком роботи онлайн-консультації, здійснивши голосовий дзвінок або надіславши текстове повідомлення.

У апеляційному суді Чернігівської області відкрито кабінет правової допомоги, призначений для надання юридичної допомоги (в тому числі й безоплатної) адвокатами та іншими правозахисниками учасникам судових процесів. Кабінет має повне технічне оснащення, доступ до інтернет (Wi-Fi), облаштовану юридичну бібліотеку.

Господарським судом Сумської області започатковано новий формат роботи зі студентами та проводяться навчальні судові засідання. Функції учасників судових засідань: суддів, секретарів судових засідань та представників сторін виконували студенти. Результатом роботи стали повноцінно сформовані на основі отриманих завдань відповідники судових справ, які надалі будуть використані як методичні матеріали у процесі навчання. Такі навчальні процеси забезпечують ефективне засвоєння навичок правничого письма, формування та обґрунтування правової позиції, професійної поведінки в залі суду [3, с. 131–133]. Перелік таких позитивних практик комунікації суду можна продовжувати. Позитивно, що така комунікація здійснюється на постійній основі, сформована організаційна структура її здійснення (прес-служби), суди постійно працюють над удосконаленням форм та методів комунікації, виробленням комунікаційної стратегії.

Висновки. Отже, новітні підходи до суспільних взаємовідносин диктують нові правила та завдання щодо можливості виконання своїх функцій органами судової влади, у тому числі й судами. Важливе значення мають прозорість у функціонуванні судової системи, інформування громадян про її проблеми, викривлення недоліків, створення комунікативних систем та каналів для поширення інформації про роботу суду. Комунікація суду перш за все має бути спрямована на досягнення найважливішої для судової влади мети: підвищення рівня довіри громадян до суду. Тому комунікаційна діяльність суду нині є важливим напрямком судового адміністрування та адміністративно-правового забезпечення інституційної спроможності як місцевих судів, так і судової системи загалом. Кращі практики комунікаційної діяльності судів не лише потребують поширення, а й дослідження з погляду науки адміністративного права, що сприятиме виробленню вагомого наукового підгрунтя вказаного напрямку діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСЧТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Овсяннікова О. Транспарентність судової влади: поняття та зміст *Вісник академії правових наук України*. 2004. № 4 (55). С. 228–237.
2. Євтушенко О.І. Висвітлення діяльності судової влади у засобах масової інформації. *Актуальні питання цивільного та господарського права*. 2007. № 2-3. URL: http://www.yurpayintel.com.ua/2007/2-3/article03.
3. Вон Д., Петрова Н., Філіпенко Д., Мухін Ю., Солдатенко І., Земляной В. Зв'язки із громадськістю в судах : навчально-практичний посібник для суддів і працівників апарату судів. К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2015. 232 с.
4. Голосніченко І. Управління в судах: український і зарубіжний досвід (на матеріалах Українсько-канадського проекту співпраці). *Право України*. 2010. № 9. С. 221–226.
5. Інноваційні методи адміністрування в українських судах. Практичний досвід. К., 2010. 284 с.
6. Обличчям до людей. Інноваційний проект Івано-Франківського міського суду. Інноваційні методи адміністрування в українських судах. Практичний досвід. К., 2010. С. 122–124.
7. Концепція інформаційно-комунікаційної стратегії Ради суддів України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/dodat72.pdf.
8. Зміцнення довіри до судової влади через покращення комунікації. Рада суддів України. Рішення від 12.03.2015 № 14. URL: https://rsu.court.gov.ua/rsu/rishennya/qqqdwd.
9. Придніпровський районний суд м. Черкаси. URL: https://pp.ck.court.gov.ua/ sud2314/prescentr/pressslujba/.

УДК 3.077:342.924(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.32

СТІЙКІСТЬ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ДЕТЕРМІНАНТ

Рудяк І.С.,
аспірант
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-8245-5407
e-mail: Ivannbp@gmail.com

Рудяк І.С. Стійкість публічного адміністрування в Україні: аналіз детермінант.

Стаття присвячена обґрунтуванню тезису про те, що інститут публічного адміністрування в Україні не виявляє властивостей стійкості, тобто наразі не здатний ефективно протистояти змінам, тискам чи викликам сьогодення.

Уточнено, що сучасна інтерпретація змісту та сутності публічного адміністрування в Україні має два парадигмальних аспекти (науковий та нормативний), різниця між якими суттєво різниться орієнтаційними, методологічними, фокусними та цільовими характеристиками. Аналізуючи окремі положення законодавства України, можна спостерігати динаміку їхнього поступового зближення, що свідчить про збалансований та ефективний підхід до управління публічними справами. Однак нормативної фіксації означений інститут так не здобув, а подальший його розвиток об'єктивується реформуванням інституту публічної служби, оптимізацією точкових аспектів діяльності органів виконавчої влади та окремо місцевого самоврядування. В обґрунтування характеристики інституту публічного адміністрування в Україні з точки зору прихованої стійкості також вказується, що: 1) довіра громадян до виконавчих органів та органів місцевого самоврядування залишається на низькому рівні і стабільного підвищення цього індикатора поки не спостерігається; 2) рівень життя громадян України є вкрай низьким та відсутньою є відчутна динаміка до його покращення; 3) діяльності публічних адміністрацій досі не відповідає стандартам Програми SIGMA.

Визначено, що стійкість інституту публічного адміністрування в Україні можна також визначати за показниками ефективності управління суспільними справами.

Узагальнено, що стійкість, яку можна спостерігати на перший погляд, приховує деякі недоліки та неефективності у системі управління публічними справами, наслідком чого маємо як відсутність чіткої відповідальності та ефективного моніторингу, так і високий ризик корупції, зловживань владними повноваженнями, соціальних напружень тощо.

Ключові слова: державне управління, ефективність адміністративних інституцій, прихована стійкість, публічна адміністрація, стійкість публічного адміністрування, управління публічними справами.

Rudyak I.S. Sustainability of public administration in Ukraine: analysis of determinants.

The article is dedicated to substantiating the thesis that the public administration institution in Ukraine does not exhibit characteristics of stability, meaning it is currently unable to effectively withstand changes, pressures, or contemporary challenges.

It specifies that the modern interpretation of the content and essence of public administration in Ukraine has two paradigmatic aspects (scientific and normative), the difference between which significantly varies in orientation, methodological approach, focus, and goal characteristics.

There is a dynamic of their gradual convergence. This indicates a balanced and effective approach to the management of public affairs. However, the public administration institution in Ukraine has not gained normative consolidation, and its further development is justified by the reform of the public service institution, optimization of specific aspects of executive and local self-government activities.

In justifying the characterization of the public administration institution in Ukraine in terms of hidden stability, it is also pointed out that: 1) citizens' trust in executive authorities and local self-

government remains at a low level, with no stable increase observed; 2) the standard of living in Ukraine is extremely low, and there is no noticeable dynamics towards improvement; 3) the activities of public administrations still do not meet the standards of the SIGMA Program.

It is determined that the stability of the public administration institution in Ukraine can also be assessed based on indicators of the effectiveness of managing public affairs.

In summary, the apparent stability observed at first glance conceals some shortcomings and inefficiencies in the public affairs management system, resulting in a lack of clear accountability and effective monitoring, as well as a high risk of corruption, abuse of power, social tensions, etc.

Key words: efficiency of administrative institutions, hidden stability, management of public affairs, public administration, stability of public administration.

Постановка проблеми. У більшості наукових праць стійкість системи розглядається з точки зору збереження або повернення до рівноважного стану. При цьому розглядається як статична (зі збереженням початкових параметрів системи), так і динамічна рівновага (розвиток системи без значного відхилення від заданої траєкторії) [1, с. 45].

Загалом виділяються декілька типів стійкості, серед яких в теорії систем виділяють такі: видиму стійкість 1-го і 2-го роду, групову стійкість, адаптивну стійкість та відкладену стійкість. Зокрема видима стійкість (або псевдостійкість) системи спостерігається у тому випадку, коли більшість показників системи зберігають стійкість, проте це відбувається внаслідок незмінності зовнішнього середовища. При зміні умов функціонування система або припинить існування (видима стійкість 1-го роду) або її стійкість буде порушена (видима стійкість 2-го роду). При груповій стійкості система характеризується наявністю компенсаторних механізмів для нейтралізації негативних впливів практично будь-яких видів змін, стійкість системи в даному випадку є істинною. На відміну від групової адаптивній стійкості властива наявність лише деякої частини механізмів для компенсації зовнішніх впливів. За рахунок побудови адаптивних ланцюгів із наявних елементів системи негативні імпульси поступово розсіюються, а система адаптується до зовнішніх змін (адаптивна стійкість 1-го роду) або відбувається циклічна передача даних імпульсів у системі (механізм зворотного зв'язку) до тих пір, поки негативний вплив не буде компенсовано (адаптивна стійкість 2-го роду) [2, с. 228]. Останній тип – відкладеної стійкості – полягає в наявності можливостей взагалі уникнути дестабілізуючого впливу певних факторів (наприклад, перепрофілювання діяльності на перспективні напрями) [3, с. 126].

З розумінням того, що публічна адміністрація визначається як система суб'єктів, які здійснюють публічно-управлінські функції, втілюючи в дійсність ідеологію «служіння суспільству», вбачаємо за доцільне обґрунтувати тезис про те, що інститут публічного адміністрування в Україні не виявляє властивостей стійкості, тобто наразі не здатний ефективно протистояти змінам, тискам чи викликам сьогодення.

Стан опрацювання цієї проблематики відзначається побічними характеристиками, адже наукова доктрина зосереджується на: 1) ефективності управлінських механізмів, які використовуються в системі публічного адміністрування (наприклад, І. Коліушко, В. Тимощук, С. Сорока, В. Тертичка, О. Амосов, Н. Гавкалова); 2) оцінці ступеня прозорості та відкритості в діяльності публічних органів, що може впливати на рівень довіри громадян (наприклад, Ю. Ханик, А. Грушецький); 3) вивченні рівня ефективності в публічному адмініструванні (наприклад, А. Даниленко, О. Ткачова, І. Яремко, Є. Коваленко); 4) оцінці рівня участі громадян у прийнятті рішень та їхнього впливу на управління публічними справами (наприклад, Д. Левченко) і тому подібних аспектах без поглибленого розгляду істинних та комплексних детермінант його ілюзивної стійкості.

Виклад основного матеріалу. Слід попередньо уточнити, що сучасна інтерпретація змісту та сутності публічного адміністрування в Україні має два парадигмальних аспекти (науковий та нормативний), різниця між якими суттєво різниться орієнтаційними, методологічними, фокусними та цільовими характеристиками. Аналізуючи окремі положення законодавства України, можна спостерігати динаміку їхнього поступового зближення, що свідчить про збалансований та ефективний підхід до управління публічними справами.

Зокрема Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 березня 2008 року № 531-р вперше у назві апелювало терміном «публічна адміністрація». У червні цього ж року утворена робоча група з підготовки проекту Концепції реформування публічної адміністрації мала подати Кабі-

нету Міністрів України відповідний проект нормативно-правового акту [4]. Примітно, що починаючи з середини 2004 року Центр політико-правових реформ визначив одним із своїх головних завдань розробку нової редакції Концепції адміністративної реформи в Україні, сутність якої – побудова в Україні ефективної публічної адміністрації європейського зразка [5, с. 6]. Як наслідок, 15 грудня 2005 року її положення обговорювались у ході парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування». За їх результатами Президент України мав провести засідання Національної ради з питань державного будівництва, місцевого самоврядування і регіонального розвитку з метою обговорення основних напрямів, стратегії та шляхів реформування публічної адміністрації в Україні, процесів децентралізації державного управління, розвитку ефективного місцевого самоврядування та подальшого впровадження форм безпосередньої демократії [6].

Зазначимо, що Національна рада з питань державного управління та місцевого самоврядування функціонувала до 21 лютого 2008 року як консультативно-дорадчий орган при Президентові України [7]. Паралельно з метою сприяння розвитку державної служби та її наближенню до стандартів Європейського Союзу, посилення рівня інституційної спроможності у сфері функціонального управління державною службою, зміцнення інтелектуального потенціалу для подальшого проведення адміністративної реформи функціонував Центр сприяння інституційному розвитку державної служби [8], який у червні 2008 року був перейменований на Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, що нині є державною установою, що належить до сфери управління Національного агентства України з питань державної служби [9].

На офіційному сайті Центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу наразі міститься проект Концепції реформування публічної адміністрації в Україні [10], де публічна адміністрація визначена як органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та інші суб'єкти, які відповідно до закону чи адміністративного договору мають повноваження забезпечувати виконання законів, діяти в публічних інтересах (виконання публічних функцій) [10].

Означеною Концепцією передбачено, що публічна адміністрація повинна ґрунтуватись на ідеології «служіння суспільству», а її функціональність буде ефективною коли: 1) сформується стабільна та ефективна організація та діяльність виконавчої влади насамперед шляхом інституційного розмежування політичних та адміністративних функцій в системі виконавчої влади; 2) організується професійна, політично нейтральна та відкрита публічна служба шляхом відокремлення політичних посад від посад публічної служби, встановлення правових механізмів захисту публічних службовців від незаконних політичних впливів, запровадження відкритого конкурсу при прийнятті на публічну службу та службовому просуванні тощо; 3) буде створено систему спроможного місцевого самоврядування шляхом децентралізації публічних завдань (повноважень) та ресурсів, створення економічно самодостатніх суб'єктів місцевого самоврядування у сільській місцевості; 4) зміцнено статус приватних осіб у відносинах з органами публічної адміністрації шляхом справедливого правового регулювання адміністративної процедури, впровадження нових організаційних форм та стандартів якості адміністративних послуг, удосконалення механізму правового захисту приватних осіб у відносинах з публічною адміністрацією; 5) буде гарантовано підконтрольність публічної адміністрації політичній владі та суспільству шляхом удосконалення і посилення контрольних функцій Верховної Ради України, місцевих рад та фінансового контролю, розвитку системи адміністративного судочинства, залучення громадськості до участі в управлінні публічними справами [10].

Схвалення (затвердження) цієї концепції так і не відбулося, однак наразі можемо говорити, що Уряд та Верховна Рада України за активної участі українських та європейських експертів вже заклали законодавчу базу для [11] становлення у майбутньому ефективного інституту публічної адміністрації в Україні, адже відмова від владної вертикалі в сучасному українському суспільстві є неможливою, оскільки перебуваючи під впливом трансформаційних процесів, суспільні відносини відрізняється істотною диференціацією, хаотичністю і низьким рівнем суспільної самосвідомості та самоконтролю. До цього слід додати все ще наявну недосконаліть нормативно-законодавчої бази та низький рівень контролю за виконанням законів [12, с. 10].

Отже, публічне адміністрування в Україні можна схарактеризувати як приховано стійку систему, адже:

– нормативної фіксації означений інститут так не здобув, а подальший його розвиток об'єктивується реформуванням інституту публічної служби, оптимізацією точкових аспектів діяльності органів виконавчої влади та окремо місцевого самоврядування;

– довіра громадян до виконавчих органів та органів місцевого самоврядування залишається на низькому рівні і стабільного підвищення цього індикатора поки не спостерігається. За даними світового опитування, проведеного компанією Gallup, в Україні протягом 2008–2018 років спостерігалась найнижча довіра до державної влади у світі. За результатами внутрішніх соціологічних досліджень, котрі здійснювались провідним недержавним аналітичним центром України у березні 2021 року, ситуація не дуже змінилась на краще. Зокрема опитування Центру Разумкова свідчить, що баланс довіри-недовіри до суб'єктів публічної влади майже у всіх випадках був негативним. Так, найменше громадяни України довіряють державному апарату (чиновникам), де баланс довіри-недовіри є негативним і становить -66,7%. Порівнюючи з іншими суб'єктами публічної влади, найбільше українці довіряють органам місцевого самоврядування, хоча в загальній сукупності і цей баланс знаходиться не на найкращому рівні. Так, баланс довіри-недовіри місцевій раді міста/селища/села становить 15,7%, а голові міста/ селища/села – 21,9% [13, с. 45-46; 14]. Не дивно, але з травня 2022 року до жовтня 2023 року простежується зниження довіри до інститутів центральної влади в Україні. Зокрема за даними Київського міжнародного інституту соціології з 74% до 39% стало менше тих, хто довіряє уряду. Водночас довіра до місцевої влади не змінилася: як і в травні 2022 року, наразі 50% довіряють їй, а 46% – не довіряють. Попри ці показники критика місцевої влади зросла, вочевидь, значною мірою це пов'язано з можливо неефективною витратою місцевих бюджетів. Хоча реформа децентралізації сприймається українцями як одна з найбільш вдалих реформ (і більшість її підтримують), але наразі є небезпечна тенденція формування образу місцевої влади як не дуже відповідальної в умовах повномасштабної війни [15; 16];

– рівень життя громадян України є вкрай низьким та відсутньою є відчутна динаміка до його покращення. Міжнародний проект Numbeo щорічно складає рейтинг якості життя серед країн. Рівень життя автори оцінюють за такими критеріями: клімат, рівень забруднення довкілля, купівельна спроможність населення, співвідношення цін на житло і доходу, вартість життя, рівень безпеки, якість охорони здоров'я, час у дорозі на роботу. За цими показниками у 2013 році за якістю життя Україна посіла 57 позицію серед 67 країн; у 2014-му – 61 позицію (з 68); у 2015-му – 75 позицію (з 86); у 2016-му – 52 позицію (з 56); у 2017-му – 59 позицію (з 67); у 2018-му – 57 позицію (з 60), у 2019-му – 62 позицію (з 71); у 2020-му – 65 позицію (з 80) [17]; у 2021-му – 59 позицію (з 83) [18]; у 2022-му – 59 позицію (з 84) [19]; у 2023-му – 59 позицію (з 84) [20]; у 2024-му – 65 позицію (з 85) [21]. Загалом за даними цього проекту Індекс якості життя українців характеризується як низький (107.26) [22];

– доведеною є не відповідність діяльності публічних адміністрацій Принципам публічного адміністрування Програми SIGMA. Принципи публічного адміністрування (The Principles of Public Administration) були розроблені SIGMA в 2014 році з метою підтримки посиленого підходу Європейської Комісії до реформ публічного адміністрування в процесі розширення Європейського Союзу, а в 2015 році доопрацьовані в цілях прискорення цієї реформи в контексті Європейської політики сусідства [23, с. 5; 24, с. 130]. У Моніторинговому звіті Програми SIGMA «Публічне адміністрування в Україні Оцінювання на відповідність Принципам публічного адміністрування» за грудень 2023 року [25] вказано, що попри суттєві покращення у наданні послуг і цифровізації, сферах стратегічних засад реформування державного управління (стратегія, лідерство, координація та моніторинг реформи) та у сфері підзвітності, яка включає організацію державного управління, вільний доступ до інформації, адміністративне судочинство та незалежні наглядові органи, – ефективність у формуванні та координації політики в основному залишилася на рівні 2018 року [25]. Акцентовано, що спостерігається регрес у сфері державної служби та управлінні людськими ресурсами, частково через надзвичайні заходи, запроваджені, відповідно, під час пандемії COVID-19 та на час військового стану [25].

Окремо уточнимо, що стійкість інституту публічного адміністрування в Україні можна також визначати за показниками ефективності управління суспільними справами. Загалом у теорії достатньо розробленими є декілька підходів до оцінювання ефективності управління, наприклад цільовий, функціональний, композиційний, поведінковий та ін. [26]. З огляду на соціальну спрямованість цілей публічного адміністрування визначальною для його оцінки є соціальна ефективність, яка розкриває результати функціонування всієї структури держаних органів, а тому у своїй суті містить комплексний і синтезований набір різного типу критеріїв [27, с. 51].

Так, визначаючи основні фактори впливу на адміністративну результативність та ефективність публічного адміністрування в Україні А. Даниленко [28] вказує на необхідність аналізу

результатів діяльності адміністративних одиниць, які можна об'єктивно оцінити, наприклад: 1) наявність/відсутність корупційних проявів у публічному та приватному секторах; 2) низький/високий рівень правової освіти та правосвідомості суб'єктів наділених владними повноваженнями; 3) наявність/відсутність передумов для професійної деформації представників делегованих державних функцій; 4) (не) систематизована, (не) гармонізована, (не) узгоджена законодавча база секторальних, галузевих сфер; 5) (не) достатнє адміністративно-правове, організаційно-технічне, фінансове, інформаційне та інше забезпечення діяльності публічних органів влади необхідними ресурсами; 6) злагоджена/відсутня комунікативна, діалогова співпраця держави і громади; 7) наявність/відсутність внутрішньодержавного тиску та втручання у діяльність органів влади; 8) злагоджена/відсутня внутрішньо ієрархічна взаємодія владних інституцій; 9) наявність/відсутність чітко розробленої адміністративної політики [28, с. 125]. Причому вчена уточнює, що перелік вищезазначених складових не слід вважати вичерпним, оскільки рівень результативності та ефективності публічного адміністрування зумовлений з поміж іншого складною взаємодією ситуативних, індивідуальних і мотиваційних чинників. Врахування зовнішніх і внутрішніх обставин, в яких здійснюється адміністрування, зокрема публічне залежить не лише від організаційної побудови цієї системи, ресурсного забезпечення, від професійності державних службовців або їх кількості та інших внутрішніх обставин (внутрішнього середовища), а й від врахування чинників зовнішнього середовища, які можуть бути не підконтрольними суб'єктам адміністрування і тому значною мірою впливатимуть на ефективність такої діяльності [29, с. 98].

Також зазначимо, що у публікації Д. Левченко обґрунтовується можливість оцінювання ефективності публічного адміністрування в Україні за допомогою громадськості на основі комплексного, взаємопов'язаного та методологічно побудованого процесу визначення громадськістю стану окремих сфер публічного адміністрування [30]. Однак сьогодні найбільш поширеним є підхід, у якому використовуються інтегральні показники ефективності, що відображають основні політичні або економічні параметри цього виду діяльності. Разом із тим, при застосуванні цього підходу виникають різні аспекти складності: побудова інтегральних показників для відповідного оцінювання утруднена тим, що отримані результати від реалізації функцій публічного адміністрування в більшості не завжди безпосередньо пов'язані з його якістю [31]. З практичного погляду в основі проблеми лежать суперечності, що виникають уже в процесі застосування розроблених на рівні центральних органів влади методик моніторингу ефективності діяльності державних інституцій за затвердженими узагальненими показниками оцінки, що не відбивають специфічних особливостей функціонування територій і не враховують усіх граней державної вертикалі управління [27, с. 53].

Висновки. Якщо об'єднати два парадигмальних аспекти (науковий та нормативний) інтерпретації змісту та сутності публічного адміністрування у вияві початкового етапу становлення належної публічної адміністрації в Україні можемо стверджувати, що означений інститут цілком закономірно має приховану стійкість, яка характеризується об'єднанням усталеності та процедуралізації механізмів управління публічними справами, логікою розвитку цих механізмів та наявністю мінімально достатнього нормативного поля для їхньої ефективності з багаторічним маскуванням реальних проблем та викликів, які не дозволять забезпечити високий рівень довіри громадян до виконавчих органів та органів місцевого самоврядування, матеріальний та соціокультурний стан населення, а також відповідність діяльності публічних адміністрацій стандартам Програми SIGMA.

Тобто стійкість, яку можна спостерігати на перший погляд, приховує деякі недоліки та неефективності у системі управління публічними справами, наслідком чого маємо як відсутність чіткої відповідальності та ефективного моніторингу, так і високий ризик корупції, зловживань владними повноваженнями, соціальних напружень тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кулакова С.Ю., Касмініна К.О. Ризикостійкість підприємства як передумова його розвитку: сутність та індикатори визначення. *АГРОСВІТ*. 2017. № 12 С. 42–47.
2. Захаркін О.О. Вартісно-орієнтоване управління інноваційною діяльністю підприємств: методологічні засади, світовий та вітчизняний досвід: монографія. Суми: Сумський державний університет, 2015. 400 с.

3. Даниленко В.А. Еволюція концепції економічної рівноваги та стійкості. Теоретичні та прикладні питання економіки: збірник наукових праць. Київ: Київський університет, 2009. Вип. 19. С. 121–129.
4. Про утворення робочої групи з підготовки проекту Концепції реформування публічної адміністрації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.03.2008 № 531-р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/531-2008-%D1%80.
5. Реформа публічної адміністрації в Україні: Проекти концепції та законів; упоряд.: І. Коліушко, В.Тимощук. К., 2005. 192 с.
6. Про Рекомендації парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування»: Постанова Верховної Ради України від 15.12.2005 № 3227-IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/3227-15#Text.
7. Про Національну раду з питань державного управління та місцевого самоврядування: Указ Президента України від 26.04.2005 № 706/2005. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/706/2005#Text.
8. Про утворення Центру сприяння інституційному розвитку державної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2004 № 485. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/485-2004-%D0% BF#Text.
9. Питання Центру сприяння інституційному розвитку державної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2008 № 528. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/528-2008-%D0%BF#Text.
10. Концепція реформування публічної адміністрації в Україні: проект. *Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу*. URL: https://www.center.gov.ua/ attachments/article/67/concept_10_03_09_% 20(1).doc.
11. Коліушко І., Сорока С., Тимощук В., Тертичка В. Реформа публічної адміністрації. *Центр політико-правових реформ*. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/ uploads/2018/10/7_REFORMA-PUBLIChNOJi-ADMINISTRATsIJi.pdf.
12. Амосов О., Гавкалова Н. Моделі публічного адміністрування (архетипова парадигма). *Публічне управління*: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. Х.: Вид-во "ДокНаукДержУпр". Спеціальний випуск, 2013. С. 3–13.
13. Ханик Ю.Б. Вплив рівня довіри громадян до суб'єктів публічної влади на застосування публічного маркетингу в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2021. № 2. Т. 9. С. 43–49.
14. Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021 р.). *Центр Разумкова*, 2021. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-krainidovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-berezen-2021r.
15. Грушецький А. Динаміка сприйняття напрямку справ в Україні та довіри до окремих інституцій між травнем 2022 року та жовтнем 2023 року. *Київський міжнародний інститут соціології*, 2023. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id= 1321&page=1.
16. Ільченко Л. Довіра до уряду за півтора року знизилася з 74% до 39%, до парламенту з 58% до 21% – КМІС. *Економічна правда*, 2023. URL: https://www.epravda. com.ua/ news/2023/10/31/706058/.
17. Індекс якості життя: як змінювалося місце України в рейтингу. *Слово і Діло*, 2021. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/07/19/infografika/ svit/indeks-yakosti-zhyttya-yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-rejtynhu.
18. Quality of Life Index by Country 2021. Numbeo, 2021. URL: https://www.numbeo. com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2021.
19. Quality of Life Index by Country 2022. Numbeo, 2022. URL: https://www.numbeo. com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2022.
20. Quality of Life Index by Country 2023. Numbeo, 2023. URL: https://www.numbeo. com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2023.
21. Quality of Life Index by Country 2024. Numbeo, 2024. URL: https://www.numbeo. com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2024.

22. Quality of Life in Ukraine. Numbeo, 2024. URL: https://www.numbeo. com/quality-of-life/country_result.jsp?country=Ukraine.
23. Звіт про базові вимірювання: Принципи державного управління. *Кабінет Міністрів України*, 2018. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-presentation-2018/09.2018/11.09.2018Ukraine%20Baseline%20Measurement%20Report%202018_UA.pdf.
24. Даниленко А.О. Принципи національного врядування для країн-кандидатів та потенційних кандидатів на членство у Європейському Союзі (на прикладі України). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 1. Т. 2. С. 128–134.
25. Public administration in Ukraine: SIGMA Monitoring Reports. *OECP*, 2024. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/078d08d4-en.pdf?expires= 1707400859&id=id&accname=guest&-checksum=46A9B89D857F280122C3C7485BEAFD3B.
26. Ткачова О. Ефективність державного управління: поняття та підходи до оцінювання. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*.2013. № 2. С. 30–37.
27. Яремко І.І. Ефективність публічного управління та адміністрування: проблеми та напрями вдосконалення процесів оцінювання. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2022. № 1 (7). С. 49–56.
28. Даниленко А.О. Основні фактори впливу на адміністративну результативність та ефективність публічного адміністрування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 224–226.
29. Тимцуник В.І. Публічне управління та адміністрування: навчальний посібник. Полтава: РВВ ПДАА, 2015.280 с.
30. Левченко Д.С. Оцінювання ефективності публічного адміністрування за допомогою громадськості в Україні. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 6. С. 276–278.
31. Коваленко Є.О. Методологія оцінювання ефективності державного управління якістю життя населення. *Право та державне управління*. 2016. № 1. С. 70–75.

УДК 342.565.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.33

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ПОРЯДКУ РОЗГЛЯДУ АДМІНІСТРАТИВНИХ СПРАВ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМЦІВ В УКРАЇНІ

Сало П.І.,
суддя Вінницького окружного адміністративного суду,
доктор філософії в галузі права
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5983-9965
e-mail: pavlo-s@ukr.net

Сало П.І. Дискусійні питання порядку розгляду адміністративних справ за участю іноземців в Україні.

Для України, як і для більшості країн Європи, є характерними проблеми, що пов'язані з нелегальною міграцією, а також з узаконенням (легалізацією) іноземцями та особами без громадянства свого перебування в Україні. Водночас нерідко спори, які виникають у таких правовідносинах за участю міграційних та інших органів державної влади, вирішуються національними судами в порядку адміністративного судочинства. Згідно з офіційними статистичними даними лише у 2022 році на розгляді у судах першої інстанції перебувало 1949 адміністративних справ щодо перебування іноземців та осіб без громадянства на території України, з яких 687 справ стосувалися оформлення статусу біженця та 619 справ щодо примусового видворення за межі Україні [1]. При цьому значна частина таких справ (497) була предметом апеляційного перегляду [2]. І хоча із загальної кількості розглянутих у відповідному звітному періоді адміністративних справ (352 960) відсоток справ за участю іноземців та осіб без громадянства є незначним (близько 0,55%), все ж ця категорія публічно-правових спорів привертає до себе особливу увагу, позаяк є одним з індикаторів ефективності державної міграційної політики. Відтак у статті розкривається авторський погляд на раціональність законодавчого підходу до класифікації справ за позовами іноземців як малозначних адміністративних справ, що, своєю чергою, безпосередньо впливає на процесуальний порядок їх розгляду та успішність виконання завдань адміністративного судочинства. Зокрема пропонується обирати форму адміністративного судочинства для вирішення цієї важливої категорії публічно-правових спорів, беручи до уваги індивідуальні особливості конкретної справи. Водночас це дозволить розглядати відповідні спори не лише за правилами спрощеного позовного провадження, але й також із застосуванням загальної процедури судового розгляду у тих випадках, де це дійсно є необхідним. Один із способів забезпечення такої гнучкості при вирішенні даного питання полягає у конкретизації переліку справ щодо перебування іноземців або осіб без громадянства в Україні, які вважаються малозначними для цілей здійснення адміністративного судочинства.

Ключові слова: адміністративна справа, форми адміністративного судочинства, спрощене позовне провадження, малозначна справа, іноземець, особа без громадянства, біженець, примусове видворення.

Salo P.I. Debatable issues of the procedure for consideration of administrative cases involving foreigners in Ukraine.

Ukraine, like most European countries, is characterized by problems related to illegal migration, as well as legalization (legalization) of foreigners and stateless persons staying in Ukraine. At the same time, disputes that arise in such legal relations with the participation of migration and other state authorities are often resolved by national courts in the order of administrative proceedings. According to official statistics, in 2022 alone, 1,949 administrative cases regarding the stay of foreigners and stateless persons on the territory of Ukraine were pending in courts of first instance, of which 687 cases related to registration of refugee status and 619 cases related to forced deportation outside Ukraine [1]. At the same time, a significant part of such cases (497) was subject to appellate review [2]. And although the

percentage of cases involving foreigners and stateless persons from the total number of administrative cases reviewed in the corresponding reporting period (352,960) is insignificant (about 0.55%), this category of public legal disputes still attracts special attention, because is one of the indicators of the effectiveness of the state migration policy. Therefore, the article reveals the author's view on the rationality of the legislative approach to the classification of cases filed by foreigners as minor administrative cases, which, in turn, directly affects the procedural order of their consideration and the successful performance of the tasks of administrative justice. In particular, it is proposed to choose the form of administrative proceedings to resolve this important category of public legal disputes, taking into account the individual features of a specific case. At the same time, it will allow consideration of relevant disputes not only according to the rules of simplified legal proceedings, but also with the application of the general judicial procedure in those cases where it is really necessary. One of the ways to ensure such flexibility in solving this issue is to specify the list of cases regarding the stay of foreigners or stateless persons in Ukraine, which are considered insignificant for the purposes of administrative proceedings.

Key words: administrative case, forms of administrative proceedings, simplified legal proceedings, minor case, foreigner, stateless person, refugee, forced deportation.

Постановка проблеми. Адміністративне судочинство в Україні може здійснюватися за двома основними формами – у загальному та спрощеному позовному провадженні, кожному з яких притаманні свої особливості. В порядку спрощеного позовного провадження вирішуються, перш за все, справи незначної складності (малозначні справи), тоді як загальне позовне провадження призначене для розгляду складних адміністративних справ та інших справ, які через об'єктивні чинники (кількість учасників справи, широку доказову базу, важливість справи для сторін, значний суспільний інтерес тощо) недоцільно розглядати за правилами спрощеного позовного провадження. Отже, така характеристика адміністративної справи як малозначність, автоматично свідчить про необхідність застосування для розгляду справи саме спрощеного позовного провадження. Більше того, це також дає вагомий привід для вирішення судом відповідної справи без виклику учасників справи в судове засідання (у письмовому провадженні). Водночас дискусійним є питання про доцільність включення до переліку нескладних (малозначних) справ тих адміністративних справ, які пов'язані з перебуванням іноземців та осіб без громадянства на території України.

Метою статті є дослідження процесуального порядку розгляду адміністративних справ щодо перебування іноземців та осіб без громадянства на території України, а також оцінка питання щодо найбільш оптимальної форми адміністративного судочинства для їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Звернення до суду вважається основним засобом захисту і поновлення прав, свобод та інтересів приватних осіб у разі їх порушення органами публічної адміністрації. Судовий спосіб вирішення публічно-правових спорів базується на положеннях статті 55 Конституції України [3], які гарантують кожному право оскаржити в суді неправомірні рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб [4, с. 25].

Відповідно до роз'яснень Конституційного Суду України, наданих у рішенні від 25 листопада 1997 року № 6-зп в справі за конституційним зверненням Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення вищезазначених конституційних норм [5], їх зміст полягає в тому, що кожен, чи то громадянин України, чи то іноземець або особа без громадянства, має гарантоване державою право на оскарження у суді рішень, дій або бездіяльності будь-яких органів державної влади та місцевого самоврядування, а також посадових і службових осіб, якщо на думку громадянина України, іноземця, особи без громадянства відповідними рішеннями, діями чи бездіяльністю порушуються або ущемляються їхні права і свободи чи якщо такі рішення, дії або бездіяльність перешкоджають у реалізації прав і свобод, у зв'язку з чим виникає необхідність у наданні судом правового захисту.

А у рішенні від 25 грудня 1997 року № 9-зп (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) [6] Конституційний Суд України також наголосив на тому, що право на судовий захист гарантується кожному, в тому числі іноземцям та особам без громадянства. Суд не може відмовити у правосудді, якщо, зокрема, іноземець чи особа без громадянства вважають, що їхні права та свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод.

Вищезазначені конституційні норми та висновки Конституційного Суду України відображені і у Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [7].

Зокрема, частиною першою статті 5 КАС України передбачено, що кожна особа з дотриманням порядку, встановленого цим Кодексом, вправі звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що її права свободи або інтереси були порушені рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень.

Крім того, у частинах третій та четвертій статті 6 КАС України закріплено важливі тези про те, що звернення до адміністративного суду безпосередньо на підставі Конституції України з метою захисту прав і свобод людини та громадянина гарантується, а відмова у розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неясності, неповноти, суперечливості або відсутності законодавчого регулювання спірних правовідносин забороняється.

Водночас частиною сьомою статті 5 КАС України установлено, що іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи користуються в Україні таким самим правом на судовий захист, що й громадяни та юридичні особи України.

Наведені процесуальні положення також відповідають засадам правового статусу іноземців та осіб без громадянства, визначеним у статті 3 Закону України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (далі – Закон № 3773-VI) [8], згідно з якими іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

Отже, адміністративне судочинство спрямоване на забезпечення практичної реалізації конституційного права на судовий захист від можливих порушень з боку держави в особі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових чи службових осіб, тобто суб'єктів владних повноважень. При цьому іноземці та особи без громадянства на рівні з громадянами України користуються таким захистом та можуть бути позивачами в адміністративних справах, незалежно від законності їх прибуття та перебування на території України.

Перелік публічно-правових спорів за участю вказаних осіб є досить широким та може бути узагальнений таким чином:

– спори щодо статусу біженця, особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту: про оскарження рішення про відмову в прийнятті заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту; про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту; про відмову у визнанні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту; про надання та припинення тимчасового захисту тощо (статті 10, 12, 18, 25 Закону України від 8 липня 2011 року № 3671-VI «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [9])

– спори щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, які здійснюють утримання іноземців та осіб без громадянства в пунктах тимчасового перебування;

– спори з приводу добровільного повернення, примусового повернення та примусового видворення іноземця чи особи без громадянства з України та щодо їх перебування в Україні (статті 14, 14-1, 25, 26, 30 Закону № 3773-VI);

– спори щодо оскарження рішень про заборону в'їзду на територію України, виїзду з території України та рішення про скорочення строку тимчасового перебування в Україні (статті 13, 22, 24 Закону № 3773-VI);

– спори щодо оскарження рішень з питань громадянства, зокрема щодо відмови у прийнятті декларації про відмову від громадянства іноземної держави (статті 9, 26 Закону України від 18 січня 2001 року № 2235-III «Про громадянство України» [10]).

Як можна побачити, відповідні спори часто спрямовані на забезпечення захисту основних прав і свобод, гарантованих державою, а подекуди навіть стосуються найціннішого – життя та здоров'я людини. Наприклад, відмова органу державної міграційної служби у наданні іноземцю або особі без громадянства статусу біженця чи особи, яка потребує додатково захисту, у подальшому є однією з підстав для їх примусового повернення у країну походження або для видворення за межі України на територію іншої країни, де для таких осіб може існувати реальна загроза її життю, безпеці чи свободі.

Разом з тим за чинним процесуальним законодавством України всі без винятку спори щодо перебування іноземців та осіб без громадянства на території України належать до малозначних адміністративних справ з відповідними правовими наслідками щодо процесуального порядку їх розгляду та вирішення.

Так, частиною п'ятою статті 12 КАС України передбачено, що умови, за наявності яких суд може розглянути адміністративну справу або в порядку загального, або в порядку спрощеного позовного провадження, визначаються самим Кодексом.

Тобто наведеною нормою задекларовано обов'язок суду (судді) вирішувати питання про форму адміністративного судочинства з урахуванням тих вимог, які установлені Кодексом. Це закономірно обмежує судову дискрецію на вибір виду провадження для розгляду справи тими умовами, які регламентовані нормами процесуального права. Відповідно, якщо Кодекс вимагає обов'язковий розгляд певного публічно-правового спору лише за правилами загального позовного провадження, то адміністративний суд (суддя) повинен врахувати таку вимогу під час відкриття провадження у справі. Якщо ж ця обставина буде з'ясована на пізніших стадіях судового процесу у справі, яка розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, суд зобов'язаний змінити форму адміністративного судочинства та привести її у відповідність до імперативних приписів КАС України. Інакше рішення суду у такій справі не відповідатиме принципу законності, навіть якщо буде ухвалене з дотриманням матеріальних норм.

Перелік адміністративних справ, які слід розглядати виключно за правилами загального позовного провадження є вичерпним і визначається частиною четвертою статті 12 та частиною четвертою статті 257 КАС України. Водночас, у разі відсутності в законі прямої вказівки на необхідність розгляду справи саме в порядку загального позовного провадження, підлягають застосуванню інші процесуальні правила, які покликані врегулювати питання вибору форми адміністративного судочинства.

Зокрема, частиною першою статті 257 Кодексу установлено, що за правилами спрощеного позовного провадження розглядаються адміністративні справи незначної складності. Звідси випливає, що усі справи, які вважаються справами незначної складності, належить розглядати саме в спрощеному позовному провадженні і така процесуальна форма є основною для їх розгляду судом.

Поняття адміністративної справи незначної складності розкривається у пункті 20 частини першої статті 4 КАС України, відповідно до якого справою незначної складності (малозначною справою) є справа, в якій характер спірних правовідносин, предмет доказування та склад учасників не вимагають проведення підготовчого провадження та (або) судового засідання для повного та всебічного встановлення її обставин.

Конкретні категорії малозначних справ для цілей адміністративного судочинства визначаються частиною шостою статті 12 КАС України. Поряд з цим до справ незначної складності можуть бути віднесені будь-які інші адміністративні справи, в яких суд дійде висновку про їх незначну складність, за винятком тих справ, які не підлягають розгляду в порядку спрощеного позовного провадження.

Отже, закріпивши в КАС України чіткий перелік справ незначної складності, законотворець усе ж таки залишає поле для судового розсуду, і такий його задум добре прослідковується в тому, що, з одного боку, законом визначено ті справи, які апріорі вважаються незначними, але з іншого – надано суду право самостійно оцінювати складність конкретної справи та визнавати її малозначною, обмежуючи це повноваження суду лише тими справами, які через волю самого ж законотворця не можуть розглядатися інакше, окрім як у загальному позовному провадженні.

Необхідність у такому правовому регулюванні є очевидною, адже віднесення адміністративної справи до справ незначної складності є першим критерієм для вибору спрощеної форми позовного провадження. Відповідно, якби нормами процесуального права встановлювався вичерпний (а не орієнтовний) перелік адміністративних справ незначної складності, який закономірно не міг би охопити усю сферу публічно-правових відносин, при обранні форми адміністративного судочинства суд був би істотно обмежений у можливості прийняття рішення про розгляд в порядку спрощеного позовного провадженні тих адміністративних справ, які за своїми ознаками є незначними, але які не передбачені цим переліком.

Щоб підкреслити повноваження суду (судді) самостійно визначати складність адміністративної справи з метою вибору процесуальної форми для її розгляду, частина друга статті 257 КАС

України установлює правило, за яким будь-яка справа, що належить до адміністративної юрисдикції, може бути розглянута за правилами спрощеного позовного провадження, за винятком, знову-таки, тих адміністративних справ, які підлягають розгляду виключно за правилами загального позовного провадження. Відтак, навіть якщо за характером спірних правовідносин, предметом доказування та складом учасників спору адміністративна справа не охоплюється переліком справ незначної складності, визначеним Кодексом, і суд при цьому також не може дійти висновку про її незначну складність, це не перешкоджає розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження і питання про це вирішується судом (суддею) самостійно, виходячи, насамперед, із завдань адміністративного судочинства.

Важливими з погляду реалізації судового розсуду у питаннях обрання форми адміністративного судочинства є положення частини третьої статті 257 КАС України. Ними передбачено, що суд, вирішуючи питання про розгляд адміністративної справи за правилами спрощеного або загального позовного провадження, враховує такі обставини, як: значення справи для сторін, обраний позивачем спосіб судового захисту, категорію і складність справи, характер та обсяг доказів у справі, кількість учасників справи, наявність значного суспільного інтересу у зв'язку з розглядом справи, думку сторін щодо можливості розгляду справи у спрощеному порядку.

Тобто у вищезазначений спосіб встановлюються законні критерії (фактори), якими має керуватися суд при виборі форми адміністративного судочинства у тих справах, складність яких безпосередньо не визначається законом. Натомість вони не можуть застосовуватись до справ, які належать до складних в силу безпосередньої вказівки КАС України (а тому повинні розглядатися у загальному порядку), та до справ незначної складності (які, своєю чергою, підлягають розгляду у спрощеному позовному провадженні). Адже зовсім нелогічно визначати законом категорію складності окремих справ та порядок їх розгляду, але при цьому установлювати обставини, які мають враховуватися при обранні форми адміністративного судочинства.

Таким чином, є підстави стверджувати, що передбачені частиною третьою статті 257 КАС України критерії призначені саме для тих справ, у яких діє судова дискреція на обрання виду позовного провадження. А це усі адміністративні справи, окрім складних справ та справ малозначних у розумінні вимог КАС України. І лише у цих справах на стадії відкриття провадження суд самостійно вирішує питання про процесуальний порядок їх розгляду (між загальним та спрощеним позовним провадженням), беручи до уваги відповідні критерії.

Повертаючись до адміністративних справ щодо перебування іноземців або осіб без громадянства на території України, треба зауважити, що за змістом пункту 11 частини шостої статті 12 КАС України такі справи вважаються справами незначної складності в цілях адміністративного судочинства, у зв'язку з чим повинні розглядатися та вирішуватися за правилами спрощеного позовного провадження.

Утім, доволі складно погодитися з категоричністю законодавця у питанні віднесення даної категорії спорів до малозначних справ у всіх без винятку випадках.

Як вже зазначалося вище, відповідні спори часто пов'язані із захистом в суді основоположних прав і свобод людини, які на конституційному рівні гарантуються державою. Окрім того, судова практика показує, що чимало адміністративних справ за позовами іноземців є складними, що в принципі унеможливлює їх вирішення у спрощеному позовному провадженні та призводить до порушення передбаченого для цієї форми судочинства строку розгляду справи судом.

Підтвердженням цьому є також непоодинокі випадки допуску до касаційного провадження справ за позовами іноземців та осіб без громадянства, незважаючи на те, що вони були розглянуті у спрощеному порядку як справи незначної складності, а тому, за загальним правилом, установленим абзацом другим пункту 2 частини п'ятої статті 328 КАС України, не підлягали касаційному перегляду. При цьому як на підставу для відкриття касаційного провадження у таких справах суд касаційної інстанції посилається на те, що касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування правозастосовчої практики, або що справа має виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу, або ж узагалі застосовує підстави для касаційного оскарження, які визначені частиною четвертою статті 328 КАС України та не поширюються на справи незначної складності [10, 11, 12, 13, 14].

Вищенаведене у своїй сукупності вказує на дискусійність питання щодо необхідності включення до переліку малозначних справ усіх тих адміністративних справ, що пов'язані з перебуванням іноземців або осіб без громадянства на території України. Водночас вбачається за доцільне конкре-

тизувати, які саме категорії спорів у значенні справ незначної складності відносяться до поняття «перебування іноземців або осіб без громадянства на території України» та, відповідно, які саме справи за цією ознакою підлягають розгляду виключно у спрощеному порядку. Зокрема це можливо зробити шляхом внесення змін до положень пункту 11 частини шостої статті 12 КАС України та уточнення тих категорій справ щодо перебування іноземців або осіб без громадянства на території України, які в цілях адміністративного судочинства є справами незначної складності. Такими справами можуть вважатися адміністративні справи, передбачені пунктом 3 частини першої статті 20 КАС України, для яких швидке вирішення є пріоритетним, а їх розгляд дійсно неможливий в іншому порядку, окрім як за правилами спрощеного позовного провадження. Йдеться про справи щодо:

– примусового повернення в країну походження або третю країну іноземців та осіб без громадянства;

– примусового видворення іноземців та осіб без громадянства за межі України;

– затримання іноземців або осіб без громадянства з метою їх ідентифікації та (або) забезпечення примусового видворення за межі території України;

– продовження строку затримання іноземців або осіб без громадянства з метою їх ідентифікації та (або) забезпечення примусового видворення за межі території України;

– затримання іноземців або осіб без громадянства до вирішення питання про визнання їх біженцями або особами, які потребують додаткового захисту в Україні;

– затримання іноземців або осіб без громадянства з метою забезпечення їх передачі відповідно до міжнародних договорів України про реадмісію.

Висновки. Чинне на сьогодні процесуальне законодавство України у сфері адміністративного судочинства всі без винятку справи за позовами іноземців та осіб без громадянства відносить до малозначних адміністративних справ. Це зумовлює їх безальтернативний процесуальний порядок розгляду і вирішення лише за правилами спрощеного позовного провадження, попри важливість цієї категорії публічно-правових спорів та, часто, їхню складність. Відтак доцільним є запровадження більш гнучкого підходу до обрання судом форми адміністративного судочинства для розгляду таких справ між загальним та спрощеним позовним провадженням, залежно від індивідуальних особливостей кожної справи. Можливим варіантом забезпечення відповідної гнучкості є конкретизація тих справ щодо перебування іноземців або осіб без громадянства в Україні, які вважаються малозначними в цілях адміністративного судочинства. Зокрема, пропонується пункт 11 частини шостої статті 12 КАС України викласти у редакції, згідно із якою справами незначної складності будуть справи щодо перебування іноземців або осіб без громадянства на території України, передбачені пунктом 3 частини першої статті 20 цього Кодексу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку адміністративного судочинства за 2022 рік (форма № 1-а). URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_ statystyka/zvit_dsau_2022.
2. Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у порядку адміністративного судочинства за 2022 рік (форма № 2-а). URL: https://court.gov.ua/ inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022.
3. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
4. Способи вирішення публічно-правових спорів з органами влади: практичний посібник / Сало Л.Б., Сенюта І.Я., Хлібороб Н.Є., Школик А.М. Дрогобич: Коло, 2009. 112 с.
5. Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 року у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи). URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/v006p710-97#Text.
6. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води). URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/v009p710-97#Text.

7. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.
8. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text.
9. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 року № 3671-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text.
10. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text.
11. Ухвала Верховного Суду від 4 лютого 2021 року у справі № 120/3657/20-а. URL: https://reestr.court.gov.ua/Review/94643455.
12. Ухвала Верховного Суду від 5 квітня 2021 року у справі № 520/9495/20. URL: https://reestr.court.gov.ua/Review/96016003.
13. Ухвала Верховного Суду від 23 січня 2023 року у справі № 480/1164/21. URL: https://reestr.court.gov.ua/Review/108541019.
14. Ухвала Верховного Суду від 1 листопада 2023 року у справі № 160/19738/22. URL: https://reestr.court.gov.ua/Review/114599760.
15. Ухвала Верховного Суду від 7 листопада 2023 року у справі № 380/18756/22. URL: https://reestr.court.gov.ua/Review/114735749.

УДК 340.13:004.946.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.34

МЕТАВСЕСВІТ – МАЙБУТНІЙ ПРОСТІР ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Свердліченко В.П.,
к.ю.н.,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1256-794X
e-mail: v.p.sverdlichenko@karazin.ua

Свердліченко В.П. Метавсесвіт – майбутній простір дослідження для юриспруденції.
Статтю присвячено вивченню концепції Метавсесвіту як майбутнього простору дослідження для юриспруденції. Встановлено, що під Метавсесвітом можна розуміти особливий віртуальний простір, створений комп'ютерними технологіями, в якому користувачі можуть взаємодіяти між собою, між різноманітними цифровими об'єктами та цифровим середовищем завдяки створеним аватарам – віртуальним цифровим зображенням. Визначено, що Метавсесвіт можна назвати копією реального світу, але у віртуальному просторі, де поєднуються сучасні технології, віртуальна та доповнена реальності, тримірна графіка, штучний інтелект, соціальні мережі, а також інші передові інноваційні технології. Акцентовано увагу на тому, що гіпотетичне перенесення реального життя у віртуальний світ викликає велику кількість питань правового характеру та створює величезне поле для досліджень у науці, зокрема, в юриспруденції. З'ясовано, що проблеми правового характеру, які вірогідно можуть виникнути в майбутньому в Метавсесвіті, мають вирішуватися юристами спільно з філософами, технологами, експертами та вченими інших сфер науки на підставі розроблених єдиних стандартів та норм. Підтримано думку науковців щодо створення єдиної правової міжнародної бази для регулювання Метавсесвіту через відсутність кордонів в Метавсесвіті та неналежність конкретній державі. Зазначено, що процес розробки єдиної правової міжнародної бази для регулювання Метавсесвіту – це дуже велика, складна та довго триваюча робота, яка потребує врахування культурних, національних, правових та моральних відмінностей різних країн. Таке складне завдання потребує схвалення та згоди держав, міжнародних організацій та суспільств. Однак, враховуючи потенційну можливість активного розвитку Метавсесвіту та його впливу на суспільство, зазначені зусилля можуть сприяти його ефективному та узгодженому регулюванню.
Ключові слова: метавсесвіт, віртуальний простір, віртуальна та доповнена реальності, цифрове зображення, аватар, правове регулювання.

Sverdlichenko V.P. The Metaverse is the future research space for jurisprudence.
The article is devoted to the study of the concept of the Metaverse as a future research space for jurisprudence. It has been established that the Metaverse is known as a special virtual space created by computer technologies, where users can interact with each other, between various digital objects and the digital environment thanks to the created avatars – virtual digital images. It has been determined that the Metaverse can be called a copy of the real world, but in a virtual space that combines modern technologies, virtual and augmented reality, three-dimensional graphics, artificial intelligence, social networks, as well as other advanced innovative technologies. The focus is on the fact that the hypothetical transfer of real life to the virtual world raises a large number of legal issues and creates a huge field for scientific research, in particular, in jurisprudence. It was found that legal problems that may arise in the future in the Metaverse should be solved by lawyers together with philosophers, technologists, experts, and scientists from other fields of science based on developed uniform standards and norms. The opinion of scientists regarding the creation of a single international legal framework for the regulation of the Metaverse due to the absence of borders in the Metaverse and non-belonging to a specific state

is supported. It is stated that the process of developing a unified international legal framework for the regulation of the Metaverse is a very large, complex, and long-lasting work that requires taking into account the cultural, national, legal, and moral differences of different countries. Such a difficult task requires the approval and consent of states, international organizations, and societies. However, given the potential for active development of the Metaverse and its impact on society, these efforts can contribute to its effective and consistent regulation.

Key words: metaverse, virtual space, virtual and augmented reality, digital image, avatar, legal regulation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства людство поступово переходить до інших реалій життя, а саме до віртуального життя, одним з ключових центрів якого може стати Метавсесвіт (Metaverse). Те, що донедавна здавалося нездійсненим та вигаданим, сьогодні вже існує та розвивається.

Питання Метавсесвіту з кожним днем набуває все більшої актуальності, завдяки стрімкому розвитку технологій, можливостей Інтернету, віртуальної реальності (VR), штучного інтелекту (ШІ) та інших можливостей і досягнень. Всі ці здобутки сучасного суспільства надають можливості створювати реалістичні віртуальні світи із залученням необмеженої кількості людей. За задумом у Метавсесвіті людина через свій цифровий аватар (цифрове зображення) зможе виконувати різноманітні за своїм характером дій: від розваг та навчання до купівлі-продажу віртуальних земельних ділянок. Однак, створення такого віртуального простору викликає велику кількість питань правового характеру та створює величезне поле для досліджень у науці, зокрема, в юриспруденції.

Стан опрацювання. Дослідженням проблемних питань, які стосуються Метавсесвіту займалися такі вчені як О.Є. Аврамова, Г.О. Андрощук, К.І. Бєляков, С.Б. Булеца, С.М. Брайчевський, З.В. Гбур, І.М. Городиський, А.В. Кирилюк, О.В. Костенко, Н.О. Кушнір, О.І. Косілова, Ю.В. Кривицький, В.В. Маньгора, А.В. Матвійчук, Н.С. Марценко, О.Е. Радутний, М.Ю. Самойленко, В.В. Стрельник, Х.К. Солодовнікова, О.О. Тихомиров та ін.

Метою статті є вивчення концепції Метавсесвіту в якості майбутнього простору дослідження для юриспруденції.

Виклад основного матеріалу. Після пандемії COVID-19 світ перейшов до онлайн спілкування, до дистанційної роботи та освіти, однак, із часом, можливості ZOOM та інших онлайн платформ для спілкування та відеоконференцій вичерпали себе, людство почало вимагати більших можливостей від такого спілкування.

The Converstation – мережа некомерційних засобів масової інформації під час дослідження метавсесвіту зазначала, що метавсесвіт — це мережа постійно включених віртуальних середовищ, у яких багато людей можуть взаємодіяти один з одним та з цифровими об'єктами за допомогою своїх віртуальних зображень – аватарів. Вперше слово метавсесвіт використав письменник-фантаст Ніл Стівенсон у романі «Лавина» (1992). Так він назвав віртуальний світ, у якому головний герой, Хіро Протагоніст, спілкується, робить покупки та перемагає ворогів реального світу за допомогою свого аватара. Але виникла ця концепція ще до «Лавини» як «кіберпростір» у новаторському романі Вільяма Гібсона «Нейромант» (1984) [1; 2].

Офіційного визначення метавсесвіту на даний момент у світі немає, однак науковці, письменники, експерти, журналісти намагаються надавати власні визначення цьому явищу. Так, лондонський технологічний репортер Метью Спаркс зазначає, що метавсесвіт – це простір, який включає тримірну графіку на екрані або у віртуальній реальності [3].

В Україні науковці також досліджують явище метавсесвіту, намагаючись розкрити його визначення, специфіку та окреслити основні проблемні моменти. Так, О.В. Костенко та В.В. Маньгора вказують, що метавсесвіт – це характерне середовище постреальності з необмеженою кількістю користувачів, яке трансформує фізичний світ у віртуальний [4, с. 102]. Окрім того, О.В. Костенко зазначає, що метавсесвіт являє собою електронне середовище, що утворено сукупністю електронних суб'єктів та об'єктів, які взаємодіють між собою, а також електронні або інші технології, що забезпечують їх взаємодію. Також вчений звертає увагу на особливості Метавсесвіту, а саме на те, що його технології – це інформаційно-комунікаційні децентралізовані електронні екомережі, що функціонують на основі блокчейну, електронних нейронних мережах, машинного навчання, AI, IoT, AR, VR, безперервної доступності. Теперішню структуру Метавсесвіту можна класифікувати

як взаємо непов'язані технологічно-інформаційні домени або електронно-інформаційні метакорпорації. Метакорпорації між собою конкурують в боротьбі за користувача, фінанси, продукти та технології. Користувачі корпоративних метавсесвітів все ще мають можливість бути анонімними, використовувати псевдоніми для реєстрації акаунтів та створення знеособлених аватарів або електронних особистостей [5, с. 365]. Н.О. Кушнір вказує, що концепція нового метавсесвіту, викладена Марком Цукербергом, описує інтегровану екосистему з ефектом занурення, де бар'єри між віртуальним і реальним світами не помітні для користувачів, що дозволяє використовувати аватари та голограми для роботи, взаємодії та спілкування за допомогою моделювання спільного досвіду. На даний час існують лише прообрази метавсесвіту та відбувається розвиток технологій, на яких базується метавсесвіт, пошук шляхів їх інтеграції. Але вже сьогодні різні середовища, заявлені розробниками як метавсесвіт, реально є прототипами, на яких відбувається тестування ідей та технологій. Разом з тим, ці прототипи охоплюють широкий спектр сфер життя суспільства: від освіти, побуту до операцій з цифровою нерухомістю [6, с. 113-114]. О.Є. Аврамова зазначає, що Метавсесвіт – це комплексна онлайн-віртуальна мережа, яка використовує технології віртуальної та доповненої реальності, а також блокчейн і цифрові активи, щоб створити стійкий, захоплюючий цифровий світ, де користувачі можуть взаємодіяти без фізичної присутності [7, с. 130].

Отже, під Метавсесвітом можна розуміти особливий віртуальний простір, створений комп'ютерними технологіями, в якому користувачі можуть взаємодіяти між собою, між різноманітними цифровими об'єктами та цифровим середовищем завдяки створеним аватарам – віртуальним цифровим зображенням. Метавсесвіт можна назвати копією реального світу, але у віртуальному просторі, де поєднуються сучасні технології, віртуальна та доповнена реальності, тримірна графіка, штучний інтелект, соціальні мережі, а також інші передові інноваційні технології.

За задумом у Метавсесвіті людина через свій цифровий аватар зможе працювати, навчатися, ходити до школи, купувати та продавати різноманітні цифрові речі, грати, відвідувати музеї, галереї, концерти, навіть інші країни. Те, що ми робимо у звичайному житті, ймовірно зможемо робити й у віртуальному світі.

Як зазначають дослідники, концепція метавсесвіту проста: людина занурюється у симуляцію за допомогою шолома чи окулярів віртуальної, доповненої чи змішаної реальності. Користувач взаємодіє з іншими аватарами, а набір дій обмежується лише фантазією. Відчуття присутності та відтворення реального досвіду – ключові фактори для метавсесвіту. Тому важливу роль відіграють гарнітури віртуальної (VR) та доповненої (AR) реальності для відстеження рухів: вони допомагають створювати реалістичні образи. VR орієнтований створення віртуального світу, окремого від фізичного простору. У свою чергу, AR додає до фізичної реальності віртуальні елементи [8]. Однак, експерти зауважують, що будь-хто може отримати доступ до метавсесвіту через свої персональні комп'ютери. Наприклад, клієнти можуть створювати свої аватари та отримувати доступ до метавсесвіту в Decentraland (один з існуючих метавсесвітів; віртуальний світ) на екрані без гарнітури VR [9].

Незважаючи на можливості, які пропонує Метавсесвіт, науковці та юристи вказують на велику кількість проблемних питань у сфері права, пов'язаних з: правовим регулюванням Метавсесвіту; із визначенням правового статусу аватара та цифрових речей; із природою правочинів, що вчиняються та можуть ймовірно вчинятися (якщо їх так можна назвати у віртуальному світі); із можливістю виникнення так званого «чорного» Метавсесвіту, де ймовірно можуть вчинятися певні неправомірні дії, тощо.

Як вже зазначалося, за задумом в Метавсесвіті користувачі проживатимуть віртуальне життя за аналогією із реальним. Тому, як і в реальному світі між людьми, так й у віртуальному світі між користувачами виникатимуть різноманітні за своєю природою відносини: освітні, трудові, розважальні, культурні, правові, тощо. Так, Національний музей Кореї оголосив про створення нового музею Metaverse під назвою Peaceful Hill. House of dreams – це віртуальний музей, перший у своєму роді, який зібрав історичні модні колекції понад століття. Він був запущений L'Officiel 28 вересня 2021 року та почав працювати 30-го, у понад 18 галереях, які демонструють твори мистецтва з понад 100-річних колекцій журналу, які виставлялися як NFT. Цей мега-метавсесвіт моди та розкоші буде постійно розміщений на цифровій території, придбаній компанією на Sandbox [10]. Українська команда креативних комунікацій Linza.agency створила віртуальний Музей вкраденого мистецтва, де планує збирати втрачені у війні з росією твори українського мистецтва.

Зараз у метамузеї існує лише одна кімната прототип, де представлені цифрові копії картин зі знищеного Маріупольського художнього музею ім. Куїнджі [11].

Те ж саме стосується освіти. Так, компанія Meta оголосила про нову програму з 15 університетами США, спрямовану на використання технологій занурення в освіту. Meta стверджує, що це не просто цифрові класи; це абсолютно нові ландшафти для експериментального навчання. В Італії школи можуть використовувати державні кошти для інтеграції цифрових і віртуальних технологій у свої навчальні програми. Університет Камеріно в Італії планує провести свій перший курс повністю в Метавсесвіті, що є важливою віхою в імерсивній освіті. Хоча Meta, безсумнівно, є головним гравцем, інші компанії також роблять свій внесок в освітній Metaverse. GoStudent у Німеччині та Австрії, наприклад, пропонують віртуальні середовища для вивчення мов, тоді як британська компанія Noun Town використовує елементи гри для навчання нових мов через інтерфейс VR [12]. Компанія Aominext (район Кохоку, місто Йокогама), яка займається бізнесом VR і Metaverse для компаній і державних установ, побудувала систему заочної середньої школи для середньої школи Yushi Kokusai освітньої корпорації Seieisha Gakuin Educational Corporation. VR-система дозволяє учням навчатися з аватаром [13].

На рівні держав також відбуваються певні процеси, які свідчать про зацікавленість та реальній намір доєднатися до Метавсесвіту. До них можна віднести Китай, ОАЕ, Саудівську Аравію, Південну Корею, Британію, Іспанію та інші. Так, у 2021 році Китайський інститут сучасних міжнародних відносин (CICIR), який є 11-м бюро Міністерства державної безпеки, запустив ініціативу Chinaverse та опублікував звіт «Метавсесвіт і національна безпека». Фактично з цього і почалися активні дії та анонси Китаю щодо планів на метавсесвіт.

Проект Саудівської Аравії – NEOM – це футуристичний мегаполіс в Метавсесвіті на узбережжі Червоного моря. Він являтиме собою не одне місто, а цілий регіон, який включає такі основні об'єкти як лінійне місто The Line, центр промислових підприємств Oxagon, гірську місцевість Trojena та острівний курорт Sindalah.

У 2022 році влада ОАЕ анонсувала стратегію Dubai Metaverse, спрямовану на розбудову метавсесвіту. У першу чергу вона стосується таких індустрій, як державні служби, освіта, туризм, нерухомість та ритейл.

У 2021 році Південна Корея анонсувала цифрового двійника Сеулу Metaverse Seoul. А вже у січні 2023 року влада столиці Південної Кореї відкрила цей метавсесвіт для перших користувачів. Зараз у ньому можна прогулятися частиною міста та скористатися деякими державними послугами [14].

Барбадос стане першою країною, яка відкриє власне посольство у метавсесвіті. Влада Барбадосу хоче не тільки визнати метавсесвіт на законодавчому рівні, а й отримати віртуальну нерухомість для власних потреб. Уряд передбачає запуск проєктів із придбання нових «ділянок» і розробку структури посольств і консульств у метавсесвітах. Барбадоські дипломати збираються надавати низку інноваційних послуг, наприклад, видавати електронні візи або відкривати шлюзи, завдяки яким користувачі зможуть «телепортувати» свої аватари між цифровими світами [15].

Всі ці зміни, пов'язані з перенесенням реального життя у віртуальний світ викликають велику кількість питань правового характеру та створюють величезне поле для досліджень у науці, зокрема, в юриспруденції.

Так, Н.О. Кушнір зазначає, що особливе занепокоєння у суспільства викликають питання кібербезпеки і конфіденційності інформації, оскільки при спілкуванні у метавсесвіті фахівцям стають доступними не тільки листування, персональні дані користувачів, а їх голоси, міміка та інші дані [6, с. 123]. В свою чергу, О.Є. Аврамова вказує, що фактично в межах віртуальної реальності виникають відносини між його учасниками, утворюється аватар, що співвідноситься із певною особистістю, існують правила спілкування та ін. Наведене природно ставить питання перед правником щодо правової регламентації такого утворення. Водночас користувачі метавсесвіту дуже цінують свободу від державного впливу, політики, політичних режимів, юридичних обов'язків, нормативно-правового реагування. Враховуючи цей вектор розвитку четвертого покоління прав людини, варто звернути увагу і щодо фактичного існування контролю окремих груп осіб, які встановлюють правила відносин у метавсесвіту та взагалі є замовниками та кінцевими набувачами майнових прав на складну систему метавсесвіту. Тому актуальними темами наукових досліджень є віртуальні відносини та правовий феномен метавсесвіту, в якому вони можуть реалізуватися [7, с. 130]. О.Е. Радутний під час дослідження правого статусу та характеристики цифрової лю-

дини, вказує на необхідність спрямування державного регулювання на обмеження або запобігання асоціальному використанню цифровою людиною своїх покращених фізичних та когнітивних властивостей. Також висловлює припущення про появу нових прав, обов'язків і свобод, які зараз існують лише у теорії або навіть знаходяться за межами уяви і обговорення, зауважуючи, що вони можуть стати предметом надприродного права як правонаступника права природного [16, с. 35]. О.В. Костенко зазначає, що регулювання суспільних відносин в метавсесвіті повинно відповісти на два питання: коли, як і в якому обсязі електронним суб'єктам та об'єктам надати права і обов'язки, що притаманні лише фізичній особі. Фактично персоніфікована цифрова особистість та аватари стають найціннішими державними інформаційними ресурсами і потребують захисту не тільки в галузі інформаційної безпеки, але й визнання їх в законодавчому полі. Також О.В. Костенко вказує, що електронна юрисдикція, електронне правосуддя один з ключових елементів електронних суспільних відносин в Метавсесвіті. Електронне правосуддя базується на традиційному правосудді, яке трансформується відповідн до розвитку електронних суспільних відносин в метавсесвіті [16, с. 60, с. 62, с. 73]. С.Б. Булеца під час дослідження віртуального майна у Метавсесвіті доходить висновку, що проблеми зі структурою, управлінням і наданням прав власності у віртуальних світах слід заохочувати через більшу свободу в цих областях, що має важливе значення для подальшого розвитку метавсесвіту. Найкращим способом досягнення цієї мети буде визнання того, що учасники повинні мати право власності на власність, яку вони створюють, розвивають і купують [18, с. 131].

Вважаємо, що проблеми правового характеру, які гіпотетично можуть виникнути в майбутньому в Метавсесвіті, мають вирішуватися юристами спільно з філософами, технологами, експертами та вченими інших сфер науки на підставі розроблених єдиних стандартів та норм. Як зазначається літературі, Метавсесвіт космополітичний, тому проєкція законів різних країн не забезпечить їх ефективного регулювання. Натомість розробка глобального електронного законодавства метавсесвіту дасть поштовх до модернізації та вдосконалення національних законодавств [4, с. 105]. Вважаємо думку щодо створення єдиної правової міжнародної бази для регулювання Метавсесвіту цілком справедливою саме через відсутність кордонів в Метавсесвіті та неналежність конкретній державі.

Висновки. Перехід людства до віртуального життя, центром якого може стати Метавсесвіт, безумовно, створює велику кількість питань правового характеру, які необхідно досліджувати та шукати шляхи їх вирішення. Вважаємо, що працювати над цими рішеннями мають юристи разом з філософами, технологами, експертами та вченими інших сфер науки, адже наразі Метавсесвіт перебуває більш в полі зору філософії та технічних наук. Ми підтримуємо думку науковців щодо створення єдиної правової міжнародної бази для регулювання Метавсесвіту. Цілком очевидним є той факт, що процес розробки єдиної правової міжнародної бази для регулювання Метавсесвіту – це дуже велика, складна та довго триваюча робота, яка потребує врахування культурних, національних, правових та моральних відмінностей різних країн. Таке складне завдання потребує схвалення та згоди держав, міжнародних організацій і суспільств. Однак, враховуючи потенційну можливість активного розвитку Метавсесвіту та його впливу на суспільство, зазначені зусилля можуть сприяти його ефективному та узгодженому регулюванню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. What is the metaverse? 2 media and information experts explain. The Converstation: web site. URL: https://theconversation.com/what-is-the-metaverse-2-media-and-information-experts-explain-165731 (дата звернення: 11.01.2024).
2. Метавсесвіт: що це та коли він з'явиться? Український спектр: веб-сайт. URL: https://uaspectr.com/2021/11/09/metavsesvit-shho-tse/ (дата звернення: 11.01.2024).
3. What is a metaverse and why is everyone talking about it? Matthew Sparkes. NewScientist: web site. URL: https://www.newscientist.com/article/2286778-what-is-a-metaverse-and-why-is-everyone-talking-about-it/ (дата звернення: 12.01.2024).
4. Костенко О.В., Маньгора В.В. Метавсесвіт: правові перспективи регулювання застосування аватарів та штучного інтелект. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 2/2022. С.102-105. URL: http://socrates.vsau.org/repository/card.php?id=30755 (дата звернення: 12.01.2024).

5. Костенко О.В. Правові основи застосування штучного інтелекту в Метавсесвіті. The 15th International scientific and practical conference "Science, innovations and education: problems and prospects" (September 21-23, 2022) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. 397 p. С. 365–373. URL: https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/ 2022/09/SCIENCE-INNOVATIONS-AND-EDUCATION-PROBLEMS-AND-PROSPECTS-21-23.09.22.pdf#page=365 (дата звернення: 12.01.2024).
6. Кушнір Н. Можливості метавсесвіту для освіти: ретроспективний аналіз розвитку технологій. *Освітологічний дискурс.* № 4 (43), 2023. URL: https://www.od.kubg. edu.ua/index.php/journal/article/view/1060/850 (дата звернення: 12.01.2024).
7. Аврамова О.Є. Цивільно-правове регулювання метавсесвіту: постановка проблеми. Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування : матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В.П. Маслова (Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. 341 с. С. 129–132. URL: http://nauka.nlu. edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/17.02.2023.pdf?fbclid=IwAR0u7qmYbaxMFcePIkR312JyD2L-GYmSbdQuIIDK1VJRkBy3yoBUwxpSWVE#page=129 (дата звернення: 12.01.2024).
8. Як працює метавсесвіт: гайд для тих, хто хочє розібратися в темі. Український спектр: веб-сайт. URL: https://uaspectr.com/2022/02/11/yak-pratsyuye-metavsesvit/ (дата звернення: 12.01.2024).
9. The metaverse offers challenges and possibilities for the future of the retail industry. The Converstation: web site. URL: https://theconversation.com/the-metaverse-offers-challenges-and-possibilities-for-the-future-of-the-retail-industry-194317 (дата звернення: 12.01.2024).
10. Історичні місця в Метавсесвіті: віртуальний музей. Gate.io: веб-сайт. URL: https://www.gate.io/uk/blog_detail/881/historical-sites-in-the-metaverse-the-virtual-museum (дата звернення: 12.01.2024).
11. Музей вкраденого мистецтва: як подивитись роботи Куінджи та Айвазовського, які вкрали з Маріуполя. ТиКиїв: веб-сайт. URL: https://tykyiv.com/misteckij/ zberegti-pamiat-provtrachenu-spadshchinu-ekskursiia-muzeiem-vtrachenogo-mistetstva-v-metavsesviti/ (дата звернення: 12.01.2024).
12. Metaverse Is Transforming Modern Education, Claims Meta. Metaverse Post: web site. URL: https://mpost.io/metaverse-is-transforming-modern-education-claims-meta (дата звернення: 13.01.2024).
13. Японська компанія побудувала заочну середню VR-школу у метавсесвіті. Вже оголошений набір «студентів Metaverse». Dev.ua: веб-сайт. URL: https://dev.ua/news/vr-shkola (дата звернення: 13.01.2024).
14. Ближче ніж здається: як країни Азії планують своє майбутнє у метавсесвіті. Mind.ua: веб-сайт. URL: https://mind.ua/openmind/amp/20262421-blizhche-nizh-zdaetsya-yak-krayini-aziyi-planuyut-svoe-majbutne-u-metavsesviti (дата звернення: 15.01.2024).
15. Барбадос відкриє посольство у метавсесвіті та «телепортуватиме» туди своїх громадян. Focus.ua: веб-сайт. URL: https://focus.ua/uk/digital/498212-barbados-otkroet-posolstvo-v-metavselennoy-i-budet-teleportirovat-tuda-svoih-grazdan (дата звернення: 15.01.2024).
16. Радутний О.Е. Правовий статус та характеристика цифрової людини. *Інформація і право*. № 4 (39)/2021. С. 35–51. URL: http://il.ippi.org.ua/article/view/248552 (дата звернення: 16.01.2024).
17. Костенко О.В. Електронна юрисдикція, метавсесвіт, штучний інтелект, цифрова особистість, цифровий аватар, нейронні мережі: теорія, практика, перспективи. *Наукові інновації та передові технології*. № 2 (4) 2022. С. 54–78. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/1038/1037 (дата звернення: 16.01.2024).
18. Булеца С.Б. Віртуальне майно у метавсесвіті як об'єкт цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 72: частина 1. 2022. С. 126–133. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/ 266821/262837 (дата звернення: 16.01.2024).

УДК: 340:[336.7:004.738.5]
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.35

МІЖНАРОДНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОТУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ

Цукан С.В.,
аспірант
кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Цукан С.В. Міжнародне регулювання обороту віртуальних активів: основні положення та принципи.

Динамічний розвиток віртуальних активів і впровадження їх у повсякденне життя людини та економіку вимагають від світової спільноти побудови симетричного міжнародно-правового регулювання. Наразі у світі все ще немає єдиного підходу до регулювання цього фінансового феномену. Проте, більшість країн та міжнародних інституцій не залишають його поза увагою та намагаються створювати відповідне правове поле для регулювання усіх можливих видів зазначених активів.

У статті проаналізовано правове регулювання відносин у сфері обігу віртуальних активів у деяких країнах світу та визначено найбільш сприятливі норми для можливої їх імплементації в українське законодавство.

Виокремлено досвід регулювання віртуальних активів у Сполучених Штатах Америки, зокрема, визначено, що на федеральному рівні країни цифрові активи розглядаються як майно. Загальні принципи оподаткування, які застосовуються до операцій із майном, застосовуються і до операцій із віртуальними активами. Досліджено, що система регулювання віртуальних активів у США знаходиться у процесі розвитку, однак фундаментальні принципи вже сформовані.

Проаналізовано правове поле регулювання віртуальних активів у Великій Британії. Проголошені наміри уряду у 2017 році зробити Сполучене Королівство найкращим місцем у світі для розвитку цифрового бізнесу втілюються в реальність, підтвердженням цього є високий рівень регулювання сфери обігу віртуальних активів.

Виокремлено досвід Німеччини, де віртуальні активи не розцінюються як платіжний засіб, валюта чи іноземна валюта. Регулятори класифікують їх як фінансовий інструмент чи актив, підпорядковуючи правилам та законам, пов'язаним із цінними паперами та інвестиціями. Законодавство країни містить як детальну регламентацію діяльності надавачів послуг, користувачів та інвесторів, так і систему пільг та винятків при оподаткуванні.

Проаналізовано нормативно-правове регулювання віртуальних активів у Сінгапурі, що є однією з найлояльніших до віртуальних активів азіатських країн.

Сформульовано висновок, про те, що розробляючи механізм правового регулювання віртуальних активів та блокчейн-технологій в Україні, необхідно враховувати міжнародний досвід країн, де вже існують відповідні нормативні акти і є досвід правозастосування.

Ключові слова: віртуальні активи, криптоактиви, цифрові активи, принципи, регулювання, механізм правового регулювання, міжнародне регулювання, оподаткування.

Tsukan S.V. International regulation of the turnover of virtual assets: basic provisions and principles.

The dynamic development of virtual assets and their introduction into everyday human life and the economy require the world community to build symmetrical international legal regulation. Currently, the world still does not have a unified approach to regulating this financial phenomenon. However, most countries and international institutions do not ignore it and try to create an appropriate legal field to regulate all possible types of these assets.

The article analyzes the legal regulation of relations in the sphere of circulation of virtual assets in some countries of the world and identifies the most favorable norms for their possible implementation into Ukrainian legislation.

The experience of regulating virtual assets in the United States of America is singled out, in particular, it is determined that at the federal level of the country, digital assets are considered as property. The general principles of taxation that apply to transactions with property also apply to transactions with virtual assets. It has been studied that the system of regulation of virtual assets in the USA is in the process of development, but the fundamental principles have already been formed.

The legal field of regulation of virtual assets in Great Britain is analyzed. The announced intentions of the government in 2017 to make the United Kingdom the best place in the world for the development of digital business are becoming a reality, the confirmation of this is the high level of regulation of the sphere of circulation of virtual assets.

The experience of Germany is singled out, where virtual assets are not considered a means of payment, currency or foreign currency. Regulators classify them as a financial instrument or asset, subject to securities and investment-related rules and laws. The country's legislation contains both detailed regulation of the activities of service providers, users and investors, as well as a system of tax benefits and exemptions. The legal regulation of virtual assets in Singapore, which is one of the most loyal to virtual assets in Asian countries, is analyzed.

The conclusion was formulated that when developing a mechanism for legal regulation of virtual assets and blockchain technologies in Ukraine, it is necessary to take into account the international experience of countries where relevant regulatory acts already exist and there is experience in law enforcement.

Key words: virtual assets, crypto assets, digital assets, principles, regulation, mechanism of legal regulation, international regulation, taxation.

Постановка проблеми. Протягом останніх років на державному та наднаціональному рівнях у світі актуалізувалася проблема пошуку найбільш прийнятного підходу до регулювання сфери віртуальних активів. За оцінками Всесвітнього економічного форуму, до 2027 року 10% світового ВВП буде зберігатися за допомогою технології блокчейн [1]. Глибинні зміни в структурі міжнародних фінансів, зумовлені широким впровадженням технології розподіленого реєстру та динамічний розвиток сучасних інформаційних технологій і впровадження їх у повсякденне життя людини та економіку держави вимагають від світової спільноти побудови симетричного міжнародно-правового регулювання, зрозумілого для учасників ринку та національних регуляторів, що спиратиметься на базові принципи.

Аналіз останніх публікацій. Окремі питання віртуальних активів досліджені в роботах українських та зарубіжних науковців: І. Давидової, В. Іванюк, З. Двуліт, Д. Погрібного, Є. Галушки, Я. Корнаги, І. Дороніна, О. Кудь, Х. Передало, В. Логойди, Є. Харитонова, В. Сергієнко, І. Верес та багатьох інших. В той же час, правове регулювання ринку віртуальних активів є одним із найбільш актуальних питань у рамках законодавчих ініціатив у світі. У зв'язку з цим, дане питання потребує додаткового дослідження, зокрема, в контексті аналізу міжнародного регулювання обороту віртуальних активів.

Метою статті є аналіз правового регулювання відносин у сфері обігу віртуальних активів у різних країнах світу задля визначення найбільш сприятливих норм для можливої їх імплементації в українське законодавство.

Виклад основного матеріалу. Розвиток віртуальних активів від спекулятивних інвестицій до нового класу фінансових активів спонукає держави в усьому світі розробляти способи їх врегулювання. Європейський Союз перебуває на завершальній стадії нового регулювання ринків віртуальних активів після прийняття регламенту Markets in Crypto Assets Regulation (MiCA) [2]. В Об'єднаних Арабських Еміратах влада створює перший у світі державний орган, діяльність якого буде зосереджено виключно на віртуальних активах. Швейцарія інтегрує в правову систему нормативно-правову база для регулювання віртуальних активів, що дозволяє учасникам ринку отримати розуміння щодо законодавчого та нормативного регулювання їхньої діяльності. Загалом, значна кількість країн досліджує, розробляє, та приймає закони, щоб привести віртуальні активи до існуючих рамок фінансових послуг. Проте швидкість таких дій та підходи, що використовуються, залишаються сильно фрагментованими та неоднорідними, адже кожна держава обирає свій вектор регулювання відповідно до національних інтересів.

Нижче проаналізуємо поточну систему регулювання віртуальних активів у декількох країнах.

США. У Сполучених Штатах Америки віртуальні активи знаходяться в центрі уваги як федерального уряду, так і влади штатів. На федеральному рівні основна увага приділяється адміністративному та відомчому рівням, включаючи Комісію з цінних паперів і фондових бірж (SEC), Комісію з торгівлі товарними ф'ючерсами (CFTC), Федеральну комісію з торгівлі (FTC) Міністерство фінансів, Службу внутрішніх доходів (IRS) та Мережу боротьби з фінансовими злочинами (FinCEN). Незважаючи на значну участь цих агенцій, формальних нормотворчих процесів мало. Крім того, штати США та Федеральний округ Колумбія мають окремі нормативно-правові режими, які треба враховувати під час проведення діяльності з віртуальними активами.

Багато федеральних агентств і політиків високо оцінили віртуальні активи як важливу частину майбутньої інфраструктури США і визнали необхідність збереження провідної ролі США в її розвитку [3].

Податковою службою США віртуальні активи віднесено до різновиду цифрових активів. Цифрові активи визначаються як будь-яке цифрове представлення вартості, яке реєструється в криптографічно захищеній технологічній системі. Цифрові активи в США не є фіатною валютою, оскільки не представлені у вигляді монет чи банкнот та не випускаються у цифровому вигляді центральним банком держави. Цифровий актив, який має еквівалентну вартість у національній валюті або виступає як аналог національної валюти, отримав назву конвертованої віртуальної валюти. Віртуальні активи та найрозповсюдженіший їх вид – криптовалюти, за роз'ясненнями податкової служби США – це приклад конвертованої віртуальної валюти, яку можна використовувати як платіжний засіб для оплати товарів та послуг, здійснювати цифрову торгівлю між користувачами та обмінювати на національні валюти держав чи цифрові активи.

З метою федерального оподаткування цифрові активи розглядаються як майно. Загальні принципи оподаткування, які застосовуються до операцій із майном, застосовуються і до операцій із віртуальними активами. Вчинені операції з віртуальними активами, як правило, підлягають відображенню у податковій декларації. Оподатковуваний прибуток або збиток у платника податків можуть виникнути внаслідок здійснення таких операцій: продаж віртуального активу за фіатні кошти; обмін віртуальних активів на майно, товари чи послуги; купівля/продаж віртуальних активів. Таким чином, у США віртуальні активи визнаються різновидом конвертованої віртуальної валюти, яку можна використовувати як платіжний засіб.

Слід зазначити, що процес врегулювання обігу цифрових активів триває, так 16 вересня 2022 року Білий дім опублікував проект нормативно-правової бази для цієї індустрії. Основними цілями цього нормативно-правового акту є вжиття заходів щодо захисту прав споживачів, запобігання незаконному використанню віртуальних активів, підтримання фінансової стабільності, збереження лідерства США у світовому фінансовому секторі та відповідальне впровадження технологічних інновацій.

Результатом міжурядових консультацій та співробітництва з цього питання став інформаційний бюлетень, який складається з семи принципів:

- захист споживачів, інвесторів та бізнесу;
- сприяння доступу до безпечних, доступних фінансових послуг;
- сприяння фінансовій стабільності;
- просування відповідальних інновацій;
- зміцнення глобального фінансового лідерства США та конкурентоспроможності;
- боротьба з незаконним фінансуванням;
- вивчення цифрової валюти Центрального банку США (CBDC).

Враховуючи зазначене, можна очікувати подальшого розвитку системи регулювання віртуальних активів у Сполучених Штатах Америки, однак фундаментальні принципи вже сформульовані. В деяких частинах регулювання може бути додатково гармонізоване з нещодавно узгодженим регламентом Європейського Союзу MiCA.

Велика Британія. У законодавстві Сполученого Королівства терміну віртуальний актив немає, застосовується поняття «криптоактив», дефініція якого визначена в Положенні від 22.06.2017 року № 692 «Про відмивання коштів, фінансування тероризму та переказ коштів». Під криптоактивом розуміється криптографічно захищене цифрове представлення вартості або договірних прав, яке використовує одну із форм технології розподіленого реєстру (DLT) та що можна переказувати, зберігати або обмінювати в електронному вигляді.

Управління з фінансового регулювання та контролю Сполученого Королівства (FCA) у своїх керівних настановах виокремлює три широкі категорії віртуальних валют з такими характеристиками:

– інвестиційні токени – надають права та зобов'язання, подібні до традиційних інструментів, таких як акції, боргові зобов'язання або паї (частки) в схемі колективного інвестування.

– токени електронних грошей – відповідають визначенню електронних грошей відповідно до Положення від 18.01.2011 «Про електронні гроші».

– нерегульовані токени – не є ні інвестиційними токенами, ні токенами електронних грошей. Вони не є визначеними інвестиціями відповідно до Закону Сполученого Королівства «Про фінансові послуги та ринки». До них належать віртуальні активи, які не емітуються та не підтримуються жодним центральним органом, розроблені та призначені для безпосереднього використання як засіб обміну, які Управління з фінансового регулювання та контролю Сполученого Королівства називає обмінними токенами, хоча їх часто називають криптовалютами [4, с. 71-72].

Контролюючі органи Великобританії зазначають, що «криптовалюти становлять унікальну категорію, і тому не можуть бути прямо зіставлені з будь-якою іншою інвестиційною діяльністю або ж платіжним механізмом». Оподаткування доходів, отриманих від операцій із криптовалютами, прямо залежить від «виду діяльності та суб'єктного складу таких відносин». Так, податок на додану вартість (ПДВ) повинен стягуватись із операцій, пов'язаних із продажем товарів та послуг в обмін на криптовалюти, будь-які операції з криптовалютами з метою оподаткування повинні розглядатись як будь-які інші операції, регламентація яких відбувається за посередництвом чинних корпоративних податкових правил, а будь-які доходи, отримані за результатами таких операцій, повинні оподатковуватися відповідним чином. Також потрібно зазначити, що у Великобританії фізична особа, яка отримала прибуток від операцій із криптовалютами, зокрема, повинна сплатити податок на приріст капіталу.

Варто також додати, що у Великій Британії криптоактиви використовуються: а) як засіб обміну, що функціонує як децентралізований інструмент для купівлі та продажу товарів і послуг; б) для інвестицій; в) для підтримки залучення капіталу та/або створення децентралізованих мереж за допомогою первинних пропозицій монет (ICO). Криптоактиви хоча і можуть використовуватися як засіб обміну, проте вони не вважаються валютою або грошима та не використовуються як одиниця розрахунку [5].

17 серпня 2023 року Управління фінансового нагляду Великої Британії (FCA) ввело нові правила щодо постачальників послуг криптоактивів. Всі компанії, відповідно до нового режиму регулювання, що здійснюють надання послуг з віртуальними активами мають бути «авторизовані або зареєстровані FCA». Рекламні матеріали зобов'язані бути «чіткими, справедливими, не вводити в оману, супроводжуватися помітними попередженнями про ризики і не повинні неналежним чином стимулювати людей до інвестування».

Що цікаво, правила передбачають 24-годинний період «охолодження» для нових клієнтів на обдумування інвестицій. Тобто користувач зможе купити віртуальний актив тільки через добу після реєстрації на відповідній біржі. Під заборону FCA потрапляють різні промо-акції та реферальні програми. Крім того, відомство FCA вимагає щоб постачальники послуг віртуальних активів (VASP), які перебувають в країні «збирали, перевіряли й обмінювалися інформацією про передачу цифрових активів» [6].

Отже, проголошені наміри у 2017 році уряду Великобританії зробити Сполучене Королівство найкращим місцем у світі для початку і розвитку цифрового бізнесу втілюються в реальність, підтвердженням цього є високий рівень регулювання сфери обігу віртуальних активів.

Німеччина. У 2022 році Федеративна Республіка Німеччина, за даними Coincub Global Crypto Ranking, набула статусу найлояльнішої щодо цифрових активів європейської країни. Федеральне управління фінансового нагляду Німеччини (BaFin) розглядає віртуальні активи як інноваційні засоби оплати, які мають різні назви на міжнародному та національному рівнях, такі як цифрові, віртуальні, альтернативні валюти чи криптовалюти. Питання щодо визначення правової природи віртуальних активів залишається відкритим для BaFin. З погляду цієї інституції, віртуальні активи є специфічною одиницею обліку, яка може визначатися як фінансовий інструмент відповідно до Федерального Закону «Про кредитну систему». У той же час, віртуальні активи в країні не розцінюються як платіжний засіб, валюта чи іноземна валюта. Також вони не вважаються електронними коштами згідно із Федеральним Законом «Про нагляд за платіжними послугами».

Натомість регулятори класифікують їх як фінансовий інструмент чи актив, підпорядковуючи правилам та законам, пов'язаним із цінними паперами та інвестиціями.

У 2020 році уряд Німеччини прийняв закон, який зобов'язує всі криптовалютні біржі, що працюють у Німеччині, отримати ліцензію BaFin. Подаючи заяву на отримання ліцензії, необхідно надати: докази законного походження початкового капіталу компанії, розгорнуту бізнес-модель на перші три роки діяльності, докази професійної надійності провідних менеджерів та засновників, експертизу фінансової безпеки від незалежних органів управління та контролю.

Також, цей закон вимагає, щоб платформи що надають послуги з віртуальними активами дотримувалися правил боротьби з відмиванням грошей (AML) і протидіяли фінансуванню тероризму (CTF). Це включає виявлення та перевірку клієнтів, моніторинг транзакцій та повідомлення про підозрілу активність. Компанії, які не дотримуються правил AML і KYC, можуть бути оштрафовані на суму до €500 000, також передбачена кримінальна відповідальність. Будь-який прибуток від віртуальних активів обкладається податком на доходи фізичних осіб за ставкою 42%, що є доволі високим показником. Проте, є винятки:

1. Довгострокові інвестори та холдери можуть не сплачувати податки, якщо термін зберігання активів перевищує 12 місяців.

2. Не оподатковується прибуток від продажу віртуальних активів, якщо його величина не перевищує €600 на рік. Це стосується кожного класу активів окремо (NFT, стейблкоїни, токени, монети).

3. Роботодавці мають право виплачувати 25% заробітної платні у криптовалюті. Правило не стосується неоподатковуваного мінімуму, що становить €1402. Ця частина зарплати має бути виплачена у фіатній валюті.

4. Зменшення за рахунок крипто-збитків загального річного доходу. Річний дохід від будь-якої бізнес-діяльності може бути зменшений на суму збитків від трейдингу чи обміну. Збитки минулого року можуть переноситись на поточний.

5. Податок на майнинг. Дохід від майнингу криптовалют не оподатковується, якщо він не перевищує €256 на рік, а витрати на видобуток можуть бути враховані у спільній декларації як операційні.

Головне правило оподаткування криптовалют у Німеччині - зобов'язання не виникають, поки віртуальний актив не конвертовано у фіатну валюту. Якщо продаж відбувся за рік після купівлі активу - податок не сплачується [7].

Сінгапур. Сінгапур визначається як перша та передова країна у сфері регулювання віртуальних активів. Вже у 2019 році, задовго до прийняття Європейського регламенту MiCA, Валютне управління Сінгапуру (MAS) впровадило систему основних рамкових правил для регулювання діяльності компаній, які надають послуги з використання віртуальних активів та вивело цифровий бізнес із тіні.

MAS як єдиний регуляторний орган фінансового ринку в країні, запровадив два основні типи ліцензій для зазначених компаній: ліцензія постачальника платіжних послуг (FSP), її отримують компанії, які надають послуги з обміну, зберігання та управління віртуальними активами; ліцензія постачальника послуг цифрових активів (DASP), яка спрямована компаніям, що надають інші послуги, пов'язані з віртуальними активами, наприклад, послуги з консультування.

Для отримання зазначених ліцензій юридична особа обов'язково повинна мати досвід управління фінансовими активами. До того ж такі компанії повинні дотримуватись правил захисту інвесторів (MAS Notice 1510). Цифрові активи у Сінгапурі поділяються на три типи: платіжні токени, що використовуються для купівлі товарів або послуг; службові токени, які належать до активів із практичними сценаріями застосування; токени безпеки, які можна конвертувати в облігації, акції чи інші цінні папери.

Підприємницька діяльність, пов'язана з віртуальними активами, оподатковується податком на прибуток зі ставкою до 17%. Оскільки законодавством не зобов'язано торгові біржі надавати інформацію про транзакції податковим органам, то споживачі послуг з віртуальними активами повинні самостійно декларувати свої доходи від торгових операцій в податкову службу. Іноземці, які проживають у Сінгапурі, мають пільги. Вони зобов'язані сплачувати податки лише в тому випадку, якщо перебувають на території країни понад 183 дні протягом календарного року. В іншому випадку, іноземці прирівнюються до нерезидентів та звільняються від будь-яких відрахувань до бюджету. Наявні також особливості для юридичних осіб, адже прибуток від операцій з віртуаль-

ними активами оподатковується так само, як і звичайний дохід. Проте компанії, які спрямовують віртуальні активи на довгострокові інвестиційні цілі (30 місяців з моменту придбання), не сплачують податки, оскільки в Сінгапурі немає податку на приріст капіталу[8].

Враховуючи зазначене, простежується, що Сінгапур є однією з найлояльніших до віртуальних активів азіатських країн.

Висновки. Отже, наразі у світі все ще немає єдиного підходу до регулювання обігу віртуальних активів. Проте, більшість країн та міжнародних інституцій не залишають при цьому поза увагою стрімкий розвиток цього фінансового феномену та намагаються створювати відповідне правове поле для регулювання усіх можливих видів зазначених активів.

Зважаючи на той факт, що Україна 23 червня 2022 року набула статусу кандидата на членство в Європейському союзі, вітчизняне законодавство буде адаптовано до існуючих європейських регуляторних механізмів та норм, зокрема і до оновленого у 2023 році Регламенту регулювання ринку криптоактивів (MiCA). Тому Закон України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 року [9], що не набрав чинності, безумовно буде змінено або буде прийнято новий. В даній ситуації гарним прикладом для запозичення є нормативно-правове регулювання Німеччини, що містить як детальну регламентацію діяльності надавачів послуг, користувачів та інвесторів, так і систему пільг та винятків при оподаткуванні. Це є дуже важливим та мудрим рішенням німецьких законодавців, адже сприяє виведенню ринку віртуальних активів із тіні без надмірного податкового навантаження для його учасників.

Тож розробляючи механізм правового регулювання віртуальних активів та блокчейн-технологій в Україні, необхідно враховувати міжнародний досвід країн, де вже існують відповідні нормативні акти і є досвід правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гапоненко Г.І., Василенко В.Ю. Перспективи використання технології блокчейну в туристичній галузі. Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна, серія: «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». 2019. № 10. С. 193-199. DOI: 10.26565/2310-9513-2019-10-20.
2. Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA). URL: https://www.esma.europa.eu/ esmas-activities/digital-finance-and-innovation/markets-crypto-assets-regulation-mica.
3. Blockchain & Cryptocurrency Laws and Regulations 2024 (USA). URL: https://www.pwc.com/gx/en/new-ventures/cryptocurrency-assets/pwc-global-crypto-regulation-report-2023.pdf.
4. Огляд законодавства щодо регулювання віртуальних активів у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. – К., 2022.– 587 с.
5. Правове регулювання криптовалюти та цифрового активу в країнах Європи. URL: https://www.bitbon.space/ua/knowledge-base/digital-assets/legal-regulation-of-cryptocurrencies-and-digital-assets-in-european-countries/.
6. За новими правилами. Як криптокомпанії підготувалися до нового режиму. URL: https://forklog.com.ua/news/za-novymy-pravylamy-yak-kryptokompaniyi-pidgotuvalysya-do-novogo-rezhymu.
7. Крамаренко Я. Особливості регулювання криптовалют у Німеччині. URL: https://gncrypto.news/ua/news/crypto-regulations-in-germany-key-features/.
8. Крамаренко Я. Особливості регулювання криптовалют у Сингапурі. URL: https://gncrypto.news/ua/news/crypto-regulations-in-singapore/.
9. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 № 2074IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text.

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.36

НАПРЯМИ ТА ЗАСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Швайка М.М.,
аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1623-8024,
e-mail: mshvaika@cuspu.edu.ua

Швайка М.М. Напрями та засоби здійснення адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина Службою безпеки України.

У статті на основі адміністративного законодавства України, монографічних досліджень розглянуто напрями та засоби здійснення правового забезпечення прав населення СБУ. Різнорівнево схарактеризовано повноваження цього державного органу: від загального рівня – як суб'єкта владних повноважень, який виконує організаційну, нормативну, регулятивну, правозастосовну та інші функції публічного управління, до спеціального рівня – реалізація правоохоронної функції, функції забезпечення національної безпеки, законності і дотримання конституційного порядку в державі.

Напрями публічної сфери та співробітництва з публічними інституціями присвячено питанням адміністративної діяльності із забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина через здійснення адміністративних процедур із доступу до публічної інформації, звернення громадян, надання адміністративних послуг, а також організації спланованої та узгодженої взаємодії з органами публічної влади та інститутами громадянського суспільства.

Напрям правоохоронної діяльності увібрав до себе реалізацію повноважень зі здійснення контролю та перевірки за дотриманням законодавства фізичними та юридичними особами, запобігання, припинення протиправних діянь, притягнення до юридичної відповідальності. Розкрито напрям спеціальної діяльності СБУ у сфері державної безпеки із виконання антитерористичної, контррозвідувальної функцій, державної охорони, що гарантує сталість та ефективність реалізації національного механізму захисту прав людини.

Акцентовано на специфіці напряму внутрішньовідомчої службової та професійної діяльності СБУ, який включає адміністративну діяльність із попередження, виявлення та усунення порушень і обмежень конституційних прав і свобод громадян при реалізації відповідних державно-владних повноважень посадовими і службовими особами та військовослужбовцями.

Визначено особливості та класифіковано адміністративно-правові засоби забезпечення прав і свобод людини та громадянина СБУ на універсальні, загальні та спеціальні. До них включено правові засоби загального публічного адміністрування, правові засоби публічно-приватної взаємодії, правові засоби адміністративного примусу, правові засоби контрольно-наглядового характеру, правові засоби правоохоронного характеру, правові засоби правозахисного характеру, правові засоби координації.

Ключові слова: адміністративна діяльність, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правові засоби, державна безпека, органи публічної влади, органи і підрозділи СБУ, права і свободи людини та громадянина, правоохоронна функція.

Shvaika M.M. Directions and means of implementing administrative and legal ensurement of human and citizen rights and freedoms by the Security Service of Ukraine.

The article considered the directions and means of legal protection of the rights of the SSU population. The directions of the public sphere and cooperation with public institutions are devoted to issues of

administrative activity to ensure the realization of human and citizen rights and freedoms through the implementation of administrative procedures for access to public information, citizens' appeals, the provision of administrative services, as well as the organization of planned and coordinated interaction with public authorities and institutions of civil society.

The direction of law enforcement activities included the implementation of powers to control and verify compliance with legislation by individuals and legal entities, prevent and stop illegal acts, and bring legal responsibility. The direction of the SSU special activity in the field of state security in the performance of anti-terrorist, counter-intelligence functions, and state protection, which guarantees the stability of the implementation of the national mechanism for the protection of human rights, has been disclosed.

Emphasis is placed on the specifics of the intra-departmental service and professional activity of the SSU, which includes administrative activities to prevent, identify and eliminate violations and restrictions of the constitutional rights and freedoms of citizens in the exercise of relevant state powers by officials and servicemen and military personnel.

The peculiarities of the administrative and legal means of ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen of the SSU were defined and classified into universal, general and special. They include legal means of general public administration, legal means of public-private interaction, legal means of administrative coercion, legal means of control and supervision, legal means of law enforcement, legal means of human rights protection, legal means of coordination.

Key words: administrative activity, administrative and legal support, administrative and legal means, bodies and units of the SSU, human and citizen rights and freedoms, law enforcement function, public authorities, state security.

Постановка проблеми. Загальний правовий механізм зі встановлення, реалізації, гарантування, захисту, охорони та відновлення прав і свобод людини та громадянина чітко відбитий у міжнародно-правовій базі та знайшов свого подальшого розвитку і стійкого закріплення у національних документах. Правоохоронне спрямування має свій специфічний вираз у цих питаннях, коли акцент зміщений на втілення правозахисної складової належного забезпечення загальнолюдських прав людини й передбачених законодавством прав і свобод громадянина України. Водночас є непорушною злагоджена структура правового регулювання в будь-якій галузі, коли сформована відповідна державна політика як узгоджений у соціумі національний концепт, ідея, план поступово реалізуються через стратегічні документи у практичну правозастосовну площину, що витікають із адміністративного законодавства.

У вказаних процесах важливе місце відводиться СБУ як спеціального державного органу з правоохоронними функціями у сфері державної безпеки нашої країни. Конкретні правові та інституційні структурні елементи цієї сфери вплітаються в наявний адміністративно-правовий механізм забезпечення прав особи, надають йому стійкості та стабільності функціонування. Отже, наразі постала необхідність з'ясування напрямів і засобів відповідної діяльності органів і підрозділів СБУ, які зазнають постійних змін. Реформування правоохоронної сфери, військова агресія РФ, низка інших взаємопов'язаних між собою чинників зумовлюють трансформацію вітчизняного правового поля.

Стан опрацювання проблематики. Розбір наукових публікацій та праць вітчизняних вчених останніх років вказують на те, що вони охоплюють певну кількість спрямувань професійної діяльності СБУ у межах передбаченої чинним законодавством компетенції. Водночас означені роботи мають недеталізований, фрагментарний характер, про що свідчить незначна кількість актуальних статей і дисертацій. Насамперед, доцільно згадати про монографічні дослідження таких авторів: А. Кумейко, С. Чумаченко, С. Пономарьов, І. Осипчук, а також наукові статті І. Вітика, В. Костюка, О. Полковніченка, О. Шмоткіна та ін. Втім, попри численні згадування у законодавстві та наукових статтях щодо важливої ролі СБУ у процесах забезпечення прав громадян, у сучасній науці адміністративного права цей аспект залишається другорядним і неналежним чином розглянутий.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі чинного законодавства, практики його реалізації і новітніх наукових робіт схарактеризувати головні напрями і засоби здійснення адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина СБУ.

Виклад основного матеріалу. Першочергово розглянемо СБУ як класичний орган державної влади, який у площині саме виконавчої гілки здійснює загально-організаційну, правозастосовну,

регулятивну, нормативну та низку інших відповідних функцій публічного управління. Публічна сфера виступає своєрідною головною і найважливішою площиною постійного поєднання державних і приватних інтересів, сталого формування, піднесення суспільних відносин, реалізації державно-владних повноважень. Відбувається послуговування універсальним адміністративно-правовим інструментарієм, спрямованого на утвердження, розвиток і захист прав людини та громадянина.

Нині у нашій країні найбільш важливими і масовими відповідними інформаційно-комунікативними каналами і демократичними юридичними інструментами виступають адміністративні процедури із доступу до публічної інформації, звернення громадян і надання адміністративних послуг. Також мова йде про правові механізми злагодженої та постійної взаємодії представників виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства.

Вказаний перший напрям здійснення повноважень СБУ відноситься до прямих форм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина, коли спецслужба безпосередньо створює умови для реалізації певної категорії політичних і громадянських прав населення. Зокрема право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на інформацію (ст. 34 Конституції України), право на участь в управлінні державними справами (ст. 38 Конституції України), право на звернення громадян (ст. 40 Конституції України).

Обласні управління СБУ та інші компетентні органи і підрозділи цієї системи володіють, розпоряджаються та надають доступ до відповідної інформації згідно із Законами України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації» [1], низки інших законодавчих актів. Водночас інститут звернення громадян посідає одне із ключових місц як публічного комунікатора та основоположного елементу механізму реалізації та захисту суб'єктивних прав громадян. Загалом базові процедурні аспекти щодо звернень громадян до органів виконавчої влади закріплені в Законах України «Про звернення громадян» [2], «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 № 348.

Значна кількість органів виконавчої влади надають адміністративні послуги – результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав, здійснення обов'язків такої особи відповідно до закону [3]. СБУ надає послуги, пов'язані з видачею, відновленням, звуженням, розширенням, переоформленням, зупиненням ліцензії на провадження господарської діяльності з розроблення, виготовлення, постачання спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації. Це технічні, апаратно-програмні, програмні та інші засоби, що мають технічну забезпеченість для негласного отримання інформації, призначені для використання у скритний спосіб, характерний виключно для оперативно-розшукової, контррозвідувальної або розвідувальної діяльності [4].

На відмінну від окресленого вище, де СБУ постає у вигляді типового суб'єкта владних повноважень, який безпосередньо реалізує конституційні приписи щодо гарантування реалізації та захисту прав людини і громадянина, другий та третій відповідні напрями правового забезпечення виключно стосуються меж повноважень спецслужби як спеціального державного органу з правоохоронними функціями. У цьому випадку проявляється здебільшого непряма форма адміністративно-правового забезпечення суб'єктивних прав населення, коли органи та підрозділи СБУ цілеспрямовано здійснюють компетенцію з одночасним впливом на правореалізаційні, правозахисні механізми, а також сферу громадської безпеки та порядку.

Великою мірою відбувається послуговування широким підходом трактування положень Конституції України та Закону України «Про національну безпеку України», де людина, її життя і здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. З огляду на це права і свободи відбивають зміст і спрямованість діяльності держави, яка зобов'язана утверджувати та забезпечувати їх у повній мірі [5]. Одним із векторів реалізації вказаного є забезпечення національної безпеки, що передбачає захищеність суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших національних інтересів від реальних і потенційних загроз. Підкреслимо, що під такими інтересами розуміються життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет, її демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян [6]. Саме система СБУ виступає провідною ланкою механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина через сферу адміністративної діяльності в питаннях національної та державної безпеки.

Конкретними конституційними правами, про які мовиться першочергово є такі: право на життя (ст. 27 Конституції України), право на недоторканність житла (ст. 30 Конституції України), свобода пересування (ст. 33 Конституції України), право володіти, користуватися і розпоряджатися індивідуальною власністю (ст. 41 Конституції України). Ці права і свободи виступають одними із об'єктів охорони та захисту під час протидії різноманітним протиправним проявам і терористичним актам.

Прикладом, відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» тероризм включає суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [7]. Поряд з означеною практикою СБУ також є спеціально уповноваженим органом влади у сфері контррозвідувальної діяльності. Вона відіграє не менш важливу роль в питаннях гарантування реалізації та охорони прав особи.

Законом України «Про контррозвідувальну діяльність» мету такої діяльності визначено як попередження, виявлення і запобігання зовнішнім і внутрішнім загрозам безпеці, припинення розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань іноземних спеціальних служб, а також організацій, окремих груп та осіб на державну безпеку, усунення умов, що їм сприяють, причин виникнення. Серед завдань контррозвідувальної діяльності на особливу увагу заслуговує питання розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення та нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства, правам і свободам громадян [8].

Стійкість та дієвість юридичних механізмів у сфері прав людини гарантується через досягнення спроможності гармонійності та збалансованості його складових елементів. Це ще один напрям адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина СБУ, який стосується внутрішньовідомчої адміністративної діяльності.

У Законі України «Про Службу безпеки України» зазначено, що діяльність спецслужби, її органів, підрозділів, співробітників ґрунтується на засадах законності та дотримання прав і свобод особи. Вони повинні поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя. У виняткових випадках окремі права та свободи особи можуть бути тимчасово обмежені у порядку і межах, визначених Конституцією і законами України. Однак неправомірне їхнє обмеження тягне за собою відповідальність згідно з законодавством [9]. Наведене говорить про один із додаткових юридичних способів гарантування права на повагу до гідності особи (ст. 28 Конституції України) і права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України) у царині публічного управління та реалізації правоохоронної функції держави.

Орган СБУ у разі порушення його співробітниками при виконанні службових обов'язків прав чи свобод людини повинен вжити заходів до їхнього поновлення, відшкодування заподіяної моральної і матеріальної шкоди, притягнення винних до передбаченої законом відповідальності, за процедурами передбаченими Законом України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі», Порядком проведення у Службі безпеки України службового розслідування для встановлення причин завдання шкоди державі, її розміру та винних осіб, затвердженого наказом ЦУ СБУ від 20.12.2019 № 1954 та ін. Окрім цього, спецслужба на вимогу громадян України у місячний строк зобов'язана дати їм письмові пояснення з приводу обмеження їхніх прав і свобод. Такі громадяни можуть оскаржити до суду першої інстанції неправомірні дії (бездіяльність) посадових і службових осіб СБУ у порядку адміністративного судочинства за нормами Кодексу адміністративного судочинства України.

Проблематика забезпечення прав і свобод людини публічною адміністрацією, як здійснюваного державою шляхом використання сукупності адміністративно-правових засобів упорядкування відповідних суспільних відносин, їхнього юридичного закріплення, охорони і розвитку, сьогодні є у центрі уваги вітчизняних фахівців-адміністративістів [10]. Підтримуємо наведену позицію, оскільки акцентовано не лише на формальному розкриті сутності аналізованого явища, а й вказано глибинний зміст його реалізації – гуманістичний та демократичний розвиток країни.

Наведене чітко вказує на факт функціонування механізму адміністративно-правового забезпечення прав і свобод шляхом застосування комплексу відповідних юридичних засобів. У теорії адміністративного права під ними розуміють конкретні правові явища виражені в системі універсального і структурованого правового інструментарію та формалізованої діяльності суб'єктів пу-

блічної адміністрації, які спрямовані на регулювання суспільних відносин щодо створення необхідних умов реалізації прав і свобод людини та громадянина, а також гарантування ефективного функціонування правового механізму захисту і відновлення суб'єктивних прав із реальною можливістю застосування системи заходів адміністративного примусу [11; 12].

На нашу думку, такі адміністративно-правові засоби поширюються на сферу реалізації, охорони, захисту і розвитку суб'єктивних прав особи. При цьому обов'язковою умовою їхнього ефективного використання слугує наявність доволі розвинутого нормативно-правового підґрунтя, гармонізованого з правом ЄС, а також довготривала позитивна правозастосовна практика компетентних суб'єктів владних повноважень у сфері реалізації державного правозахисного механізму, всіх його передбачених структурних елементів.

Висновки. З огляду на викладене вище, до основних напрямів реалізації сучасного механізму адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина СБУ доцільно віднести такі:

1) напрям публічної сфери (адміністративна діяльність із забезпечення реалізації конституційних прав людини шляхом здійснення адміністративних процедур із доступу до публічної інформації, звернення громадян, надання адміністративних послуг, організація взаємодії з інститутами громадянського суспільства, сприяння проведенню громадського (цивільного) контролю);

2) напрям правоохоронної діяльності (реалізація державно-владних повноважень у сфері прав громадян через здійснення контролю та перевірки за дотриманням чинного законодавства запобігання і припинення протиправних діянь, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності);

3) напрям спеціальної діяльності у сфері державної безпеки (виконання антитерористичної, контррозвідувальної функцій, державної охорони, низки інших відповідних функцій);

4) напрям співробітництва з публічними інституціями (організація взаємодії з органами публічної влади, правоохоронними органами й іншими суб'єктами публічної адміністрації з метою належної реалізації спільних повноважень у сфері забезпечення суб'єктивних прав населення, а також виконання координаційних завдань органів, підрозділів СБУ);

5) напрям внутрішньовідомчої службової та професійної діяльності (внутрішня адміністративна діяльність, спрямована на попередження, виявлення та усунення порушень і обмежень конституційних прав особи при реалізації повноважень СБУ, відновлення порушених прав і притягнення винних осіб до дисциплінарної, матеріальної та інших видів юридичної відповідальності).

Організаційно-функціональна система правових засобів із забезпечення СБУ прав і свобод людини та громадянина у своїй адміністративній діяльності представлена: 1) універсальними правовими засобами (правові засоби загального публічного адміністрування, правові засоби публічно-приватної взаємодії); 2) загальними правовими засобами (правові засоби адміністративного примусу; правові засоби контрольно-наглядового характеру); 3) спеціальними правовими засобами (правові засоби правоохоронного характеру, правові засоби правозахисного характеру, правові засоби координації).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 10.02.2024).
2. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text (дата звернення: 10.02.2024).
3. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: http://surl.li/xupt (дата звернення: 10.02.2024).
4. Деякі питання щодо спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 № 669. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/669-2016-п#Text (дата звернення: 10.02.2024).
5. Конституція України від 28.06.1996. URL: http://surl.li/lwrs (дата звернення: 10.02.2024).
6. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 10.02.2024).
7. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text (дата звернення: 10.02.2024).

8. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 № 374-IV. URL: http://surl.li/bvgkc (дата звернення: 10.02.2024).
9. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text (дата звернення: 10.02.2024).
10. Адміністративно-правове забезпечення прав людини органами публічної адміністрації в Україні: зб. наук. праць / За заг. ред. О.Ф. Андрійко. Київ: Інститут держави і права. ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 199 с.
11. Кондратенко В.М. Теорія і практика адміністративно-правових засобів забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю: монографія. Харків: Мачулін, 2018. 436 с.
12. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: монографія; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ: Четверта хвиля, 2010. 283 с.

УДК 342.95:351.74(043.3)(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.37

ВЗАЄМОДІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ З ПРАВООХОРОННИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ У ХОДІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ В УКРАЇНІ

Ярошак О.Я.,
аспірант Класичного приватного університету
ORCID: 0000-0001-9179-1837

Ярошак О.Я. Взаємодія національної поліції з правоохоронними підрозділами у ході забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів в Україні.

В статті досліджено питання взаємодії між правоохоронними підрозділами у ході забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів в Україні. Досліджено, що в умовах воєнного стану повноваження органів Національної поліції значно розширено починаючи із сектору безпеки і оборони до безпосередніх завдань пов'язаних із забезпечення публічної безпеки і порядку в Україні. Але, не дивлячись на те, що питанням взаємодії звернута увага науковців, у своїй більшості воно розглядається у широку діапазоні і залишаються не зовсім дослідженими певні особливості в умовах воєнного стану. Питання взаємодії є вкрай актуальними та потребують узгодженості на законодавчому рівні, так як не мають узагальненого порядку для визначення необхідності та узгодженості дій.

Безпекова складова у суспільстві є основним принципом дотримання прав і свобод громадян, недопущенню розгулу агресії, тероризму та масовому вчиненню злочинів. Пошук нових спільних компромісних рішень є ефективним у боротьбі з цими явищами не тільки з боку органів Національної поліції, а і інших правоохоронних органів. Не дивлячись на те, що питанням взаємодії звернута увага науковців, але у своїй більшості ці питання розглядаються у широкому діапазоні і залишаються не зовсім дослідженими певні особливості в умовах воєнного стану.

Установлено, що поняття взаємодії необхідно розглядати як комплексне явище, у нашому випадку, пов'язані взаємостосунки між людьми у сфері правоохоронної діяльності. Питання щодо взаємодії між органами Національної поліції та іншими правоохоронними органами потребує особливого підходу під час воєнного стану. Для забезпечення охорони публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів задіються не тільки працівники органів Національної поліції, а і інших підрозділів. Злагодженість, взаємозаміщенність, чітка координація між всіма підрозділами основа чіткої взаємодії між всіма структурними підрозділами у ході забезпечення публічного порядку та публічної безпеки під час проведення масових заходів.

Визначено, що взаємодія Національної поліції з іншими правоохоронними органами та підрозділами під час забезпечення публічної безпеки і порядку в Україні це адміністративний комплекс заходів направлений на підвищення ефективності, координації роботи Національної поліції з іншими правоохоронними органами та підрозділами у ході забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів в Україні.

Ключові слова: забезпечення публічної безпеки і порядку, взаємодія, національна поліція, правоохоронні підрозділи, масові заходи.

Yaroshak O.Ya. Interaction of the national police with law enforcement units in the course of ensuring public security and order during mass events in Ukraine.

The article examines the issue of interaction between law enforcement units in the course of ensuring public safety and order during mass events in Ukraine. It has been investigated that in the conditions of martial law, the powers of the National Police bodies have been significantly expanded, starting from the security and defense sector to direct tasks related to ensuring public safety and order in Ukraine.

But, despite the fact that the issue of interaction has attracted the attention of scientists, in most cases it is considered in a wide range and certain features in the conditions of martial law remain not fully explored. Issues of interaction are extremely urgent and require coordination at the legislative level, as they do not have a generalized procedure for determining the necessity and coordination of actions.

The security component in society is the main principle of observing the rights and freedoms of citizens, preventing rampant aggression, terrorism and mass crimes. The search for new joint compromise solutions is effective in combating these phenomena not only on the part of the National Police, but also other law enforcement agencies. Despite the fact that scientists have drawn attention to the issue of interaction, but in most cases these issues are considered in a wide range and certain features in the conditions of martial law remain incompletely researched.

It was established that the concept of interaction should be considered as a complex phenomenon, in our case, related relationships between people in the field of law enforcement. The issue of interaction between the National Police and other law enforcement agencies requires a special approach during martial law. To ensure the protection of public safety and order during mass events, not only employees of the National Police, but also other units are involved. Coherence, interchangeability, clear coordination between all units is the basis of clear interaction between all structural units in the course of ensuring public order and public safety during mass events.

It was determined that the interaction of the National Police with other law enforcement agencies and units in the course of ensuring public safety and order in Ukraine is an administrative set of measures aimed at increasing the efficiency and coordination of the work of the National Police with other law enforcement agencies and units in the course of ensuring public safety and order during the mass events in Ukraine.

Key words: ensuring public safety and order, interaction, national police, law enforcement units, mass events.

Актуальність дослідження. В умовах воєнного стану повноваження органів Національної поліції значно розширено починаючи із сектору безпеки і оборони до безпосередніх завдань пов'язаних із забезпечення публічної безпеки і порядку в Україні. Статтею 3 Конституції України передбачено, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека визнаються найбільшою соціальною цінністю [1]. Безпекова складова у суспільстві є основним принципом дотримання прав і свобод громадян, недопущенню розгулу агресії, тероризму та масовому вчиненню злочинів. Пошук нових спільних компромісних рішень є ефективним у боротьбі з цими явищами не тільки з боку органів Національної поліції, а і інших правоохоронних органів. Не дивлячись на те, що питанням взаємодії звернута увага науковців, але у своїй більшості ці питання розглядаються у широкому діапазоні і залишаються не зовсім дослідженими певні особливості в умовах воєнного стану. Питання взаємодії є вкрай актуальними та потребують узгодженості на законодавчому рівні, оскільки не мають узагальненого порядку для визначення необхідності та узгодженості дій і слід звертатись до ряду наказів МВС України, як наприклад, Наказ МВС України від 07.07.2017 № 577 «Порядок взаємодії органів і підрозділів поліції під час організації та виконання органами поліції охорони заходів з фізичної охорони об'єктів»[2], Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10.08.2016 року № 773 «Про затвердження Порядку організації взаємодії Національної гвардії України та Національної поліції України під час забезпечення (охорони) публічної (громадської) безпеки і порядку» [3], Наказ МВС Від 15.11.2022 № 740 «Про затвердження Порядку організації взаємодії Державної прикордонної служби України та Національної поліції України під час забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму» [4].

Огляд останніх досліджень. Питання щодо охорони громадського порядку під час проведення масових заходів розглядали науковці – адміністративісти: М. Ануфрієв, О. Бандурка, В. Березан, М. Бурбика, А. Василишин, М. Вознюк, Ю. Гаруст, І. Голосніченко, С. Гусарєв, Е. Демський, А. Доллиний, В. Заросило, Р. Калюжний, Р. Кацуба, Ю. Кікінчук, В. Курило, А. Мартишко, Р. Мельник, В. Олефір, М. Небеська, М. Пихтін, В. Фатхутдінов, В. Шакун, О. Ярмиш тощо. Проте вони розглядали більш загальні чи суміжні проблеми. На сьогодні питання взаємодії між правоохоронними органами у ході забезпечення публічної безпеки і правопорядку під час проведення масових заходів потребує детального вивчення в Україні.

Мета статті полягає в тому щоб дослідити взаємодію органів Національної поліції з іншими правоохоронними органами та підрозділами у ході забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів в Україні.

Виклад основних положень. Аналізуючи Закон України «Про Національну поліцію» відповідно до статті 2 одним із ключових завдань поліції є охорона публічного порядку та безпеки. Визначаючи поняття взаємодії то чітко воно не прописується, однак у тексті вказується у 11 статті, що діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб. Окрім того, у 2022 році внесені зміни до статті 23, пункті 34, що здійснює повноваження у взаємодії зі Збройними Силами України, Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною спеціальною службою транспорту, Службою безпеки України боротьбу з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями; а також пункті 44, що організовує взаємодію правоохоронних та інших державних органів України з Міжнародною організацією кримінальної поліції – Інтерполом, Європейським поліцейським офісом (Європолом), а також компетентними органами інших держав з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу та Європолу [5]. Відсутнє це поняття і у Законі України «Про національну безпеку України», де зазначено, що Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, призначеним для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з іншими органами - із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону України, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань, організованих злочинних груп та організацій [6]. У Наказі МВС України від 10.08.2016 р. № 773 зазначається, що до забезпечення (охорони) публічної (громадської) безпеки і порядку залучаються: 1) від Національної гвардії України – військові частини (підрозділи), на які покладено функції з охорони громадського порядку; 2) від Національної поліції України – територіальні органи Національної поліції в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, областях і місті Києві, їх відокремлені підрозділи. Взаємодія між ними здійснюється в межах, визначених законодавством, шляхом: 1) спільного патрулювання нарядами вулиць, площ, парків, скверів, вокзалів, аеропортів, морських та річкових портів, інших публічних (громадських) місць; 2) забезпечення (охорони) публічної (громадської) безпеки і порядку під час проведення зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій, інших масових та спортивних заходів, а також під час заходів у публічних (громадських) місцях за участю осіб, щодо яких здійснюється державна охорона; 3) проведення спільних заходів з метою стабілізації оперативної обстановки в разі її загострення в межах території однієї чи декількох адміністративно-територіальних одиниць; 4) взаємодія з питань припинення масових заворушень [3]. Таким чином у жодному нормативному акті про взаємодію, не визначається його поняття. Для визначення звернемось до словників, так у філософському розумінні поняття взаємодія визначається, як те що відображає різновид взаємозв'язку – обопільний вплив різних об'єктів одне на одного та наслідки і зміни, спричинені таким впливом [7], енциклопедія практичної філософії трактує це поняття як – взаємний вплив чогось на щось (або когось на когось), а також, у разі людської взаємодії – спільна дія [8]. Велика українська енциклопедії наголошує, що поняття про взаємодію використовують і для опису стосунків або обміну інформацією між живими істотами – людьми, тваринами, численними об'єктами флори і фауни, а також і соціальних (зокрема політичних) явищ – трансформацій суспільного ладу, міжнародних відносин, змін в економіці, юриспруденції тощо. Взаємодія в цілому є загальнонауковою філософською категорією, яка відображає об'єктивну реальність, форми руху і розвитку (аж до виникнення і зникнення будь-чого), а також взаємоіснування та системно-структурну організацію будь-якої, живої і неживої, матерії [9]. Таким чином, поняття взаємодії необхідно розглядати як комплексне явище, у нашому випадку, пов'язані взаємостосунки між людьми у сфері правоохоронної діяльності.

Між науковцями також відсутній єдиний підхід щодо взаємодії між органами Національної поліції та іншими правоохоронними органами, який потребує особливого підходу під час воєнного стану. В умовах воєнного стану проведення різного роду масових заходів, особливо страйків, продовжують мати місце в Україні. Так наприклад, громадським рухом «Маніфест 42» проведено 1 лютого 2024 року о 12:00 попереджувальну акцію протесту проти свавілля тилових силовиків і на 1 годину частково, без шкоди для виконання оборонних замовлень, призупинить роботу підприємств [10]. Для забезпечення охорони публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів задіються не тільки працівники органів Національної поліції, а і інших підрозділів.

Злагодженість, взаємозаміщенність, чітка координація між всіма підрозділами основа чіткої взаємодії між всіма структурними підрозділами у ході забезпечення публічного порядку та публічної безпеки під час проведення масових заходів. Повністю погоджуємось та підтримуємо точку зору В. Фатхутдінова, який зазначив, що для покращання взаємодії Національної поліції з недержавними суб'єктами необхідно постійно: а) уживати заходів щодо сприйняття населення як партнера поліції і повноправного учасника діяльності з покращання роботи поліції; б) підвищувати рівень професійної компетентності поліцейських, що уможливить вплив на громадську думку про загальну роботу поліції; в) покращувати взаємодію з органами місцевого самоврядування; г) залучати громадян та громадські об'єднання до профілактики правопорушень; д) розвивати «громадські консультації», що сприятиме кращому поінформуванню суспільства про пріоритети поліцейської діяльності та формування громадської думки щодо актуальних проблем у правоохоронній сфері [11]. На нашу точку зору, це стосується не тільки недержавних суб'єктів, а і правоохоронних структур.

Висновок. Таким чином, взаємодія Національної поліції з іншими правоохоронними органами та підрозділами під час забезпечення публічної безпеки і порядку в Україні це адміністративний комплекс заходів направлений на підвищення ефективності, координації роботи Національної поліції з іншими правоохоронними органами та підрозділами у ході забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 02.02.2024).
2. Порядок взаємодії органів і підрозділів поліції під час організації та виконання органами поліції охорони заходів з фізичної охорони об'єктів. Наказ МВС України від 07.07.2017 № 577.URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z0990-17#Text (дата звернення 02.02.2024).
3. Про затвердження Порядку організації взаємодії Національної гвардії України та Національної поліції України під час забезпечення (охорони) публічної (громадської) безпеки і порядку. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10.08.2016 року № 773.URL: ttps://zakon.rada. gov.ua/laws/show/z1223-16#Text (дата звернення 02.02.2024).
4. Про затвердження Порядку організації взаємодії Державної прикордонної служби України та Національної поліції України під час забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму. Наказ МВС Від 15.11.2022 № 740. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-22#Text (дата звернення 02.02.2024).
5. Про Національну поліцію. Закон України.URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/580-19 (дата звернення 02.02.2024).
6. Про національну безпеку України. Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19# (дата звернення 02.02.2024).
7. Філософська категорія поняття взаємодія. URL: https://vue.gov.ua/% D0%92%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D1% 96%D1%8F (дата звернення 02.02.2024).
8. Енциклопедія практичної філософії. Взаємодія. URL: http://psychologis.com.ua/vzaimodeystvie.htm (дата звернення 02.02.2024).
9. Велика українська енциклопедія. Взаємодія. URL: https://vue.gov.ua/% D0%92%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D1%96%D1%8F_(%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0 (дата звернення 02.02.2024).
10. Українські підприємці проведуть попереджувальний страйк проти тиску на бізнес. URL: https://zaxid.net/news/ (дата звернення 02.02.2024).
11. Фатхутдінов В.Г. Адміністративно-правове забезпечення громадської безпеки в Україні. Автореф. на здобут. наукового ступеня доктора юр. наук. Київ. 2017. 38 с.

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.226:343.988:159.9.07
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.38

ПОРТРЕТ ЖЕРТВИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Авраменко С.М.,
кандидат юридичних наук, адвокат,
асистент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9507-2565

Мельник А.Р.,
доктор філософії в галузі права, адвокат,
асистент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8613-1965

Авраменко С.М., Мельник А.Р. Портрет жертви домашнього насильства та його особливості в умовах воєнного стану.

У статті висвітлюється необхідність та перспективи дослідження типового портрету жертви домашнього насильства Вивчення соціально-демографічних ознак допомагає визначити найбільш важливі напрями профілактичної роботи, зокрема серед тих груп населення, представники яких найчастіше стають жертвами даного злочину. Нами аналізується відомості про стать – у переважній більшості випадків це жінки; вік – найбільш вразливі жінки молодого віку; рівень освіти – зазвичай жертви мають низький рівень освіти та інші дані про соціальний статус потерпілих осіб.

Досліджуються особливості жертв в умовах війни. Так, жертви домашнього насильства в час війни, крім всього іншого характеризуються тим, що вони стикаються зі стресом, тривогою, депресією та фізичними травмами. Крім того, вони можуть відчувати ізоляцію та страх через військові дії та загрози. В умовах війни, жертви домашнього насильства є більш вразливими.

Зроблено висновки, що особливою рисою притаманною потерпілій від домашнього насилля є відсутність житла або іншого помешкання, куди жінка могла б переїхати та забрати своїх дітей. З'ясовано, що жінки залишаються з кривдником і продовжують потерпати у зв'язку з нав'язаними стереотипами чи традиціями, які прославляють шлюб найвищою цінністю та закликають до збереження родини за будь-яку ціну. При цьому важливим фактором є наявність людей, які переконують жінку (або підтримують у неї впевненість) у тому, що вона сама винна в насильстві й може зупинити його, повністю підкорившись вимогам партнера.

Досліджується зв'язок між рівнем інтелекту та можливістю стати жертвою. Так високий рівень інтелекту дає можливість не піддаватися впливу інших та відстоювати власну думку. Зазвичай жертви домашнього насильства не мають власного бачення, піддаються маніпуляції, а також не беруть на себе відповідальність.

Прослідковується тенденція зростання кількості жертв домашнього насилля з наявністю залежності, зокрема наркотичної, алкогольної, токсичної.

Досліджено, що наслідки насильства на дітьми впливають на все їхнє подальше життя, формуючи малоосвічених, соціально дезадаптованих осіб, які стикаються з проблемами у створенні сім'ї та не здатні стати гарними, люблячими батьками.

Ключові слова: домашнє насильство, жертва, потерпіла, воєнний стан, психологічний стан, сім'я.

Avramenko S.M., Melnyk A.R. Portrait of the victim of domestic violence and its characteristics under the conditions of marital state.

The article highlights the need and prospects of researching a typical portrait of a victim of domestic violence. The study of socio-demographic characteristics helps to determine the most important directions of preventive work, in particular among those population groups whose representatives most often become victims of this crime. We analyze information about gender - in the vast majority of cases it is women; age - young women are the most vulnerable; level of education – usually the victims have a low level of education and other data on the social status of the victims.

The peculiarities of victims in the conditions of war are studied. Thus, victims of domestic violence in times of war are characterized by stress, anxiety, depression and physical trauma, among other things. In addition, they may feel isolated and fearful because of military actions and threats. In war, victims of domestic violence are more vulnerable.

It was concluded that a special feature of victims of domestic violence is the lack of housing or other accommodation where a woman could move and take her children. It has been found that women stay with the abuser and continue to suffer due to imposed stereotypes or traditions that glorify marriage as the highest value and call for the preservation of the family at any cost. At the same time, an important factor is the presence of people who convince the woman (or support her confidence) that she herself is to blame for the violence and can stop it by fully submitting to her partner's demands.

The relationship between the level of intelligence and the possibility of becoming a victim is investigated. Such a high level of intelligence makes it possible not to be influenced by others and to defend one's own opinion. Usually, victims of domestic violence do not have their own vision, are manipulated, and do not take responsibility.

There is an increasing trend in the number of victims of domestic violence with the presence of addiction, in particular drug, alcohol, and toxic substances.

It has been studied that the consequences of violence on children affect their entire future life, forming poorly educated, socially maladapted individuals who face problems in creating a family and are unable to become good, loving parents.

Key words: domestic violence, victim, victim, martial law, psychological state, family.

Постановка проблеми. Потерпіла особа, у справах домашнього насильства, містить певну кількість різних особливостей, ознак, властивостей та рис.

Вивчення особи потерпілої відіграє важливу роль в питанні протидії домашнього насильства. З урахуванням особи потерпілої та її поведінки можна вирішити низку питань, зокрема: найбільш повно з'ясувати причини виникнення злочинної поведінки, розкрити особливості взаємодії потерпілих і злочинців, що передували злочинному посяганню, проаналізувати їх вплив на формування готовності винних до вчинення злочину та виробити заходи запобігання злочинам зазначеної категорії [1].

Стан опрацювання цієї проблематики. Українські вчені, такі як Яра О.С. [15], Стасюк Н.А. [19], Ладиченко В.В., Гулак О.В., Артеменко О.В. [1], Комаринська Ю.Б., Буклів Л.Г. [11] неодноразово звертали свою увагу но дослідженні портрету жертви домашнього насильства. Однак, на даний час відсутні дослідження особливостей портрету жертви домашнього насильства в умовах воєнного стану.

Метою дослідження виступає комплексний аналіз портрету жертви домашнього насильства та його особливості в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У криміналістичній літературі зазначається, що глибоке дослідження особи потерпілого, його поведінки, взаємовідносин з оточуючими, характеру, схильностей та звичок є підставою для побудови основної версії про особу, що вчинила кримінальне правопорушення [2, с. 28].

Для опису особи потерпілої від сімейного насильства, варто дослідити законодавчі визначення важливих термінів. Так, Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» встановлює, що домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа,

яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [3].

Згідно з диспозицією ст. 126-1 КК України домашнє насильство може бути вчинене щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах [4]. Фактично йдеться про шість груп осіб, зокрема: 1) один з подружжя; 2) один з колишнього подружжя; 3) інша особа, з якою винний перебуває в сімейних відносинах; 4) інша особа, з якою винний перебував у сімейних відносинах; 5) інша особа, з якою винний перебуває в близьких відносинах; 6) інша особа, з якою винний перебував у близьких відносинах [5, с. 52].

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» особа, яка постраждала від домашнього насильства – це особа, яка зазнала домашнього насильства у будь-якій формі.

При цьому вищезгаданий Закон встановлює, що дитина, яка постраждала від домашнього насильства – це особа, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства [3].

Варто звернути увагу на той факт, що проблема домашнього насильства наразі є гендерно детермінованою: жінки більше страждають від неї та виявляють більшу готовність протидіяти їй [6].

Як свідчить практика, у більшості випадків, постраждалими від домашього насильства є жінки та дівчата, а кривдниками – чоловіки. Водночас, лише незначна частина чоловіків визначається постраждалими від домашнього насильства. До того ж, його частота та жорстокість є набагато меншими за насильство над жінками [7].

При цьому варто враховувати, що показник жертв серед чоловіків є хибним. Статус чоловіка в суспільстві та ментальність сприяють тому, що психологічно чоловікові значно тяжче визнати себе жертвою насилля. У зв'язку з цим дана категорія справ стає латентною, а тому не відображається у статистиці загальної картини домашнього насилля.

Відповідно до статистики Генеральної прокуратури України потерпілими від домашнього насильства у 88% є жінки. Але потрібно враховувати, що дитина, яка є свідком насильства теж є постраждалою від домашнього насильства [8].

За даними ООН, кожна четверта українка у віці 15–49 років за своє життя принаймні раз постраждала від сексуального чи фізичного насильства [6]. При цьому від домашнього насилля страждають саме жінки молодого віку.

Аналізуючи портрет жертв домашнього насилля, нами було виділено декілька ознак даної категорії потерпілих. Зокрема, це низька самооцінка, невпевненість у собі, постійне відчуття провини, навіть коли це не так, соціальна ізоляція та залежність від кривдника (психологічна, економічна, емоційна, сексуальна або фізична) [9, с. 21].

Більшість вчених виділяють певні спільні риси, які притаманні жертвам, а саме потерпілі дотримуються традиційних уявлень про родину, про роль жінки в сім'ї, про «жіноче призначення», схильні брати на себе відповідальність за дії винного, страждають від почуття провини, здебільшого пасивні, але при цьому досить сильні, щоб використовувати оточення для виживання, а іноді – для уникнення чергового акта насильства, демонструють ознаки відчутної реакції на стрес і висловлюють своє невдоволення, що вказують на психофізіологічні розлади, вважають, що «успішні» сексуальні стосунки можуть стабілізувати відносини в цілому, переконанні, що ніхто не може допомогти їм розв'язати проблему насильства в сім'ї [9, с. 21].

Як правило у дорослих жертв домашнього насильства спостерігається виправдання дій кривдника («жертва завжди сама винна»), гіпертрофоване почуття провини, пригнічене почуття гніву, впевненість в тому, що ніхто не може реально допомогти, віра в міф про норму насильницьких стосунків у сім'ї («б'є – значить, любить», «биття визначає свідомість», «всіх дітей б'ють батьки»), у жінок – принижене розуміння ролі жінки в суспільстві і в сім'ї.

При цьому потрібно враховувати, що домашнє насильство характеризується не нормальною обстановкою в сім'ї. Вона, як правило, включає цілий комплекс життєвих негараздів і труднощів, що тривалий час накопичуються в умовах взаємного спілкування людей в родині або в спільній квартирі [10, с. 300].

У наш час особливо важливим є врахування психологічного стану жертви. Військові дії можуть призводити до стресу, посттравматичного стресового розладу та інших психічних проблем, що збільшують вразливість до насильства. Люди, які проживають в районах, де ведеться активні

бойові дії, можуть бути особливо піддані стресу та травматичним подіям, що створює додаткові умови для виникнення сімейного насильства.

Як один з факторів який притаманний частині жертв домашнього насилля є наявність залежності, зокрема наркотичної, алкогольної, токсичної. Дані особи не можуть вийти з аб'юзивних відносин та не усвідомлюють всю наслідки дій насильства щодо їх.

Проте, жертвою домашнього насильства може стати будь-яка людина. Але рівень освіти прямо впливає на перспективу стати потерпілим від даного злочину [11]. Більшість жертв домашнього насилля мають низький освітній рівень. «Жінки, що мають вищу освіту й високий соціальний статус, не можуть миритися з будь-якими формами насильства по відношенню до себе. Особливо болісно вони реагують на психологічний тиск і пригнічення. Часто саме цей вид насильства спонукає їх до радикальних змін власного життя» [12, с. 15].

З цього робимо висновок, що високий рівень інтелекту дає можливість не піддаватися впливу інших та відстоювати власну думку. Зазвичай жертви домашнього насильства не мають власного бачення, піддаються маніпуляції, а також не беруть на себе відповідальність. Такі особи не вчаться на чужих помилках і не роблять висновки із своїх.

Важливим при терпимості насилля є рівень індивідуального грошового забезпечення у жертв. Маємо констатувати, що війна змінила фінансові можливості великої кількості людей. Тотальна бідність або навпаки неочікуване фінансове зростання, призвели до толерантності дій кривдника. Жертви домашнього насилля, які не мають свого доходу, не ризикують заявляти про випадки порушення їх прав.

Як показують дослідження, існує зв'язок між практикою фізичного насильства над дітьми та домашнім насильством над жінками [13].

Характеризуючи жертв домашнього насилля, можемо констатувати той факт, що переважна більшість потерпілих стикалась з насиллям в дитинстві. Дитячі травми, які не пропрацьовані в дорослому віці та заздалегідь запрограмовані принципи на приниження та підкорення більш сильнішій особистості сприяють вчиненню протиправних діянь щодо таких осіб.

Доведено, що насильство щодо дітей не проходить безслідно, воно впливає на подальше життя потерпілого, на його психіку, формування особистості, відношення до осіб іншої статі, створення власної сім'ї. Такі діти потребують реабілітації та психологічної допомоги [14, с. 77].

Статистика свідчить, що особи, які стикалися з насиллям у підлітковому або дитячому віці, піддаються до негативних дій у три-чотири рази більше ніж інші [15, с. 280]. У випадках, коли людина зазнає тривалого насильства формується умовна безпорадність, що у подальшому стає тотальною безпорадністю. При цьому кривдник використовує різні методи маніпуляції жертвою, тим самим повністю підкорюючи жертву під себе. Така сильна особистість може створювати ілюзію змін у поведінці від негативу до позитиву, тим самим дає надію на припинення насилля, але в той же час підсилює свій вплив на слабку особистість.

За даними досліджень, потерпілі від домашнього насильства є пасивними потерпілими. Зазвичай вони надають повні та правдиві показання, які заслуговують довіри, при цьому, під час слідства поводять себе неактивно. У переважній більшості, потерпілі від домашнього насильства, не заявляють жодних клопотань під час досудового розслідування та судового розгляду, крім того їх доводиться переконувати у необхідності участі в тій або іншій слідчій (розшуковій) дії. Нерідко навіть відмовляються знайомитися з матеріалами закінченого досудового розслідування [10, с. 299].

Фатальним є той факт, що протидія домашнього насильства в Україні наразі перебуває на низькому рівні. Лише 10% постраждалих заявляють про протиправні дії щодо них [16].

Формуючи портрет потенційної жертви домашнього насилля Буклів Л.Г. вказав, що це особа, яка має ознаки депресії, низьку самооцінку, стикалася з домашнім насильством у минулому, має низький інтелектуальний і освітній рівень, боїться брати на себе відповідальність і має постійно відчуття провини, а тому підкорюється кривднику для уникнення подальших насильницьких дій [11, с. 13].

Жертви домашнього насильства в час війни крім всього іншого характеризуються тим, що вони стикаються зі стресом, тривогою, депресією та фізичними травмами. Крім того, вони можуть відчувати ізоляцію та страх через військові дії та загрози.

В умовах війни, жертви домашнього насильства є більш вразливими. Непередбачувані трагічні події в державі відштовхують на другий план сімейні конфлікти. Правоохоронні органи, соціальні

служби та й звичайні люди в більшості задіяні у вирішенні нагальних проблем створених війною (таких як розбір завалів, порятунок людей та інші).

Варто зазначити, що часто віктимна поведінка жертв домашнього насильства є формою агресії або самоагресії: вона спрямована на придушення і контроль над поведінкою й переживаннями інших людей або себе [17].

Особливою рисою притаманною потерпілій від домашнього насилля є відсутність житла або іншого помешкання, куди жінка могла б переїхати та забрати своїх дітей. Доволі часто жінки залишаються з кривдником і продовжують потерпати у зв'язку з нав'язаними стереотипами чи традиціями, які прославляють шлюб найвищою цінністю та закликають до збереження родини за будь-яку ціну.

При цьому важливим фактором є наявність людей, які переконують жінку (або підтримують у неї впевненість) у тому, що вона сама винна в насильстві й може зупинити його, повністю підкорившись вимогам партнера [18, с. 161]. У той час як потерпілі особи часто не можуть мобілізувати власні ресурси, необхідні для припинення аб'юзивних відносин і початку нового життя для себе та своїх дітей, особливо безпосередньо після травмування [19, с. 99].

Висновки. Розуміння портрету жертви домашнього насильства є важливою передумовою комплексної боротьби з даним явищем. Війна внесла корективи в портрет особи потерпілої від домашнього насильства. Загалом жертвою домашнього насильства в переважній більшості випадків є жінки, які мають низьку самооцінку, невпевнені в собі та залежні від чоловіків. Вони не можуть залишити аб'юзивні відносини через осуд суспільства, відсутність підтримки, відсутність своїх коштів, нерухомості, низький рівень освіти. В більшості це особи, які переживали насильство в дитинстві та сприймають агресивно-домінантну модель сімейних відносин як норму поведінки.

Таким чином, можемо констатувати, що віктимологічний портрет жертви домашнього насильства має ряд притаманних соціально-демографічних та морально-психологічних ознак.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ладиченко В.В., Гулак О.В., Артеменко О.В. Віктимологічний портрет жертви домашнього насильства. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2022. №. 70. С. 389–392. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.62 (дата звернення: 17.01.2024).
2. Резнікова О.І. Віктимологічне пізнання особи у криміналістиці: дис…канд. Юрид. Наук. 02.00.09. Харків, 2015. 239 с.
3. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII: станом на 31 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 16.01.2024).
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 No 2341-III. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text= проступки#w1_1 (дата звернення: 16.01.2024).
5. Беспаль О.Л. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти життя та здоров'я дітей, що вчиняються в сім'ї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2019. 294 с.
6. Global ProtectIon Cluster. Media Guidelines for Reporting on Gender-Based Violence in Humanitarian Contexts. URL: https://gbvaor.net/sites/default/fi les/2020-02/IRC-WGSS-Toolkit-Eng.pdf.pdf (дата звернення: 25.01.2024)
7. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Довідник для членів парламенту. – К: «К. І. С.», 2014 URL: https://rm.coe.int/1680096e45 (дата звернення: 22.01.2024).
8. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального Прокурора*. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 09.01.2024).
9. Правові засади запобігання насильству в сім'ї: Гадяцьке районне управління юстиції. Гадяч, 2011. 47 с.

10. Слухаєнко Ю.М. Криміналістична характеристика домашнього насильства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 1970. Т. 3, № 91. С. 295–306. URL: https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.295-306 (дата звернення: 01.02.2024).
11. Буклів Л.Г. Портрет потенційної жертви домашнього насильства / Л.Г. Буклів // Філософсько-світоглядний вимір сучасності: міжгалузеві диспути: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 17-18 листопада 2022 р. / відп. ред. О.В. Черемісін. – Івано-Франківськ, 2023. – С. 11–14.
12. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання (матеріали за результатами соціологічного опитування). К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. 144 с.
13. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Довідник для членів парламенту. – К: «К. І. С.», 2014. URL: https://rm.coe.int/1680096e45 (дата звернення 23.01.2024).
14. Авраменко С.М. Розслідування розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 242 с.
15. Yara O.S., Stasiuk N.A. Problem issues of criminal proceedings regarding domestic violence. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2021. № 63. С. 279–283. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.48 (дата звернення: 17.01.2024).
16. Домашнє насильство: факти та цифри / Освітній проект ДІМ (НЕ)БЕЗПЕКИ URL: https://nonviolence.ed-era.com/video (дата звернення 23.01.2024).
17. Психологічний портрет жертви насильства в сім'ї. URL: http://chop-rada.gov.ua/archives/25698 (дата звернення 01.02.2024)
18. Golovko, L., Shynkaruk, N., Popova, O., Melnyk, A., & Medvedska, V. (2023). Aspectos legales de la protección de los derechos de las mujeres frente a la violencia doméstica según la legislación de Hungría y Ucrania. *Interacción Y Perspectiva*, *14*(1), 155–169. Recuperado a partir de https://produccioncientificaluz.org/index.php/interaccion/article/view/41382.
19. Стасюк Н.А. Кримінологічна характеристика домашнього насильства: дис. … д-ра філософії в галузі права: 12.00.08. Київ, 2022. 173 с.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.39

ПРАВО НА ПРАВОМІРНЕ СПРИЧИНЕННЯ ШКОДИ ЯК ПРИРОДНЄ ПРАВО ЛЮДИНИ: РОЗДУМИ ПРО ПРАВОВУ ПРИРОДУ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Андрусяк Г.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Андрусяк Г.М. Право на правомірне спричинення шкоди як природнє право людини: роздуми про правову природу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

У статті право особи на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, розглядається як природнє право людини. Особа у разі спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам реалізовує правомочності таких природних прав, як право на щастя, право на життя, право на здоров'я, право на честь та гідність. Універсальним у такому випадку є право на щастя (особисте та/або суспільне), яке може переслідувати особа у разі спричинення шкоди за наявності будь-якої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння. Право на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності в діях особи складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, реалізується через можливості природних прав людини, а самі правомочності випливають з природного права. З огляду на методологічний підхід соціального натуралізму протиправна поведінка соціопатичної особистості, для якої характерним є комплекс сваволі та ілюзій, зумовлює виникнення стану однієї з обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, є своєрідним пусковим механізмом зворотної реакції особи, до якої така протиправна поведінка адресована. З огляду на те, що в такий спосіб відбувається захист природних прав людини, а сама поведінка відповідає вимогам, що висуваються законодавцем до котроїсь з обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, свідомість та воля особи, яка спричиняє шкоду правоохоронюваним інтересам, не перебувають у стані аномії, у такої особи відсутній комплекс сваволі та ілюзій, а сама особа не є соціопатичною. У разі ексцесу під час захисту своїх природних прав, коли відбувається спричинення тієї шкоди, яка явно не відповідає тій небезпеці, що загрожує цій особі, свідомість та воля вражені комплексом сваволі та ілюзій, а за такі протиправні дії соціопатична особа притягається до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: природнє право, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, необхідна оборона, спричинення шкоди, кримінальна відповідальність, соціальний натуралізм, комплекс сваволі та ілюзій, кримінальне правопорушення, соціопатична особа, кримінальне право.

Andrusiak H.M. The right to legitimate harm as a natural human right: reflections on the legal nature of circumstances that exclude the criminal wrongfulness of an act.

In the article, the right of a person to harm law enforcement interests in the presence of the actual composition of circumstances that exclude the criminal wrongfulness of an act is considered as a natural human right. A person, in the event of damage to law-enforcement interests, realizes the legitimacy of such natural rights as the right to happiness, the right to life, the right to health, the right to honor and dignity. Universal in this case is the right to happiness (personal and/or social), which can be pursued by a person in the event of harm in the presence of any circumstance that excludes the criminal wrongfulness of the act. The right to harm law enforcement interests in the presence of circumstances in the actions of a person that exclude the criminal wrongfulness of an

act is realized through the possibilities of natural human rights, and the powers themselves derive from natural law. Given the methodological approach of social naturalism, the unlawful behavior of a sociopathic person, which is characterized by a complex of arbitrariness and illusions, causes the emergence of a state of one of the circumstances that excludes the criminal wrongfulness of the act, is a kind of trigger mechanism for the reverse reaction of the person to whom such unlawful behavior is addressed. In view of the fact that in this way the protection of natural human rights takes place, and the behavior itself meets the requirements put forward by the legislator to some of the circumstances that exclude the criminal wrongfulness of the act, the consciousness and will of a person who harms law-enforcement interests are not in a state of anomie, such a person lacks a complex of arbitrariness and illusions, and the person himself is not sociopathic. In the case of an excess in the defense of their natural rights, when there is a damage that clearly does not correspond to the danger that threatens this person, consciousness and will are struck by a complex of arbitrariness and illusions, and for such unlawful actions a sociopathic person is brought to criminal responsibility.

Key words: natural law, circumstances excluding criminal wrongfulness of an act, necessary defense, causing harm, criminal liability, social naturalism, complex of arbitrariness and illusions, criminal offense, sociopathic person, criminal law.

Постановка проблеми. У розділі VIII Загальної частини Кримінального України (далі – КК) передбачено обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння. До них належать необхідна оборона (ст. 36), уявна оборона (ст. 37), затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення (ст. 38), крайня необхідність (ст. 39), фізичний або психічний примус (ст. 40), виконання наказу або розпорядження (ст. 41), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42), виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43), виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 43-1). Кожна з цих обставин може мати місце у разі, коли особа правомірно спричиняє шкоду правоохоронюваним інтересам. Така правомірність визначається в кожному конкретному випадку на підставі наявності фактичного складу обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, який закріплений у відповідній статті Загальної частини КК. При цьому наявність такого фактичного складу здебільшого залежать від фактичних обставин конкретної ситуації, яка підлягає оцінці правозастосовними органами.

З'ясування суті будь-якої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, її правової природи є надзвичайно важливим в аспекті вирішення питання про те, чи підлягатиме особа кримінальній відповідальності за спричинену шкоду правоохоронюваним інтересам, яка може мати різноманітні прояви, як-от спричинення смерті іншій людині, заподіяння їй тяжких тілесних ушкоджень, великих матеріальних збитків тощо.

При цьому, на нашу думку, право особи на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності фактичного складу будь-якої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, є природним правом людини, про що йтиметься далі

Стан опрацювання цієї проблематики. У теорії кримінального права відповідні питання практично не піднімалися, за винятком розгляду права особи на необхідну оборону, яке окремими науковцями розглядається крізь призму природного права людини. Моніторинг комплексних наукових досліджень, присвячених висвітленню проблеми кримінально-правової характеристики обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, вказує на те, що зазвичай інші обставини, відмінні від необхідної оборони, не розглядаються науковцями крізь призму природних прав. Хоча загалом проблема кримінально-правової характеристики обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, була предметом уваги багатьох учених-криміналістів. Наприклад, звернемо увагу на доробок Ю.В. Бауліна, О.О. Дудорова, О.О. Кваші, В.О. Навроцького, Т.В. Столяр, М.І. Хавронюка та багатьох інших.

Метою статті є розгляд права особи на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, як природного права людини.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, право особи на спричинення шкоди правоохоронюваним цінностям у разі захисту своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань, будь-якими не забороненими законом засобами (ст. 55 Конституції України) належить до природних.

Відомий англійський філософ Томас Гоббс, який вніс важливий вклад у розуміння природних прав та природного права, фактично визнає єдине природне право – право на життя, для забезпечення якого мають надаватися інші права (наприклад, право користуватися природніми ресурсами, власністю). Цей філософ підкреслює природний характер права людини на свободу, оскільки, на його думку, людина у громадянському суспільстві вільна робити все, що не заборонено законом [1, с. 164]. На думку Томаса Гобса, природне право (*Jus Naturale*) – це свобода використовувати власні можливості задля збереження власної природи (життя), яку має кожна людина та яка дає їй можливість, керуючись здоровим глуздом та власним розумінням, вчиняти будь-які дії, які вона вважає необхідними задля збереження свого життя [34, с. 240]. Джон Локк, відомий англійський філософ та правник, більш широко розглядав перелік природних прав та відновив до них право на життя, свободу та власність [2, с. 334].

К.Ю. Красовський стверджує, що концепція природних прав людини фактично викристалізувалася в таких конституційних текстах, як Декларація незалежності США та Французькій декларації прав людини і громадянина. У першому з них природними правами, які мають невід'ємний характер та належать людині у зв'язку з самим фактом її народження названо життя, свобода та прагнення щастя, а в другому – свобода, власність, безпека та опір пригнобленню [3, с. 95-96].

Відомі історичні постаті наукової думки України до природних прав людини відносять право власності, рівні можливості та справедливість, право на життя, право на мир та злагоду в суспільстві (С.С. Оріховський) [1, с. 544], На думку С. Десницького, слід вести мову про природні права, які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності й власності [4, с. 56].

Як вважає К.Ю. Красовський, «природні права проявляються як певні людські цінності, які носять універсальний, загальний характер. Науковців завжди хвилювали питання загальнолюдських цінностей, таких як життя, свобода, гідність, право власності та прагнення до щастя» [3, с. 33]. Цей науковець вказує на відмінності між правами людини та природніми правами, а також між природніми правами і природнім правом. Насамперед, права людини не слід ототожнювати з природніми правами, оскільки права людини походять від природніх прав, а «феномени природного права та природних прав пов'язані з природою, тому з часом, при їх вивченні, відкриваються різні аспекти, які ведуть до іншої, більш загальної теорії, так як це відбувається і в фізичних чи природних науках» [3, с. 34]. Водночас, характеризуючи природні права, цей автор відштовхується від слів «природа», «природній», вказуючи, що «те, що нам оточує, є природнім за своєю суттю, якщо ми говоримо про природний стан речей чи те, що існує поза людською волею, явища, які людина пізнає, намагається встановити зв'язки для того, щоб опанувати нею. Тобто у природі є якісь внутрішні зв'язки та явища, що можуть бути використані людиною для встановлення певних правил свого існування у світі відповідно з цими зв'язками чи явищами та побудови свого суспільного життя через встановлення таких правил» [3, с. 38]

Ю.М. Рижук на підставі дослідження здобутку як античних філософів, так і науковців-сучасників вважає, що «природні права належать людині вже від її народження... випливають з природи людини й по'вязані з нею, тобто є особистими правами ... й у цьому сенсі є невідчужуваними та невід'ємними протягом життя людини: вона не може бути позбавлена цих прав та свавільно (диспропорційно) обмежена державою щодо їх реалізації». Природні або фундаментальні права людини, як стверджує цей науковець, «становлять основу правової системи і не можуть бути скасовані з волі держави, її законодавчого орган». Крім того, природні права ... є правами (вимогами), що їх заявляють державі». Ю.М. Рижук пропонує таке визначення природних прав: «це законодавчо закріплені, визнані та гарантовані державою закономірності, які відображають волю людини діяти на власний розсуд та на своє переконання з метою задоволення власних інтересів та потреб», а природнє право – це «сукупність основних закономірностей, положень та засад, які визначають поведінку людей у соціумі незалежно від позитивного права» [5, с. 27].

Ю.К. Красовський стверджує, що одним із важливих природних прав людини є її прагнення до щастя, яке недооцінювалося вітчизняними дослідниками та необґрунтовано окремо не розглядається власне як природне право. На думку цього вченого, «мета та завдання держави повинні враховувати індивідуалістичний людський елемент як силу суспільного перетворення і створювати загальні рівні умови щасливого суспільного життя» [3, с. 175].

Право на необхідну оборону (або інакше – на самозахист) розглядається багатьма науковцями як природне право людини. Наприклад, Т.В. Столяр вважає, що «право на необхідну оборону є справедливим правом кожного захищати себе та свого ближнього від посягання і має бути ви-

правданим, зокрема, у випадках, як це передбачено ч. 5 ст. 36 КК щодо відсутності перевищення меж необхідної оборони. Право на самозахист відповідає основоположним принципам права та є одним з пріоритетних прав кожного громадянина нашої держави» [6, с. 91]; «право на захист є природним правом кожної людини незалежно від її професійної, фізичної чи іншої підготовки. Кожен може скористатися правом на необхідну оборону, хоча закон і не зобов'язує це право застосовувати» [7, с. 88].

На нашу думку, за наявності будь-якої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, яка передбачена КК, особа передусім переслідує мету захистити свої природні права, а також природні права інших осіб. При цьому йдеться про такі природні права, як право на життя, право на здоров'я, право на честь та гідність, що належать людині від народження, є невід'ємними, невідчужуваними, найвищою соціальною цінністю в нашій державі (ст. 2 Конституції України). Саме ж природнє право – це право особи на спричинення шкоди правоохоронюваним цінностям у випадках, передбачених законодавством та за наявності фактичного складу відповідної обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, передбаченої КК. Звертаємо увагу на те, що належність права на спричинення шкоди правоохоронюваним цінностям до природних прав обґрунтовується ще й тим, що особа в разі реалізації цього права передусім захищає своє природнє право на щастя, про яке писали мислителі, філософи, науковці, та яке закріплене в деяких фундаментальних правових актах, про що йшлося вище.

Л. Гаврищак та З. Борисенко у своєму дослідженні пишуть про те, що вчені запропонували модель суб'єктивного благополуччя, яка складається з таких основних взаємозалежних компонентів: позитивні емоції, які переживаються часто; негативні емоції як афективний компонент благополуччя, які трапляються рідко; когнітивна оцінка або «глобальні судження» задоволеності життям. Радість вони визначають як емоційний бік щастя, а задоволення – когнітивний. Для відчуття щастя, на думку цих науковців, необхідно дотримуватися двох способів саморегуляції її мотивації до світу: особистісне підвищення значущості людей та збільшення власних можливостей. Щастя – це гостре та інтенсивне відчуття. Найбільш скороминуще – це почуття щастя. Більш тривалим є психологічний добробут. Найдовше – це задоволення від життя. Зовнішнім детермінантами щастя є здоров'я, доходи, робота, соціальний статус, освіта, вік, стать, релігія, дозвілля, а внутрішніми – невротизм, екстраверсія, радість, любов та суб'єктивними – оцінка суб'єкта відповідно до його життєвих установок. Людське щастя полягає саме у своєрідному поєднанні цих факторів [8, с. 39]. Г. Михальчишин виокремлює такі складові щастя, як високу самооцінку, відчуття контролю над обставинами, наявність мети в житті [9, с. 73]. Наприклад, прагненням людини до щастя можна пояснити спричинення нею шкоди правоохоронюваним цінностям у межах такого стану, як виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК), виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК), виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 43-1 КК). Перебуваючи в кожному з зазначених станів, особа, насамперед прагне до щастя, зокрема, намагається контролювати обставини навколишнього світу, вирішувати ситуацію в спосіб, передбачений законом, з якнайменшим руйнуванням відповідного порядку суспільних відносин, поставленого під охорону закону України про кримінальну відповідальність. Прагнення до щастя у цьому випадку з точки зору феноменологічного підходу полягає в прагненні більшою мірою не до індивідуального, а до суспільного щастя, яке, на відміну від щастя особистого, що має прояв в інтересах окремої людини, її самоцінності, моральної гідності та відповідальності, охоплює певне суспільство [10, с. 70].

Водночас в кожному з указаних випадків спричинення шкоди правоохоронюваним цінностям особа може реалізовувати можливості й інших природних прав, зокрема права на життя, права на здоров'я тощо. Наприклад, особа, яка перебуваючи в стані виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, заподіює шкоду правоохоронюваним інтересам, таким як життя, здоров'я, власність інших осіб, якщо її дії спрямовані на відсіч та стримування збройної агресії російської федерації або агресії іншої країни, сама шкода відповідного характеру заподіяна, зокрема, особі, яка здійснює таку агресію, та в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, а також за наявності інших умов, передбачених у ст. 43-1 КК.

Водночас особа, яка перебуває у стані необхідної оборони, може діяти для реалізації такого природного права, як прагнення до особистого щастя, яке, як зазначалося вище, має місце і в

тому випадку, коли людина має такі цінності, як життя та здоров'я, які виступають зовнішніми чинниками її особистого щастя. Тобто, оцінюючи наявність того чи іншого стану крізь призму природних прав слід виходити з того, що особа у разі спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам реалізовує правомочності своїх природних прав, якими виступають право на щастя, право на життя, право на здоров'я, а також право на честь та гідність. При цьому універсального значення набуває право людини на щастя (особисте та/або суспільне), яке у разі спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам продиктоване прагненням людини до щастя та обмежене складом відповідної обставини, передбаченої у статті Загальної частини КК. Інші природні права людини, як-от право на життя, право на здоров'я, право на честь та гідність також надають можливості для особи, яка перебуває у стані тієї чи іншої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, спричиняти шкоду правоохоронюваним інтересам та не підлягати кримінальній відповідальності за вчинене.

Окрім того, що право на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності в діях особи складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, реалізується через можливості природних прав людини, варто звернути увагу й на те, що такі правомочності випливають з природного права. Наприклад. О.М. Костенко розробив принцип соціального натуралізму як базового для природного права. На думку професора, принцип соціального натуралізму – це ключ, який дає можливість по-новому розв'язувати й інші проблеми, а саме право – це інститут забезпечення соціального порядку, заснований на законах природи, яким надана форма законодавства (нормативно-правових актів). На його думку, лише те законодавство можна вважати найбільш досконалим, яке найповніше відображає закони природи. Будь-яке порушення законів природи є проявом сваволі, а будь-які правопорушення, у т. ч. і кримінальні є проявом людської сваволі [11, с. 76-77].

У контексті природного права слід звернути увагу на те, що кожна людина з моменту народження наділяється не лише природними правами. Вона має волю та свідомість, які «функціонують лише в єдності, утворюючи генераційно-регуляційний комплекс, що генерує і регулює будь-яку поведінку людини, в тому числі і соціальну. Воля без свідомості «сліпа», а свідомість без волі – «німа» [12, с. 25]. Ураховуючи принцип соціального натуралізму, О.М. Костенко стверджує, що «кримінальний (тобто, соціально значущий) характер поведінки людини ... визначається властивостями її «соціальної особистості» ..., Сутність ... якої складають її воля і свідомість, саме вони утворюють у людини шар «соціальна особистість». ... Які воля і свідомість людини – така і її соціальна поведінка, саме у цій поведінці проявляється воля і свідомість людини» [13]. Воля та свідомість особи перебувають в нормальному стані, коли вони підкоряються законам Матері-Природи, що є джерелом соціального поступу. Як пише О.М. Костенко, «Джерелом таких атрибутів соціального прогресу, як Добро, Істина, Краса, Справедливість, є не самі по собі воля і свідомість людей, а Мати-Природа, що дає закони для волі і свідомості людей» [14, с. 34]. Тобто, у такому випадку слід вести мову про «соціальну людину». Водночас у злочинців воля перебуває у стані сваволі, а стан свідомості – у стані ілюзій. Стан сваволі і стан ілюзій, який характерний для волі і свідомості злочинця, це «комплексом сваволі та ілюзій» [15, с. 46]. Комплекс сваволі й ілюзій – це соціально ненормальний стан волі і свідомості людини, який означає непристосованість її до соціальної форми обміну. Кримінальна поведінка – це такий прояв комплексу сваволі й ілюзій, який порушує нормальність (норму) обміну речовин в умовах соціальної форми природи. Інакше кажучи, злочинність – це соціальна форма ненормальності, що існує в природі, а доброчинність – це соціальна форма нормальності, що існує в природі [16, с. 243].

Отож, з огляду на методологічний підхід соціального натуралізму, який випливає з ідеї природного права та природних прав, про що йшлося вище, вбачається, що протиправна поведінка соціопатичної особистості у більшості випадків, для якої характерним є комплекс сваволі та ілюзій, зумовлює виникнення стану однієї з обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, є своєрідним пусковим механізмом зворотної реакції особи, до якої така протиправна поведінка адресована. Протиправна поведінка соціопатичної особистості «запускає» механізм зворотної реакції адресанта у вигляді вчинення дій у відповідь на цю поведінку, які спричиняють шкоду правоохоронюваним інтересам та які зовні подібні до протиправної поведінки. Однак з огляду на те, що в такий спосіб відбувається захист природних прав людини, а сама поведінка відповідає тим вимогам, що висуваються законодавцем у кожному конкретному випадку до котроїсь з обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, свідомість та воля особи,

яка спричиняє шкоду правоохоронюваним інтересам, не перебувають у стані аномії, у такої особи відсутній комплекс сваволі та ілюзій, а сама особа не є соціопатичною.

Однак якщо відбувається ексцес обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, коли перевищуються визначені кримінальним законом межі (наприклад, якщо особа, яка перебувала в стані крайньої необхідності, умисно заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода ч. 2 ст. 39 КК), то слід констатувати, що особа, яка його допустила, є соціопатичною, що характеризується комплексом сваволі та ілюзій. При цьому сваволя полягає в тому, що вона вчиняє такі дії, що свідомо перевищують ту небезпеку, яка їй загрожує (якщо йдеться про крайню необхідність – приклад, який було наведено вище), а ілюзії – в тому, що така особа вважає, що вона продовжує захищати свої природні права і діє правомірно.

Одначе так буває не завжди. Наприклад, нещодавно у телеграм-каналах було опубліковано новину, що австралієць, який згвалтував озброєного злочинця, сяде в тюрму на 4 роки. Наркоман з ножем та в масці вліз у чужий будинок з метою пограбування. Там він стикнувся з іншим чоловіком, який не був господарем цього будинку, а перебував у ньому в гостях. Після проникнення в будинок наркоман почав вимагати в цього чоловіка гроші, однак він цих грошей наркоману не дав, а почав наносити удари бейсбольною битою доти, доки нападник не втратив свідомості, а потім згвалтував його. У такому разі, вочевидь, свідомість та воля особи, яка після проникнення іншої особи в будинок заподіяла їй удари та згвалтувала, перебувають у стані комплексу сваволі та ілюзій, а сама особа, яка вчинила таку протиправну поведінку є соціопатичною особистістю. Проте такі ситуації радше є винятком, аніж правилом.

Таким чином, зазвичай особа, яка своєю протиправною поведінкою викликає необхідність в іншої особи спричинити шкоду правоохоронюваним інтересам, є соціопатичною та характеризується комплексом сваволі та ілюзій, а особа, в якої виник стан будь-якої обставини – як правило є соціальною особистістю, свідомість та воля якої не перебувають у стані комплексу сваволі та ілюзій, а підпорядковані захисту природних прав та є правомірними у разі відповідності природному праву навіть у разі спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам, однак якщо її поведінка відповідає визначеним кримінальним законом вимогам. У разі ж ексцесу під час захисту своїх природних прав, коли відбувається спричинення тієї шкоди, яка за певних умов явно не відповідає тій небезпеці, що загрожує цій особі, свідомість та воля вражені комплексом сваволі та ілюзій, а за самі такі протиправні дії ця вже соціопатична особа притягається до кримінальної відповідальності.

Висновки. Як було встановлено вище, право особи на спричинення шкоди правоохоронюваний інтересам за наявності фактичного складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, є природнім правом людини. Зроблено висновок, що оцінюючи наявність того чи іншого стану крізь призму природних прав слід виходити з того, що особа у разі спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам реалізовує правомочності своїх природних прав, якими виступають право на щастя, право на життя, право на здоров'я, а також право на честь та гідність. При цьому універсального значення набуває право людини на щастя (особисте та/або суспільне), яке у разі спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам продиктоване прагненням людини до щастя та обмежене складом відповідної обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, передбаченої у статті Загальної частини КК.

Констатовано, що право на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності в діях особи складу обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, реалізується через можливості природних прав людини, а самі правомочності випливають з природного права.

З огляду на методологічний підхід соціального натуралізму констатовано, що протиправна поведінка соціопатичної особистості у більшості випадків, для якої характерним є комплекс сваволі та ілюзій, зумовлює виникнення стану однієї з обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, є своєрідним пусковим механізмом зворотної реакції особи, до якої така протиправна поведінка адресована. Протиправна поведінка соціопатичної особистості «запускає» механізм зворотної реакції адресанта у вигляді вчинення дій у відповідь на цю поведінку, які спричиняють шкоду правоохоронюваним інтересам та які зовні подібні до протиправної поведінки. З огляду на те, що в такий спосіб відбувається захист природних прав людини, а сама поведінка відповідає тим вимогам, що висуваються законодавцем у кожному конкретному випадку до котроїсь з обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, свідомість та воля особи, яка спричи-

няє шкоду правоохоронюваним інтересам, не перебувають у стані аномії, у такої особи відсутній комплекс сваволі та ілюзій, а сама особа не є соціопатичною. У разі ж ексцесу під час захисту своїх природних прав, коли відбувається спричинення тієї шкоди, яка за певних умов явно не відповідає тій небезпеці, що загрожує цій особі, свідомість та воля вражені комплексом сваволі та ілюзій, а за самі такі протиправні дії ця вже соціопатична особа притягається до кримінальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / Нац. академ. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ін-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. Т. 2 Філософія права. 1128 с.
2. Головатий С., Козюбра М., Сироїд О. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. Київ: Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
3. Красовський К.Ю. Природні права людини в українському конституціоналізмі: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; Вищий навч. заклад ун-т економіки та права «Крок», 2021. 253 с.
4. Антологія української юридичної думки: у 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упоряд.: В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. ред. В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. Київ: Вид. Дім «Юридична книга», 2002. 568 с.
5. Рижук Ю.М. Філософія природного права в системі загально-правових засад доктрини прав людини. *Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія: юрид. науки*. 2018. Вип. 3 Т. 1. С. 25–29.
6. Столяр Т.В. Правова природа реалізації особою права на необхідну оборону в умовах військового конфлікту в Україні. *Публічне право*. 2019. № 2 (34). С. 87–92.
7. Столяр Т.В. Перевищення меж необхідної оборони: поняття, ознаки та види відповідальності в разі виникнення ексцесу. *Юридичний часопис Нац. Академ. Внутр. справ*. 2015. № 2 (10). С. 88–98.
8. Гаврищак Л., Борисенко З. Щастя як психологічна категорія. *Проблеми гуманітарних наук: збірн. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Серія «Психологія»*. 2019. № 45. С. 39–51.
9. Михальчишин Г. Психологічний аналіз уявлень про щастя та його переживання особами юнацького віку. *Вісник Львівського ун-ту. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 2. С. 73–80.
10. Лютак О., Федик О. Щастя як соціально-психологічний феномен. *Збірник наукових праць: психологія*. 2019. Вип. 24. С. 68–76.
11. Костенко О.М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму. *Проблеми філософії права.* 2013. Т. 1. С. 71–78.
12. Костенко О.М. Основи соціально-натуралістичної юриспруденції та кримінології: монограф. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. 140 с.
13. Костенко О.М. Концепція «соціопатичної особистості» в кримінології. URL: http://surl.li/kzgcv (дата звернення: 01.09.2023).
14. Костенко О. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього. *Вісник Національної академії наук України.* 2006. № 10. С. 33–38.
15. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: монограф. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
16. Костенко О.М. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори. Київ: Паливода А.В., 2020. 812 с.

УДК 343.985:343.575
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.40

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНИ ВИЯВЛЕННЯ НЕЛЕГАЛЬНОГО ЗБУТУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Брисковська О.М.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності ННІ №1
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6902-9969

Левченко Ю.О.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1124-9517

Брисковська О. М., Левченко О. Ю. Окремі проблеми виявлення нелегального збуту наркотичних засобів.

У науковій статті досліджуються питання щодо встановлення проблем виявлення нелегального збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. З'ясовано та окреслено ряд проблем щодо виявлення правоохоронцями нелегального збуту наркотичних засобів. Також встановлено низку засобів та заходів, які організовані злочинні групи використовують для можливості нелегального збуту наркотичних засобів, розглянуто їх. Встановлено, що наркозлочинці постійно удосконалюють способи нелегального збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, використовують нові засоби та знаряддя вчинення. Це, в свою чергу, породжує виникненню проблем виявлення нелегального збуту наркотиків.

Невіддільною частиною сучасних організованих злочинних груп з нелегального збуту наркотичних засобів є конспірація протиправної діяльності, використання різноманітних механізмів для убезпечення від безпосереднього контактування з покупцем при їх передачі. Учасники одних злочинних груп не знають учасників інших злочинних груп, а контактують лише з тими, з ким безпосередньо працюють. Такі організовані злочинні групи мають розгалужену і складну структуру, зі строгим розподілом ролей, високою дисципліною, ієрархією. Конспірація, висока мобільність, наявність засобів зв'язку, значний рівень організованості, а також налагодження співпраці та зниження конкуренції між іншими злочинними групами ускладнює можливості з виявлення наркотичних засобів при нелегальному транспортуванні.

З'ясували, що ряд проблем з виявлення нелегального розповсюдження наркотичних засобів залежить не тільки від постійної винахідливості та удосконалення кримінальної діяльності злочинців, але і від безперервного оновлення знань правоохоронців з особливостей такої діяльності та їх професіоналізму. А тому розгляд даної проблематики є необхідною умовою для ефективного виявлення нелегального збуту наркотичних засобів.

Ключові слова: злочинна група, організована злочинна організація, наркозлочинність, контрабанда, нелегальне розповсюдження наркотичних засобів.

Bryskovska O. M., Levchenko O. Yu. Separate problems of detecting the illegal sale of narcotics.

The scientific article examines issues related to identifying the problems of detecting the illegal sale of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors. A number of problems related to the detection by law enforcement officers of the illegal sale of narcotic drugs have been clarified and outlined. A number of means and measures that organized criminal groups use for the possibility of illegal sale of narcotic drugs have also been established, and they have been considered.

It has been established that drug criminals constantly improve the methods of illegal sale of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors, using new means and tools. This, in turn, gives rise to problems of detecting illegal drug sales.

An inseparable part of modern organized criminal groups involved in the illegal sale of narcotic drugs is the conspiracy of illegal activities, the use of various mechanisms to ensure against direct contact with buyer during their transfer. The members of some criminal groups do not know the members of other criminal groups, but contact only those with whom they work continuously. Such organized criminal groups have an extensive and complex structure with a strict division of roles, high discipline, and hierarchy. Conspiracy, high mobility, the availability of means of communication, a significant level of organization, as well as establishing cooperation and reducing competition between other criminal groups complicates the possibilities of detecting narcotics during illegal transportation.

It was found that a number of problems in detecting the illegal distribution of narcotic drugs depend not only on the constant ingenuity and improvement of the criminal activity of criminals, but also on the continuous updating of the knowledge of law enforcement officers about the peculiarities of such activity and their professionalism. And therefore consideration of this problem is a necessary condition for effective detection of illegal sale of narcotics.

Key words: criminal group, organized criminal organization, drug crime, smuggling, illegal distribution of narcotics.

Постановка проблеми. *Незаконний обіг наркотичних засобів становить велику небезпеку для нашої країни, їх в*живання загрожує не тільки фізичному але й психічному здоров'ю людей, особливо підлітків та молоді, що несе серйозну загрозу генофонду нашої держави. А також призводить не тільки до хвороби на наркоманію, залежності та інтоксикації від наркотиків, виникнення психічних розладів але й до великої ймовірності враження не виліковними хворобами як гепатити, СНІД, а також до народження дітей зі слабким здоров'ям, не здатних протистояти різним хворобам [1, с. 17]. Постійне вживання психотропних речовин призводить до погіршення або навіть повної втрати репродуктивної функції організму, людини, що в короткостроковій перспективі поглибить демографічну та економічну кризу в Україні. Збільшення наркозлочинності наносить надзвичайну матеріальну і моральну шкоду суспільству.

У Європейському Союзі висловлюють значну стурбованість, що війна в Україні може наростити проблеми незаконного обігу наркотичних засобів в Україні. Такі хвилювання викликані низкою факторів. По-перше, історичний досвід військових конфліктів у світі, а також на Європейському континенті неодноразово засвідчували, що війна, яка тягне за собою руйнування інфраструктури, погіршення якості життя, і, як наслідок, призводить до страждання людей і психологічних стресів, збільшує попит на психостимулюючі речовини і призводить до наркотичної та алкогольної залежності [2].

У Верховній Раді України зареєстровано проект Закону щодо посилення відповідальності за незаконну діяльність у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів під час дії воєнного стану шляхом віднесення кримінальних правопорушень, визначених статтями 311 та 320 Кримінального кодексу України, до категорії тяжких № 10236 [3].

Обсяг незаконно переміщуваних психотропних речовин через митний кордон України сягає понад 1500 кілограмів на місяць [3]. Незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є серйозною загрозою не лише для України, а й також для всього цивілізованого світу [4, с. 280].

Україна займає центральне місце у транзиті наркозлочинності завдяки географічному розташуванню на перехресті міжнародних транзитних маршрутів, незаконний обіг наркотичних засобів на регіональному, національному і міжнародних рівнях досягнув загрозливих масштабів [4]. Через географічне розміщення України на перехресті транзитних міжнародних маршрутів наркоділки нелегально транспортують наркотики не тільки по території країни але і за кордон. Обіг наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів на регіональному, національному і міжнародних рівнях досягнув загрозливих масштабів [5, с. 42]. Доцільно відмітити, що при їх перевезенні деяка частина «осідає» в Україні і із транзитної країни перетворюється на країну, де вживаються і розповсюджуються наркотики [6, с. 419]. Незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів є серйозною загрозою не лише для України, а й також для всього цивілізованого світу [7, с. 280].

Встановити факти збуту наркотиків вкрай складно, так як зловмисники вчиняють злочинну діяльність замасковано, використовуючи різні механізми для запобігання безпосереднього контактування під час передачі наркотичних засобів, електронні гаманці для оплати їх збуту тощо [7, с. 280].

Наркозлочинність характеризується щорічним збільшенням організованих груп і злочинних організацій діяльність яких спрямована на контрабанду, широкомасштабне нелегальне виготовлення та розповсюдження наркотиків, а також латентністю, чому сприяє висока організація їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми виявлення нелегального збуту наркотичних засобів висвітлені у працях вітчизняних вчених. С В. Албула, С.В. Андрусенко, К.Л. Бугайчука, А.М. Бабенко, Д.В. Головіна, О.М. Гуміна, В.І. Женунтія, О.О. Савченко, О.В. Федосова, Д.Й. Никифорчука, С.Ю. Попова, С.О. Павленко, М.О. Овчаренко, В.Г. Олексенко, Ю.В. Орлова, В.В. Лисенко, С.В. Мокляка, О.В. Мазуренко та інших науковців.

Разом з тим праці згаданих науковців стосувалися або запобігання, або розслідування, або загальних питань характеристики кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів або приділялась увага їх протидії, але проблемам виявлення нелегального збуту наркотичних засобів як окремому питанню, увага не приділялася. Напрацювання цих науковців є вагомим підґрунтям вивчення питань, які ще не були достатньо вивчені та розглянуті в зоні наукового пошуку і які теж потребують окремого висвітлення.

Мета статті – вивчити дане питання, встановити які існують основні проблеми виявлення нелегального збуту наркотичних засобів, з'ясувати які засоби та заходи використовують організовані злочинні групи для нелегального збуту наркотиків.

Виклад основного матеріалу.

Переважна більшість кримінальних правопорушень в сфері незаконного обігу наркотичних засобів, як правило, вчинюється за попередньою підготовкою. Дії з готування до вчинення злочину включають: зібрання, виготовлення, акумулювання, зберігання наркотичних засобів, які будуть предметом їх нелегального збуту; вибір місця і способу збуту; підбір засобів для вчинення незаконних дій з наркотичними засобами; розробка плану вчинення протиправного діяння; підбір співучасників і розподіл ролей [8].

Сфера незаконного обігу наркотиків представлена не тільки окремими особами, що самостійно їх виготовляють, придбають, вживають, збувають, а також злочинними організованими угрупованнями [9].

Такі злочинні угруповання мають класичну модель організованої злочинності – сувору дисципліну, значну конспірацію, високий ступінь організованості, чітку ієрархію, розподіл ролей (виготовлювачі, заготівники, розповсюджувачі, кур'єри, охорона).

Організовані злочинні угруповання які безпосередньо причетні до наркобізнесу як правило самі не займаються мережево-мобільною, так званою «вуличною» торгівлею наркотичними засобами, здійснюючи лише певний контроль за виконавцями роздрібного збування. До розповсюдження наркотиків залучають групи злочинців, які функціонують за етнічною належністю або по (земляцькому) принципу, що створює додаткові ускладнення з виявлення їх кримінальної діяльності.

До типової схеми діяльності організованої злочинної групи зі збуту наркотичних засобів, входять такі етапи:

- замовлення;
- оплата у визначений спосіб (переказ коштів через Інтернет (електронними грошима через «електронний гаманець», або через «home banking» чи через платіжні термінали або віддалений банкінг), залишення оплати в обумовленому місці чи на місці «закладки»);
- пакування наркотичних засобів у залежності від складу речовин,

пересилання,

- вибір та підготовка місця для розміщення закладок.

Кримінальною діяльністю таких злочинних груп керує організатор, контролює за допомогою охорони або так званого силового блоку, що володіє прийомами конспіративної діяльності. Невід'ємною частиною діяльності злочинних груп з нелегального збуту наркотичних засобів психотропних речовин і прекурсорів є розроблення плану, підбір виконавців, розприділення ролей, вибору засобу та способу транспортування наркотичного засобу, визначення місця збуту та по-

стійне вдосконалення з конспірації своєї протиправної діяльності та убезпечення від прямого контактування при передачі наркотичних засобів. Члени одних злочинних груп не знають учасників інших, з ким контактують, напряму «працюють». «Наркоділки» створюють довгі конспіративні ланцюги з збувальників, приблизно з чотирьох, де перший не знає третього, а другий - четвертого. Діють відокремлено від інших кримінальних груп. Між регіональними та міжнародними злочинними групами, пов'язаних з наркобізнесом, існує поділ сфер злочинної діяльності.

Для конспірації збуту наркотичних засобів, організовані злочинні угруповання використовують різноманітні засоби:

- транспорт для доставлення наркотичних засобів до місць зберігання за кордон та по території країни до окремого населеного пункту (поїзди, морські судна, автомобілі, автобуси і т.п.) та місць реалізації у визначених місцях населеного пункту для забезпечення високої мобільності (автомобілі, автобуси, електрички, скутера, велосипеди, ролики і т. п.);
- приміщення для зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів;
- засоби зв'язку *(*використання мережі Інтернет, а саме за допомогою мобільних месенджерів та додатків для розповсюдження наркотичних засобів)*;*
- вміння та професійні знання спеціалістів з різних галузей діяльності (психологів для залучення до «наркокур'єрства», хіміків для створення наркотичних засобів, психотропних речовин, спеціалістів ІТ-сфери (у галузі комп'ютерних технологій), слюсарів, майстрів для обладнання транспортних засобів спеціальними сховищами для перевезення наркотичних засобів у предметах або речах у кузові автомобіля, декоративній панелі дверцят, запасці, колеса, подвійному дні валізи; юристів для відведення від кримінальної відповідальності);
- технічні засоби та інструменти з виготовлення схованок для наркотичних засобів (схованки у батарейках, зарядних пристроях, ліхтариках, термосах, інгаляторах, упаковках для ліків, кисневих балонах, музичних інструментах і т.п., закатують у консервні банки, інструмент для подрібнення наркотиків у порошок для щільного упакування у цупкі целофанові пакети для зменшення об'єму і т.д.);
- сильнопахнучі речовини (парфумовані масла, одеколон, фарба, бензин, цибуля, соняшникова олія, часник і т.п.) поміщають біля упаковок з наркотиками які мають специфічний надзвичайно сильний запах (гашиш, марихуана) та заливають воском для нейтралізації запаху;
- приміщення для обладнання предметів та речей спеціальними схованками для транспортування до місць збуту наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

Отже, до окремих проблем виявлення наркотичних засобів при їх нелегальному збуті доцільно віднести:

1. високу організованість злочинних груп:
- розгалужену і складну структура з ієрархією, розподілом ролей,
- сувору дисципліну,
- значну мобільність,
- різноманітність засобів зв'язку,
- зниження конкуренції між наркозлочинними угрупованнями через розподіл території «діяльності» та налагодження співпраці;
2. високу конспірацію:
- особи, яких важко запідозрити у доставлення наркотиків до місць збуту: інваліди, люди похилого віку, вагітні жінки, діти,
- при затриманні з наркотичними засобами переважна кількість злочинців, стверджують, що знайшли предмет і не знали, що в ньому містяться наркотичні засоби, або стверджують що перевозили не знаючи що, за проханням незнайомої людини,
- наркотики ретельно приховують у різних предметах, речах або вміло маскують під продукти харчування чи корм для тварин, починаючи з вигляду до запаху, перебиваючи сильним запахом духмяних речовин,
- замасковане пересилання в посилках через послуги пошти;
3. використання професійних знань спеціалістів різних сфер діяльності;
4. застосування сучасних засобів вчинення таких кримінальних правопорушень.

А тому виявлення нелегального збуту наркотичних засобів представляє неабияку складність.

Ми також притримуємося думки, що з метою вдосконалення та пристосування роботи правоохоронних органів до умов сучасності вважаємо також за доцільне: спрямування основних зусиль

правоохоронців на виявлення та реагування на зміни кількісних та якісних параметрів наркозлочинності; знешкодження злочинних елементів, які розповсюджують наркотики через мережі Інтернет; припинення діяльності осіб, що розповсюджують наркотики способом «закладки», наркокур'єрства, пересилання через поштові сервіси доставки [10, с 77].

Висновки. Вивчивши дану проблематику ми встановили:

- етапи типової схеми діяльності злочинної групи зі збуту наркотичних засобів психотропних речовин та прекурсорів,
- ряд різноманітних засобів та заходів організованого угруповання з конспірації збуту наркотичних засобів;
- окреслили окремі проблеми виявлення наркотичних засобів при їх нелегальному збуті.

Отже, зловмисники не тільки удосконалюють старі способи нелегального збуту наркотичних засобів, використовуючи при цьому нові знаряддя та заходи їх вчинення, але і створюють абсолютно нові використовуючи новітні технології та застосовуючи удосконалені засоби. Все це зумовлює необхідність вивчення їх злочинної діяльності для встановлення проблемних аспектів з виявлення таких кримінальних правопорушень для ефективного розслідування незаконного обігу наркотичних засобів та встановлення всіх учасників злочинної групи. А отже до проблемних аспектів виявлення нелегального збуту наркотичних засобів доцільно віднести і своєчасну обізнаність правоохоронців щодо удосконалених та наявних нових способів нелегального збуту наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стрільців О.М., Бараш Є.Ю., Шевчук Г.В., Тараніч Є.А. Адміністративно-правова протидія Національною поліцією незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів: монограф. Київ. Нац. акад. внутр. справ, 2018. 133 с.
2. В ЄС стурбувалися, що війна в Україні може загострити проблеми із наркотиками URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/ news/2022/06/14/7141233/ (дата звернення: 22.02.2024).
3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за незаконну діяльність у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів під час дії воєнного стану : пояснювальна записка до проєкту Закону України від 09.11.2023 №10236 Неклюдов В.М, Іонушас С.К., Павлюк М.В. та ін. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2063154 (дата звернення: 23.02.2024).
4. Никифорчук Д.Й. Транзит наркотиків територією України як передумова поширення наркобізнесу в Європі *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ* . № 2 (111) 2019. С. 41–48.
5. Гумін О.М. Характеристика контрабанди наркотичних засобів: правові та практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 103–106.;
6. Павленко С.О .Основи оперативно-розшукової тактики: монографія. Київ. «Видавництво Людмила», 2022. 624 с.
7. Лисенко В.В. Використання даних оперативно-розшукових заходів у доказовому процесі збуту наркотичних засобів, психотропних речовин. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 4(104). С. 279–294. DOI:10.33766/2786-9156.104.279-294.
8. Соловей В. В. Запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів в Україні : дис. … док-ра філос. 081. Київ, 2023. 299 с.
9. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: тактика проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій: методичні рекомендації / С.В. Албул, С.В. Андрусенко. – Одеса: ОДУВС, 2018. – 100 с.
10. Мазуренко О.В. Запобігання збуту наркотичних засобів у Причорноморському регіоні України в контексті Євроінтеграції. *Південноукраїнський правничий часопис.* № 4, 2022. Ч. 2. С. 77–83. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.12.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.41

ВІДМЕЖУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ, ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Бучківська В.Л.,
аспірантка відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, суддя Стрийського міськрайонного суду Львівської області
ORCID: 0009-0003-5303-188X
e-mail: buchkivska@i.ua

Бучківська В.Л. Відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Досліджується позиції вчених, а також положення чинного законодавства та проєкту Кримінального кодексу України в частині відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Проведений аналіз судової практики та практики правозастосування за вчинення умисних вбивств в стані сильного душевного хвилювання, матір'ю своєї новонародженої дитини та при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Визначено теоретичні підходи щодо кваліфікації діянь, вчинених в стані сильного душевного хвилювання та позиції із врахуванням судової практики щодо відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Обґрунтовано, що для правильної кваліфікації злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, необхідно встановити не лише ознаки складів відповідних злочинів, а й розмежувати їх від суміжних складів злочинів, оскільки від цього залежить вид та ступінь відповідальності особи за скоєне кримінальне правопорушення, а також міра покарання, яка призначається у випадку визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення.

Ключові слова: склад кримінального правопорушення, стан сильного душевного хвилювання, кримінально-правова кваліфікація, відмежування кримінальних правопорушень.

Buchkivska V.L. Distinguishing criminal offenses committed in a state of great emotional distress from related corpus delicti of criminal offenses.

The article examines the positions of scholars, as well as the provisions of current legislation and the draft Criminal Code of Ukraine in terms of distinguishing criminal offenses committed in a state of great emotional distress from related corpus delicti of criminal offenses.

The author analyzes judicial and law enforcement practice for premeditated murder in a state of great emotional distress, by a mother of her newborn child, and in case of exceeding the limits of necessary defense or in case of exceeding the measures necessary to detain the person who committed the criminal offense.

The author defines theoretical approaches to the qualification of acts committed in a state of great emotional distress and the position, taking into account the case law, on the distinguishing criminal offenses committed in a state of great emotional distress from related corpus delicti of criminal offenses.

It is substantiated that for the correct qualification of crimes committed in a state of strong mental excitement, it is necessary to establish not only the features of the corresponding crimes, but also to distinguish them from the related corpus delicti of crimes, since the type and degree of responsibility of the person for the committed criminal offense, as well as the degree, depend on this punishment, which is imposed in case of finding a person guilty of committing a criminal offense.

Key words: corpus delicti of a criminal offense, state of great emotional distress, criminal law qualification, delimitation of criminal offenses.

Постановка проблеми. Відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання від суміжних складів кримінальних правопорушень є важливим аспектом кримінально-правової кваліфікації, оскільки від цього залежить вид та ступінь відповідальності особи за скоєне кримінальне правопорушення, а також міра покарання, яка призначається у випадку визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення. Аналіз складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 115–118 КК України показав, що вказані склади мають як спільні, так і відмінні ознаки, що й зумовлює необхідність їх розмежування. Зокрема, від вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання слід відмежовувати умисне вбивство, вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони та вбивство матір'ю новонародженої дитини. Дискусійними також залишаються питання кваліфікації тяжкого тілесного ушкодження, що призвело до смерті потерпілого, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання; заподіяння у стані сильного душевного хвилювання іншої шкоди здоров'ю, крім заподіяння тяжкого тілесного ушкодження; незакінчений замах на життя та здоров'я, вчинений в стані сильного душевного хвилювання та випадки заподіяння у стані сильного душевного хвилювання іншої шкоди, зокрема пошкодження чи знищення майна. Не менш важливими є випадки, за яких особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

Аналіз статистичних даних за 2021-2022 роки засвідчив, що у 2020 році за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст.115 КК України засуджено 4063 особи, за ст. 116 КК України – 21 особу, за ст. 117 КК України – 13 осіб, а за ст.118 КК України – 59 осіб. Натомість у 2021 році за ст. 115 КК України засуджено 318 осіб, за ст. 116 КК України – 6 осіб, за ст. 117 КК України – 7 осіб, а за ст. 118 КК України – 12 осіб. У 2022 році за ст. 115 КК України засуджено 260 осіб, за ст. 116 КК України – 5 осіб, за ст. 117 КК України – 2 осіб, а за ст. 118 КК України – 13 осіб [1].

Стан опрацювання. Питання відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання від суміжних складів кримінальних правопорушень не було предметом спеціального дослідження. Різні аспекти зазначеної проблематики досліджували О.В. Авраменко, А.В. Байлов, Л.П. Брич, В.М. Бурдін, М.І. Грищук, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, О.Л. Остапенко, Н.М. Плисюк, А.В. Савченко, С.І. Селецький, М.Й. Коржанський, В.В. Кузнецов та інші.

Мета статті є визначити проблемні питання, які виникають при відмежуванні кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Кримінально-правова кваліфікація є визначальним питанням здійснення кримінального провадження, одним з основних етапів (стадій) застосування кримінально-правової норми, саме тому кваліфікація є базовим поняттям у кримінально-правовій літературі та слідчо-судовій практиці [2, с.10].

У практиці правозастосування часто трапляються випадки, коли під час кримінально-правової кваліфікації виникають ситуації, за яких різні склади злочинів характеризуються, з одного боку, низкою спільних ознак, а з іншого – ознаками, що їх відрізняють (відмінними). У теорії кримінального права такі склади злочинів прийнято називати суміжними.

Слід підтримати позицію В.О. Навроцького про те, що при конкуренції між статтями, які встановлюють відповідальність за основний, кваліфікований та привілейований склади злочинів, пріоритет мають норми, які передбачають відповідальність за привілейований склад злочину [3, с. 454].

У теорії кримінального права та судовій практиці по різному вирішуються питання відмежування кримінальних правопорушень, вчинених в стані сильного душевного хвилювання від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Насамперед, вкажемо на ознаки, які слугують підставою для розмежування складів злочинів, передбачених статтями 115 і 116 КК України. Умисне вбивство відмежовують від вбивства, вчиненного в стані сильного душевного хвилювання як за об'єктивною так і суб'єктивною стороною цих злочинів. Зокрема, при кваліфікації злочину за ст. 116 КК України суспільно небезпечне діян-

ня особи спровоковане жорстоким поводженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поводження з боку потерпілого.

Як приклад відсутності підстав для кваліфікації дій винного за ст.116 КК України наведемо рішення Верховного Суду від 27.09.2022 у справі № 283/1117/21 [4]. І навпаки, у справі № 930/1890/21 Верховний Суд підтвердив кваліфікацію кримінального правопорушення за ст. 116 КК України [5].

Аналізуючи норми, викладені в проєкті Кримінального Кодексу, зауважимо, що статтею 2.3.5 передбачено відповідальність за вчинення кримінального правопорушення в особливому психічному стані. Так, особливий психічний стан особи, що вчиняє кримінальне правопорушення, полягає у зниженні здатності особи повною мірою розуміти фактичні обставини своєї протиправної дії чи бездіяльності, передбачати її наслідок, якщо він визначений цим Кодексом, або керувати нею, якщо такий стан обумовлений: 1) її пологами або 2) протиправною поведінкою потерпілої людини, яка полягає у вчиненні нею щодо особи, у якої виник особливий психічний стан, або щодо іншої особи протиправних дії чи бездіяльності або приниження її честі чи гідності, за відсутності ознак правомірного захисту. Особа, яка спричинила шкоду потерпілій людині під впливом особливого психічного стану, підлягає кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених статтями 4.1.5 і 4.2.6 цього Кодексу[6].

Статтею 117 КК України передбачено привілейований склад злочину «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини». Об'єктивна сторона аналізованого злочину характеризується діянням (позбавлення життя потерпілого), настанням суспільно небезпечного наслідку у вигляді смерті, а також причинним зв'язком між діянням та наслідком. [7, с. 285].

При кваліфікації злочинів, передбачених ст.117 КК України, суди як правило враховують особливий фізичний і психічний стан жінки під час пологів, сімейну обстановку, що склалася, матеріальне становище жінки та ін.

Як приклади можна навести вирок Зміївського районного суду Харківської області від 12.02.2015 у справі № 621/155/15-к [8], вирок Личаківського районного суду м. Львова від 07.10.2020 у справі № 463/4688/20 [9].

Аналізуючи склади злочинів, передбачених статтями 116 і 118 КК України, Н.М. Плисюк вказує на те, що вказані злочини є різновидами умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах. Цим, перш за все, визначається схожість їх об'єктивних та суб'єктивних ознак. Зближує їх обстановка, яка полягає в протиправній поведінці потерпілого. Для цих суміжних складів злочинів характерним є раптовість виникнення умислу на вбивство, відсутність проміжку часу між протиправною поведінкою потерпілого і заподіянням йому смерті. Також схожістю вказаних злочинів виступає і те, що обидва вони можуть вчинюватися винним у стані сильного душевного хвилювання. Наявність багатьох моментів, які є характерними як для умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, так і умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, призводить іноді до їх ототожнення на практиці [10, с. 165-166].

Так, колегія суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Івано-Франківського апеляційного суду в ухвалі від 05.09.2022, з висновками суду першої інстанції не погодилася та вказала про те, що суд першої інстанції, встановивши, що потерпілим було застосовано суспільно небезпечне посягання до обвинуваченого та його вагітної дружини, не проаналізував сукупність досліджених доказів щодо встановлення факту перебування обвинуваченого у стані необхідної оборони та безпідставно вказав на те, що останній не потребував захисту своїх інтересів [11].

З вказаного прикладу з судової практики вбачається, що стан сильного душевного хвилювання та стан необхідної оборони не виключають один одного і при вирішенні питання про кримінально-правову кваліфікацію вчиненного діння, за наявності для цього підстав, суди в однаковій мірі повинні дослідити питання про те, чи перебувала особа на момент вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання і чи вчинене нею діяння не містить ознак необхідної оборони або перевищення її меж.

Для прикладу слід навести випадок з судової практики, коли органом досудового розслідування дії винної особи кваліфіковано за ч. 1 ст. 115 КК України, як умисне вбивство, суд першої інстанції перекваліфікував дії винної особи з ч. 1 ст. 115 КК України на ст. 116 КК України, тобто умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, а суд апеляційної інстанції закрив провадження в справі на підставі ч. 5 ст. 36 КК України. При цьому апеляційний суд вказав, що якщо вбивство було вчинене у стані необхідної оборони з перевищенням її меж і той,

хто захищався одночасно перебував у стані фізіологічного афекту, то його дії кваліфікуються за ст. 118 КК України, тобто за більш м`яким законом, а не за ст. 116 КК України.

Вказаний висновок відповідає абзацу 1 п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 р. № 4 «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань». Проте постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» та Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини протии життя і здоров'я особи» відповідних положень не містять.

На наведені обставини звертав увагу О.В. Авраменко, вказуючи, зокрема про те, що для розмежування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, та умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони необхідно враховувати насамперед мотивацію діянь суб'єкта. На відміну від перевищення меж необхідної оборони, вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, характеризується тим, що протиправні дії потерпілого є більш суспільно небезпечними, ніж при перевищенні меж необхідної оборони [12, с. 204].

Наголошує на цьому також М.І. Мельник, вказуючи, що мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути головним чином зумовлена захистом від суспільно небезпечного посягання охоронюваних законом прав та інтересів [13, с. 287].

У цьому контексті слушною видається позиція О.В. Навроцького про те, що при конкуренції привілеюючих ознак між собою, перевагу слід віддати нормі, яка встановлює найбільш привілейований вид злочину. Таке рішення обґрунтовується звичайно тим, що наявність кількох привілеюючих ознак не повинна погіршувати становище особи, порівняно з тим, коли має місце лише одна із них [3, с. 457].

Аналогічної позиції дотримуються С.І. Селецький [14, с. 38] та В.В. Кузнєцов і А.В. Савченко [15, с. 197], вказуючи на те, що, якщо вбивство було вчинене в стані необхідної оборони з перевищенням її меж і той, хто захищався, перебував у стані фізіологічного афекту, то дії винного кваліфікуються за ст. 118 КК України, тобто за більш м'яким законом, а не за ст. 116 КК України.

Щодо обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння, слід наголосити, що частиною 4 статті 36 КК України визначено, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

Як приклад сильного душевного хвилювання, викликаного суспільно небезпечним посяганням, коли особа не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання та обстановці захисту слід навести вирок Кам'янка-Бузького районного суду Львівської області від 17.09.2018 у справі № 446/244/14-к [16].

До аналогічних висновків прийшов суд у справі № 439/874/18, визнавши обвинуваченого невинуватим у пред`явленому обвинуваченні за ч. 2 ст. 125 КК України та виправдавши на підставі п. 3 ч. 1 ст. 373 КПК України у зв`язку з недоведеністю в діянні обвинуваченого складу кримінального правопорушення [17].

Дискусійним в науці та судовій практиці залишається питання кримінально-правової кваліфікації умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання.

На наш погляд, складність проблеми, очевидно полягає у тому, що стаття 116 КК України передбачає відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, а стаття 123 КК України передбачає відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, тобто у Кримінальному кодексі України відсутня спеціальна норма, яка б передбачала відповідальність за таке діяння.

Досліджуючи вказану проблему, яка доволі часто виникає у судовій практиці, О.В. Авраменко, не погоджуючись з тезою про те, що кваліфікація дій винної особи, яка заподіяла тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого в стані сильного душевного хвилювання повинна відбуватись за сукупністю злочинів, вказував на те, що у випадку заподіяння у стані сильного душевного хвилювання тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, діяння повинно бути кваліфіковано лише за ст. 123 КК України [12, с. 204].

Як приклади перекваліфікації дій винної особи з ч. 2 ст. 121 КК України на ст. 116 КК України слід навести вирок Ратнівського районного суду Волинської області від 02.08.2019 та вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя від 06.02. 2017 [18; 19].

Окремої уваги заслуговує справа №662/729/19, у якій Верховний Суд при вирішенні питання про кваліфікацію дій винної особи вказав, що обов`язковою умовою кваліфікації дій за статтями 116, 123 КК України є доведення такого стану сильного душевного хвилювання засобами процесуального доказування [20].

Щодо спричинення іншої шкоди здоров'ю у стані сильного душевного хвилювання, то в даному випадку слушною слід вважати позицію М.Й. Коржанського, який вказував, що не можна встановлювати кримінальну відповідальність за заподіяння середньої тяжкості тілесного ушкодження в стані фізіологічного афекту. Вчений звертав увагу на те, що не можна не враховувати того, що таке побиття вчинюється у відповідь на протиправне насильство чи тяжку образу [21, с. 56].

Однак наведене не свідчить, що стан сильного душевного хвилювання не може бути враховано, як обставину, що пом'якшує покарання при кваліфікації діянь за ст. 122 КК України. Так, вироком Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 04.03.2022 обвинуваченій за ч. 1 ст. 122 КК України призначено покарання у виді арешту та враховано, як пом'якшуючу обставину вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого, а саме що потерпілий проник до володіння обвинуваченої [22].

Щодо знищення чи пошкодження чужого майна чи вчинення іншого злочину щодо особи, яка не спровокувала виникнення такого стану своєю протизаконною чи протиправною поведінкою, то повністю погоджуємося з думкою О.В. Авраменко про те, що такі діяння слід кваліфікувати на загальних підставах, а стан сильного душевного хвилювання необхідно враховувати, як обставину, що пом'якшує покарання [12, с. 221].

Дискусійним в юридичній науці залишається також питання кваліфікації незакінченого посягання на життя і здоров'я особи, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання.

На неможливість замаху щодо злочинів, які вчиняються у стані сильного душевного хвилювання – ст.ст. 116, 123 КК України вказує В.О. Навроцький. Вчений вважає, що вчиняючи таке посягання, особа прагне розправитися з тим, хто застосував протизаконне насильство, систематично знущався або вчинив тяжку образу. Відповідальність при вчиненні посягань у стані сильного душевного хвилювання настає не за бажану (як це має місце при замаху), а за фактично заподіяну шкоду [3, с. 127].

У монографії «Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання» В.М. Бурдін зазначає, що замах на злочин, як це випливає із ч. 1 ст. 15 КК, можливий лише з прямим умислом.

На наш погляд такі злочини, як умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, а також умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання можуть бути вчинені, як з прямим, так і з непрямим умислом [23, с. 136].

Для прикладу наведено судові рішення, згідно з якими дії винних осіб кваліфіковано за ч. 2 та ч. 3 ст. 15, ст. 116 КК України (вирок Личаківського районного суду Львівської області від 18.12.2020 у справі № 445/1128/18 [24] та вирок Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 15.11.2017 у справі № 539/2458/17 [25]).

Висновки. Підводячи підсумок зазначимо, що для правильної кваліфікації злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, необхідно встановити не лише ознаки складів відповідних злочинів, а й розмежувати їх від суміжних складів злочинів, оскільки від цього залежить вид та ступінь відповідальності особи за скоєне кримінальне правопорушення, а також міра покарання, яка призначається у випадку визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення. Правильне розмежування суміжних складів злочину має важливе значення для досягнення основних завдань кримінального судочинства, з тим, щоб кожен невинуватий був виправданий судом, а кожен винуватий був засуджений до справедливого покарання, за злочин, який він вчинив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про кількість осіб, засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/.
2. Ус О.В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікаці: лекції. Харків: Право, 2018. – 368 с.

3. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
4. Постанова Верховного Суду від 27.09.2022 (справа № 283/1117/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106454437 (дата звернення: 31.10.2023).
5. Постанова Верховного Суду від 29.06.2023 (справа № 930/1890/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112030524 (дата звернення: 31.10.2023).
6. Контрольний текст проєкту Кримінального Кодексу України станом на 14.10.2023. URL:ttps://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/10/15/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-14-10-2023.pdf.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавроюка. Київ: Каннон, А.С.К., 2013. 1104 с.
8. Вирок Зміївського районного суду Харківської області від 12.02.2015 (справа № 621/155/15-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/42676351 (дата звернення: 31.10.2023).
9. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 07.10.2020 (справа № 463/4688/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92055490 (дата звернення: 31.10.2023).
10. Плисюк Н.М. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 231 с.
11. Ухвала колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Івано-Франківського апеляційного суду в ухвалі від 05.09.2022 (справа № 351/683/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106137354 (дата звернення: 31.10.2023).
12. Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 244 с.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /За ред.. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та доповн. К.: Юридична думка. 2010. 1236 с.
14. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 504 с.
15. Кузнецов В.В. Теорія кваліфікації злочинів: Підручник / В.В. Кузнецов, А.В. Савченко (2-е вид., перероб.); За заг. ред.. професорів Є.М. Мойсеєва та О.М. Джужи, наук. ред.. к.ю.н., доц. І.А. Вартилецька. К.: КНТ, 2007. – 300 с.
16. Вирок Кам'янка-Бузького районного суду Львівської області від 17.09.2018 (справа № 446/244/14-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76495927 (дата звернення: 31.10.2023).
17. Вирок Бузького районного суду Львівської області від 12.12.2018 (справа № 439/874/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78498418 (дата звернення: 31.10.2023).
18. Вирок Ратнівського районного суду Волинської області від 02.08.2019 (справа № 166/725/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83403957 (дата звернення: 31.10.2023).
19. Вирок Заводського районного суду м.Запоріжжя від 06 лютого 2017 року (справа № 332/3428/14-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/64526412 (дата звернення: 31.10.2023).
20. Постанова Верховного Суду від 16.02.2022 (справа № 662/729/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103466918 (дата звернення: 31.10.2023).
21. Коржанський М.Й. Проблеми кримінального права: монографія. Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2003 200 с.
22. Вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 04.03.2022 (справа № 713/1073/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103609131 (дата звернення: 31.10.2023).
23. Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: монографія. Львів: ПАІС, 2006. 200 с.
24. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 18.12.2020 (справа № 445/1128/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93650079 (дата звернення: 31.10.2023).
25. Вирок Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 15.11.2017 (справа № 539/2458/17). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/70241047 (дата звернення: 31.10.2023).

УДК 343.359.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.42

КОНТРАБАНДА «ПО НОВОМУ» АБО АНАЛІЗ ОСТАННІХ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН

Забуга Ю.Ю.,
кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри кримінального права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-1956-2233

Михайліченко Т.О.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені акад. В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0002-4668-3375

Забуга Ю.Ю., Михайліченко Т.О. Контрабанда «по новому» або аналіз останніх законодавчих змін.

У статті досліджуються зміни, внесені до чинного КК України Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо криміналізації контрабанди товарів та підакцизних товарів, а також недостовірного декларування товарів» від 09.12.2023 р. № 3513-IX. Цим Законом не тільки було повернуто кримінальну відповідальність за контрабанду товарів як самостійний склад злочину, але й було внесено низку інших змін до розділу VII Особливої частини КК. Метою даної статті є аналіз законодавчих новел щодо рекриміналізації контрабанди товарів, підакцизних товарів та вироблення пропозиції щодо подальшого удосконалення положень статей 201, 201-1, 201-3 та 201-4 КК.

Аналіз новел дозволив встановити, що з однієї сторони, рекриміналізація контрабанди товарів є доволі вдалим рішенням законодавця, оскільки тривалий час це було нагальною потребою про яку говоррили як науковці, так і практики. З іншої ж сторони, прийняття вказаного Закону насамперед порушило системність норм, розташованих у розділі VII Особливої частини КК. Видається, що у ст. 201 КК має бути встановлена кримінальна відповідальність за контрабанду товарів, тоді як у ст. 201-1 КК має бути передбачена кримінальна відповідальність за контрабанду товарів, які мають специфічні умови їх вивезення/ввезення (підакцизних товарів, лісоматеріалів або пиломатеріалів цінних та рідкісних порід дерев, лісоматеріалів необроблених), а також предметів, які заборонено вивозити з України (культурні цінності та інші лісоматеріали, які заборонені до вивозу за межі митної території України). Положення про контрабанду інших предметів варто закріпити у розділі IX або у розділі XIII Особливої частини КК України. Також не можна погодитися із встановленим законодавцем мінімальним розміром контрабанди товарів, який пов'язується із їх загальною вартістю. Викликає зауваження і караність товарної контрабанди, відповідальність за яку передбачена ст. 201-3 КК, адже запропонована законодавцем санкція не враховує положення вимог ч. 2 ст. 53 КК. Виникає питання і щодо остаточного покарання у випадках контрабанди товарів та інших предметів, передбачених ст. 201, 201-1 та 201-4 КК. Доцільно також виключити варто пункти 1 та 2 до примітки до ст. 201 КК, які надають визначення способів вчинення контрабанди будь-яких предметів.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, новелізація кримінального законодавства, криміналізація, господарські злочини, контрабанда, контрабанда товарів, контрабанда підакцизних товарів, контрабанда товарів, обмежених у цивільному обізі, контрабанда товарів, вилучених з цивільного обігу.

Zabuha Yu.Yu., Mykhailichenko T.O. Smuggling "in the new way" or analysis of the latest legislative changes

The article examines the changes made to the CC by the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the criminalization of smuggling of goods and excise goods, as well as false declaration of goods" dated 09.12.2023 № 3513-IX. It not only brought back criminal responsibility for smuggling of goods as an independent component of the crime, also made several other changes to Chapter VII of the Special Part of the CC. The purpose of this article is to analyze the legislative amendments regarding the recriminalization of smuggling of goods, excise goods and to develop a proposal for further improvement of the provisions of Art. 201, 201-1, 201-3 and 201-4 of the CC.

The analysis of the novels made it possible to establish that, on the one hand, the recriminalization of the smuggling of goods is a rather successful decision of the legislator, since for a long time it was an urgent need that both scientists and practitioners talked about. On the other hand, the adoption of Law № 3513-IX, first of all, violated the system of norms located in Chapter VII of the Special Part of the CC. It seems that in Art. 201 of the CC should establish criminal liability for smuggling of goods, while in Art. 201-1 of the CC should provide for criminal liability for the smuggling of goods that have specific conditions for their export/import (excise goods, timber or lumber of valuable and rare tree species, unprocessed timber), as well as items that are prohibited to be exported from Ukraine (cultural values, other timber that is prohibited for export outside the customs territory of Ukraine). Provisions on the smuggling of other items should be fixed in Chapter IX or XIII of the Special Part of the CC of Ukraine. It is not possible to agree with the minimum amount of contraband goods established by the legislator, which is related to their total value. The sanction for smuggling goods is subject to criticism, as it does not take into account the requirements of Part 2 of Article 53 of the CC. There is also a question regarding the final punishment in cases of smuggling of goods and other items provided for in Art. 201, 201-1 and 201-4 of the CC. It is also appropriate to exclude points 1 and 2 of the footnote to Art. 201 of the CC, which provides definitions of methods of committing the smuggling of any items.

Key words: criminal law, criminal liability, amendment of criminal legislation, criminalization, economic crimes, smuggling, contraband, smuggling of goods, smuggling of excise goods, smuggling of goods restricted in civil circulation, smuggling of goods withdrawn from civilian circulation.

Постановка проблеми. 09.12.2023 р. Верховною Радою України було прийнято довгоочікуваний Закон (далі – ЗУ) "Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо криміналізації контрабанди товарів" № 3513-IX, яким була "повернута"[1] т.зв. "товарна" контрабанда [1]. Питання про доцільність повернення норми про товарну контрабанду ще з часів її виключення зі ст. 201 КК України постійно піднімалося політиками. Так, з 2017 р. періодично почали з'являтися різноманітні законопроєкти, які мали на меті "повернення" контрабанди товарів. Більш того, було виконано проєкт "Підтримка громадської ініціативи "За чесну та прозору митницю". Як відмічається, ще 05.07.2017 р. в Європейському Союзі (далі - ЄС) було схвалено Директиву № 2017/1371 ЄС і Ради ЄС, яка передбачала, що до липня 2019 р. всі країни-члени ЄС мають встановити зокрема щонайменше 4 роки ув'язнення у випадку значної шкоди або значної отриманої вигоди або інше, не кримінальне покарання, якщо шкода/вигода становили менше 10 000 євро за злочини, вчинені фізичними особами, що шкодять фінансовим інтересам ЄС. І хоча в самій Директиві прямо відсутня вказівка на контрабанду, однак А. Бутін вказує, що серед таких злочинів мається на увазі й контрабанда [2, с. 5]. На основі проведеного дослідження автор рекомендує замість позбавлення волі передбачити у санкції статті КК, яка встановлює відповідальність за контрабанду, низку інших "санкцій". Такими санкціями він пропонує вважати "застосування значних штрафів, конфіскацію не тільки предметів контрабанди, а й засобів контрабанди, включно з автомобілями, конфіскацію всього майна, заборону на виїзд за кордон тощо. Такий підхід забезпечить одночасно і потенційно високу дієвість санкції, і її гуманність до правопорушника в порівнянні з позбавленням волі" [2, с. 17]. Видається, що такі рекомендації варто піддати критиці, адже дослідник не зовсім розібрався, що із переліченого ним

[1] Даний термін вживається в переносному значенні, так як до 1 липня 2024 р. випадки "товарної" контрабанди є кримінально караними діяннями, якщо вартість несплачених податків і зборів із товарів, які ввозять чи вивозять, сягає чи перевищує 3 000 неоподатковуваний мінімум доходів громадян (далі - н.м.д.г.)

є видами покарань, а що за своєю правовою природою належить до інших заходів кримінально-правового характеру, а тому не може бути передбачено у санкції статті Особливої частини КК. Більш того, його рекомендації щодо зміни санкції за контрабанду загалом не відповідають Директиві № 2017/1371, з якою автор пов'язує певні тенденції внесення змін до кримінального законодавства щодо контрабанди.

Стан опрацювання цієї проблематики. Науковцями постійно критикувався законодавчий підхід 2011 р. (ЗУ "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності" № 4025). Однією з перших була Ю.О. Данилевська, яка пише, що (оновлена – уточнення наше) редакція цієї норми змушує об'єктом контрабанди визнавати інші суспільні відносини, але аж ніяк не відносини у сфері господарської діяльності [3, с. 1]. В.В. Кухар стверджує, що наслідком законодавчого реформування у цій частині стало збільшення чисельності та активізація протиправних угруповань та окремих осіб, які спеціалізуються на цьому виді протиправної діяльності, а також зниження рівня протидії зазначеним правопорушенням, адже проведення оперативно-розшукової діяльності в абсолютній більшості випадків заборонено [4, с. 411]. О.С. Прокопенко теж відмічає, що це сприяло "тінізації" економіки держави, втратам надходжень до державного бюджету та порушило нормальний порядок товаровідносин на внутрішньому ринку України тощо [5, с. 382]. Д.В. Каменський, у свою чергу, також пише про очевидну потребу в рекримінализації (тобто у відновленні раніше скасованої кримінальної відповідальності) «товарної» контрабанди [6, с. 156]. У тому числі питання доцільності повернення контрабанди товарів до ст. 201 КК України неодноразово піднімали і ми у своїх публікаціях [7, с. 86-90; 8, с. 180-186].

Кілька робіт було спрямовано на аналіз зареєстрованих у ВРУ законопроєктів, які стосувалися контрабанди. Серед них можна виокремити працю Ю.В. Гродецького, який надав ґрунтовні зауваження до першої редакції законопроєкту від 23.04.2021 р. № 5420. На жаль, не всі вони були враховані в подальшому авторами проєкту під час підготовки другої його редакції [9]. Також своє бачення проблеми рекримінализації контрабанди в контексті цього ж законопроєкту виклали у своїх роботах Є. С. Назимко, Ю. О. Данилевська та Т. І. Пономарьова [10] та О. О. Дудоров і Р. О. Мовчан [11; 12].

Метою даної статті є аналіз законодавчих новел щодо рекримінализації контрабанди товарів, підакцизних товарів та вироблення пропозиції щодо подальшого удосконалення положень статей 201, 201-1, 201-3 та 201-4 КК.

Виклад основного матеріалу. Для правильного осмислення змін, внесених законодавцем ЗУ від 09.12.2023 р., до чинного КК потрібно зробити невеликий екскурс в історію і подивитись, як відбувалась новелізація положень кримінального закону щодо контрабанди з 01.09.2001 р. Загальновідомо, що до 17.01.2012 р. Р. VII Особливої частини КК містив ст. 201 "Контрабанда". Предметом цього злочину визнавались: 1) товари, вартість яких у 1000 і більше разів перевищувала н.м.д.г., а так само стратегічно важливі сировинні товари; 2) історичні, культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні або вибухові речовини, зброя та боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та боєприпасів до неї). Зазначена стаття виступала загальною нормою по відношенню до норм, якими встановлювалась кримінальна відповідальність за контрабанду окремих предметів, вилучених із цивільного обігу або обмежених у ньому[1], передбачених в інших розділах Особливої частини КК.

Із набранням чинності положень ЗУ "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності", із диспозиції ст. 201 КК України зникла вказівка на товари та стратегічно важливі сировинні товари,

[1] ст. 199 КК - у частині ввезення в Україну з метою збуту підробленої національної або іноземної валюти, ст. 300 КК - у частині дій, що полягають у ввезенні в Україну творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, з метою збуту чи розповсюдження, ст. 301 - у частині дій, що становлять ввезення в Україну творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру з метою збуту та ст. 305 КК, яка встановлювала відповідальність за контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, а із - і фальсифікованих лікарських засобів. Дискусійним питанням також залишається віднесення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 268, 301-1 та 333 КК, в частині ввезення на територію України відходів або вторинної сировини, у т. ч. які є небезпечними, чи дитячої порнографії, а також порушення встановленого порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (товарів подвійного або військового призначення), до спеціальних видів контрабанди.

що свідчило про декриміналізацію законодавцем "товарної" контрабанди[1]. Із предметів злочину було виключено "історичні цінності". Натомість ним були визнані спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації. Відбулось і термінологічне уточнення деяких інших понять, за допомогою яких описується предмет цього кримінального правопорушення. Наприклад, "радіоактивні речовини" в новій редакції ст. 201 КК стали визначатись як "радіоактивні матеріали".

Однак це не принесло бажаного результату: контрабанда товарів отримала ще більшу поширеність на території України, що завдало сутєєвих збитків державі через неможливість конфіскації товарів, які були предметом контрабанди. Як результат, законодавець неодноразово намагався "реанімувати" даний вид контрабанди шляхом внесення відповідних змін до кримінального законодавства.

Першою такою спробою варто визнати зміни, внесені до ЗУ "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження українських лісів та запобігання незаконному вивезенню необроблених лісоматеріалів" від 06.09.2018 р. № 2531-VIII. Його прийняття мало наслідком появу ст. 201-3 "Переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю лісоматеріалів або пиломатеріалів цінних та рідкісних порід дерев, лісоматеріалів необроблених, а також інших лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України". Редакція прийнятої норми не була позбавлена низки недоліків, тому вона піддавалася критиці (приміром, О.О. Дудоровим, Р.О. Мовчаном [13], Є.О. Письменський [14, с. 133–149]) і рідко застосовувалася на практиці (так, згідно даних Єдиного державного реєстру судових рішень за період з 01.01.2019 р. по 15.02.2024 р. за даною статтею було винесено лише 24 вироки). Як видається, це була перша "ластівка" щодо повернення контрабанди стратегічних важливих сировинних товарів (на якій ми свого часу наполягали [8, с. 180-186]). У подальшому частково це виразилося і в контрабанді підакцизних товарів, адже окремі з них можна відносити до стратегічних.

У подальшому до ст. 201 КК були внесені незначні зміни, які стосувались криміналізації контрабанди частин вогнепальної нарізної зброї (ЗУ від 18.05.2017 р. № 2052-VIII "Про внесення зміни до статті 201 Кримінального кодексу України щодо криміналізації контрабанди частин вогнепальної зброї"), що не можна не вважати правильним рішенням з боку законодавця.

Наостанок р. VII Особливої частини КК було доповнено ст. 201-3 "Контрабанда товарів" та ст. 201-4 "Контрабанда підакцизних товарів" (ЗУ від 09.12.2023 р. № 3513-IX). У свою чергу, відбулась зміна назви статей 201 та 201-1 чинного КК. Так, ст. 201 КК отримала назву "Контрабанда культурних цінностей та зброї", тоді як ст. 201-1 КК – "Контрабанда лісоматеріалів та цінних порід дерев". Крім того, в новій редакції була викладена ч. 2 ст. 201 КК, а сама стаття була доповнена приміткою із 3 пунктів, в яких наводиться визначення змісту способів вчинення контрабанди (п. 1 та п. 2 прим. до ст. 201 КК), а також надається роз'яснення поняття "особи, раніше судимої за контрабанду" для розуміння змісту відповідної кваліфікуючої ознаки.

Як видається, такі суттєві новели в чинному КК потребують осмислення та критичного аналізу.

1. *Питання співвідношення норм.* Здивування викликає сам факт наявності у р. VII Особливої частини КК чотирьох (!) самостійних складів злочинів, які встановлюють кримінальну відповідальність за контрабанду різних предметів. При цьому диспозиції цих статей однаково описують контрабанду незалежно від того, що виступає її предметом, як їх переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю. Та чи виправданою є така ситуація? Відповідь на це питання залежатиме від того, в якому співвідношенні знаходяться ці норми.

Для визначення цього розглянемо, як співвідносяться між собою предмети цих злочинів. Відповідно до ч. 1 ст. 201 КК предметом контрабанди визнаються культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, вибухові речовини, радіоактивні матеріали, зброя або боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), частини вогнепальної нарізної зброї, а також

[1] Як вже зазначалося, цей підхід став предметом тривалих дискусій. Справедливість критики насамперед була пов'язана із тим, що особам, які вчиняли контрабанду товарів після 17.01.2012 р., вдавалось уникнути кримінальної відповідальності. Кваліфікація їх дій у таких випадках була можливою лише за ст. 212 КК України. Проте доволі часто ухилення від сплати митних зборів та податків за такі товари не сягало розміру, що в 1000 (а пізніше - 3 000) і більше разів перевищує н.м.д.г., а отже, й не наставали суспільно небезпечні наслідки, наявність яких виступало необхідною підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 212 КК у випадку товарної контрабанди. Неможливо було таких осіб притягнути і до адміністративної відповідальності.

спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації. Предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 201-1 КК, є лісоматеріали або пиломатеріали цінних та рідкісних порід дерев, лісоматеріалів необроблених, а також інші лісоматеріали, заборонених до вивозу за межі митної території України. Використання слів "а також" у диспозиції цієї статті свідчить про те, що загальним поняттям є "лісоматеріали, заборонені до вивозу за межі митної території України", тоді як "лісоматеріали або пиломатеріали цінних та рідкісних порід дерев", "лісоматеріали необроблені" виступають видами останніх. Предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 201-3 КК, є товари (крім підакцизних товарів та електричної енергії), вартість яких у 5 000 і більше разів перевищує н.м.д.г. У свою чергу, предметом злочину, передбаченого ст. 201-4 КК, є підакцизні товари (крім електричної енергії), вартість яких у 750 і більше разів перевищує н.м.д.г. Зазначені предмети співвідносяться між собою як філософські категорії "ціле" та "частина", де поняттям "ціле" охоплюються товари, як предмет злочину ст. 201-3 КК, тоді як під поняттям "частина" – підакцизні товари (крім електричної енергії), а також всі види лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України, а також культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, вибухові речовини, радіоактивні матеріали, зброя або боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), частини вогнепальної нарізної зброї, спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації".

Таке співвідношення предметів злочину, передбачених статтями 201, 201-1, 201-3 та 201-4 КК, дозволяє зробити висновок про те, що ст. 201-3 КК "Контрабанда товарів" є загальною нормою в системі норм р. VII Особливої частини КК, тоді як ст. 201, 201-1 та 201-4 виступають спеціальними по відношенню до неї нормами. Ще одним доказом на користь цієї позиції виступає те, що за ступенем суспільної небезпечності кримінальне правопорушення, передбачене ст. 201-3 хоча і віднесено законодавцем до тяжких злочинів, як і діяння, закріплені у ст. 201 та ст. 201-4 КК, проте передбачає виключно покарання, не пов'язане з позбавленням волі, – штраф від 10 000 до 25 000 н.м.д.г. Проте в чинному кримінальному законодавстві при розташуванні норм в межах одного розділу Особливої частини КК використовується підхід за якого на першому місці розташовується загальна норма, а вже після неї - спеціальні норми. Такий підхід використовувався розробниками КК 2001. Наприклад, у р. II Особливої частини КК, а саме у ч. 1 ст. 115 КК передбачено загальну норму, що визначає умисне вбивство, тоді як у ч. 2 ст. 115 та статтях 116-118 КК - спеціальні норми, в яких йдеться про кваліфіковані та привілейовані види умисного вбивства. Здебільшого зберігався цей підхід і під час подальшої новелізації положень кримінального законодавства. Наприклад, ЗУ від 21.09.2006 р. № 170-V КК 2001 р. було доповнено низкою статей, якими було передбачено т.зв. "злочини терористичної спрямованості". Йдеться про статті 258-1, 258-2, 258-3, ст**.** 258-4 КК. А ЗУ від 18.05.2010 № 2258-VI р. IX Особливої частини було доповнено ст. 258-5. Всі вони виступають спеціальними нормами щодо ст. 258 КК, а тому розташовані законодавцем після неї. У співвідношенні "загальна норма – спеціальна норма" перебувать і ст. 111 та ст. 111-1, а також ст. 286 та ст. 286-1 КК. Наведені приклади не є поодинокими.

Таким чином, розташування загальної норми, якою виступає ст. 201-3 КК після двох спеціальних норм, якими наразі de-facto є статті 201 та 201-1 КК, свідчить про чергове порушення законодавцем системного підходу щодо побудови розділів Особливої частини КК. Тож, на нашу думку, ознаки злочину, передбаченого ст. 201-3 КК, мали б знайти своє відображення у положеннях ст. 201 КК.

2. У зв'язку з цим, постає питання про *доцільність існування окремих норм, передбачених ст. 201, 201-1 та 201-4 КК,* адже перелічені в них предмети злочину є лише різновидами товарів, про які йдеться у ст. 201-3 КК. Цю проблематику піднімав у своїй роботі, присвяченій аналізу законопроєкту (реєстр. № 5420) в першій редакції, Ю.В. Гродецький [9, с. 156-157]. Інші ж науковці не вбачають у цьому критичного характеру. Зокрема, Є.С. Назимко, Ю.О. Данилевська та Т.І. Пономарьова не робили зауважень щодо цього [10, с. 289].

Більш того, можна змоделювати ситуацію, за якої особа одночасно незаконно переміщуватиме через митний кордон України і вогнепальну зброю, і товари (крім підакцизних товарів). Такі дії потребуватимуть кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень. Проте це буде штучна сукупність. Але на міру покарання високоймовірно це вплине: суд призначить і штраф за вчинення злочину, передбаченого ст. 201-3 КК, і позбавлення волі за вчинення злочину, передбаченого ст. 201 КК. Та остаточно, виходячи із практики призначення покарання судами за ст. 70 КК, можна припускати, що особі буде призначено шляхом поглинення позбавлення волі.

Більш того, висока вірогідність застосування і ст. 75 КК України, що дозволить особі уникнути реального покарання.

Однак наразі маємо надзвичайну казуїстичність положень кримінального закону. Видається, що є кілька шляхів вирішення цього питання:

1) залишити все як є, але такий крок буде "мовчазною згодою" науковців-криміналістів, якою відбуватиметься легітимізація порушення законодавцем системного підходу щодо побудови кримінально-правових норм під час подальшої новелізації чинного КК України;

2) об'єднати всі предмети контрабанди, визначені у ст. 201, 201-1, 201-2 та 201-3 КК, у межах однієї норми. Недоліком такого підходу буде те, що уникаючи казуїстичності кримінального закону, ми отримаємо надто архаїзовану диспозицію в ст. 201 КК, що, в свою чергу, буде призводити до помилок під час її застосування правоохоронними органами;

3) спочатку розмістити норму про контрабанду товарів, а наступною - про контрабанду товарів, які вилучені з цивільного обігу чи обмежені в ньому. Таку ідею висловлюють О. О. Дудоров та Р. О. Мовчан [11]. Загалом це певною мірою знімає питання про архаїчність норм і казуїстичність положень кримінального закону, а з іншого, – не вирішує питання про порушення усталених принципів побудови положень чинного КК;

4) залишити у ст. 201 КК контрабанду товарів (загальна норма), у ст. 201-1 КК товарів, які мають специфічні умови їх вивезення/ввезення (підакцизних товарів, лісоматеріалів або пиломатеріалів цінних та рідкісних порід дерев, лісоматеріалів необроблених), а також предметів, які заборонено вивозити з України (культурні цінності та інші лісоматеріали, які заборонені до вивозу за межі митної території України). В інших розділах Особливої частини КК доцільно передбачити спеціальні норми, що визначали контрабанду всіх інших предметів. Так, в р. IX Особливої частини КК доцільно встановити кримінальну відповідальність за контрабанду вибухових речовини, радіоактивних матеріалів, зброї або боєприпасів, частин вогнепальної нарізної зброї, а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, в р. XIII Особливої частини КК – за контрабанду отруйних та сильнодіючих речовин.

Видається, що саме останній підхід був би найкращим виходом із цієї ситуації. Самостійне місце поряд із загальною нормою у р. VII Особливої частини КК займала б норма, яка встановлювала кримінальну відповідальність за контрабанду предметів, які за певних умов можуть бути предметом господарської діяльності і водночас не становлять загрози для громадської безпеки чи публічного (громадського здоров'я). Ми не перші, хто висловив таку ідею. Так, О. Процюк точно вказав, що віднесення до контрабанди таких предметів, як: отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини, зброя та боєприпаси – до категорії господарських кримінальних правопорушень є помилкою. Маємо насамперед враховувати їх здатність завжди ставити під загрозу заподіяння шкоди громадській безпеці або народному здоров'ю [15, с. 207].

Встановлений розмір вартості товарів у ст. 201-3 КК теж викликає зауваження, оскільки визначений законодавцем значний розмір товарної контрабанди буде виступати підставою притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за ст. 201-3 КК. Відповідно до примітки до цієї статті, контрабанда вважається вчиненою у значному розмірі, якщо загальна вартість предметів контрабанди в 5 000 і більше разів перевищує н.м.д.г. Таке рішення видається доволі суперечливим, виходячи із таких міркувань. По-перше, якщо згадати ст. 201 КК в редакції із 01.01.2001 по 16.01.2012 р., коли предметом контрабанди також визнавались товари, то кримінальна відповідальність за такі дії наставала тоді, коли вартість цих предметів лише у 1000 і більше разів перевищувала н.м.д.г. По-друге, один н.м.д.г., який впливає на кваліфікацію вчиненого діяння, встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, яка визначається як 50 % від прожиткового мінімуму на працездатну особу станом на перше січня поточного року (п. 5 р. XX Перехідних положень та підпунктом 169.1.1 п. 169.1 ст. 169 р. IV Податкового кодексу України). Проте щороку через процеси інфляції та поступової девальвації гривні, сума прожиткового мінімуму на працездатну особу, яка встановлюється в ЗУ "Про державний бюджет", неухильно зростає, що призводить в кінцевому випадку до часткової "декриміналізації" тих суспільно небезпечних діянь, притягнення до кримінальної відповідальності за які пов'язується із розміром завданої шкоди. Наприклад, станом на 01 січня поточного року, 1 н.м.д.г. при кваліфікації діянь дорівнює 1514 грн. Це означає, що для того, щоб особа була притягнута до кримінальної відповідальності за товарну контрабанду, вона має незаконно переміщувати через митний кордон України товари, загальна вартість яких перевищує 7 570 000 грн. Якщо б криміналізація товарної контрабанди

відбувалась 3 роки тому, то вартість таких предметів мала б перевищувати лише 5 675 000 грн.[1] Якби ж законодавець не декриміналізував товарну контрабанду, і ст. 201 КК діяла б в ред. 2001 р. із незначними змінами, то для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за контрабанду товарів було б достатньо, щоб загальна вартість таких предметів перевищувала суму лише у розмірі 1 514 000 грн. Проте не зрозумілим є те, чому автори законопроєкту, а потім і законодавець, вирішили настільки суттєво підвищити мінімальний розмір кримінально-караної контрабанди товарів. Аналіз пояснювальної записки до ЗУ від 09.12.2023 р. № 3513-IX, на жаль, не дає жодної відповіді на таке важливе питання [16]. Враховуючи вищевикладене, доцільним було б наполягати на необхідності зробити обгрунтовані економічні розрахунки мінімальної вартості товарів, які є предметом контрабанди, передбаченої ст. 201-3 КК.

4. Є суттєві зауваження і щодо *караності* даних діянь (див. таблицю "караність різних видів контрабанди, встановлених нормами р. VII Особливої частини КК"). Як ми встановили, контрабанда за ст. 201-3 КК, яка виступає спеціальною нормою по відношенню до інших статей, розташованих в межах р. VII Особливої частини КК, які закріплюють кримінальну відповідальність за контрабанду. Санкція, передбачена ч. 1 ст. 201-3 КК є безальтернативною та найменш суворою санкцією, порівняно із санкціями ч. 1 ст. 201, 201-3 та 201-4 КК, адже містить покарання у виді штрафу, який відповідно до системи покарань, передбачених ст. 51 КК, формально відноситься до найменш суворих видів покарань. Проте це видається доволі дивним рішенням законодавця, адже навряд чи є підстави стверджувати, що суспільно небезпечність товарної контрабанди є меншою, ніж суспільна небезпечність контрабанди підакцизних товарів, контрабанди та контрабанди лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України чи контрабанди предметів, визначених у ст. 201 КК. Таким чином, санкцію цієї статті потрібно зробити альтернативною, доповнивши її основним покаранням у виді позбавлення волі на строк від 3 до 7 років. Також не витримує критики і рішення законодавця викласти санкцію ч. 1 ст. 201-2, в якій передбачено максимальний строк покарання у виді позбавлення волі 5 років. Це означає, що за ступенем тяжкості дане кримінальне правопорушення відноситься до нетяжких злочинів, хоча відсутні підстави вважати суспільну небезпечність контрабанди лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України, нижчою, ніж суспільна небезпечність інших видів контрабанди. Тож вочевидь караність такого діяння має бути підвищена: максимальний строк позбавлення волі у санкції цієї статті має бути підвищений із 5 років до 6 років.

Таблиця

Караність різних видів контрабанди,
встановлених нормами р. VII Особливої частини КК.

Санкція ч. 1 ст. 201 КК	Санкція ч. 1 ст. 201-1 КК	Санкція ч. 1 ст. 201-3 КК	Санкція ч. 4 ст. 201-4 КК
тяжкий злочин	нетяжкий злочин	тяжкий злочин	тяжкий злочин ! проте строк покарання у виді штрафу відповідає караності особливо тяжкого злочину
позбавлення волі на строк від 3 до 7 років.	позбавлення волі на строк від 3 до 5 років.	штраф від 10 000 до 25 000 н.м.д.г.	штраф від 20 000 до 40 000 н.м.д.г. або позбавлення волі на строк від 3 до 6 років.

5. Наступною проблемою, яка є логічним продовженням попередньої, є *невдалість санкції ч. 1 ст. 201-3 КК з урахуванням положень ст. 53 КК*.

Так, ч. 2 ст. 53 КК вказує, що за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3 000 н.м.д.г., розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення доходу, незалежно від граничнo-

[1] 1 н.м.д.г. у 2021 р. становив лише 1135 грн.

го розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу. При контрабанді товарів розмір майнової шкоди визначатиметься не загальною вартістю предметів такої контрабанди, а буде складатися із розміру несплаченого мита, податку на додану вартість (далі – ПДВ) або їх сукупності. Відповідно до ст. 277 Митного кодексу (далі – МК) України об'єктами оподаткування митом є, зокрема, товари, митна вартість яких перевищує еквівалент 150 євро, що ввозяться на митну територію України або вивозяться за межі митної території України підприємствами [17]. І наразі в Україні застосовуються такі види ставок мита: 1) адвалорна – у відсотках до встановленої ст. 279 МК бази оподаткування; 2) специфічна – у грошовому розмірі на одиницю бази оподаткування, встановлену ст. 279 МК; 3) комбінована, що складається з адвалорної та специфічної ставок мита (ст. 280 МК України).

Навіть якщо ми оберемо найпростіший варіант для обрахунків, коли ставка мита дорівнюватиме 10 % (припустимо це взуття (група 64))[1], а ставка ПДВ - 20%, то не складно порахувати, скільки ж заподіяно шкоди державі при її несплаті у разі ввезення в Україну товарів у значному розмірі:

1) визначаємо значний розмір: 1 н.м.д.г. на 2024 р., як зазначалось, дорівнює 1 514 грн., тож 1 514 х 5 000 = 7 570 000 грн - це мінімальна вартість товару, яка має ввозитися в Україною без сплати мита та податків, щоб кваліфікувати дії суб'єкта злочину ч. 1 ст. 201-3 КК;

2) визначаємо розмір мита, який особа має сплатити: 7 570 000 грн х 10% ставки мита = 757 000 грн мита;

3) визначаємо розмір ПДВ, який слід оплатити: (7 570 000 + 757 000) х 20% = 1 665 400 грн ПДВ;

4) визначаємо розмір завданої шкоди: 757 000 грн мита + 1 665 400 грн ПДВ = 2 422 400 грн загальна сума шкоди.

Отож, переміщуючи через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю товарів у значному розмірі (7 570 000 грн.) у випадку обов'язку сплатити 10% мита та 20% ПДВ, особа завдає державі шкоди на суму 2 422 400 грн. Чи може вона просити суд призначити їй мінімальне покарання, що передбачене санкцією ч. 1 ст. 201-3 КК, адже вона завдала мінімальних збитків державі (при цьому "вилка" шкоди законодавцем визначена в межах від 7 570 000 грн. до 15 139 999,99 грн.)? Теоретично так і мало б бути, але на заваді цьому стане вищезгадане положення ч. 2 ст. 53 КК України.

То яке ж покарання зобов'язаний буде призначити суддя? Нескладні математичні розрахунки дозволяють визначити, що це має бути щонайменше 142 495 н.м.д.г.. Проте в санкції мінімальний розмір покарання встановлений на рівні 10 тис. н.м.д.г.

Так, справедливості заради слід сказати, що ставка мита можу бути і нульовою, а це означатиме, що особа має сплатити лиш ПДВ, що знову ж таки зазвичай дорівнює 20%. Однак провівши підрахунки, нескладно встановити, що навіть за таких умов розмір шкоди буде дорівнювати 1 514 000 грн., що еквівалентно 89 059 н.м.д.г. штрафу, а це у свою чергу перевищує максимальний розмір штрафу в ч. 1 ст. 201-3 КК у 3,5 рази!

При цьому звісно ж можливі варіанти, за яких особи можуть відповідно до ст. 193.1 Податкового кодексу України звільнятися від сплати ПДВ (приміром, наразі це значний спектр товарів для військових) або сплачувати лише 7% (лікарські засоби, медичні вироби, медичне обладнання) чи 14 % (сільськогосподарська продукція, що класифікується за такими кодами згідно з УКТ ЗЕД: 1001, 1003, 1005, 1201, 1205, 1206 00) ст. 193.1). Однак 7% від 7 570 000 грн. дорівнює 529 900 грн., а 25 000 н.м.д.г. при розрахунку санкції статті - це лише 425 000 грн.

Тобто, щоб "вкластися" в межі санкції ч. 1 ст. 201-3 КК, особі необхідно перевозити товари, за які особа буде звільнена від сплати ПДВ, а ставка мита має бути не більшою, ніж 5,6 %.

При цьому слід не забувати і про положення абз. 2 ч. 5 ст. 53 КК України. Що означатиме для винної особи, у разі неможливості сплати щонайменше 142 495 н.м.д.г. штрафу, заміни його на позбавлення волі із розрахунку 1 день позбавлення волі за 8 н.м.д.г. у межах від 5 до 10 р. Знову ж таки математичний підрахунок говорить, що на особу в такому разі очікує 10 років позбавлення волі (завдяки законодавчому обмеженню, інакше мали б понад 48 років!).

6. Не зовсім вдалим варто визнати і рішення законодавця доповнити ст. 201 КК *приміткою, в якій надається роз'яснення способів вчинення контрабанди*, якими виступають переміщення

[1] Загалом ставка у 10% є дуже розповсюдженою для багатьох груп товарів, тому ми й обрали її для прикладу (детальніше див. ЗУ "Про митний тариф" [19]).

предметів “поза митним контролем” або “з приховуванням від митного контролю”. Адже тлумачення цих понять містилось ще в пп. 4 та 5 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил” від 03 червня 2005 № 8, а тому на практиці навряд чи були складнощі щодо розуміння змісту цієї ознаки об’єктивної сторони контрабанди. Поява п. 1 та 2 примітки до ст. 201 КК лише зайвий раз “перевантажує” текст кримінального закону, що є неприпустимим, адже жодним чином не сприятиме кращому розумінню змісту способів контрабанди правозастосувачем.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки:

1. Прийняття ЗУ “Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо криміналізації контрабанди товарів та підакцизних товарів, а також недостовірного декларування товарів” від 09.12.2023 р. стало довгоочікуваною подією в суспільстві, адже питання “повернення” кримінальної відповідальності за контрабанду товарів доволі гостро стояло в Україні після 2012 р. Це було обумовлено значною поширеністю даних діянь на практиці, а також низькою ймовірністю притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за такі дії за ст. 212 КК.

2. Аналіз змін, внесених до р. XVII Особливої частини КК ЗУ від 09.12.2023 р., свідчить про те, що вони не є досконалими і, на жаль, не позбавлені недоліків.

3. Першим таким недоліком варто визнати порушення законодавцем системного підходу під час розташування норм щодо контрабанди в р. VII Особливої частини КК, адже ст. 201-3 КК, в якій передбачена контрабанда товарів, виступає загальною нормою, тоді як ст. 201, 201-1 та 201-4 КК є спеціальними нормами. Видається, що у ст. 201 КК має бути встановлена кримінальна відповідальність за контрабанду товарів (норма, яка наразі передбачена ст. 201-3 КК), тоді як у ст. 201-1 КК має бути передбачена кримінальна відповідальність за контрабанду товарів, які мають специфічні умови їх вивезення/ввезення (підакцизних товарів, лісоматеріалів або пиломатеріалів цінних та рідкісних порід дерев, лісоматеріалів необроблених), а також предметів, які заборонено вивозити з України (культурні цінності та інші лісоматеріали, які заборонені до вивозу за межі митної території України). Положення про контрабанду вибухових речовини, радіоактивних матеріалів, зброї або боєприпасів, частин вогнепальної нарізної зброї, а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації варто закріпити у р. IX, а контрабанду отруйних та сильнодіючих речовин - у р. XIII Особливої частини КК України.

4. Не можна погодитися із встановленим законодавцем мінімальним розміром контрабанди товарів, який пов’язується із їх загальною вартістю. Наразі ставка у 5 тисяч н.м.д.г. видається 1) економічно необгрунтованою; 2) такою, що не корелюється із встановленим покаранням. До того ж щорічне підвищення розміру н.м.д.г. призведе до поступової “декриміналізації” товарної контрабанди через збільшення суми вартості товарів, яка впливає на можливість притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за такі дії, що свідчить про доцільність зменшення розміру вартості товарів, визначеного у примітці до ст. 201-3 КК України.

5. Викликає зауваження і караність товарної контрабанди, відповідальність за яку передбачена ст. 201-3 КК. Виходячи з вимог ч. 2 ст. 53 КК навіть у випадку переміщення товарів вартістю 5 000 н.м.д.г. через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, розмір покарання у виді штрафу, який має призначати суд майже завжди буде перевищувати максимальний розмір основного покарання у виді штрафу, встановленого в санкції ст. 201-3 КК законодавцем. Також варто було б скоригувати покарання і в інших статтях про контрабанду, зокрема, підвищити караність діяння, передбаченого ст. 201-2 КК, шляхом збільшення максимального розміру покарання у виді штрафу із 5 до 6 років.

Виникає питання і щодо остаточного покарання у випадках контрабанди товарів та інших предметів, передбачених ст. 201, 201-1 та 201-4 КК.

6. Виключити варто пункти 1 та 2 до примітки до ст. 201 КК, які надають визначення способів вчинення контрабанди будь-яких предметів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо криміналізації контрабанди товарів : Закон України від 09.12.2023 № 3513-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3513-20.

2. Бутін А. Чи потрібна криміналізація товарної контрабанди? : аналітично-консультативна робота. К., 2020. 18 с. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/IER/2020/%D0%A0%D0%A0_Goods_smuggling_1.pdf.
3. Данилевська Ю.О. Кримінальна відповідальність за контрабанду крізь призму законодавчих змін. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012;14 (1):1–5.
4. Кухар В.В. Декриміналізація «товарної» контрабанди: теорія та практика. *Університетські наукові записки*. 2013;3:408–412.
5. Прокопенко О.С. До питання про криміналізацію контрабанди товарів. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8–9 жовт. 2015 р.). Харків: Право, 2015. С. 381– 384.
6. Каменський Д.В. Контрабанда як протиправне посягання на засади ринкової моделі економіки в Україні: деякі актуальні питання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023;77 (2):155-160. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.26.
7. Забуга Ю.Ю., Михайліченко Т.О. Окремі аспекти реанімації товарної контрабанди. *Сучасна доктрина кримінального права в правовій системі України: поняття, джерела, значення, проблеми формування*: матеріали V міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Харків, 14 трав. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 86–90.
8. Михайліченко Т.О. Товари, які мають важливе економічне значення, як предмет контрабанди. *Форум права*. 2015;4:180–186.
9. Гродецький Ю.В. Перспективи криміналізації контрабанди товарів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021;15 (1):150-161. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2021.15.237373.
10. Назимко Є.С., Данилевська Ю.О., Пономарьова Т.І. Рекриміналізація контрабанди в світлі законодавчих ініціатив. *Право та державне управління.* 2023;3:285-290. DOI https://doi.org/10.32782/pdu.2023.3.43.
11. Дудоров О., Мовчан Р. Про перспективи рекриміналізації контрабанди товарів (нотатки на полях президентського законопроєкту). Частина 1. LEXINFORM.COM.UA. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/pro-perspektyvy-rekryminalizatsiyi-kontrabandy-tovariv/.
12. Дудоров О., Мовчан Р. Про перспективи рекриміналізації контрабанди товарів (нотатки на полях президентського законопроєкту). Частина 2. LEXINFORM.COM.UA. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/pro-perspektyvy-rekryminalizatsiyi-kontrabandy-tovariv-chastyna-2/.
13. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правова протидія контрабанді лісу: очікування, реалії, перспективи. *Юридичний вісник України*. 26 березня – 1 квітня 2021 р. № 12. URL: https://yvu.com.ua/kryminalno-pravova-protydiya-kontrabandi-lisu-ochikuvannya-realiyi-perspektyvy/.
14. Письменський Є.О. Загальні засади кримінально-правової кваліфікації контрабанди лісоматеріалів або пиломатеріалів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2023;1 (19):133-149. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2023.19.281119.
15. Процюк О.В. Кримінальна відповідальність за контрабанду: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 255 с.
16. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо криміналізації контрабанди товарів та підакцизних товарів, а також недостовірного декларування товарів : картка законопроєкту № 5420 від 23.04.2021 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=5420&conv=9.
17. Митний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4495-17.
18. Про Митний тариф України : Закон України; Тариф від 19.10.2022 № 2697-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2697-20.

УДК 343.3..7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.43

КРАДІЖКА ЯК ВИД ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Комплєктова Т.О.,
суддя,
голова Сєвєродонецького міського суду Луганської області,
відряджена до Придніпровського районного суду м. Черкаси
ORCID: 0000-0001-5148-9596
e-mail: syk1974rfa@gmail.com

Комплєктова Т.О. Крадіжка як вид правопорушення проти власності: проблеми кримінально-правової характеристики.

У статті висвітлено питання кримінально-правової характеристики крадіжки як одного із видів кримінальних правопорушень проти власності. На основі аналізу статистичних даних наголошено на тому, що крадіжка є досить поширеним виявом злочинної поведінки особи. Це зумовлює необхідність її всебічного вивчення, у тому числі й розгляду проблем її кримінально-правової характеристики. Відзначено, що в науці кримінального права немає єдиних підходів до визначення критеріїв кримінально-правової характеристики крадіжки. Найбільш загальними є: склад правопорушення; кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки; відмежування від суміжних правопорушень та правопорушень, визначених іншими галузями права. Звернено увагу на те, що незважаючи на законодавчо закріплене поняття крадіжки, в науці кримінального права існує низка підходів до його визначення. Науковці формулюючи їх, концентрують увагу на певній її визначальній ознаці. Охарактеризовано ознаку таємності як одну із найбільш визначальних ознак крадіжки. Акцентовано увагу на судовій практиці щодо розмежування крадіжки від інших видів кримінальних правопорушень проти власності. Проаналізовано як законодавчо визначені критерії класифікації крадіжок, так і запропоновані дослідниками кримінального права і кримінології. Звернено увагу на особливості об'єктивної сторони складу цього кримінального правопорушення, що є основою для відмежування крадіжки від інших посягань проти власності. Наголошено, що відповідно до суб'єктивної сторони крадіжка передбачає лише прямий умисел. Відзначено, що в ході здійснення кримінально-правової характеристики крадіжки вагоме значення мають питання віктимологічних факторів (дослідження категорії жертви кримінального правопорушення, особливості формування поведінки особи потерпілого тощо). Зроблено висновок про те, що питання як критеріїв кримінально-правової характеристики крадіжки, так і їх змісту та особливостей залишається дискусійним у кримінально-правовій науці та потребує подальшого вивчення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальні правопорушення проти власності, крадіжка, кримінально-правова характеристика правопорушення, кримінально-правова характеристика крадіжки.

Komplektova T.O. Theft as a type of property offense: problems of criminal law characterization.

The article highlights the issues of criminal law characterization of theft as one of the types of criminal offenses against property. Based on the analysis of statistical data, the author emphasizes that theft is a fairly common manifestation of criminal behavior of a person. This necessitates its comprehensive study, including consideration of the issues of its criminal law characterization. It is noted that in the science of criminal law there are no uniform approaches to determining the criteria for criminal law characterization of theft. The most common are: corpus delicti; qualifying and specially qualifying features; distinction from related offenses and offenses defined by other branches of law.

The author emphasizes that despite the legally enshrined concept of theft, there are a number of approaches to its definition in criminal law. When formulating them, scholars focus on a certain defining feature of theft. The author characterizes the element of secrecy as one of the most defining features of theft.

The author focuses on the case law on distinguishing theft from other types of criminal offenses against property. The author analyzes both the statutory criteria for classification of theft and the criteria proposed by researchers of criminal law and criminology. Attention is drawn to the peculiarities of the objective side of this criminal offense, which is the basis for distinguishing theft from other offenses against property. It is emphasized that, according to the subjective side, theft involves only direct intent. It is noted that in the course of the criminal law characterization of theft, the issues of victimization factors (study of the category of a criminal offense victim, peculiarities of the victim's behavior, etc.) The author concludes that the issue of both the criteria for criminal legal characterization of theft and their content and features remains controversial in criminal law science and requires further study.

Key words: criminal offense, criminal offenses against property, theft, criminal law characteristics of the offense, criminal law characteristics of theft.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення проти власності мають найбільшу питому вагу серед кримінальних правопорушень, які вчиняються на території нашої держави, що підтверджують статистичні дані. Аналіз статистичних даних в динаміці свідчить про зростання кількості таких правопорушень. Так, кримінальні посягання проти власності з 2008 р. по 2018 р. складали більше 40 %, у 2009 р. і до майже 70 % у 2016 р. від загальної кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень [1].

За даними Офісу Генерального прокурора за 2020 рік було виявлено та зареєстровано 360 622 факти кримінально караних посягань, з яких 190 258 – кримінальні правопорушення проти власності, що становить 52,7 % від загальної кількості. 138 562 випадки серед них – крадіжки. За 2021 рік обліковано 321 443 кримінальних правопорушень, з яких проти власності склали – 158 729 (49,3 % від загальної кількості) правопорушення, відповідно було виявлено 113 517 крадіжки. 362 636 кримінальних правопорушень на території України (без урахування статистики окупованих територій) було зареєстровано за звітний період 2022 року, серед яких 113 137 кримінальних правопорушень проти власності (31,1 %). Із зазначеної кількості крадіжки реєструвалися 69 496 разів [2]. Як бачимо, крадіжка є досить поширеним виявом злочинної поведінки особи, що зумовлює необхідність її всебічного вивчення, у тому числі й проблем розгляду кримінально-правової характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі види кримінальних правопорушень проти власності досліджували Г.М. Анісімов, Н.О. Антонюк, О.В. Вознесенська, О.О. Горішний, І.І. Гуня, Л.В. Дорош, О.О. Дудоров, В.В. Кузнєцов, Л.О. Семикіна, О.А. Слабченко, О.В. Смаглюк та інші. Аналізуючи положення праць вище вказаних та інших дослідників, можна зробити висновок, що вони охоплюють широкий спектр проблем кримінально-правової характеристики правопорушень проти власності, разом із тим проблематика кримінально-правової характеристики крадіжок потребує подальших досліджень.

Метою статті є аналіз проблематики кримінально-правової характеристики крадіжки як виду кримінального правопорушення, її особливостей, ознак, структурних елементів.

Виклад основного матеріалу. Найбільш загальними критеріями кримінально-правової характеристики крадіжки є: 1) склад правопорушення; 2) кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки; 3) відмежування від суміжних правопорушень та правопорушень, визначених іншими галузями права. Вони і будуть використані нами в ході здійснення кримінально-правової характеристики крадіжки.

У КК України (ст. 185) крадіжку визначено як таємне викрадення чужого майна [3]. З наукового погляду, формулюючи поняття крадіжки, варто враховувати розуміння її сутності і в науці кримінального права, і в криміналістиці. Оскільки кримінальне право чітко відмежовує крадіжку від інших діянь, вказуючи на її особливості. А криміналістика акцентує увагу на різних видах крадіжок, що в подальшому впливає на процес розслідування даного правопорушення.

Ю. Дорохіна визначає такі особливості крадіжки: а) винна особа не має юридичних повноважень відносно викраденого майна; б) винна особа використовує ненасильницький спосіб заволодіння чужим майном; в) винна особа прагне бути непомітною (або ж прихованими можуть залишатися її дії) [4, с. 354].

Виходячи із вказаних ознак, науковці й формулюють поняття крадіжки, акцентуючи увагу на певній із них. Але можна простежити одностайність у тому, що крадіжку вважають корисливим злочином проти власності, пов'язаним із вилученням чужого майна та використанням його на свою користь чи на користь інших осіб [5, с. 176-177].

Також як законодавець, так і науковці наголошують, що головною особливістю, яка відрізняє крадіжку від інших корисливих злочинів, є таємність, непомітність вчинення правопорушення для сторонніх осіб або не усвідомлення такими особами небезпечності діяння.

Щодо таємності, як ознаки крадіжки, то у кримінальному праві виділяють об'єктивну і суб'єктивну ознаки таємності. Такі ознаки є важливими під час розмежування крадіжки і шахрайства, крадіжки і ненасильницького грабежу. Окрім того, вони дозволяють встановити зміст способу вчинення кримінального правопорушення. Суть об'єктивної ознаки таємності полягає у розумінні факту вчинення злочинного посягання за відсутності осіб, які усвідомлюють факт викрадення. Суб'єктивна ознака зводиться до того, що винний вважає, що вчинює посягання непомітно для тих осіб, які усвідомлюють факт викрадення.

Найчастіше «непомітність» трактують, враховуючи факт зорового сприйняття посягання. Проте, як відзначає Ю. Дорохіна, такий підхід невиправдано звужений та вважає, що винний розуміє, що потерпілий у будь-якій формі сприйняття (слух, зір тощо) не усвідомлює факту викрадення [4, с. 355].

Характеризуючи суб'єктивну ознаку таємності Н. Антонюк відзначає, що вказівки на те, що винна особа вважає, що вчиняє непомітно для потерпілого чи інших осіб недостатньо. На думку дослідника, таємність наявна і тоді, коли винний вчиняє певні дії в присутності потерпілого чи інших осіб, але вони через фізичні або (та) психічні особливості не усвідомлюють факту викрадення. Також це може бути вилучення майна винним у присутності осіб, на потурання яких він може розраховувати, або вчинення крадіжки, створивши ілюзію правомірності. Тому автор наголошує, на тому, що обов'язково варто зазначати, що винний, викрадаючи майно, вчиняє посягання непомітно для тих осіб, які усвідомлюють факт викрадення [6, с. 194].

Виходячи із вищесказаного, об'єктивний критерій таємності полягає у ставленні до здійснюваного протиправного діяння власника чи інших осіб, їх усвідомленні того факту, що винною особою здійснюється незаконне заволодіння чужим майном. Суб'єктивний критерій таємності полягає в намірі винної особи діяти приховано, його переконанні бути непоміченим. Але варто пам'ятати, що суб'єктивна переконаність особи щодо таємності своїх дій має ґрунтуватися на певних об'єктивних передумовах. На що наголошено і в Постанові Верховного Суду від 14 червня 2018 року.

Так, акцентуючи увагу на розмежуванні крадіжки (ст. 185 КК) та грабежу (ст. 186 КК), суд зазначає, що розрізняючи крадіжку і грабіж, варто виходити зі спрямованості умислу винної особи та даних про те, чи усвідомлював потерпілий характер вчинюваних винною особою дій. Тому викрадення належить кваліфікувати як крадіжку не лише тоді, коли воно здійснюється за відсутності потерпілого, але й у присутності сторонніх осіб, які не усвідомлюють факту викрадення майна і не можуть дати йому належної оцінки (психічно хворі, малолітні). Викрадення є таємним і в тому разі, коли воно відбувається у присутності потерпілої особи за умови, що винна особа не знає про це чи вважає, що робить це непомітно для неї, а також тоді, коли викрадення вчиняється у присутності особи, якій доручено майно, але вона перебуває в такому стані, що виключає можливість усвідомлювати значення того, що відбувається (сон, непритомність, стан сп'яніння) [7].

Виходячи із ознак таємності, Ю. Дорохіна визначила випадки, за яких викрадення є таємним: 1) непомітним для власника, володаря чи охоронця – за їх відсутності або в їх присутності, але коли вони не помічають чи не усвідомлюють факту викрадення (внаслідок різних особливих обставин); 2) непомітним для власника третіх осіб (сторонніх), які не помічають викрадення або не усвідомлюють сутності того, що відбувається [4, с. 357]. Таємність також може бути забезпечена особливою спритністю злочинця, що зводиться до використанням різних прийомів і способів для відволікання уваги власника майна.

Як бачимо, крадіжка є одним із найбільш поширених і потенційно небезпечних кримінальних правопорушень проти власності. Ступінь суспільної небезпечності крадіжок, як зазначають науковці, значно підвищується у випадках, коли їх вчиняють особи, які заздалегідь об'єдналися в організовані групи, та з проникненням у житло, або якщо вони завдали значної шкоди потерпілому [8, с. 68]. Поняття «крадіжка» охоплює широке коло правопорушень, які відрізняються предметом посягання, способом учинення і приховування та місцем реалізації злочинного задуму, але мають спільну рису – таємний спосіб учинення.

Зважаючи на широту поняття крадіжки, її класифікують за різними критеріями. Відповідно до КК України класифікація здійснюється за кваліфікуючими ознаками: таємне викрадення чужого

майна (крадіжка), вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, поєднане з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище або яке завдало значної шкоди потерпілому; крадіжка, вчинена у великих розмірах, вчинена в особливо великих розмірах або організованою групою тощо [3].

Науковці виділяють інші критерії класифікації. Так, у криміналістиці критерієм класифікації крадіжки виступає характер зв'язку злочинних дій з особливостями місця їх вчинення: 1) залежно від власника і характеру предмета посягання (державного, колективного або особистого майна (матеріальних цінностей, вантажів, особистих речей, транспортних засобів тощо); 2) залежно від способу вчинення і приховання злочину: крадіжки, поєднані з проникненням у житло чи сховище (зі зламом замків і замикальних пристроїв чи без такого); без проникнення, коли потерпілий пускає злодія до свого помешкання, зокрема через зловживання довірою; крадіжки-«підсадки», коли пасажир довіряє своє майно малознайомій особі та ненадовго відлучається; кишенькові крадіжки тощо; 3) залежно від місця реалізації злочинного задуму: крадіжки з приміщень – крамниць, кіосків, складів, готелів, а також вантажів на залізничному, річковому, морському і повітряному транспорті тощо; крадіжки особистих речей громадян на вокзалах, із купе поїздів тощо; кишенькові крадіжки на базарах, у громадському транспорті; крадіжки з автоматичних камер зберігання, із транспортних засобів тощо [9, с. 154]. Із розвитком комп'ютерних технологій, мережі інтернет, соціальних мереж тощо кількість крадіжок збільшується і вони набувають нових форм, що також потребує швидкого нормативного регулювання.

Здійснюючи кримінально-правову характеристику крадіжки, варто відмітити особливості об'єктивної сторони складу цього кримінального правопорушення. Адже саме це є основою для відмежування крадіжки від інших посягань проти власності. Об'єктивна сторона крадіжки становить діяння, що полягає в протиправному ненасильницькому таємному та безоплатному заволодіння чужим майном на користь винного або інших осіб, яке завдало матеріальну шкоду власнику чи іншому законному володільцю.

Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони крадіжки є: 1) дія (таємне, незаконне, безоплатне, поза волею власника вилучення чужого майна); 2) наслідок, що полягає у заволодінні винним чужим майном; 3) причинний зв'язок між дією та наслідком; 4) спосіб вчинення злочину, що характеризується таємністю [10, с. 233].

Виходячи із того, що склад крадіжки є матеріальним, злочинний наслідок у вигляді майнової шкоди є обов'язковою ознакою його об'єктивної сторони, тому крадіжка вважається закінченою з моменту заволодіння майном. У такому випадку майно є вилученим і винний має реальну можливість користуватися або розпоряджатися ним на свій розсуд, коли вилучене майно обернено на користь винного або інших осіб.

Відповідно до суб'єктивної сторони крадіжка передбачає лише прямий умисел, тобто особа усвідомлює, що посягає на чужу власність, таємно вилучає чуже майно, на яке вона не має ніякого права, передбачає спричинення матеріальної шкоди в певному розмірі і бажає завдати таку шкоду. Частина 2 ст. 185 КК передбачає кваліфікуючі ознаки крадіжки: повторність та вчинення крадіжки за попередньою змовою групою осіб [11].

Як свідчить статистика, вчинення крадіжок за попередньою змовою, групою осіб або особами, які вчиняли крадіжки, має значні показники. Окрім того, частими є вчинення таких кримінальних правопорушень особами, що перебувають у стані алкогольного сп'яніння. На жаль, значним є відсоток таких діянь, вчиненими неповнолітніми. Так, з 113 517 крадіжок, облікованих у 2021 р. 26 739 крадіжок було вчинено особами, які раніше мали прецедент вчинення кримінального правопорушення, групою осіб – 2585, особами у стані алкогольного сп'яніння – 1 659 та неповнолітніми або за їх участю – 1779 крадіжок. Відповідно до статистичних даних за 2022 рік із 69 496 епізодів крадіжок 13 416 було вчинено особами, які раніше вже вчиняли кримінальні правопорушення, 1254 крадіжки було вчинено групою осіб, 861 крадіжка особами, які перебували у стані алкогольного сп'яніння та 831 випадок крадіжок, що були вчинені неповнолітніми або за їх участю [2].

Маючи прямий умисел, суб'єкт усвідомлює і мотив, що спонукає його до відповідних дій, і мету, яку він переслідує. Отже особи, які вчиняють крадіжку, завжди діють із конкретними корисливими мотивами і з певною метою – заволодіти чужим майном.

Визначаючи суть корисливості, науковці наголошують, що вона виявляється в прагненні у незаконному придбанні матеріальної, майнової вигоди, і отже, предмет цієї діяльності завжди

прямо або опосередковано пов'язаний із благами відчутного, речового характеру, що становлять потреби винної особи [11, с. 169].

Суб'єктом вчинення крадіжки є фізична осудна особа, яка на момент здійснення протиправного діяння досягла 14-річного віку [3]. В інших випадках – особа, яка досягла 16-річного віку. У разі привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем це спеціальний суб'єкт – особа, якій майно ввірено чи перебувало в її віданні або службова особа, яка заволодіває чужим майном шляхом зловживання службовим становищем. Важливе значення для кваліфікації крадіжки, передбаченої ч. 3 ст. 185 КК, є: 1) визначення місця вчинення діяння, яким є тобто «житло», «інше приміщення», «сховище»; 2) способу посягання – «проникнення у житло, інше приміщення чи сховище» [3].

В науці кримінального права місце вчинення злочину – це передбачена диспозицією кримінально-правової норми ознака об'єктивної сторони складу злочину, яка характеризує певну територію, де суб'єкт під час перебування на ній вчинив передбачену кримінальним законом дію або бездіяльність, або де настали суспільно небезпечні наслідки цього діяння [12, с. 4].

Як свідчить статистика, найбільша кількість крадіжок вчиняється зі складів, баз, магазинів, інших торгівельних точок, квартир та автомобілів; дач тощо. Здійснюється значна кількість і кишенькових крадіжок. Так, за 2020 рік зі складів, баз, магазинів, інших торгівельних точок 17 857 крадіжок, з квартир – 10 470, 5657 – з автомобілів, з садових будинків, дач – 2938, кишенькові – 2939. За 2021 рік 15 136 випадків крадіжок було вчинено зі складів, баз, магазинів, інших торгівельних точок, 8022 – з квартир, 5571 – з автомобілів, 1833 – з дачних та садових будинків, кишенькових крадіжок було виявлено – 1708 випадків. У 2022 році 12 113 крадіжок було вчинено зі складів, баз, магазинів, інших торгівельних точок, 3494 – з квартир, 2001 – з автомобілів, 1290 – кишенькові крадіжки, 725 – з дач та садових будинків [2].

В ході здійснення кримінально-правової характеристики крадіжки вагоме значення мають питання віктимологічних факторів (дослідження категорії жертви кримінального правопорушення, особливості формування поведінки особи потерпілого тощо). В цілому ж варто зазначити, що вчені наголошують на тому, що деяким категоріям осіб притаманні риси психологічного, фізичного, морального характеру, які створюють підвищену можливість таких людей стати жертвами кримінальних правопорушень і, зокрема, крадіжок [13, с. 180]. Переважно ними виступають жінки. Так, за звітний період 2020 року від крадіжок потерпіло 125 768 осіб, з яких 39 569 – особи жіночої статі, даний показник становить 31,4 % від загальної кількості потерпілих. За 2021 рік від внаслідок крадіжок потерпілими було визнано 101 758 осіб. Серед яких 29 914 склали жінки (29,4 % від загальної кількості). 62 517 осіб стало жертвами крадіжок за 2022 рік. З яких 18 283 – особи жіночої статі (29,2 %) [2].

Висновки. Отже, крадіжка – це таємне викрадення чужого майна, головною ознакою якого є таємний спосіб учинення правопорушення. Широке поняття крадіжки охоплює низку варіантів учинення зазначеного кримінального правопорушення, тому їх класифікують за різними критеріями. Здійснюючи кримінально-правову характеристику крадіжки, варто використовувати такі основні критерії як склад правопорушення; кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки; відмежування від суміжних правопорушень та правопорушень, визначених іншими галузями права. Разом із тим, питання як критеріїв кримінально-правової характеристики крадіжки, так і їх змісту та особливостей залишається дискусійним у кримінально-правовій науці та потребує подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панова С.В. Поняття крадіжки, поєднаної з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище. URL: file:///D96-395520-1-10-20190920-1.pdf.
2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.
3. Кримінальний кодекс України. Закон, кодекс від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
4. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження: Монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с.

5. Проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. М.Г. Арманов, О.О. Княженко, Н.М. Ярмиш та ін. Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2017. 392 с.
6. Антонюк Н.О. Кримінально-правова охорона власності: навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 514 с.
7. Постанова Верховного Суду від 14 червня 2018 року у справі № 754/2834/16-к (провадження № 51-1255км18) URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/74842774.
8. Криміналістика: підручник: у 2 т. За заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Р.Л. Степанюка, В.О. Малярової. Харків: ХНУВС, 2018. Т. 2. 312 с.
9. Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. Криміналістика: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Ін Юре, 2004. 728 с.
10. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник. За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. 3-тє вид., переробл. та допов. К.: Атіка, 2009. 744 с.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Каннон, 2001. 1384 с.
12. Родіонова Т.В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. ДНДІ МВС України. Київ, 2018. 20 с.
13. Кулакова Н.В., Білоус В.П. Віктимологічна профілактика корисливо-насильницьких злочинів щодо неповнолітніх. *Право. Випуск* 28. 2015. С. 176–183.

УДК 343.851+343.237
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.44

МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Конопельський В.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4068-3902

Конопельський В.Я. Міжнародна практика запобігання незаконному обігу наркотичних засобів.

У науковій статті розглядаються питання щодо міжнародної практики запобігання незаконному обігу наркотичних засобів. Вивчаючи дану тематику,з'ясували, що нині значна кількість організованих злочинних груп з незаконного обігу наркотичних засобів є міжнародними. Сировина для виготовлення наркотиків може вирощуватися в одній країні, перероблятися в другій, перевозитися транзитом через третю, а осідати вже в четвертій. Навіть учасники таких злочинних груп чи організацій можуть мати різне походження та громадянство, а також спілкуватися різними мовами. А тому розслідування таких злочинів значно ускладнюється. Встановили, що при тісній та злагодженій взаємодії відповідних правоохоронних органів різних держав найбільш доцільно затримати всю злочинну групу чи організацію, а не лише її маленьку частину, що саме по собі не змогло би зупинити її злочинну діяльність, а отже і захистити населення від негативного впливу наркотичних засобів. Вияснили, що необхідно уважно стежити за станом незаконного обігу наркотичних засобів у державах, що розташовані по сусідству, так як від цього може залежати розповсюдження наркотичних речовин та прекурсорів в Україні, та вживати відповідні заходи з протидії таким злочинам. Також доєднуємося до думки Організації Об'єднаних Націй, яка була оприлюднена у Всесвітньому Звіті про наркотики 2023 року про те, що корупція та незаконний обіг наркотиків є близькими, взаємно підсилюючими та взаємодоповнюючими злочинами. Встановили, що міжнародний досвід необхідно адаптувати до особливостей окремо взятої країни. Окреслили зовнішні чинники, які впливають на ринок наркотиків в Україні (війна, внутрішньо-переміщені особи, стан боротьби з незаконним обігом наркотиків у сусідніх країнах, взаємодія з іноземними правоохоронними органами щодо запобігання незаконного обігу наркотиків). Вивчили та висвітлили статистику, представлену у Всесвітньому Звіті про наркотики 2023 року Організації Об'єднаних Націй. Виділили особливо вразливі групи осіб для наркотичної залежності.

Ключові слова: наркотичні речовини, міжнародна протидія наркозлочинності, міжнародний досвід, нелегальний обіг наркотиків, злочинні організації, злочинні групи.

Konopelskyi V. Ya. International practice of preventing illegal drug trafficking.

The scientific article examines issues related to the international practice of preventing the illegal circulation of narcotic drugs. Studying this topic, it was found that currently a significant number of organized criminal groups involved in the illegal circulation of narcotic drugs are international. Raw materials for the production of drugs can be grown in one country, processed in another, transported in transit through a third, and settled in a fourth.Even members of such criminal groups or organizations may have different origins and nationalities, and may speak different languages. That is why the investigation of such crimes becomes much more complicated. It was established that with close and coordinated interaction of the relevant law enforcement agencies of different states, it is most expedient to detain the entire criminal group or organization, and not just a small part of it, which in itself would not be able to stop its criminal activity, and therefore protect the population from the negative influence of narcotics means. It was found out that it is necessary to carefully monitor the state of illegal drug trafficking in neighboring states, as the distribution of narcotic substances and precursors in Ukraine may depend on

it, and to take appropriate measures to combat such crimes. We also agree with the opinion of the United Nations, which was published in the World Drug Report 2023, that corruption and drug trafficking are related, mutually reinforcing and complementary crimes. It was established that international experience must be adapted to the specifics of an individual country.External factors affecting the drug market in Ukraine were outlined (war, internally displaced persons, the state of combating illegal drug trafficking in neighboring countries, interaction with foreign law enforcement agencies to prevent illegal drug trafficking). Statistics presented in the United Nations World Drug Report 2023 have been studied and highlighted. Especially vulnerable groups of people for drug addiction have been singled out.

Key words: narcotic substances, international countermeasures against drug crime, international experience, illegal drug trafficking, criminal organizations, criminal groups.

Постановка проблеми. Нелегальний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів в Україні набув значних масштабів. Вінявляється одним із вагомих соціальних чинників, що негативно впливають на моральне, фізичне, ментальне здоров'я, благополуччя людей та розвиток суспільства в цілому. Попри прийняття в Україні ряду концепцій та державних програм, в межах останнього десятиріччя спостерігається в півтора рази збільшення кількості осіб, які невнаслідок медичних показниківприймають наркотичні засоби та психотропні речовини.

Вивчення міжнародного досвіду з запобігання незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, що вчиняються злочинними групами та злочиннимиорганізаціями дає аргументи для ствердження,що рівень небезпеки таких злочинів прирівнюється до рівня небезпеки таких злочинів, як: торгівля людьми, торгівля зброєю, терористична діяльність.

Відповідно до оцінок міжнародних експертів, світовий сукупний обіг наркотичних засобів перевищує бюджети низки країн світу, що створює серйозну загрозу для економічного, демографічного, соціального та політичного життя окремих політичних систем. Злочинна діяльність міжнародних організованих злочинних угруповань з незаконного обігу наркотичних засобів, з Україною включно розповсюдилася майже по всіх регіонах і досягає небезпечно високого рівня [1, с. 229].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти тематики щодо міжнародної практики з запобігання незаконному обігу наркотичних засобів висвітлені у працях вітчизняних науковців. А.М. Бабенка, В.В. Василевича, О.П. Гороха, Ю.О. Данилевської, О.М. Джужі, Є.М. Карпенка, О.Г. Колба, О.М. Литвинова, С.В. Лосича, А.А. Музики, Д.Й. Никифорчука, В.І. Осадчого, Г.І. Піщенка, В.Г. Пшеничного, Л.В. Раєцької, А.В. Савченка, О.М. Стрільціва, Є.В. Фесенка, М.І. Хавронюка, М.С. Хрупи, В.С. Щирської та ін.

Здобутки згаданих науковців характеризуються значимістю та обґрунтованістю та дають можливість розглянути ті питання якимне було достатньо приділено уваги, вивчено та які потребують окремого висвітлення.

Мета статті: розглянути питання щодо міжнародної практики запобігання незаконному обігу наркотичних засобів. Дослідити міжнародний характер злочинних організацій, які займаються незаконним обігом наркотичних речовин. Виокремити зовнішні чинники для розвитку незаконного обігу наркотичних речовин для України.

Нині існуєсистема міжнародного контролю для наркотичних засобів. Вона ґрунтується на положеннях Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року, Конвенції про психотропні речовини, Віденській конвенції 1971 року, та Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року, яка встановила комплекс заходів з спрямування на об'єднання зусиль всіх країн для більш ефективного вирішення проблем боротьби з незаконним обігом наркотиків і на міжнародному та на національному рівнях [2; 3].

Конвенція 1988 року одним документом замінила низку прийнятих міжнародних актів з цих питань, встановила контроль над виробництвом наркотичної сировини, скоротила договірні міжнародні органи з чотирьох до двох (Комісія з наркотичних засобів Економічній та соціальній раді і міжнародний Комітет з контролю за наркотиками Організації Об'єднаних Націй) наділивши їх широкими повноваженнями щодо контролю за наркотиками.Її прийняття стало важливим етапом у розвитку міжнародно-правових відносин. Вона покликана сприяти рішучій боротьбі з наркотиками та наркотичною залежністю на міжнародному рівні шляхом міжнародного співробітництва і створення міжнародної системи контролю за наркотичними засобами [1].

Кожна країна має свій особливий підхід у боротьбі з негативними явищами, особливо щодо наркотиків. Внаслідок правильного проведення антинаркотичних заходів запобігання вдається змінити ставлення в суспільстві до наркотиків, громадяни підтримують не лише їх заборону, але й здійснюють функції соціального контролю [4].

Одним з найважливіших кроків у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю стало підписання Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 15 грудня 2000 р. в Палермо (Італія). Цією Конвенцією міжнародне співтовариство продемонструвало, що в XXI ст. транснаціональна організована злочинність стала реальною загрозою для безпеки всього людства, як за своїми масштабами, так і за руйнівним впливом [5]. Даний документ був ратифікований Україною 04 лютого 2004 року.

На нашу думку, подібні міжнародні договори чи Конвенції є неймовірно ефективними для попередження злочинів, пов'язаних з наркотиками та прекурсорами, адже, зазвичай, такі злочини не вчиняються в межах однієї країни. Наприклад, сировина для виготовлення наркотиків може вирощуватися в одній країні, перероблятися в другій, перевозитися транзитом через третю, а осідати вже в четвертій. Таким чином, велика кількість злочинних груп та організацій є за своєю природою міжнародними. Навіть учасники таких злочинних груп чи організацій можуть мати різне походження та громадянство, а також спілкуватися різними мовами.

Враховуючи зазначене вище, для поліції та інших виконавчих органів однієї країни може бути дуже складно провести змістовне та ефективне розслідування злочинів, пов'язаних з наркотичними засобами та прекурсорами, не маючи відповідних міжнародних документів, які б чітко встановлювали їхні можливості у співпраці з іншими державами з цих питань, а також сам механізм згаданої співпраці. При тісній та злагодженій взаємодії відповідних правоохоронних органів різних держав набагато простіше вислідити злочинців та затримати всю злочинну групу чи організацію, що унеможливить їх функціонування.При затриманні окремих членів злочинної організації, окремої частинки злочинної групи, не зупинить її злочинну діяльність, а отже і не захистить населення від негативного впливу наркотичних речовин.Вважаємо необхідним пам'ятати, що міжнародне співтовариство повинно постійно демонструвати свою чітку позицію щодо негативної оцінки торгівлі наркотиками, адже особливо небезпечним чинником для розповсюдження наркозалежності є корупція місцевих органів виконавчої влади. Саме там будуть почувати себе найкраще злочинні групи чи, тим паче, організації, де вони будуть впевнені, що в будь-якій ситуації, коли б для них виникла небезпека викриття, завжди буде можливим «відкупитися» хабарем. Тому вважаємо боротьбу з корупцією як один із безумовних чинників міжнародної боротьби з незаконним обігом наркотичних речовин.

Зокрема, навіть Організація Об'єднаних Націй у своєму Всесвітньому Звіті про наркотики 2023 року [6] вказує, що корупція та незаконний обіг наркотиків створюють між собою конвергенцію. Тобто вони є близькими, взаємодоповнюючими та взаємно підсилюючими злочинами. Також у Всесвітньому Звіті про наркотики наведені дані, які підтверджують зростаючу небезпеку, яку створює незаконний обіг наркотичних речовин. Кількість людей, які використовують наркотики не з медичних причин у світі, виросла з 240 мільйонів осіб у 2011 році до 296 мільйонів у 2021 році. Для порівняння – це більше, аніж населення семи Україн. Більш того, враховуючи, що з 2022 року у світі виросла кількість озброєних конфліктів, використання наркотичних речовин не в медичних цілях може лише збільшитися, адже в таких умовах для поліції та інших виконавчих органів набагато складніше розслідувати та попереджувати злочини, пов'язані з наркотиками. Частину правоохоронних органів може бути задіяно для воєнних цілей, а частину – для розслідування воєнних злочинів. Також збільшується кількість зниклих безвісти осіб, яких необхідно розшукувати. Враховуючи доступність зброї, яка виникає під час подібних збройних конфліктів, зростає й рівень злочинності, кількість тяжких та особливо тяжких злочинів. Таким чином, у правоохоронців залишається все менше можливостей та ресурсів для розслідування злочинів, пов'язаних з обігом наркотиків, на належному рівні. Найбільш розповсюдженими наркотиками залишаються: канабіс, опіоїди, амфетамін та кокаїн.

Потрібно також відмітити, що однією з найбільших небезпек незаконного обігу наркотиків залишається те, що молодь є набагато більш вразливою для вживання наркотиків, аніж дорослі люди. В 2021 році 5,3 відсотки всіх підлітків 15-16 років у світі вживали канабіс, що може мати довготривалі та тяжкі наслідки для їх мозку, відповідно до того ж Всесвітнього Звіту про наркотики 2023 року Організації Об'єднаних Націй. Наприклад, в Південній Америці більше половини

тих осіб, які лікуються від наркотичної залежності ще й не досягли 25 років. В свою чергу, в Африці 70 відсотків тих, хто лікується від наркотичної залежності є молодшими 35 років.

В загальному, у всьому світі кількість школярів, які вживають наркотики, вища, аніж таких самим дорослих. Це пов'язано з недостатньо міцною психікою неповнолітніх осіб, які легко піддаються навіюванню та впливу навколишнього соціуму. Підлітки особливо бояться відрізнятися від інших в своєму колі спілкування та бути з нього виключеними. Навіть, якщо доведеться вживати наркотики для того, щоб не бути висміяним.

Цікаво, що, як зазначено в вищезгаданому Звіті про наркотики, для багатьох країн злочинні організації, які займаються незаконним обігом наркотиків, підживлюють та стимулюють нестабільність та насильство, що створює вакуум державного управління. Прикладами таких країн є Гаїті та Сахелі.В Україні ж, війна, навпаки, порушила існуючі та нові маршрути торгівлі героїном та кокаїном. На жаль, в той же час в Україні існує небезпека що війна також може спровокувати розширення виробництва та торгівлі синтетичними наркотиками, враховуючи великі ринки синтетичних наркотиків, який розвивається в регіоні Східної Європи. Також, додатковою небезпекою для України є те, що вимушено переміщені особи є особливо вразливими для ринку наркотиків, враховуючи їх тяжкий моральний стан та відсутність необхідного рівня підтримки та захисту. Втрата домівки, можлива втрата близьких людей, нове оточення та незрозумілі перспективи для їхнього життя робить таких осіб легкими жертвами для наркозлочинців.

В свою чергу, світова глобалізація та діджиталізація частково перенесла незаконну торгівлю наркотичними засобами в мережу Інтернет. Таким чином, придбання наркотиків стало більш доступним та привабливим для різних груп користувачів. Платформи соціальних мереж стають все більш важливими для полегшення транзакцій з наркотиками. Зменшується необхідність особистих зустрічей покупця з продавцем, що захищає їх від можливого викриття, залишає їх анонімними. Ринок наркотиків у всьому світі постійно розвивається. Злочинні організації, які займаються незаконним розповсюдженням наркотичних засобів, різних країн та регіонів постійно взаємодіють між собою та переймають один у одного досвід взаємодії з правоохоронними органами, а також щодо реалізації наркотиків.

Тому правоохоронним органам потрібно постійно адаптуватися до механізмів та методів скоєння незаконного обігу наркотичних речовин, які розробляються такими злочинними організаціями та групами. Для цього абсолютно необхідним вважаємо міжнародне співробітництво між правоохоронними органами різних країн, які б ділилися між собою, як корисним досвідом, так і потрібною інформацією.

На жаль, технічне оснащення в злочинних організаціях, які займаються незаконним обігом наркотичних засобів, постійно оновлюється, адже від цього залежить особиста безпека їх членів, а також рівень їх заробітку, який залишається набагато вищим, аніж державне забезпечення роботи відповідних правоохоронних органів, які займаються злочинами, пов'язаними з наркотиками, в багатьох країнах. Ще в 1989 році на міжнародному симпозіумі з проблем боротьби з організованою злочинністю та тероризмом, що проходив у США (м. Чикаго) з доповіді представника Інтерполу прозвучала думка про те, що існують країни, які не взмозі боротися з організованою злочинністю через відсутність надійної правової слабкої технічної оснащеності правоохоронних органів, неможливостіпростежити потоки «брудних» грошей. І якщо не надати їм допомогу, то через 10–20 років світова спільнота може мати справу з величезними мафіозними державними, політичними структурами, і тоді боротьба з організованою злочинністю може стати просто безперспективною [7].

Сучасний розвиток ринку наркотиків підтверджує, що відсутність міжнародного співробітництва та фінансової підтримки для держав, які не можуть самостійно підтримувати належний рівень розслідування злочинів, пов'язаних з наркотиками, з економічних причин, призводить до розповсюдження незаконної торгівлі наркотичними речовинами і поза їх межі, ускладнюючи боротьбу з наркотиками та прекурсорами навіть для тих держав, які мали достатній рівень фінансування правоохоронних органів. А знищити злочинні організації, які займаються незаконним обігом наркотиків, та які встигли збільшити кількість свої членів, наростити вплив, знайти зв'язки та відповідне технічне забезпечення, вже потребує набагато більших ресурсів та старань.

Окремо потрібно відмітити, що міжнародний досвід необхідно переймати, але, в той же час, аналізувати його, адже в різних країнах одні й ті ж самі заходи можуть принести різні результати: як позитивні, так і навпаки, негативні. Потрібно обережно його використовувати та, якщо потрібно, змінювати.

За оцінками Управління з наркотиків і злочинності ОрганізаціїОб'єднаних Націй, найбільших успіхів у боротьбі з незаконним обігомнаркотиків домоглися США, де за останнє десятиліття кількість наркоспоживачів скоротилася вдвічі [8]. Наразі найбільш поширеною американською стратегією, в якій викладено процес кримінальної розвідки, є «Національний план розподілу розвідувальноїінформації» (National Criminal Intelligence Sharing Plan) [9].

Варто також особливо вказати на законодавчі механізми, що спрямовані на додатковий антикримінальний ефект притягнення до відповідальності занаркоконтрабанду. Наприклад, вчинення злочину особою, яка зареєстрованарезидентом особливої прикордонної зони або використовує для в'їзду на територію США спеціальні режими і програми, тягне довічне позбавлення їїправа користуватися цим статусом, пільговими програмами та режимами. А завчинення окремих наркозлочинів – можливим є «позбавлення прав», тобто позбавлення засудженого після відбування покарання права на отриманняфедеральної допомоги, тобто грантів, кредитів, спеціальних ліцензій, що видаються федеральними органами влади і фінансуються за рахунок коштівфедерального бюджету [10, с. 197].

В Іспанії ж, в свою чергу, розроблено національний план дій, пов'язаний з боротьбою проти розповсюдження наркотиків, в якому передбачено створення наглядового органу контролю над використовуванням організаціями наркобізнесу нових технологій. В рамках національного плану дій, пов'язаних зборотьбою проти розповсюдження наркотиків, передбачено створення наглядового органу контролю над використанням організованим наркобізнесомновітніх технологій. В країні у складі Міністерства внутрішніх справ працюєДепартамент по боротьбі зі злочинами, пов'язаними з використанням високихтехнологій, який бере активну участь у попередженні використання Інтернету зметою незаконного рекламування контрольованих речовин, у тому числі психотропних [11].

Цікаво, що у зв'язку з загостренням проблеми наркоманії в країні, Швеція запроваджує стратегію боротьби з наркоторгівлеюна всіх рівнях: запроваджується кримінальна відповідальність і за вживаннянаркотиків, а не тільки за їх зберігання; виявлення випадків вживання наркотичних засобів відразу стає надбанням соціальної служби;встановлюється «нульовий кордон» – заборона на вживання наркотиків при керуванні транспортними засобами; активізується діяльність громадських організацій, зокрема Союзу громадських організацій «За суспільство без наркотиків» [12].

В Італії, з метою посилення боротьби з організованою злочинністю у сфері незаконного обігу наркотиків, Парламент країни заснував спеціальну Генеральну Раду, а також окружні управління та мафією і окремо – Державнеуправління по боротьбі з мафією та слідче управління по боротьбі з мафією.Крім того, в складі Генеральної прокуратури Італії створено оперативно-слідчеуправління по боротьбі з організованою злочинністю та мафією. Така розгалужена система багатофункціональних, спеціалізованих оперативних,слідчих та інформаційних елементів з питань запобігання організованій злочинності є доволі ефективною [13, с. 83].

Також потрібно пам'ятати, що існують і такі країни, як Нідерланди, які набагато лояльніше відносяться до вживання та розповсюдження наркотиків. Деякі з них є там узаконеними, їх можна придбати, як звичайний чай. В цій країні можливе переслідування, в тому числі і кримінальне лише за незаконних збут «важких» наркотиків. Там розроблена на працює спеціальна модель, згідно до якої правоохоронним органам заборонено переслідування осіб, щовживають наркотики. Вся діяльність поліції спрямована на протидію несанкціонованому продажу «важких» наркотиків, а також на профілактику та на допомогу наркозалежним [14, с. 349].

Польща на сьогодні є одним з основних регіональних лідерів по виробництву психотропних речовин; а також транзиту, споживання і збуту наркотичних засобів. Польські організовані злочинні угрупування приймаютьактивну участь у збагаченні за рахунок торгівлі наркотиками. І оскільки ця країна є одним із найближчих західних країн-сусідів, то досвід запобіганнянаркозлочинності в цій країни може бети для нас корисним для вдосконалення системи запобігання наркоз буту як на загально-державному, так і на регіональному рівні.У цій країні Євросоюзу приймаються довгострокові антинаркотичні програми, які належним чином фінансуються з державного бюджету і сприяють зниженнюпропозиції на наркотики через профілактичний вплив на потенційних споживачів наркотиків [15, с. 411-412].

Більш того, близькість Польщі до України може означати не лише те, що ми зможемо перейняти її досвід, а й те, що високий рівень незаконного обігу в Польщі є небезпечним і для нас. В тому числі такою небезпекою є і синтетичні наркотики.

Висновок: Отже, вважаємо, що міжнародне співробітництво правоохоронних органів у сфері незаконного розповсюдження наркотиків дуже сильно допомагає правоохоронцям інших держав, враховуючи, що незаконний обіг наркотичних речовин та прекурсорів, за своєю природою, є міжнародним злочином, адже злочинні організації, які скоюють такі злочини, можуть вчиняти їх в різних країнах: збувати наркотики в різних країнах, використовувати певні країни, як транзитні, а інші – для вирощення сировини, вербувати для злочинних організованих груп з обігу наркотичних засобів учасників різного походження і т.д. Міжнародне співробітництво може бути як інформаційним, так і фінансовим. Обидва є однаково важливими. В той же час досвід іноземних країн потрібно переймати в міру, аналізуючи його та обставини в конкретній державі, адже те, що може бути корисним для боротьби з незаконним розповсюдженням наркотиків в одній країні, для іншої може призвести до значного погіршення ситуації з боротьбою зі злочинністю, пов'язаною з наркотичними речовинами та прекурсорами. Більш того, вважаємо, що також потрібно тримати пильну увагу на стані незаконного обігу наркотичних речовин у сусідніх державах, адже це може мати значний вплив на розповсюдження наркотичних речовин та прекурсорів в Україні, а тому необхідно вживати відповідні заходи з протидії таким злочинам. Також вважаємо, що боротьба з корупцією є одним із безумовних чинників міжнародної боротьби з незаконним обігом наркотичних речовин. Правоохоронцям необхідно постійно бути обізнаними з механізмами нових способів та методів вчинення незаконного обігу наркотичних засобів, що постійно вдосконалюються наркозлочинцями. А тому налагоджений, безперервний обмін досвідом та потрібною інформацією між правоохоронними органами різних країн, щодо протидії незаконному обігу наркотичних засобів є безперечно необхідним та корисним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соловей В.В, Міжнародна практика та зарубіжний досвід запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Випуск 78: частина 2. 2023 С. 228–233.
2. Сорока С.О. Контрабанда наркотичних засобів: проблеми протидії: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 228 с
3. Бангкокська декларація «Взаємодія і заходи у відповідь: стратегічні союзи в сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя»: Прийнята на Одинадцятому Конгресі ООН з попередження злочинності і кримінального правосуддя. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bangkok_declaration.shtml.
4. Лужецька Н.А. Механізми реалізації державної політики щодо запобігання та протидії наркоманії: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 «Механізми державного управління». Одеса, 2018. 20 с
5. Конгреси ООН по запобіганню злочинності: зб. матеріалів: в 3 кн. Кн. 1 / за ред. В.В. Голини. Київ: «Право України»; Харків: Право, 2013. 188 с.
6. World Drug Report 2023 URL: https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/world-drug-report-2023.html.
7. Верченко Л.С. Система та компетенція правоохоронних органівСША, які протидіють організованій злочинності. Право і суспільство. 2009. № 5. С. 141–147.
8. UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). URL: http://www.unodc.org/.
9. The National Criminal Intelligence Sharing Plan. Department of Justice. 2023. 54 с. URL: https://it.ojp.gov/documents/ncisp/National_Criminal_Intelligence_Sharing_Plan.pdf.
10. Кривонос М.В., Бондар В.С. Теорія та практика використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: монографія. Сєвєродонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2017. 412 с.
11. Зимовець В.В., Смирнова І.В., Чувирін Д.Е. Запобіганнявіртуальному наркобізнесу в Internet: перспективи для України. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2007. Вип. 16. С. 59–69.
12. Волощук А.М. Державно-правова політика в сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів: зарубіжний досвід. Митна справа. 2011. № 1. С. 8–17.

13. Чубенко І. Зарубіжний досвід боротьби з корупцією в органах виконавчої влади. Вісник державної служби України. 2003. № 1. С. 81–87.
14. Орловська Н.А., Степанова Ю.П. Актуальні питання запобігання наркообігу: європейський досвід. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 6. С. 348–351.
15. Комплексний підхід до захисту суспільства від незаконного наркообігу : монографія / [Т.В. Корнякова, О.Л. Соколенко, В.С. Гошовський та ін.]; за заг. ред. Т.В. Корнякової. Дніпро: Ліра, 2019. 532 с.

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.45

ДОБРОВІЛЬНЕ ВІДШКОДУВАННЯ ЗАВДАНОГО ЗБИТКУ АБО УСУНЕННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ШКОДИ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ПОМ'ЯКШУЄ ПОКАРАННЯ: ДО ПИТАННЯ ПРО ОБСЯГ

Крикливець Д.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-2618-8895
e-mail: dmytro.kryklyvets@lnu.edu.ua

Крикливець Д.Є. Добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди як обставина, що пом'якшує покарання: до питання про обсяг.

Статтю присвячено дослідженню однієї із обставин, що пом'якшують покарання, передбаченої у п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України, – добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Відзначено, що багато пов'язаних із цією обставиною питань досліджені науковцями і щодо них сформульовано загальноприйняті позиції. Водночас неоднозначним є питання про обсяг відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, оскільки незрозуміло, чи допускається часткове їхнє відшкодування або усунення, а чи навпаки вимагається лише повне. Автор, застосувавши різні способи тлумачення тексту кримінального закону, навів низку аргументів на користь того, що таке відшкодування або усунення повинні бути лише повними, інакше їх не можна враховувати як обставину, що пом'якшує покарання. Наведено думку, що, якщо припустити, що допускається також і часткове відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, то це призведе до проблем у правозастосуванні, оскільки неможливо обґрунтувати, відшкодування або усунення якої частки збитку або шкоди можна вважати достатнім для пом'якшення покарання. Ще одне питання виникає у контексті положення ч. 2 ст. 66 КК України про невичерпність переліку обставин, що пом'якшують покарання, зокрема, чи можна часткове відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди врахувати як обставину, що пом'якшує покарання? На це питання запропоновано негативну відповідь, адже зазначено, що ч. 2 ст. 66 КК України стосується інших, окрім вже передбачених кримінальним законом, обставин, що пом'якшують покарання. А тому визнання часткового відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди обставиною, що пом'якшує покарання, нівелюватиме значущість обставини, передбаченої п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України, та загалом створить передумови для занадто широкого трактування інших передбачених законом обставин.

Ключові слова: обставина, що пом'якшує покарання; добровільне відшкодування завданого збитку; добровільне усунення заподіяної шкоди; обсяг добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди.

Kryklyvets D.Ye. Voluntary compensation for harm or elimination of damage caused as a circumstance that mitigates the punishment: on the question of scope.

The article is devoted to the study of one of the mitigating circumstances provided for in Point 2 of Part 1 of Article 66 of the Criminal Code of Ukraine, – voluntary compensation for harm or elimination of damage caused. It is noted that many issues related to this circumstance have been researched by scholars and generally accepted positions have been formulated regarding them. at the same time, the question of the amount of compensation for the harm caused or elimination of the damage caused is ambiguous, since it is not clear whether their partial compensation or elimination is allowed, or, on the contrary, only full compensation or elimination is required. The author, applying

different ways of interpreting the text of the criminal law, presented a number of arguments in favor of the fact that such compensation or elimination should only be full, otherwise they cannot be taken into account as a circumstance mitigating the punishment. The opinion is provided that if it is assumed that partial compensation for the harm caused or elimination of the damage caused is as well allowed, then this will lead to problems in law enforcement, since it is impossible to justify compensation or elimination of which part of the harm or damage can be considered sufficient to mitigate the punishment. Another question arises in the context of the provisions of Part 2 of Article 66 of the Criminal Code of Ukraine on the ground of inexhaustibility of the list of mitigating circumstances, in particular, can partial compensation for the harm or elimination of the damage be taken into account as a mitigating circumstance? A negative answer is offered to this question, because it is stated that Part 2 of Article 66 of the Criminal Code of Ukraine refers to circumstances mitigating punishment other than those already provided for by the criminal law. Therefore, the recognition of partial compensation for the harm caused or elimination of the damage caused as a mitigating circumstance will nullify the significance of the circumstance provided for in Point 2 of Part 1 of Article 66 of the Criminal Code of Ukraine, and in general will create prerequisites for a too broad interpretation of other circumstances provided for by law.

Key words: mitigating circumstance; voluntary compensation for harm caused; voluntary elimination of the damage caused; the amount of voluntary compensation for the harm caused or elimination of the damage caused.

Постановка проблеми. Однією з обставин, що пом'якшують покарання, законодавець у п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України визначив добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Ця обставина, як у контексті раніше чинного, так і з погляду нині чинного кримінального закону неодноразово досліджувалася науковцями. Загалом досягнуто єдності підходів щодо розуміння змісту ознаки добровільності, щодо суб'єктів таких відшкодування або компенсації, а також часових рамок вчинення цих дій. Водночас відкритим залишається питання про обсяг відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Власне, якраз цьому питанню і присвячена ця розвідка.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані з обставинами, що пом'якшують покарання, складно назвати малодослідженими. Одні науковці, наприклад, Р.Ш. Бабанли, М.І. Бажанов, В.В. Полтавець комплексно дослідили питання призначення покарання та присвятили увагу, зокрема і обставинам, що пом'якшують покарання. Інші вчені, наприклад, Ю.В. Баулін, Ю.С. Бурбела, В.М. Василаш, Т.І. Нікіфорова, О.Г. Панчак, Л.М. Федорак зосередилися головно на обставинах, що пом'якшують покарання, або ж зверталися до них, досліджуючи інші проблеми призначення покарання. Цікаво, що питання добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди є цікавим не лише для вчених, які є представниками науки кримінального права, але також і для науковців-процесуалістів. Ці питання розглянуті у працях М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої, І.І. Татарина, а також інших дослідників.

Мета статті. Враховуючи, що питання про обсяг відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди як обставини, що пом'якшує покарання, на сьогодні залишається дискусійним, метою статті є запропонувати його науково обґрунтоване вирішення.

Виклад основного матеріалу. Не у кожній праці, присвяченій цій проблематиці, аналізується питання обсягу відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди як обставини, що пом'якшує покарання. Наприклад, М.І. Бажанов його не розкрив [1, с. 51–53], а учені, які висловилися щодо нього, відстоюють різні погляди. Наприклад, Ю.С. Бурбела вважає, що часткове відшкодування шкоди також може бути враховане як обставина, що пом'якшує покарання згідно п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України, оскільки у цьому пункті «нічого не зазначено про повноту здійснення вказаних позитивних посткримінальних дій» [3, с. 139-140]. Натомість М.А. Погорецький та Д.Б. Сергєєва, вважають, що таке відшкодування або усунення повинно бути повним, позаяк «часткове відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди враховується судом як обставина, яка характеризує особу обвинуваченого (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК)» [5, с. 120]. Схожої позиції дотримується також і О.М. Миколенко, яка, підтримуючи інших авторів, також вважає, що, якщо підозрюваний не може відшкодувати завдану шкоду у повному обсязі, слідчий чи прокурор повинні роз'яснити йому, що «й часткове відшкодування буде враховане судом як обставина, яка характеризує особу обвинуваченого…» [4, с. 355-356]. Гостроти цьому питанню додає також і

плюралізм законодавчих підходів, адже у ст. 45 КК України зазначено про повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди, натомість у ст. 46 КК України вказівку на їхню повноту вже не формалізовано. У теорії кримінального права у контексті примирення винного з потерпілим (ст. 46 КК України) зазначено, що «закон не вимагає, щоб таке відшкодування або усунення шкоди було здійснено у повному обсязі. Важливо, щоб винним були задоволені претензії потерпілого» [2, с. 140], проте «якщо потерпілий (або хоч один із потерпілих, якщо їх декілька) незадоволений відшкодуванням заподіяної йому моральної чи фізичної шкоди, а також матеріальних збитків, що виникли або можуть виникнути у зв'язку із злочинним посяганням на нього (навіть якщо вимоги потерпілого є завищеними), то застосування ст. 46 є неприпустимим.» [2, с. 141].

Тому питання про обов'язковість повноти відшкодування, яке підлягає врахуванню як передбачена п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України обставина, що пом'якшує покарання, залишається на сьогодні відкритим. Тут постає необхідність у тлумаченні тексту кримінального і, забігаючи наперед, можна констатувати, що висновок різнитиметься залежно від обраного способу тлумачення.

Наприклад, якщо послуговуватися філологічним способом тлумачення, то віддієслівний іменник «відшкодування» вказує на доконаність дії, оскільки якщо б збиток було відшкодовано неповністю, то тоді слід було б застосувати слово «відшкодовування», яке б вказувало на незавершеність процесу. Те ж саме стосується «усунення» заподіяної шкоди, якому можна протиставити «усування» заподіяної шкоди.

Окрім цього, у словосполученнях «відшкодування завданого збитку» та «усунення заподіяної шкоди» змістовий наголос зроблено саме на словах «збитку» та «шкоди». Ці слова позначають збиток та шкоду як конкретну, а тому повну кількісну множину того, що було завдано або заподіяно потерпілому. А тому, наприклад, якщо винному завдано збиток у розмірі 1000 гривень, а відшкодовано йому лише 500 гривень, то ми не можемо стверджувати, що йому відшкодовано збиток, адже покрито не цілу множину, якою є збиток, а лише її половину. Якщо потерпілому буде додатково відшкодовано ще 500 гривень, то за таких умов можна враховувати добровільне відшкодування завданого збитку як обставину, що пом'якшує покарання, якщо при цьому також виконується ознака добровільності.

Натомість системне тлумачення приведе нас до іншого висновку. Тлумачачи положення п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України, його необхідно розглядати як частину єдиної системи кримінально-правових норм, втілену у КК України, і тут ключову роль відіграватимуть вже згадані положення ст. 45 та ст. 46 КК України, у яких розмежовано відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди, які є повними, з тими, що не характеризуються ознакою повноти. Обидва варіанти є прийнятними з погляду законодавця, а тому, оскільки у п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України не вказано на повноту, то відповідно законодавець допускає, що відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди можуть бути як повними, так і частковими. Як видається, у цьому прикладі вадою системного тлумачення є те, що воно не враховує особливостей правової природи різних норм, у яких застосовано однакові або схожі терміни. Якщо йдеться про положення ст. 46 КК України, то вони спрямовані на створення умов для примирення винного з потерпілим на засадах взаємної вигоди: потерпілий отримує відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди у задовільному для нього обсязі, натомість винного буде звільнено від кримінальної відповідальності. Натомість з погляду норм про призначення покарання законодавець керується насамперед метою забезпечення призначення покарання, що буде необхідним і достатнім для виправлення винного та попередження нових кримінальних правопорушень (ч. 2 ст. 65 КК України), а тому не передбачає для нього настільки пільгових правил, як у нормах про звільнення від кримінальної відповідальності. Винний може забезпечити собі пом'якшення покарання, якщо повністю відшкодує завданий збиток або усуне заподіяну потерпілому шкоду, часткове ж відшкодування або усунення не є настільки суттєвим, щоб пом'якшувати покарання. Додаткові аргументи наведено у межах застосування телеологічного (цільового) тлумачення.

Застосовуючи телеологічне (цільове) тлумачення, акцент зміщується на аналіз мети законодавця, яку він бажав зреалізувати, закріплюючи у ст. 66 КК України цю обставину, що пом'якшує покарання. Тут можна з упевненістю зазначити, що законодавець мав на меті стимулювати винного до відшкодування завданого збитку та усунення заподіяної шкоди, гарантувавши, що такі дії будуть враховані як обставина, що пом'якшуватиме покарання. А тому навряд чи законодавець мав на меті створити труднощі у правозастосуванні через недостатньо чітке формулювання кри-

мінально-правової норми. А такі труднощі виникнуть, якщо припустити, що у контексті п. 2 ч. 2 ст. 66 КК України допускається також і часткове відшкодування збитку або усунення шкоди, бо у кримінальному законі не зазначено частки збитку або шкоди, відшкодування або усунення якої є достатнім для їхнього врахування як обставини, що пом'якшує покарання. Наприклад, якщо потерпілий на лікування від завданого йому тілесного ушкодження витратив 10 тис. гривень, а винний відшкодував йому лише 500 гривень, тобто 5 відсотків від загальної суми збитку, то навряд чи такі дії потерпілого є достатньо істотними для того, щоб їх враховувати як обставину, що пом'якшує покарання. І визначити, яка частка відшкодування є достатньою для того, щоб вплинути на пом'якшення покарання, неможливо, адже відповісти на це питання можна по-різному, що залежить від того, чиїм саме інтересам ми надамо пріоритет: інтересам потерпілого чи інтересам винного. Як видається, потрібно керуватися інтересами саме потерпілого, адже буде несправедливо, якщо його вдруге буде поставлено «під удар»: вперше це зробив винний, коли вчинив щодо нього кримінальне правопорушення, а вдруге правозастосувач – коли визнав, що часткове відшкодування збитку або усунення шкоди є для потерпілого достатнім. У такий спосіб право потерпілого на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом, гарантоване п. 10 ч. 1 ст. 56 КПК України, з погляду норм про призначення покарання буде поставлене під сумнів.

Додаткової актуальності питання розуміння розглядуваної обставини, що пом'якшує покарання, набуває у контексті призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання (ст. 69^1 КК України). Однією із умов застосування цієї норми є, власне, добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, тобто саме та обставина, яку формалізовано у п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України. Якщо припустити, що часткове відшкодування завданого збитку може бути враховане як обставина, що пом'якшує покарання, та наявні інші умови застосування ст. 69^1 КК України, зокрема щире каяття, що нескладно для винного реалізувати, адже достатньо визнати свою вину у вчиненому та засудити власну поведінку або висловити жаль щодо вчиненого, то суд, зобов'язаний призначити покарання, строк або розмір якого не перевищуватиме двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України. Наприклад, якщо винний умисно спалить автомобіль потерпілого та завдасть йому майнової шкоди в особливо великих розмірах (ч. 2 ст. 194 КК України), але після цього визнає вину у вчиненому та засудить власну поведінку, відшкодує потерпілому частину завданого збитку, еквівалентну вартості кількох коліс знищеного автомобіля, то максимальний строк покарання у виді позбавлення волі, що може бути йому призначений, становитиме 6 років 8 місяців, а максимальний строк, передбачений санкцією, – 10 років. Тут обґрунтовано постає питання: чи вчинив винний дії, достатні для того, щоб заслуговувати на таке суттєве пом'якшення? Відповідь на це питання є негативною. Як видається, конструюючи норму, передбачену у ст. 69^1 КК України, законодавець точно не це ставив собі за мету, а прагнув стимулювати винного до добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди повністю. Тому цілком слушним є вказівка у п. 6-2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» на те, що, застосовуючи ст. 69^1 КК України, суди мають перевіряти, зокрема, чи добровільно особа відшкодувала завдані збитки або усунула заподіяну шкоду [6].

З аналізованою обставиною пов'язане ще одне цікаве питання. У судовій практиці доволі часто трапляється так, що суди, керуючись положенням ч. 2 ст. 66 КК України про невичерпність передбаченого у ч. 1 ст. 66 КК України переліку обставин, що пом'якшують покарання, визнають часткове відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди обставиною, що пом'якшує покарання. Мотивуючи свою позицію, суди зрідка посилаються на положення ч. 2 ст. 66 КК України. Такі рішення можна пояснити тим, що згідно п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України суди вважають безпідставним визнавати часткове відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди обставиною, що пом'якшує покарання, оскільки вважають, що цим пунктом охоплюється лише повне їхнє відшкодування або усунення. Водночас суди знаходять вихід із цієї ситуації за допомогою ч. 2 ст. 66 КК України.

Як видається, така практика суперечить змісту ч. 2 ст. 66 України з огляду на такі аргументи. По-перше, у ч. 2 ст. 66 КК України чітко зазначено, що іншими обставинами, що пом'якшують покарання, суд може визнати ті, які не зазначені у ч. 1 ст. 66 КК України. Відповідно добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди вже передбачене у ч. 1 ст. 66 КК

України як обставина, що пом'якшує покарання, а тому виключається можливість застосування щодо неї положень ч. 2 ст. 66 КК України. По-друге, законодавець, як можна припустити, невипадково вказав, що йдеться про інші обставини, а не ті, що вже передбачені кримінальним законом. Це положення потрібно розглядати як своєрідний запобіжник, щоб на етапі правозастосування не відбулося зниження рівня значущості тих обставин, що передбачені кримінальним законом як такі, що пом'якшують покарання. Правова природа цих обставин зумовлена тим, що вони є значущими з погляду оцінки обставин кримінального провадження та особи винного настільки, що повинні враховуватися при призначенні покарання та пом'якшувати його. А тому тут важливо чітко дотримуватися законодавчого формулювання передбачених у ч. 1 ст. 66 КК України обставин, що пом'якшують покарання, інакше у судовій практиці відбудеться необґрунтоване розширення їхнього змісту. Так, наприклад, часткове відшкодування завданого збитку буде прирівняне до повного його відшкодування. У такий же спосіб можна прирівняти вчинення кримінального правопорушення породіллею до вчинення кримінального правопорушення жінкою у стані вагітності або ж вчинення кримінального правопорушення особою, якій нещодавно виповнилося 18 років, до вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, бо між ними є певна схожість, оскільки ця жінка ще донедавна перебувала у стані вагітності, а ця особа ще не так давно була неповнолітньою. Другі із названих пар обставин передбачені законодавцем такими, що пом'якшують покарання, натомість перші не можуть бути визнані такими, оскільки це суперечить положенням кримінального закону та є виходом за межі законодавчих формулювань обставин, що пом'якшують покарання.

Висновки. Добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди як обставина, що пом'якшує покарання, може бути врахована лише тоді, коли завданий збиток відшкодовано або заподіяну шкоду усунено повністю. Вчинення цих дій у частковому обсязі не може бути враховане як обставина, що пом'якшує покарання, ані на підставі п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України, ані згідно ч. 2 ст. 66 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бажанов М.И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев: Вища школа. Головное изд-во, 1980. 216 с.
2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка, 2004. 296 с.
3. Бурбела Ю.С. Добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди в кримінальному праві України: дис. … д-ра ф-фії: 081 «Право». Київ, 2020. 253 с.
4. Миколенко О.М. Добровільне відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди. *Закарпатські правові читання*: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (20–22 квітня 2017 р., м. Ужгород) / Ужгородський національний університет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. Т. 1. С. 353–357.
5. Погорецький М.А., Сергеєва Д.Б. Проблемні питання реалізації процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2017. Випуск 46, том 2. С. 118–123.
6. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24.10.2003 року № 7 (з подальшими змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text (дата звернення: 29.01.2024).

УДК: 343.261:343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.46

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОГРЕСИВНОЇ СИСТЕМИ УВ'ЯЗНЕННЯ АНГЛІЇ

Крисюк Ю.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки
ORCID: 0009-0009-5530-948X
e-mail: petrovich77@ua.fm

Крисюк Ю.П. Особливості становлення прогресивної системи ув'язнення Англії.
У статті досліджуються особливості становлення прогресивної системи ув'язнення в Англії. Зазначається, що передумовами впровадження даної системи були: збільшення числа засуджених, а отже, й ув'язнених; нестача в'язниць; децентралізованість й неефективність тогочасної системи тюремного ув'язнення; деморалізуючі наслідки виконання покарань. У 1838 році на розгляд уряду було подано основні положення для проведення реформи у пенітенціарній системі Англії. Результатом запропонованої реформи стало формування прогресивної системи ув'язнення. Зачатки англійської прогресивної системи виконання покарань знаходимо у діяльності капітана Д. Меконочі, який у 1840 році вперше застосував її положення до каторжних на острові Норфолк поблизу Австралії, куди відправлялися найнебезпечніші зі злочинців. У самій же Англії дана система була вперше запроваджена у 1842 році в Пентонвільській в'язниці (Pentonville Prison). Англійська прогресивна система виконання покарань передбачала кілька етапів ув'язнення: одиночне ув'язнення, яке відбувалося у спеціальних одиночних камерах; колективне ув'язнення із спільними роботами вдень та нічним роз'єднанням; умовно-дострокове звільнення. Система мала такі характерні риси: поступовість у суворості покарання, що залежала від самого арештанта; індивідуалізація виконання покарань, що базується на персональному щоденному аналізі ставлення ув'язнених до режиму та роботи; залучення ув'язнених до участі у забезпеченні тюремної діяльності; зрозумілість та доступність для кожного арештанта; значний виховний вплив на ув'язнених, більшість яких зацікавлена у пом'якшенні умов тримання у в'язниці; умовно-дострокове звільнення як найвища нагорода за гарну поведінку та сумлінну працю. Система мала значні успіхи й привернула до себе увагу фахівців та громадськості зменшенням рецидивної злочинності і різноманітним набором виховних заходів. Своє втілення вона знайшла й у сучасній пенітенціарній системі Англії, в якій виконання покарань у вигляді позбавлення волі організується за прогресивною системою, котра передбачає одиночне ув'язнення з подальшим переведенням у загальну камеру, де режим утримання має три ступені. Одним з основних елементів організації виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, виступають класифікація та розподіл ув'язнених на чотири категорії. Відповідно до цих категорій існує чотири режими утримання ув'язнених.
Ключові слова: Англія, в'язниця, заслання, злочин, пенітенціарна система, покарання, тюремна реформа, ув'язнений, умовно-дострокове звільнення.

Krysiuk Yu.P. Features of the formation of the progressive prison system in England.
The article examines the peculiarities of the development of a progressive prison system in England. It is noted that the prerequisites for the implementation of this system were: an increase in the number of convicts, and therefore, prisoners; lack of prisons; decentralization and inefficiency of the prison system at that time; demoralizing consequences of execution of punishments. In 1838, the main regulations for reforming the penitentiary system of England were submitted to the government. The result of the proposed reform was the formation of a progressive prison system. The beginnings of the English progressive system of execution of punishments can be found in the activities of Captain D. McConochie, who in 1840 first applied its regulations to convict labourers on Norfolk Island

near Australia, where the most dangerous criminals were sent. In England itself, this system was first introduced in 1842 in Pentonville Prison. The English progressive penitentiary system provided for several stages of imprisonment: solitary confinement, which took place in special solitary cells; collective imprisonment with joint labor during the day and separation at night; parole. The system had the following characteristic features: gradualness in the severity of the punishment, which depended on the arrestee himself; individualization of execution of sentences, based on a personal daily analysis of prisoners' attitude to the regime and work; involvement of prisoners in the provision of prison activities; comprehensibility and accessibility for each detainee; significant educational influence on prisoners, most of whom were interested in softening prison conditions; parole as the highest reward for good behavior and conscientious work. The system had significant successes and attracted the attention of specialists and the public by reducing recidivism and a diverse set of educational measures. It also found its embodiment in the modern penitentiary system of England, in which the execution of prison sentences is organized according to a progressive system, which provides for solitary confinement with subsequent transfer to a general cell, where the regime of detention has three degrees. One of the main elements of organising and executing punishments related to deprivation of liberty is the classification and division of prisoners into four categories. According to these categories, there are four regimes of detention of prisoners.

Key words: England, prison, exile, crime, penitentiary system, punishment, prison reform, prisoner, parole.

Постановка проблеми. Ґенеза англійської пенітенціарної системи становить особливий інтерес для вітчизняних дослідників. Передусім таке становище спричинене значним вкладом англійської теорії і практики виконання тюремного покарання в світові досягнення у сфері поводження із засудженими. Практика виконання покарань в Англії, безумовно, й сьогодні, є загальновизнаним еталоном світових пенітенціарних реалій, має глибокий історичний досвід і функціонує на основі англійського права як ядра правової системи common law – загального права [1; с. 141].

Стан опрацювання. Питання прогресивної системи виконання покарань Англії досліджувало чимало науковців, зокрема: Андреященко Р.А., Бажанов О.І., Галкін-Враской М.Н., Гладишев С.І., Паше-Озерський М.М., Познишев С.В., Сліозберг Г., Смикалін А.С., Смірнов Л.Б., Тепляшин П., Bentham J., Blair C., Cross R., Du Cane E., Ewing A.C., Fox L., Hart H.L.A., Hood R., Howard J., Klare H., Mills A., Paterson A., Rose G., Ruggles-Brise E., Walker N., Webb S., Vicky K., Wootton B. та інші.

Метою статті є дослідження особливостей становлення прогресивної системи ув'язнення Англії та виявлення її істотних характеристик.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. у США та більшості європейських країн тюремне ув'язнення було основним видом кримінального покарання. Це зумовило не тільки розширення мережі пенітенціарних установ, створення місць ув'язнення з особливим режимом утримання арештантів, а й виникнення нових підходів до організації тюремної справи. Зокрема у тогочасній Англії гостро постала проблема реформи пенітенціарної системи. Спостерігачі зазначали, що умови утримання людей під вартою збільшують кількість потенційних рецидивістів. Система покарань англійського права на той час, на думку дослідників, була дуже проста і сувора. Найчастіше застосовувалося тюремне ув'язнення, заслання, тілесні покарання та страта. Англійська система покарань ніколи не передбачала їх поділу на основні та додаткові, тому покарання мали альтернативний характер і могли або замінювати, або доповнювати один одного. У країні зростала критика застосування тюремного ув'язнення та тілесних покарань, їх неефективності. Назрівала проблема нестачі в'язниць, їх некерованості. Уряду важко вдавалося контролювати умови утримання ув'язнених у місцевих в'язницях, які являли собою децентралізовану систему виправних установ. Невпорядкованість виконання покарання у вигляді тюремного ув'язнення, його деморалізуючі наслідки привернули до себе увагу влади та громадськості. Прагнучи очистити виправні установи від надмірної жорстокості, пенітенціарна наука спрямовувала всі сили на полегшення долі злочинця.

Уряд використав передові для того часу теоретичні розробки першопрохідників сучасної пенітенціарної науки в особі англійських дослідників Джона Говарда (1726–1790 рр.) та Джеремі Бентама (1748–1832 рр.). У XVIII-XIX ст. вони розробили та запропонували суспільству класичні проекти пенітенціарних систем, які передбачали викорінення негативних чинників, що призво-

дять до злочинів шляхом залучення ув'язнених до праці у спеціальних майстернях, навчання трудовим спеціальностям, здобуття загальної освіти, морального впливу на особистість. Тогочасні теоретики та практики намагалися створити систему ув'язнення, що найбільш відповідає моральності виправного впливу, за допомогою якої можна було б повернути у суспільство повноцінного громадянина. Їхні прагнення поклали початок створенню в Англії у першій половині XIX ст. пенітенціарної системи, яка згодом отримала назву «прогресивна система». Головною її особливістю було застосування заохочення до ув'язнених за сумлінну працю та добру поведінку. Вона була покликана допомагати руху засудженому вперед, до свого виправлення через особистий розвиток шляхом застосування до нього різноманітних елементів (сходинок) цієї системи, а також засобів, що стимулюють його виправлення [2; с. 296].

До цього основним видом покарання в Англії було заслання. Найчастіше злочинців відправляли до Америки чи Австралії. Через те, що кількість засланців постійно зростала, а колоніальне управління не завжди могло забезпечити їхню трудову зайнятість, у 1822 році уряд прийняв рішення віддавати їх на роботу до приватних осіб. Ця система називалася асигнаційною: ув'язнені потрапляли в повну кабалу до господарів, на тривалий строк, який іноді сягав 10–12 років, і не мали права працювати на себе [3; p. 340, 351]. Це було тяжким тягарем для них й, окрім того, безпосередньо торкалося інтересів вільного населення.

В результаті ситуація загострилася до межі, тому уряд був змушений переглянути практику національного заслання та поступово здійснити тюремну реформу. У 1838 році спеціально створений при палаті громад на вирішення цього питання комітет представив на розгляд уряду основні положення для проведення перетворень у пенітенціарній сфері, головним з яких визнавалося таке: злочини, які караються засланням, повинні каратися попереднім ув'язненням та тяжкими роботами в англійських колоніях терміном від 2 до 5 років. Діяльність уряду показала, що Англія усвідомила недоліки свого тюремного устрою і активно почала застосовувати до ув'язнених виправні засоби, котрі передували засланню, яке з 40-х років XIX ст. стало доповненням до тюремно-виправного покарання. Крім того, в цей період в Англії вже існувало два види в'язниць: пенітенціарії, де ув'язнені утримувалися не менше 3 років, та місцеві в'язниці для виконання нетривалого покарання. Останні організовувалися переважно за системою одиночного ув'язнення. Все це вигідно відрізняло Англію з-поміж інших країн, привертаючи до неї увагу фахівців і спонукаючи інші держави переймати у неї досвід.

Зачатки англійської прогресивної системи виконання покарань знаходимо у діяльності капітана Д. Меконочі, який у 1840 році вперше застосував її положення до каторжних на острові Норфолк поблизу Австралії, куди відправлялися найнебезпечніші зі злочинців. За введеними ним правилами становище каторжних поступово погіршувалося чи поліпшувалося залежно від їхньої поведінки. Праця, поведінка і старанність ув'язненого оцінювалися спеціальними знаками – марками (тому цю систему у літературі іноді називають марочною). Вона практично одразу дала позитивні результати: рівень рецидиву у в'язницях Норфолка не перевищував 5–7%, тоді як у багатьох інших країнах становив 35%. За задумом Д. Меконочі, ув'язнення складалося з цілого ряду поступових полегшень для злочинця або переходів з класу в клас, за яких режим та тюремна дисципліна значно пом'якшувалися. Арештантам за успіхи у роботі і зразкову поведінку видавалися спеціальні зовнішні відзнаки, підвищувалася оплата праці, з якої, проте, здійснювалися відрахування у разі скоєння провин і допущення недбалості. У той же час для спонукання ув'язнених до виправлення було введено такі елементи кримінально-виконавчого характеру як скорочення строків покарання та умовно-дострокове звільнення. Вони послужили досить дієвим засобом утвердження порядку та моральності у в'язниці й всіляко сприяли перевихованню злочинців. У цьому випадку особисто зацікавлений і бажаючий отримати якнайшвидше полегшення арештант, природно, прагнув до того, щоб неухильно виконувати тюремні правила, а його воля була, передусім, спрямована на зразкову поведінку і сумлінну працю, щоб скоротити термін тюремного ув'язнення.

Згідно з прогресивною системою виконання покарань усі ув'язнені ділилися на три класи. До класу «Зірки» зараховувалися злочинці, які раніше не піддавалися кримінальному покаранню і визнані судом нерозбещеними. Арештанти цієї категорії носили на одязі особливу зірку, чим і пояснюється їхня назва. Другий – перехідний клас, до якого входили арештанти, які раніше зазнавали засудження за нетяжкі злочини, а також особи, засуджені вперше і визнані негідними носити зірку через свою моральну подобу і минуле життя. Ув'язнені цього класу, за умови виправлення,

могли бути переведені в клас «зірки». Третій клас – рецидивісти, тобто особи, які повторно вчинили тяжкі злочини, а також особи, які порушили вимоги умовно-дострокового звільнення [4; с. 67].

Як показала практика, порушення в колонії були дуже рідкісним явищем: злочинці, розуміючи переваги свого становища, досить розумно та раціонально розпоряджалися ними. Система капітана Д. Меконочі робила життя ув'язнених близьким до звичайного, надаючи їм право вибору лінії своєї поведінки. «Стара система, – вважав Д. Меконочі, – не створює арештантам жодних спонук для боротьби, не дає змоги набути міць та незалежність характеру. Тюремник змушує їх діяти і навіть існувати за наказом... Запропонована ж мною система теж карає злочинців, ставить їх у найневигідніше становище, але в той же час дає їм можливість виплутатися з цього положення їх власними зусиллями і старанням» [5; p 176]. Отже, перехід з одного класу до іншого, а відтак і користування пільгами залежали від зусиль самих ув'язнених. Причому кожен із них знав про наслідки та результати таких переходів, а також про те, що для цього потрібно. Відповідно до системи Д. Меконочі позбавлення волі виконувалося у три етапи: 1) одиночне ув'язнення, яке відбувалося у спеціальних одиночних камерах; 2) колективне ув'язнення із спільними роботами вдень та нічним роз'єднанням; 3) умовно-дострокове звільнення.

Одиночне ув'язнення тривало в залежності від початкової категорії засудженого перші три, шість або дев'ять місяців і було спрямоване на усвідомлення й переосмислення злочинцем своїх дій і свого ставлення до життя в цілому. Адже за таких умов він був позбавлений соціального контакту з подібними собі. Тому вважалося, що особа в умовах самотності і відсутності негативного впливу зі сторони інших злочинців здатна змінитися у кращу сторону, в першу чергу, ментально на духовному рівні. На другому етапі особу повертали у соціальне середовище в межах установи виконання покарань, де завдяки спільній праці вона поступово проходила процес первинної соціалізації, здобувала нові навички. Для ув'язнених цей етап ставав справжнім подихом життя.

У самій же Англії класифікація ув'язнених як складова частина пробації, яка передбачає використання засуджених на громадських роботах, була вперше запроваджена у 1842 році в Пентонвільській в'язниці (Pentonville Prison). Було вироблено критерії, яким має відповідати праця ув'язнених, що сприяє виправленню засуджених. Вона повинна бути: 1) досить важкою; 2) здатною забезпечити арештанту існування на волі; 3) достатньою для покриття витрат на утримання арештанта у в'язниці.

У 1864 році у в'язницях Англії була введена класова система («система марок») для ув'язнених, засуджених до примусових робіт. Поділ здійснювався на п'ять класів: пробаційний, третій, другий, перший та спеціальний [6; с. 108]. Щодня в ході старанної праці та справної роботи арештант повинен заслужити певну кількість балів, або марок. За порушення режиму роботи кількість балів могла бути зменшена, і тоді арештант піддавався покаранню. «Особа, яка не хоче працювати, втрачає всі привілеї, які їй надані; і якщо вона справді погано поводиться і вперто порушує режим, її карають ув'язненням у камері, позбавленням матраца та дієтою з хлібом і водою протягом трьох днів. Ув'язнений, який працює і поводиться справді добре, отримує повні бали, вісім на день, і заробляє звільнення від покарання та додаткові винагороди в кінці терміну. Оцінки виставляються наглядачем та інструктором під керівництвом старшого наглядача та начальника. Вживається багато запобіжних заходів, щоб запобігти фаворитизації або недооцінці непопулярного в'язня з боку офіцера. Будь-який проступок такого характеру карався миттєвим звільненням офіцера» [7; p. 14]. За особливо інтенсивну працю – винагорода збільшувалася, але не більш ніж на 2 бали. Залежно від кількості балів, набраних протягом місяця, засудженому надавалися пільги, в тому числі й переведення до вищого класу, або ж він піддавався покаранню аж до пониження у класі. Щоб бути достроково звільненим, ув'язнений мав пройти перші чотири класи.

Досліджуючи першу британську в'язницю для жінок Вокінг (Woking Female Convict Prison), яка функціонувала у період з 1869 по 1895 роки у містечку Кнафіл, письменник Ф.У. Робінсон у своїй статті в журналі The Graphic від 7 вересня 1889 року описує одяг ув'язнених. Зокрема він зазначає, що кожен клас має свій стиль вбрання, який необхідний у тому числі для ідентифікації засуджених. І всього у в'язниці Вокінг п'ять класів: пробаційний клас – особи, які знаходяться перші дев'ять місяців; третій клас – особи, які знаходяться наступні дев'ять місяців; другий клас – особи, які знаходяться «треті» дев'ять місяців; перший клас – особи, які знаходяться «четверті» дев'ять місяців, спеціальний клас – особи, яким залишилося дев'ять місяців до звільнення. Відповідними кожному класу є якість та дизайн вбрання [8].

При вивченні в'язниць Англії XIX ст. особливий інтерес викликає інститут умовно-дострокового звільнення. Досягши вищого класу та отримавши необхідну кількість марок, ув'язнений міг бути умовно-достроково звільнений. Наслідком такого звільнення були суттєві правообмеженнями на свободі і воно могло наступити після відбуття не менше 3/4 терміну покарання для осіб чоловічої статі та 2/3 – для жінок. Здійснювалося умовно-дострокове звільнення за поданням спеціальної посадової особи з адміністрації в'язниці – статс-секретаря. А скасування звільнення провадилося судом за поданням поліції.

Отже, англійська прогресивна система виконання покарань передбачала кілька етапів ув'язнення і мала такі характерні риси: 1) поступовість у суворості покарання, що залежала від самого арештанта; 2) індивідуалізація виконання покарань, що базується на персональному щоденному аналізі ставлення ув'язнених до режиму та роботи; 3) залучення ув'язнених до участі у забезпеченні тюремної діяльності; 4) зрозумілість та доступність для кожного арештанта; 5) сильний виховний вплив на ув'язнених, більшість яких зацікавлена у пом'якшенні умов тримання у в'язниці; 6) умовно-дострокове звільнення як найвища нагорода за гарну поведінку та сумлінну працю.

Успіхи системи не підлягали сумніву: моральний вигляд арештантів докорінно змінився; деякі вчені приписували їй заслугу скорочення числа тяжких та особливо тяжких злочинів. Всупереч тому, що утримання одного ув'язненого в Англії було найдорожчим у світі [9; с. 34], система привернула до себе увагу фахівців та громадськості зменшенням рецидивної злочинності та різноманітним набором виховних заходів. Тому її початки знайшли відображення в багатьох країнах Європи, у тому числі й в Україні.

Щодо сучасної тюремної системи Англії, то вона до сьогодні практично не змінилася. Виконання покарань у вигляді позбавлення волі організується, як і раніше, за прогресивною системою, яка передбачає одиночне ув'язнення з подальшим переведенням у загальну камеру, де режим утримання має три ступені. Одним з основних елементів організації виконання покарань в Англії, пов'язаних з позбавленням волі, виступають класифікація та розподіл ув'язнених, мета яких – захистити основну масу засуджених від впливу на них осіб, що негативно характеризуються.

На сьогоднішній день, відповідно до інформації, поданої на офіційному сайті уряду Великобританії, в Англії існує чотири режими утримання ув'язнених чоловічої статі, які співвідносяться з різними типами в'язниць. Вони поділяються на заклади закритого типу (категорії A, B, C) та відкритого (D):

Категорія «A» – в'язниці максимального рівня безпеки. У них містяться ув'язнені, які у разі втечі становлять найбільшу загрозу для суспільства, поліції чи національної безпеки.

Категорія «B» – місцеві (Local prisons) та «навчальні» в'язниці (Training prisons) – аналог виправних колоній середнього рівня безпеки за кримінально-виконавчим кодексом України. У місцевих в'язницях утримуються ув'язнені, яких засуджено на нетривалий строк з цієї конкретної місцевості, що доставлені безпосередньо з місцевого суду та особи, котрі взяті під варту й очікують на передання суду і винесення вироку. «Навчальні» в'язниці пропонують низку навчальних заходів для ув'язнених. В них утримуються ув'язнені засуджені на тривалі терміни з суворими умовами.

Категорія «C» – в'язниці для навчання та переселення. Більшість ув'язнених перебувають у категорії «C». У цих закладах ув'язненим надається можливість розвивати власні навички, щоб вони могли знайти роботу та повернутись у суспільство після звільнення.

Категорія «D» – в'язниці відкритого типу. Ці в'язниці мають мінімальний рівень безпеки і дозволяють ув'язненим проводити більшу частину свого дня поза межами в'язниці з допуском до роботи, навчання або з іншими цілями переселення. У відкритих в'язницях містяться лише ув'язнені, які пройшли оцінку ризику та визнані придатними для відкритих умов.

Жінок і молодь класифікують і утримують у закладах закритого або відкритого типу відповідно до ризиків, які може становити особа. У пенітенціарній системі Великої Британії під категорією молодь слід розуміти осіб віком від 21 до 25 років [10; p. 3].

Жінки та молодь, які вважаються групою ризику, відносяться до категорії «обмеженого доступу» (Restricted status), тобто їх можна утримувати лише у в'язницях закритого типу. У виняткових випадках жінок і молодь можна утримувати у в'язницях суворого режиму (аналог категорії «A» в'язниць для чоловічої статі). Отже для жінок та молоді у Англії наразі існує три категорії закладів пенітенціарної системи.

Окрім того для осіб віком від 18 до 21 року існують «Установи для молодих правопорушників» (Young Offender Institution – YOI), які є пенітенціарними установами, дуже схожими на в'язниці для дорослих.

Для неповнолітніх осіб функціонують «Опікунські заклади» (Youth Custody). У цих установах перебувають молоді люди віком до 18 років, які були засуджені судами до тримання під вартою [11].

Співробітники пенітенціарних установ оцінюють ув'язнених відразу після винесення вироку задля визначення відповідної установи виконання покарань, куди їх буде в подальшому доставлено. Після призначення судом покарання у вигляді позбавлення волі засуджений прямує до центру класифікації тюремної служби, де проходить медичне, психологічне, психіатричне обстеження, вивчається іншими фахівцями. Основним фактором, що впливає на розподіл, є категорія безпеки, тому до уваги беруться рекомендації фахівців. При цьому розглядаються особистісна сумісність із певними типами умов ув'язнення, медичні та психіатричні показання, потреба у проведенні певних реабілітаційних програм, пов'язаних із скоєним злочином, близькість до будинку чи місця проживання його ймовірних відвідувачів, потреби, пов'язані з освітою чи професійною підготовкою. В подальшому оцінка здійснюється протягом усього терміну перебування у в'язниці, щоб відслідковувати динаміку змін у поведінці, а також визначати, чи ще належать ув'язнені до відповідної категорії. У процесі відбування покарання багато засуджених переходять у категорію з меншим ступенем небезпеки, при цьому щодо них виноситься ухвала про зменшення суспільної небезпеки та, відповідно, небезпеки втечі. Деякі ув'язнені переходять у категорію вищого ступеня небезпеки, ніж передбачалося. Це означає, що у певний момент відбування покарання можуть виникнути достатні підстави зміни категорії безпеки, яку було визначено ув'язненому спочатку. У випадку підвищення рівня ризику/небезпечності ув'язнених або його зниження персонал пенітенціарної установи може вжити заходів для переведення їх до в'язниці відповідної категорії.

Висновки. Англійська пенітенціарна система цілком справедливо вважається не тільки найдавнішою в Європі, але й завдяки постійному реформуванню достатньо досконалою і де в чому навіть незвичайною. Вона, як і раніше, залишається однією з провідних, а тому виступає взірцем для аналогічних систем інших країн. Прогресивна система як особливий порядок виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі пов'язана з розвитком кримінально-правових поглядів, з еволюцією ідей і теорій відносно кримінального покарання та являється продуктом такої еволюції. Саме тому досвід реформування англійської пенітенціарної системи, є надзвичайно важливим та цінним у світлі подальшого розвитку цього напрямку в нашій державі. Заходи щодо реформування пенітенціарної системи України мають бути розроблені з урахуванням останніх досягнень у різних напрямках науки, передової міжнародної практики та світового досвіду у сфері виконання кримінального покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крисюк Ю.П. Англійська філософсько-правова теорія (Дж. Говард, В. Палей, І. Бентам) як підгрунтя реформ у пенітенціарній системі України. *Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно-правове підґрунтя*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Дніпропетровськ, 6–7 травня 2016 р. ГО «Правовий світ», 2016. С. 141–143.
2. Кревсун О.М. Історія становлення прогресивної системи виконання покарань. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2014. № 2. С. 296. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/ec91371c-fc56-42e5-9494-78f48139097e/content.
3. Mills A. Historical Sketch of the system of transport of criminals. *Colonial Constitutions.* L., 1825. P. 340, 351.
4. Познышев С.В. Очерки тюрьмоведения. М., 1915. 302 с.
5. International congress on the prevention and repression of crime. Washington, 1872. 493 p.
6. Слиозберг Г. Тюрьма в Англии (по книге Dr. Aschrott. P. S. Strafensystem and Gefängniswesen in England. Berlin 1887). *Юридический вестник*. Г. 20. 1888. Т. 27 [No 1]. КН. 1 (январь). С. 103–131.
7. Paterson A. Our prisons. London, 1911. H. Rees, ltd., 63 p. URL: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc2.ark:/13960/t8gf0r365&seq=8.
8. Staveley-Wadham R. 'In Durance Vile' – Exploring Life Behind Prison Bars Over A Century Ago. The British Newspaper Archive Blog | Amazing finds and news from over 300 years of historical newspapers. URL: https://blog.britishnewspaperarchive.co.uk/2021/04/15/ exploring-life-behind-prison-bars/ (date of access: 11.02.2024).

9. Галкин-Враской М. Н. Материалы по изучению тюремного вопроса. СПб., 1868. 188 с. URL: https://elib.rgo.ru/safe-view/123456789/61240/1/MTgyMDA1OThfR2Fsa2lu LVZyYXN rb2ksIE1paGFpbCBOaWtvbGFldmljaCAoMTgzNC0xOTE2KS4gTS5wZGY= (date of access: 12.02.2024).
10. Young Adults Member Guidance. *The Parole Board.* August 2021. URL: https://assets. publishing.service.gov.uk/media/6128ab87d3bf7f63b086cbe4/Guidance_on_Young_Adults_ V1.0_FINAL_WEB.pdf (date of access: 11.02.2024).
11. Your A-D guide on prison categories – Working in the Prison and Probation Service. *Working in the Prison and Probation Service*. URL: https://prisonjobs.blog.gov.uk/your-a-d-guide-on-prison-categories/ (date of access: 12.02.2024).

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.47

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: СУТНІСНЕ, БЕЗПЕКОВО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Лемак О.В.,
доцент кафедри кримінального права і процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Лемак О.В. Соціальна держава: сутнісне, безпеково-правове та кримінологічне значення.
Стаття присвячена теоретичному аналізу сутності поняття держави та соціальної держави, беручи до уваги їх характеристики філософами і науковцями від античних часів по сьогодення, і виходячи з необхідності формування сучасної держави як високорозвиненої, правової, демократичної держави, яка визначає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, шляхом проведення активної соціальної політики на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності.

Досліджено питання виправданості на сьогодні звуження державою власних функцій і власної відповідальності за розвиток суспільства, не зважаючи на своє основне призначення, і залишаючись при цьому відстороненим «арбітром» природнього саморозвитку соціуму.

Розглянуто взаємозалежність та вплив держави на злочинність не лише в позитивному, а й у негативному аспекті, зокрема у намаганні налагодити життя громадян за допомогою широкого використання кримінально-правових заходів, наслідком чого може бути породження непомірно великої «штучної» злочинності, яка у свою чергу, буде сприяти зростанню «природної» злочинності.

В напрямку формування сучасної соціальної держави як правової, демократичної держави, яка забезпечує основоположні права та свободи людини, гідні умови її існування, безпеку і добробут, розглянуті основні способи і напрямки соціально-політичної та економічної організації соціуму на предмет їх продуктивності та суперечливості, соціальної безпеки та детермінації злочинності.

Здійснено аналіз взаємозв'язку та взаємозалежності критеріїв національної безпеки та соціальної, їх спільні пріоритетні інтереси, які повинні враховуватись при формуванні стратегічних пріоритетів соціальної держави, серед яких є гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів, зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві, створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійно зростаючого рівня життя і добробуту населення, а також – розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення.

Обґрунтовано позицію, що основним призначенням держави, метою та її сутністю є безпечне існування соціуму, де безпека соціуму, тобто – соціальна, або суспільна безпека у цьому розумінні виступає синонімом поняття – національна безпека, виходячи з того, що нація - спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію.

Зроблено висновки щодо необхідності створення механізму захисту людини від реальних, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини, а також забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства де ключову роль повинно відігравати розвинене громадянське суспільство.

Підтримано аргументацію необхідності існування серед основних функцій соціальної держави такої як захисна (компенсаційна) функція – це створення механізму захисту людини від реаль-

них, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини, а також забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства, де вирішальними складовими процесу здійснення контролю за соціальним станом у державі та її регіонах громадянським суспільством повинні стати аналіз, прогнозування стану та розвитку самих об'єктів національної безпеки, як основних цінностей українського народу так і цілей щодо їх досягнення.

Ключові слова: соціальна держава, правова держава, громадянське суспільство, соціальна безпека, правопорядок, суспільна злагода.

Lemak O.V. Welfare state: essential, security-legal and criminology significance.

The article is devoted to the theoretical analysis of the essence of the concept of the state and social state, taking into account their characteristics by philosophers and scientists from ancient times to the present, and based on the need to form a modern state as a highly developed, legal, democratic state that defines a person as the highest social value, ensures his rights and freedom, decent conditions of existence, security and well-being, by conducting an active social policy based on the principles of civil society, social justice, equality, solidarity and responsibility.

The question of the justification of the state's narrowing of its own functions and responsibility for the development of society today, regardless of its main purpose, and at the same time remaining a detached "arbiter" of the natural self-development of society, has been investigated.

The interdependence and influence of the state on crime is considered not only in a positive, but also in a negative aspect, in particular, in an effort to improve the lives of citizens with the help of widespread use of criminal law measures, the result of which can be the generation of excessively large "artificial" crime, which, in turn, will contribute to the growth of "natural" crime.

In the direction of the formation of a modern social state as a legal, democratic state that ensures fundamental human rights and freedoms, dignified conditions for its existence, security and well-being, the main methods and directions of the socio-political and economic organization of society are considered in terms of their productivity and contradictions, social security and determination of crime.

An analysis of the interrelationship and interdependence of national security and social criteria, their common priority interests, which must be taken into account when forming the strategic priorities of the social state, among which are the guarantee of the constitutional rights and freedoms of man and citizen, the development of civil society, its democratic institutions, the strengthening of political and social stability in society, the creation of a competitive, socially oriented market economy and the provision of an ever-increasing standard of living and well-being of the population, as well as the development of spirituality, moral foundations, and the intellectual potential of the Ukrainian people, strengthening the physical health of the nation, creating conditions for expanded reproduction of the population .

The position is substantiated that the main purpose of the state, its goal and its essence is the safe existence of society, where the safety of society, that is, social or public safety in this sense is synonymous with the concept of national security, based on the fact that a nation is a community of all citizens, and stateless persons who currently live on the territory of the state and fall under its jurisdiction.

Conclusions were made regarding the need to create a mechanism to protect people from real and potential risks and their consequences, from existing and possible violations of individual rights and freedoms, from criminal encroachments on life, health, property, honor and dignity of a person, as well as ensuring social harmony in the state on the basis of social peace and social partnership where a developed civil society should play a key role.

The argumentation of the need to exist among the main functions of the welfare state, such as a protective (compensatory) function – is the creation of a mechanism to protect people from real, potential risks and their consequences, from existing and possible violations of individual rights and freedoms, from criminal encroachments on life and health , property, honor and dignity of a person, as well as ensuring social harmony in the state on the basis of social peace and social partnership, where the analysis, forecasting of the state and development of the state itself should be the decisive components of the process of control over the social state in the state and its regions by civil society. objects of national security, both the main values of the Ukrainian people and the goals for their achievement.

Key words: social state, rule of law, civil society, social security, law and order, social harmony.

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини XX століття, в концептуально-понятійний апарат державознавства та юриспруденції ввійшли та міцно закріпились в ньому положення щодо сучасної держави не тільки як унітарної, ліберальної, правової, демократичної, світської і т. д., а також і як соціальної. Між тим, переважна більшість досліджень сутності формування соціальної держави спрямовувалася у парадигмі соціального забезпечення населення, соціальної підтримки потребуючим такої, без звернення уваги, або активізації акценту на забезпеченні державою безпеки соціуму, людини і громадянина, безпеки від злочинного посягання, безпечного функціонування громадянського суспільства, активного задіяння передбаченого законодавством демократичного цивільного контролю, що не в повній мірі відповідає сутності соціальної держави, і основному призначенню держави загалом.

Стан дослідження. Зауважимо, що соціально-економічним аспектам побудови та розвитку соціальної держави в Україні присвятили свої праці чимало дослідників, зокрема: Колот А.М., Герасименко О.О., Марков К.А., Аграновська О., Беребіна О., Яковюк І., Вараниця Т., Панкевич О.З., Наливайченко С., Авер'янов В., Михальченко М., Горбатенко В., Сиренко Ю., Шемшученко В., в тому числі і зарубіжні вчені, такі як Г. фон Хаферкамп, Г.-Г. Хартвіг, Дж. К. Гелбрейт, К. Еспин-Андерсен, Танг Нах Нг, Дж. Ролз та інші науковці.

Досліджувались зазначеними вченими різноманітні аспекти соціальної держави, зокрема, це і деякі теоретичні аспекти проблеми соціальної держави, і вплив соціально-економічного розвитку на політичну систему, і політичних факторів формування соціальної держави та інші напрямки.

Але, попри те, погодимося з Пехник А.В., що якщо з різних теоретичних аспектів формування громадянського суспільства і правової держави у вітчизняній літературі є багато досліджень, що заслуговують на увагу, то питання соціальної держави розроблені явно недостатньо. Наприклад, зазначає вчений, існуючі дослідження правової держави не враховують виникнення передумов трансформації ліберальної правової держави в соціальну, правову державу. Крім того, продовжує вчений, серед дослідників, що вивчають проблеми соціальної держави є чимало принципових опонентів щодо неї, додаючи при цьому, що непопулярність серед дослідників проблем, що стосуються формування соціальної держави, соціальної політики, соціального захисту населення, соціального партнерства, очевидно, можна пояснити тим, що на початку реформ першочергове значення надавалось політичним і економічним питанням, а зважаючи на складність соціально-економічної ситуації в Україні, процес формування передумов соціальної держави є неоднозначним [1]. З нашого боку, додатково зазначимо, що вважаємо недоречним і невиправданим бачити соціальну функцію держави у відриві від правоохоронної і національно безпекової. Зважаючи на прямо передбачені як Законом України «Про національну безпеку», так і Стратегією національної Безпеки України норми щодо зміцнення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки, держава повинна більш дієво захищати своє суспільство від всіх видив небезпек, що, на нашу думку, прямо випливає із самої її сутності.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що питаннями сутності держави та її характеристик людство наполегливо переймалося від античних часів по сьогодення. Протодержавні утворення виникли ще у, так звану, доісторичну епоху, внаслідок певних факторів, а саме: ускладнення форм соціального життя. При цьому, як зазначає М.В. Єлізаров, на сьогодні важко стверджувати конкретно, що виникло спочатку – ідея про державу, а потім сама держава, чи навпаки. На погляд вченого, держава як інститут суспільства формувалася стихійно, без яких-небудь значних важелів управління, у процесі спілкування і практичної діяльності людини, спрямованої на пізнання світу, тоді як ідеї держави ще не існувало [2].

Древній філософ Платон бачив соціальне призначення держави в досягненні єдиної мети – блага всього поліса. В свою чергу в своїй праці «Політика», Аристотель також вбачав основне призначення держави в досягненні загального блага. Окреслені питання досліджувалися Петром Лодієм, у своїй праці «Теорія Загальних Прав, що містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право». У вступі до своєї праці, вчений зазначає: «Державою є нерівне суспільство вільних людей, що об'єдналися під єдиною Верховною владою, для досягнення загальної безпеки і благополуччя» [3]. Тобто, вчений підкреслює загальну мету кожної держави – досягнення загальної безпеки і благополуччя, що і відображає, на нашу думку, її основну сутність.

Згідно з поглядами давньогрецького філософа Епікура держава і право виникають тоді, коли люди укладають між собою угоду з метою забезпечити спільну користь – взаємну безпеку. Отже, основним призначенням держави є безпечне існування соціуму, адже саме безпека є основним

пунктом «угоди», яка укладається між суспільством і найманим ним державним апаратом у провідній теорії походження держави. Безпека соціуму, тобто – соціальна, або суспільна безпека у цьому розумінні виступає синонімом поняття – національна безпека, виходячи з того, що нація - спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Іншими словами, національна (суспільна) безпека – це безпека, всіх і кожної особи, які проживають на території України. Будь яка небезпека соціуму, суспільства – це автоматично вже і національна небезпека. Крім того, знак рівності між цими поняттями усуне відмінність їх тлумачення, на кшталт, що національна безпека пов'язана тільки з силовими акціями військового чи подібного характеру, а соціальна безпека – тільки з соціальним (цивільним, мирним, суспільним) становищем громадян у державі.

Серед сучасних вчених, попри значний плюралізм у визначенні поняття держави, заслуговує на увагу визначення цієї правової дефініції П.М. Рабіновичем. Держава, на думку вченого, - це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також управління загальносуспільними справами [4, с.36].

Вважаємо дане визначення найбільш наближеним до суті держави, де необхідно звернути увагу на такі моменти як «забезпечення цілісності держави» - тобто, громадський і політичний спокій, відсутність руйнівних протилежних інтересів частин суспільства, а також «забезпечення безпеки держави» - це і забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина, і легітимація з боку суспільства, відсутність насильства з боку «відчуженої» від народу влади стосовно останнього, і, зрештою, держава гарантує втілення правопорядку в суспільстві.

Немає сумніву в тому, що, зокрема, правопорядок є найпершою потребою суспільства, а держава (як і право) є наслідком такого порядку. Свобода і справедливість за відсутності порядку в суспільстві втрачають смисл і набувають його, коли останній дає суспільству право [5, с. 13-14].

Підтримуємо також позицію Д.А. Пономарьова, на думку якого традиційно невірно визначаються питання про співвідношення законності і правопорядку. Правопорядок є не тільки результатом реалізації законності, як зазвичай вважається, а і явищем, що визначає на початковій стадії параметри самої законності. У державо-утворюючого народу є право визначати параметри діяльності заснованої ним держави. Це право також створює певний порядок, у відповідності з яким оформляються основи законності і, в першу чергу, в установчих актах (в Конституції, конституційних й інших актах, що визначають основи суспільного і державного ладу) [6, с. 4-5].

З цього приводу не можна не згадати, на жаль, тільки проект, Закону України від 02.04.2008 № 2312 «Концепція соціальної держави України», надісланий до ВР України народними депутатами України В.Г. Хара, О.М. Стояном, Я.М. Сухим та іншими вченими, в якому зазначалося, що Соціальна держава - це високорозвинена, правова, демократична держава, яка визначає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, вільний розвиток та волевиявлення, самореалізацію творчого (трудового) потенціалу шляхом політичної та ідеологічної багатоманітності, соціальної спрямованості економіки, проведення активної соціальної політики на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності.

У цьому законопроекті розробниками підкреслювалось, що Принцип соціальної безпеки обумовлює попередження виникнення і розвитку соціальних ризиків, соціальних загроз особі, суспільству, держави шляхом забезпечення скоординованості системи національної безпеки і соціальної політики, розвитку систем соціального страхування, соціального самозахисту людини, інтеграції з міжнародними системами соціального розвитку.

Серед основних функцій соціальної держави, на пропозицію розробників нормативного акту, повинна бути така як захисна (компенсаційна) функція: це створення механізму захисту людини від реальних, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини, а також забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства [7].

Між тим, на думку Л.С. Мамута, формула «соціальна держава», яка присутня в ряді прийнятих конституцій останніх десятиліть і активно використовується в політичній та юридичній сферах, передбачає діяльність держави щодо перерозподілу наявної у суспільстві сукупності матеріальних та інших благ у відповідності з принципами «соціальної справедливості». При цьому, зазна-

чає вчений, дух цих принципів поміркований, суворий і непохитний. Він вимагає забезпечити кожному «достойний рівень життя», виключити чи мінімізувати «невиправдані соціальні відмінності» між людьми, вирівняти «неоднакові стартові життєві можливості» індивідів, допомагати всім нужденним [8, с. 5].

Погодимося з Наталією Хомою, що копіювання Україною конкретних зарубіжних моделей не є перспективним, позаяк відсутні передумови для їх ефективного впровадження, а також модернізуються усі класичні моделі, адаптуючись до викликів сьогодення та стрімкого інноваційного розвитку. Проте, на думку вченої, нині окреслюється перспектива такої моделі соціальної держави, яка активізує, стимулює, заохочує позадержавні інститути, утверджує субсидіарність, звужуючи при цьому власні функції. Громадяни у такій моделі уже не виключно споживачі соціальних благ, а й їх виробники, надавачі.

Визначаючи модель соціальної держави в Україні, констатує Наталія Хома, слід відмовитися від всеохопного патерналізму та концепту держави загального добробуту і, відповідно, утвердити як у теорії, так і у практичній діяльності новий принцип соціальної політики: держава надає та гарантує найнеобхідніші соціальні гарантії найбільш нужденним. При цьому модерна соціальна держава зобов'язана виступити головним суб'єктом реалізації соціальних інвестицій у розвиток освіти, охорони здоров'я, культури [9].

Між тим, чи є виправданим на сьогодні звуження державою власних функцій, а ще більше – власної відповідальності за розвиток суспільства, не зважаючи на своє основне призначення, і залишаючись при цьому відстороненим «арбітром» природнього саморозвитку соціуму.

З цього приводу цікавими є наукові дослідження Литвака О.М., який, на відміну від своїх попередників та багатьох вчених, розглядає вплив держави на злочинність не лише в позитивному, а й у негативному аспекті.

Зокрема, вчений критикує бачення попередження злочинності як особливої галузі соціального регулювання, управління соціальними процесами, пов'язаними з викоріненням злочинності, зазначаючи, що на формуванні наведених цих та подібних визначень і, відповідно, концепцій боротьби із злочинністю відбилися передовсім соціально-політичні чинники, зокрема, ідеї про можливість повної ліквідації злочинності і профілактики злочинів як головного спрямування боротьби зі злочинністю… Комуністична ідея ліквідації злочинності та її причин виявилась утопічною – резюмує автор [10, с. 8].

Вчений зазначає, що соціалістичний експеримент, що охопив майже третину населення Землі, показав непродуктивність тотального державного контролю в економіці. Точніше, злочинів було порівняно мало, але й економіка розвивалася повільно. Тепер розпочаті в Україні та більшості інших країн СНД ринкові перетворення здійснюються в умовах іншої крайності – держава фактично усунулася від контролю за приватизацією державного майна, зовнішньоторговельною діяльністю, доходами приватних комерційних структур та окремих осіб. Гасло «дозволено все, що не заборонено законом» було використане для безкарного розкрадання національного багатства. Так зване, первісне накопичення капіталу, через яке пройшли у свій час країни Заходу шляхом колонізації нових земель та грабежу чужих народів, в Україні здійснюється головним чином за рахунок власних співгромадян кримінальними засобами. На жаль, не без допомоги держави [10, с. 13].

Зрештою, на думку Пених А.В., протягом історії зміст ідеї про правову державу в різних мислителів, політичних і суспільних діячів значно різнилися. Позаяк у одних ідея такої держави пов'язувалася з приватною власністю, експлуатацією чужої праці та привілейованим становищем у суспільстві певних класів і верств, інші розуміли її зовсім інакше. Т. Мор, наприклад, ще у XVI ст. констатував, що в умовах приватної власності не можна говорити ні про справедливість, ні про громадський добробут, ні про «здійснене державне управління» [1].

Економічні відносини є різноманітними – зазначає в своїх працях академік Кудрявцев В.Н., їхній характер є очевидний та багато в чому об'єктивний. Так, ринкові відносини мають одні закономірності, планова економіка – інші. Якщо залишити осторонь «лайливий характер» виразу адміністративно-командна система, який є – відлунням політичної боротьби, бо, суворо кажучи, жодна з економічних систем без тих чи інших команд існувати не може, питання лише в тому, що на першому плані – економічні регулятори (теж свого роду команди!) або прожекти, що ігнорують економічні регулятори або волюнтаристичним чином підганяють їх.

Тому, як зазначає згаданий вчений, будь-які економічні відносини, їхня суперечливість породжують злочинність. Ринкові відносини, на його думку, є від початку вагітними злочинністю,

і пояснюється це тим, що вони засновані на конкуренції (а отже – на придушенні конкурентів, причому часто аж ніяк не джентльменськими способами, на запрограмованій надмірності робочої сили, тобто на безробітті, на вичавлюванні прибутку у можливо більших розмірах, на такому ж запрограмованому майновому і соціальному розшаруванні людей. Економічно (передусім з погляду виробництва товарів та послуг) ринкова економіка довела свою життєздатність, хоча для цього знадобилося не одне століття, проте багато негативних її наслідків, зокрема, висока злочинність, у тому числі у благополучних економічних державах – є реальністю, а погоня за грошима значно знекровила духовний потенціал людського суспільства. Тому ті, хто вважає сьогодні в нашій країні ринок панацеєю від усіх бід, глибоко помиляється (з позицій кримінології, принаймні) [11, с. 62-63].

Зауважимо, що духовний потенціал людського суспільства є основним джерелом рівня суспільної правосвідомості, і, зрештою, передумов побудови правової держави, поняття якої вважаємо невідривним від держави соціальної. З іншого боку, духовний потенціал людського суспільства формує потужний соціальний регулятор, або соціальний контроль як над злочинністю, так і щодо діяльності самої держави, будуючи здорове громадянське суспільство.

На думку О.М. Литвака, про анти кримінальну роль суспільного контролю свідчить аналіз стану злочинності в десяти країнах з різним рівнем розвитку демократії та економіки, але традиційно низьким рівнем злочинності: Швейцарії, Ірландії, Болгарії, КНДР, Перу, Алжирі, Саудівській Аравії, Японії, Непалі. Їх об'єднує наявність жорсткого суспільного контролю за поведінкою людей – поліцейського, релігійного, сімейного, кланового, виробничого, тотального комуністичного. Цей останній різновид контролю зумовив відносно низький рівень злочинності у радянській Україні [10, с. 16].

З іншого боку, досліджуючи вплив держави на злочинність, зокрема – в негативному аспекті, вчений зазначає, що сам факт видання кримінального закону впливає на зростання злочинності, оскільки до цього вчинки, що цим законом визнані злочином, мали інші соціальні та юридичні наслідки… І далі - намагаючись налагодити життя громадян за допомогою широкого використання кримінально-правових заходів, держава породжує непомірно велику «штучну» злочинність, яка у свою чергу, сприяє зростанню «природної» [10, с.4]

Ознаками ж неправової держави-злочинця Литвак О.М. вважає наступними: 1) пануюча легально визнана ментальність, яка поділяє світ на дві ворожі частини, на своїх та чужих; 2) жорстка нормативізація всіх сфер суспільного життя; 3) авантюрний характер суспільної практики; 4) криміналізація суспільного життя; 5) інволюція та бруталізація правосвідомості, які породжують масову квазісвідомість – «комуністичну переконаність» замість правової психології, несправедливість замість справедливості, режимне існування замість свободи і т. ін. Ситуація, коли держава замість того, щоб протистояти неправу використовує його для реалізації власних програм, – це логіка страшної і трагічної метаморфози, яка трапилася не лише у СРСР, де панував марксизм-ленінізм, а також у нацистській Німеччині, яка керувалася ніцшеанською ідеологією [10, с. 33].

Держава стає злочинною, продовжує вчений, коли перетворюється на знаряддя деспотичного насильства та пограбування народу в руках тирана чи диктатора, групи олігархів чи відвертих кримінальних злочинців. Вона ризикує стати злочинною, якщо ідеологізується і проголошує та примусово підтримує всупереч демократичним принципам абсолютний авторитет якогось релігійного вірування, політичного вчення або національної винятковості. Переродження держави у свою протилежність – злочинну корпорацію владних структур – може трапитися лише внаслідок відсутності громадянського суспільства, вільної преси та інших атрибутів демократії або шляхом насильницького перевороту та завоювання [10, с. 35-36] – зазначає науковець.

Між тим, на думку А.В. Клєутіної, сутність держави – є поняттям конкретно-історичним. На рівні до індустріального (аграрного) та індустріального суспільства сутність держави проявляється у політиці організованого насилля домінуючої соціальної групи над всіма іншими, а на рівні постіндустріального суспільства - у політиці оптимального компромісу, в узгодженні інтересів різних соціальних груп [12].

У згаданому вже нами проекті Закону України від 02.04.2008 № 2312 «Концепція соціальної держави України» зазначається, що стратегічні пріоритети соціальної держави будуються на підставі окремих підсистем державного управління, які регулюються соціальною та економічною політикою і обумовлюються вимогами національної безпеки. Пріоритетні ж соціальні інтереси, які визначені

пріоритетними національними інтересами, повинні враховуватись при формуванні стратегічних пріоритетів соціальної держави є наступними: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійно зростаючого рівня життя і добробуту населення; а також – розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення.

Відсутність адресної відповідальності за соціальний стан у державі та її регіонах поряд з нерозвиненістю громадянського суспільства в Україні обумовлюють включення соціальних пріоритетів розвитку до умов забезпечення національної безпеки України та першочергових для виконання напрямів формування соціальної держави – зазначається в законопроекті [7].

Захист особи, суспільства та держави від правопорушень, зокрема корупційних, забезпечення відновлення порушених прав, відшкодування заподіяної шкоди взяла на себе діюча на сьогодні Стратегія національної безпеки України, зазначаючи при цьому, що низький рівень добробуту породжує зневіру і невпевненість у майбутньому, провокує насильство, що гальмує розвиток та консервує відсталість. Особливо небезпечним, вказується в документі, є укорінення радикальних суспільних настроїв і середовищ, які є основою для політичного насильства й сепаратизму, діяльності незаконних збройних формувань, поширення тероризму. Злочинність загрожує правам і свободам, законним інтересам людей, суспільства та держави. Стратегія наголошує, що непослідовність та незавершеність реформ і корупція перешкоджають виведенню української економіки з депресивного стану, унеможливлюють її стале і динамічне зростання, підвищують уразливість до загроз, підживлюють кримінальне середовище [13].

Визначаючи та запроваджуючи всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, Законом України «Про національну безпеку України» забезпечується демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони, де – демократичний цивільний контроль – це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України.

При цьому, зазначається, що предметом цивільного контролю, крім іншого, є дотримання діючого законодавства у діяльності органів сектору безпеки і оборони, недопущення їх використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина, стан правопорядку в органах сектору безпеки і оборони, їх забезпеченість та готовність до виконання завдань за призначенням у мирний час та в особливий період, а також ефективність використання ресурсів, зокрема бюджетних коштів, органами сектору безпеки і оборони [14].

Визначаючи в статті 4 засади демократичного цивільного контролю, вказаний закон зазначає, що він складається, з контролю, що здійснюється цілою низкою державних органів - Президентом України, Верховною Радою України, Радою національної безпеки і оборони України, Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, судового контролю, і, зрештою – громадського нагляду, де громадяни України можуть брати участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, або особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у визначеному законом порядку, звичайно, з можливістю бути обмеженою виключно Законом України «Про державну таємницю [14].

Необхідність зміцнення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони України, як запоруку законності та ефективності діяльності його складових, покладається на державу і вже згадуваною Стратегією національної безпеки серед напрямків та завдань реформування й розвитку сектору безпеки і оборони, що, на думку розробників, підвищить ефективність управління, зміцнить нагляд і посилить відповідальність посадових і службових осіб органів сектору безпеки і оборони [13].

Крім того, зазначена Стратегія дає поштовх до створення додаткових необхідних правових норм у сфері безпеки соціуму як Стратегії людського розвитку, Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, Стратегій економічної, енергетичної, інформаційної, продовольчої,

біобезпеки та біологічного захисту, екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату та інші [13]. Дуже хотілося б, щоб вони всі реалізувалися.

Зрозуміло, що вирішальними складовими процесу здійснення контролю за соціальним станом у державі та її регіонах громадянським суспільством повинні стати аналіз, прогнозування стану та розвитку самих об'єктів національної безпеки, як основних цінностей українського народу так і цілей щодо їх досягнення. У стислому вигляді перелік об'єктів (основних цінностей), а отже, і напрямів забезпечення національної безпеки буде наступним: територіальна безпека; екологічна безпека; економічна безпека; політична безпека; інформаційна безпека. Вся сукупність перерахованих видів безпек і будуть складати національні інтереси, тобто – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [15, с. 60].

Висновки. Отже, можемо прийти до висновків, що, починаючи з древньої Греції і по сьогодення – основним соціальним призначенням держави, на переконання більшості вчених теоретиків, є безпечне існування соціуму. Соціальна, або суспільна безпека, у цьому розумінні, виступає синонімом поняття – національна безпека, виходячи з того, що нація є спільнотою всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Принципи та функції соціальної безпеки повинні обумовлювати попередження виникнення і розвитку соціальних ризиків, соціальних загроз особі, суспільству, держави шляхом забезпечення скоординованості системи національної безпеки і соціальної політики, створення механізму захисту людини від реальних, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини, а також забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства. Ключову роль у здійсненні контролю за безпекою соціального стану у державі та її регіонах повинно відігравати розвинене громадянське суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пехник А.В. ОНЮА Виникнення та розвиток концепції соціальної держави [Електронний ресурс] Режим доступу: http://app.nuoua.od.ua/archive/39_2010/13.pdf.
2. Елизаров, М.В. Современное государство в эпоху глобализации: социально-философский анализ Тема диссертации и автореферата по ВАК кандидат философских наук.09.00.11,/ М.В. Елизаров / Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/suverenitet-sovremennogo-gosudarstva-v-usloviyakh-globalizatsii-voprosy-teorii-i-raktiki#ixzz3B1ZP9 sWBн.
3. Лодій Петро. Теорія Загальних Прав, що містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право. / Петро Лодій. – Сантперербург. Друкарня Департаменту Зовнішньої торгівлі. 1828 р..
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. – К.: Атіка / П.М. Рабінович. – 2001. – 176 с.
5. Тюрина Н.Е. Международный правопорядок (Современные проекты совершенствования и преобразования) / Н.Е. Тюрина. – Казань, Изд-во Казанского ун-та. 1991. – С. 13-14.
6. Пономарев Д.А. Теоретические проблемы развития понятия законности в отечественной юридической науке: автореф. дис... канд. юрид. наук. / Д.А. Пономарев. – Уфа, 2003.
7. Проект Закону України від 02.04.2008 № 2312 (Одержаний ВР України) Концепція соціальної держави України [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/ JF1S800A?an=9.
8. Мамут, Л.С. Социальное государство с точки зрения права/ Л.С. Мамут // Государство и право, 2001, № 7, С. 5.
9. Хома Наталія. Соціальна держава третього тисячоліття: модернізована модель [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/ homa_sotsialna.pdf.
10. Литвак О.М. Держава і злочинність: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 304 с.
11. Криминология: Учебник / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1995. – 512 с.

12. Клеутина, А.В. Сущностные характеристики современного государства тема диссертации и автореферата по ВАК 12.00.01, кандидат юридических наук / А.В. Клеутина, – Научная библиотека диссертаций и авторефератов disser Cat [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/sushchnostnye-kharakteristiki-sovremennogo-gosudarstva #ixzz3B1k7hWjh).
13. Стратегія національної безпеки України БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ – БЕЗПЕКА КРАЇНИ, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 [Електронний ресурс] Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12.
14. Про національну безпеку України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст. 241) від 21 червня 2018 року № 2469-VIII [Електронний ресурс] Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
15. Лемак О.В., Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові основи забезпечення національної безпеки в Угорщині: монографія. Ужгород, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2019. 206 с.

УДК 343.35
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.48

ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ РОЗДІЛУ XV ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ

Мостепанюк Л.О.,
доцент кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2894-0654
e-mail: L_Mostepanuk@ukr.net

Мостепанюк Л.О. Об'єкт кримінальних правопорушень розділу XV Особливої частини Кримінального кодексу України: питання визначення.

У статті аналізуються питання визначення родового об'єкту кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких передбачається в розділі XV Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів». Зазначено, що відповідно до назви розділу, родовим об'єктом вказаних кримінальних правопорушень слід визнавати авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян.

Констатовано відсутність одностайності у визначенні родового об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених XV розділом Особливої частини Кримінального кодексу України. Доведено, що родовим об'єктом зазначених кримінальних правопорушень у науковій літературі визнаються порядок управління, при цьому вчені визнають структурним елементом порядку управління авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; суспільні відносини, що забезпечують авторитет та нормальну діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а також захист професійної діяльності журналістів; суспільні відносини, що формуються у сфері охорони авторитету і нормальної регламентованої законом діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, інших підприємств, установ, організацій, уповноважених фізичних осіб на основі виконання адміністративно-розпорядчих та організаційно-господарчих функцій.

Доведено невизначеність у співвідношенні понять «авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян» та «управлінська діяльність». Встановлено зміст поняття «авторитет», що є обов'язковим елементом влади та однією з необхідних умов здійснення владних повноважень. Висловлена пропозиція про необхідність перейменування розділу XV Особливої частини Кримінального кодексу України як «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, кримінальні правопорушення проти журналістів та проти порядку публічного управління».

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, кримінальні правопорушення проти журналістів; родовий об'єкт кримінальних правопорушень; авторитет; порядок управління.

Mostepanuk L. Object of criminal offenses of Chapter XV of the Special part of the Criminal code of Ukraine: the issue of definition.

The article analyzes the issue of defining a generic object criminal offences, responsibility for the commission of which to be provided in Chapter XV of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine «Criminal offenses against the authority of state bodies authorities, local self-government bodies, associations of citizens and criminal offenses against journalists». It is noted that according to the name the generic object of the specified criminal offenses is the following to recognize the body of state authorities, local bodies self-government, association of citizens.

It was established that there is no unanimity in the definition of the generic object criminal offenses provided for by Chapter XV of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. It is proved that the generic object of the specified criminal offenses in the scientific literature are recognized order management, while scientists recognize it as a structural element of order management authority of state authorities, local authorities self-government and associations of citizens; social relations that provide authority and normal activity of state and local authorities self-government and associations of citizens, as well as protection of professional activity journalists; social relations formed in the sphere of protection of authority and normal activity of state authorities regulated by law, bodies of local self-government, associations of citizens, any others enterprises, institutions, organizations, authorized individuals on the basis implementation of administrative and organizational and economic tasks functions.

Uncertainty in the relationship between the concepts «authority of bodies» has been proved state authorities, local self-government bodies and citizens' associations» and «management activity». The meaning of the concept of «authority» is established a mandatory element of power and one of the necessary conditions for implementation authoritative powers. Expressed suggestion about necessity renaming of Chapter XV of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine as «Criminal offenses against the authority of state bodies authorities, local self-government bodies, citizens' associations, criminal offenses against journalists and against the order of public administration».

Key words: criminal offenses against the authority of bodies state authorities, local self-government bodies, associations of citizens, criminal offenses against journalists; criminal object offenses; authority; management procedure.

Постановка проблеми. У Кримінальному кодексі України (далі – КК) міститься група норм, завданням яких є охорона авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, недоторканність представників цих утворень, їх правомірної діяльність, захист професійної діяльності журналістів, а також їх близьких родичів, майна та інших законних інтересів (Розділ XV Особливої частини КК). Але сам факт існування подібних норм ще не гарантує ефективного їх застосування у практичній діяльності відповідних органів. Це пов'язується помилками у законодавчій техніці, які виявляються у використанні різних термінів для позначення одних і тих же понять, наявністю суттєвих неточностей, що перешкоджають нормальній реалізації норм на правозастосовчому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та проти журналістів вивчали такі вчені, як Беленок В.П., Вознюк А.А., Габуда А.С., Залялова І.М., Кирбят'єв О.О., Кондратов В.Г., Кузнєцов В.В., Навроцький В.О., Осадчий В.І., Сийплокі М.В., Савченко А.В., Хавронюк М.І., Штанько О.Ф.

Мета статті – визначити особливості родового об'єкту кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких передбачена у розділі XV Особливої частини КК.

Виклад основного матеріалу. Родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, відповідальність за які передбачена у Розділі XV Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК), як випливає з назви розділу, є авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Але насправді питання визначення родового об'єкту зазначених діянь є суперечливим.

М.Й. Коржанський ототожнював родовий об'єкт даних кримінальних правопорушень з назвою розділу попереднього (КК 1960 р.) закону, яка звучала як «Злочини проти порядку управління». Відповідно, вчений родовим об'єктом вказаних кримінально караних діянь вважав порядок управління [1, с. 398].

В.І. Осадчий підтримував вказану позицію, зазначаючи, що родовим об'єктом вказаних діянь є не авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а порядок управління. Вчений зазначає, що вчиняючи злочини, зазначені у XV розділі Особливої частини КК, суб'єкт прагне вплинути на виконання службових чи громадських обов'язків певними особами або порушити інший встановлений в державі порядок функціонування державних органів чи громадських організацій. Тобто, в разі вчинення таких діянь завжди порушуються чи опиняються під загрозою порушення відносини управління – нормативно визначений порядок функціонування органів влади, підприємств, установ, організацій, громадської діяльності громадян як видів управлінської діяльності, які і слід визнавати родовим об'єктом [2, с. 47].

В.В. Кузнецов, А.В. Савченко та О.Ф. Штанько вважають родовим об'єктом вказаних кримінальних правопорушень суспільні відносини у сфері державного управління, тобто порядок управління, при цьому зазначаючи, що структурним їх елементом є авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян [3, с. 504].

О.О. Кирбят'єв родовим об'єктом кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких передбачена розділом XV Особливої частини КК, визначає суспільні відносини, що забезпечують авторитет та нормальну діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а також захист професійної діяльності журналістів [4, с. 179].

Натомість А.С. Габуда зазначає, що у вказаному розділі згруповані діяння, які посягають і на авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, і на порядок управління [5, с. 9].

За переконаннями В.Г. Кондратова, родовим об'єктом даної групи кримінальних правопорушень є визначена група суспільних відносин, що формується у сфері охорони авторитету і нормальної регламентованої законом діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, будь-яких інших підприємств, установ, організацій, уповноважених фізичних осіб на основі виконання адміністративно-розпорядчих та організаційно-господарчих функцій. При цьому «нормальною діяльністю» слід вважати виконання підприємством, установою, організацією, уповноваженою на те фізичною особою покладених на них обов'язків, обумовлених статутом або відповідними положеннями [6, с. 114].

Підтримуючи раніше висловлену в літературі думку, слід зазначити про відсутність одностайності у визначенні родового об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених XV розділом Особливої частини КК [7, с. 18]. Тому, враховуючи викладене, пропонується родовим об'єктом вказаних діянь визнавати саме ті суспільні відносини, що забезпечують авторитет та нормальну регламентовану законом діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, та відносини, що захищають професійну діяльність журналістів.

З'ясовуючи значення поняття «авторитет», слід вказати, що воно посіло важливе місце в юридичному лексиконі, адже у публіцистичній літературі, засобах масової інформації, виступах державних чи громадських діячів часто вказується на авторитет влади, її інститутів чи представників, законів та інших нормативно-правових актів, що завжди означає визнання їх важливості, необхідності дотримування. З цього випливає, що діяльність апарату виконавчої влади будь-якого напряму, в тому числі та, що здійснює управління державними і громадськими справами, неможливі без добровільного та свідомого дотримання громадянами правових норм, виконання ними управлінських рішень. Встановлення даного факту саме і свідчить про їх визнання та про авторитет, який є формою реалізації владних повноважень.

Великий тлумачний словник сучасної української мови зазначає, що авторитет – це загальновизнане значення, вплив, поважність (особи, організації, колективу, теорії тощо) [8, с. 6].

Як вказує І.М. Залялова, авторитет можна розглядати як поняття етики, що становить особливий вид суспільних відносин, заснованих на загальновизнаному впливі будь-якої особи або організації в різних сферах життя або здатність особи чи їх групи чинити вплив на інших осіб. Авторитет у широкому розумінні – це властивість особи чи груп здійснювати вплив на поведінку соціального об'єднання або окремого громадянина в різних сферах суспільного життя шляхом неформального чи ненасильницького впливу, що можливо з використанням допомогою досвіду, таланту, знань, становища, високих моральних якостей, особистого прикладу, заступництва [7, с. 21].

Зміст поняття «авторитет» як родовий об'єкт кримінальних правопорушень, передбачених розділом XV Особливої частини КК, не зазнавав детального аналізу. Так, В.І. Осадчий вважає авторитетом явище, що складається в ході діяльності державних органів чи громадських організацій, яке є вторинним у порівнянні з порядком функціонування органів влади, підприємств, установ, організацій, громадської діяльності громадян [2, с. 47]. І.М. Залялова вважає, що «авторитет влади» є об'єктивною категорією, адже, створюючи владні структури, народ бере на себе обов'язок підкорюватися рішенням органів влади. Тому правильно зазначити, що авторитет виступає обов'язковим елементом влади та однією з необхідних умов для здійснення владних повноважень [7, с. 22]. Авторитет влади – це її зовнішній атрибут, який полягає у силі і здатності влади зобов'язувати. Сутність авторитету виявляється в тому, що держава та її органи уповноважені не просити, а вимагати; не умовляти, а примушувати і забороняти, зберігаючи у перспективі можливість, обов'язковість та неминучість примусу [9, с. 363].

Серед основних ознак авторитету в юридичній літературі зазначається легітимність, яка виступає основною ознакою авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Під легітимністю слід розуміти визнання всіма суб'єктами законності влади, її базування на правових засадах, що роблять владу придатною для управління суспільством і прийнятною для тих, ким управляють; відповідність структур та процесів формування й функціонування влади вимогам чинного законодавства, визнання права носіїв влади регламентувати норми поведінки інших людей [10, с. 6]. Вказана ознака реалізується в положеннях ст. 68 Конституції України: кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [11].

У цьому і полягає найсильніша форма легітимації влади – її юридичне обґрунтування. Відповідно, ряд інших нормативно-правових актів містять положення щодо необхідності поважного ставлення з боку фізичних та юридичних осіб до державних інститутів безпосередньо, представників влади та їх владних рішень. Отже, за допомогою нормативно-правових актів встановлюється формальний авторитет представників органів державної влади.

Слід погодитися з визначенням авторитету як такого способу загальносуспільного влаштування, при якому символи держави і права носіїв влади визнаються обов'язковими для регламентації норм поведінки інших осіб та забезпечення їх виконання [7, с. 23]. Авторитет органів державної влади значною мірою визначається існуванням системи незалежних від держави самоврядних об'єднань, суверенних індивідів і громадянського суспільства.

В.О. Навроцький, розкриваючи зміст порядку управління, зазначає, що під управлінням звичайно розуміють діяльність органів державної влади з проведення в життя вимог законів і підзаконних нормативно-правових актів. Управлінська діяльність передбачає наявність владних відносин, потребує підпорядкованості, безумовного виконання підлеглими законних вказівок і розпоряджень органів управління. Порядком є правильний і налагоджений стан, розташування чого-небудь; стан, при якому все іде, як належить, благополучно; коли не вчиняються неправильні дії [12, с. 574]. Державне управління – це свідомий, цілеспрямований, упорядкований вплив через відповідні державні структури на соціальні, політичні, економічні процеси з урахуванням об'єктивних закономірностей і тенденцій досягнення найоптимальнішого функціонування і розвитку цієї системи та поставлених цілей [13, с. 222-223]. Отже, порядок управління – це діяльність органів державного управління та державного апарату.

У науковій літературі немає єдності не тільки у визначенні поняття «авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян», а й у тому, як воно співвідноситься з поняттям «управлінська діяльність».

У зв'язку з відсутністю однозначного розуміння родового об'єкту кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, відповідальність за які передбачена у Розділі XV Особливої частини КК, в науковій літературі не вщухають дискусії щодо перейменування вказаного розділу КК. Так, до прийняття чинного КК в 2001 р., сучасний розділ з вищевказаною назвою називався «Злочини проти порядку управління». Зміна назви викликала ряд дискусій про її коректність і поклала початок дискусіям про співвідношення понять «управлінська діяльність», «порядок управління», «авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян».

Ще до прийняття чинного КК у 2001 р. при обговоренні проекту КК, поданого Кабінетом Міністрів до Верховної ради України, звучали думки, що цей проект містить не один, а два розділи, в яких зосереджені норми, що передбачають відповідальність за злочини проти порядку управління: мова йшла про розділ XIV «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» та розділ XV «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян» [6, с. 110]. У зв'язку з цим С.Д. Шапченко зазначав, що такими діями порядок управління як цілісний об'єкт кримінально-правової охорони за цим проектом втрачає статус єдиного родового об'єкта певної групи злочинів. Такий підхід видається не зовсім виправданим тому, що назва розділу XV за своїм змістом не охоплює зміст окремих норм, які до нього включені: про відповідальність за пошкодження ліній зв'язку, про відповідальність за викрадення або пошкодження документів, штампів, печаток» [14, с. 639].

Висловлена А.С. Габудою позиція щодо відображення чинною назвою розділу XV Особливої частини КК лише групи кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної вла-

ди, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян підтверджувала озвучену думку. За його переконаннями, немає підстав, щоб підтримати й існуючу в теорії кримінального права точку зору про іменування розділу XV Особливої частини КК як «Кримінальні правопорушення проти порядку управління», оскільки у цій назві теж зазначається тільки одна група протиправних діянь. Дослідник пропонував необхідність розширення назви розділу XV і викладення її у такій редакції: «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, проти порядку публічного управління» [5, с. 9-10]. Зважаючи на зміни в законодавстві, що пройшли від часу висловлення вказаної пропозиції, варто було б говорити про уточнену назву аналізованого розділу, а саме: «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, кримінальні правопорушення проти журналістів та проти порядку публічного управління».

Висновок. Як випливає з аналізу опрацьованої літератури, поняття «авторитет» є ширшим за змістом, ніж «порядок управління», адже до авторитету влади структурно входять кілька ознак, серед яких – і порядок управління, тобто нормальна діяльність органів державного управління. Поняття авторитету влади охоплює також визнання права цих органів як носіїв влади щодо регламентації, регулювання норм поведінки та забезпечення їх виконання. Вказана теза дозволить усунути прогалини щодо відсутності співвідношення понять «авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян» та «порядок управління» та підтверджує правильність і повноту назви розділу XV Особливої частини КК в чинній редакції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальне право і законодавство України: частина особлива: Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. 544 с.
2. Осадчий В.І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності : Монографія. Київ: Атіка, 2004. 336 с.
3. Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнєцов, О.Ф. Штанько. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. 640 с.
4. Кирбят'єв О.О. Кримінально-правова охорона професійної діяльності працівників правоохоронних органів: дис … докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 446 с.
5. Габуда А.С. Кримінально-правова характеристика складу опору особам, наділеним владними повноваженнями: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2012. 21 с.
6. Кондратов В.Г. Кримінально-правове забезпечення захисту працівників правоохоронних органів: компаративістське дослідження: дис. … д-ра філософії: 081 Право. Маріуполь, 2021. 243 с.
7. Залялова І.М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Донецьк, 2006. 183 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
9. Конституційне право України. Київ: Наукова думка, 1999. 736 с.
10. Рябов С.Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності: Монографія. Київ: Ніс, 1996. 124 с.
11. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
12. Навроцький В.О. Кримінальне право України: частина Особлива: Курс лекцій. Київ: Т-во «Знання», 2000. 771 с.
13. Цвєтков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 496 с.
14. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. За редакцією П.С. Матишевського. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 896 с.

УДК 343.24/.29
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.49

ДЕТЕРМІНАНТИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З КОРУПЦІЄЮ

Никифоренко Н.А.,
аспірант наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ № 1
Національної академії внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0003-0984-2725

Никифоренко Н.А. Детермінанти кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

Стаття присвячена аналізу соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційно-управлінських, правових та культурно-психологічних детермінант, що обумовлюють виникнення та поширення кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

Визначено систему таких детермінант, яка максимально повно окреслює різнобічні аспекти, що можуть сприяти виникненню та поширенню кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією в суспільстві. Вона включає *соціально-економічні фактори* (недостатній рівень економічного та соціального забезпечення суб'єкта декларування), *суспільно-політичні* (міжнародний збройний конфлікт та відсутність політичної волі на протидію корупції), *організаційно-управлінські* (невжиття суб'єктами запобігання необхідних та достатніх заходів щодо надання роз'яснень антикорупційного законодавства, повідомлення суб'єкта декларування про необхідність подачі декларації та строк такої подачі, труднощі доказування декларування недостовірної інформації), *правові* (надмірна ускладненість норм антикорупційного законодавства в частині декларування, що обумовлює складнощі їх тлумачення та застосування, недосконаліть підстав відповідальності за неподання декларації чи декларування недостовірної інформації, обмеження законодавця щодо строків та кількості можливостей подачі виправленої декларації), *культурно-психологічні* (низький рівень моральних та етичних стандартів в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, толерування корупції в суспільстві, психічна залежність окремих суб'єктів декларування від корупційних практик).

Аргументовано, що запропонована система детермінант максимально повно окреслює різнобічні аспекти, що можуть сприяти виникненню та поширенню кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією в суспільстві. Водночас вказана система обумовлює необхідність застосування комплексного підходу до усунення вказаних детермінант, які охоплюють практично усі сфери життєдіяльності суспільства.

Ключові слова: корупція, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, запобігання, декларування недостовірної інформації, неподання декларації, детермінанти, причини й умови, кримінальна відповідальність, Національне агентство з питань запобігання корупції.

Nykyforenko N.A. Determinants of criminal offenses related to corruption.

The article is devoted to analysis of socio-economic, socio-political, organizational-management, legal and cultural-psychological determinants that determine the occurrence and spread of criminal offenses related to corruption.

The system of such determinants has been defined, which outlines as fully as possible various aspects that can contribute to the emergence and spread of criminal offenses related to corruption in society. It includes socio-economic factors (insufficient level of economic and social security of the subject of the declaration), socio-political factors (international armed conflict and lack of political will to combat corruption), organizational and management factors (failure of prevention subjects to take necessary and sufficient measures to provision of explanations of anti-corruption legislation, notification of the subject of the declaration about the need to submit a declaration and the deadline for such submission, difficulties in proving declaration of inaccurate information), legal (excessive complexity of the norms

of anti-corruption legislation in the part of declaration, which causes difficulties in their interpretation and application, imperfection of the grounds of responsibility for failure to submit a declaration or declaration of inaccurate information, limitations of the legislator regarding the terms and number of opportunities to submit a corrected declaration), cultural and psychological (low level of moral and ethical standards in the activities of state authorities and local self-government bodies, tolerance of corruption in society, mental dependence of individual subjects declaration from corrupt practices).

It is argued that the proposed system of determinants outlines as fully as possible the various aspects that can contribute to the emergence and spread of criminal offenses related to corruption in society. At the same time, the specified system necessitates the application of a comprehensive approach to the elimination of the specified determinants, which cover almost all spheres of society's vital activities.

Key words: corruption, criminal offense related to corruption, prevention, declaration of false information, non-declaration, determinants, causes and conditions, criminal responsibility, National Agency for Prevention of Corruption.

Постановка проблеми. Корупція, як соціально-економічне явище, становить серйозну загрозу стабільності та розвитку суспільства, підриваючи довіру громадян до держави, спаплюжуючи авторитет представників влади, завдаючи шкоди утвердженню демократичних засад управління суспільством, суттєво обмежуючи конституційні права та свободи громадян, порушуючи встановлений порядок здійснення повноважень посадовими особами, а також знищуючи духовні, моральні та суспільні цінності. Вона запускає негативні процеси трансформації економічних, політичних та культурних інституцій. Розповсюдження цього явища охоплює широкий спектр проявів, від хабарництва та вимагання неправомірної вигоди до зловживання службовим становищем й намагання відповідними службовими особами приховати незаконно здобуті статки у своїх деклараціях.

Незважаючи на спроби правоохоронних, судових та громадянських інституцій боротися з цими деліктами, вони залишаються досить поширеними, що обумовлює зацікавленість на глибокий аналіз їх детермінант, оскільки ефективна боротьба з цією категорією протиправних діянь вимагає системного підходу, що полягає у застосуванні комплексу заходів, спрямованих на усунення причин та умов корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, знайшли відображення у працях А.А. Вознюка, Д.Ф. Волонця, Б.М. Головкіна, О.О. Дудорова, З.А. Загиней-Заболотенко, К.П. Задої, Д.В. Каменського, В.М. Киричка, Д.Г. Михайленка, Д.М. Міськів, Р.О. Мовчана, О.М. Рєзніка, А.В. Титко, М.І. Хавронюка, А.М. Черенкова та інших. Водночас низка питань у цій сфері, зокрема щодо детермінант кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, залишаються недостатньо дослідженими або дискусійними, а тому потребують подальших наукових розвідок.

Метою статті є дослідження системи та проблем функціонування суб'єктів запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, а також визначення перспектив удосконалення їх правового статусу.

Виклад основного матеріалу. Вивчення детермінант кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, має важливе значення для розуміння масштабів поширення корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень в країні, а також є необхідною умовою напрацювання дієвих та ефективних заходів запобігання зазначеним деліктам.

Детермінанти кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією варто розділяти за принципом системного та комплексного підходу, що дозволяє враховувати взаємодію різноманітних факторів, що визначають поширення цих злочинів в суспільстві. У контексті цього варто звернути увагу передусім на соціально-економічні, суспільно-політичні, організаційно-управлінські, правові, культурно-психологічні та технічні фактори, що детермінують досліджувані делікти.

Соціально-економічні. Таке кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією як декларування недостовірної інформації, певною мірою обумовлене недостанім рівнем економічного та соціального забезпечення суб'єкта декларування. Недостотній рівень оплати праці державного службовця може спонукати його до пошуку альтернативних варіантів збагачення серед яких – вчинення корупційних діянь.

Як слушно зауважено науковицею Легкою О.В., особливої уваги заслуговують умови служби, тип управління, соціально-психологічний стан у колективі. Так, наприклад, умови служби біль-

шості чиновників, розмір оплати їх праці, що не дозволяє гідно жити їм і їхнім сім'ям, на жаль, часто впливають на формування корисливої мотивації службовців, провокують їх на скоєння злочинів [1, с. 47].

У подальшому такий чиновник з метою уникнення відповідальності вдаватиметься до декларування недостовірної інформації.

В частині випадків не подають декларацію особи, які звільнилися з відповідних посад в пошуках кращої роботи.

Суспільно-політичні. Видається, що серед суспільно-політичних детермінант першочергове значення мають *міжнародний збройний конфлікт* та *політична воля на протидію корупції*.

Вчені, національні та міжнародні судові інституції аргументують, що в Україні з лютого 2014 р. має місце міжнародний збройний конфлікт [2, с. 57; 3, с. 23; 4, с. 203–206; 5; 6; 7], незважаючи на прагнення держави-агресора довести, що в Україні відбувається збройний конфлікт неміжнародного характеру. Війна негативно впливає на антикорупційні реформи, зокрема гальмує їх проведення. Цей конфлікт також суттєво вплинув на процес декларування.

3 березня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни», яким процес декларування на період дії воєнного стану або стану війни зроблено добровільним та унеможливлено застосування адміністративної та/або кримінальної відповідальності за неподання чи несвоєчасне подання декларації.

Отже, фактично під час війни тривалий час не застосувався важливий інструмент виявлення та доказування корупційних кримінальних правопорушень, передусім незаконного збагачення. Такий значний проміжок часу упродовж якого не подавалася декларація може призвести до помилок в них, з огляду на те, що суб'єкт декларування може забути певну інформацію за 2021 та 2022 роки. Тому відсутність обов'язку подання декларації суттєво вплинуло на запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією кримінальним правопорушенням.

12 жовтня 2023 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» від 20 вересня 2023 року [8], яким відновлено декларування. Відтак, можна прогнозувати суттєве навантаження на НАЗК в плані контролю за поданням декларацій та проведенням їх перевірок, а також збільшення кількості фактів не подання декларацій та декларування недостовірної інформації.

За даними НАЗК, 1 млн 457 тис. декларацій подали публічні службовці за два роки, з них за 2021 рік – 744,6 тис., за 2022 рік – 712,9 тис. Проте понад половина цих декларацій, а саме 747 тис., була подана добровільно до набрання чинності закону про відновлення декларування 12 жовтня 2023 року: за 2021 рік – 427,2 тис., за 2022 рік – 319,6 тис. Це свідчить про укоріненння звички подавати декларації, а також відкритість та доброчесність більшої частини публічних службовців [9].

Водночас з огляду на збройний конфлікт для низки суб'єктів декларування з урахуванням безпекових аспектів відтерміновано строк подачі декларації (це стосується військових, причетних до оборони країни, осіб, які перебувають на окупованих територіях або де ведуться активні бойові дії, тих, хто перебуває на лікуванні внаслідок поранення, а також членів сімей таких осіб).

Міжнародний збройний конфлікт в Україні спричинив також виїзд значної частини суб'єктів декларування за кордон[1]. Йдеться, наприклад, про тих суб'єктів, що звільнилися з посад, перебування на яких вимагає подачі декларації або про осіб, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною до 3 або до 6 років [10].

Керівник уповноваженого підрозділу (уповноважена особа) з питань запобігання та виявлення корупції не завжди мають можливість встановити зв'язок з частиною таких суб'єктів декларування, які виїхали за кордон. А у тих випадках, коли такий зв'язок встановлено, керівнику уповноваженого підрозділу (уповноваженій особі) з питань запобігання та виявлення корупції не завжди вдається переконати декларанта, який звільнений з посади, подати декларацію за минулий рік.

Виникає також проблема притягнення їх до адміністративної чи кримінальної відповідальності за неподання декларації чи декларування недостовірної інформації. З огляду на те, що в

[1] Відповідно до опублікованих статистичних даних ООН, з 24 лютого 2022 року по всьому світу фіксують понад 6,4 млн біженців з України [10].

ст.ст. 366-2 та 366-3 КК України, йдеться про кримінальний проступок і нетяжкий злочин, тому існують складнощі доказування цих деліктів, вчинених особами, що перебувають за межами території України. У подальшому у зв'язку із закінченням строків давності вказана особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності чи від відбування покарання.

Політична воля теж відіграє важливу роль у запобіганні кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, тому відсутність останньої є суттєво значущим детермінантом.

Політична воля у протидії корупції – це не просто власна воля політичного лідера (глави держави) як особистості, а й воля осіб з його найближчого оточення. Лише політична воля здатна забезпечити ефективність усіх інших необхідних складових протидії корупції. Якщо відсутня політична воля керівництва держави, то ні інші політичні умови, ні економічні, соціальні чи законодавчі важелі не принесуть успіху у зниженні рівня корупції та корупційної злочинності [11, с. 363]. Ефективна дія існуючого механізму кримінально-правової протидії корупції в Україні неможлива без політичної волі вищого керівництва держави реально протистояти цій загрозі національній безпеці, а сам цей механізм за своєю суттю є таким, що приводиться у рух виключно за наявності волевиявлення найвищих посадових осіб держави, корупція серед яких і є найбільш небезпечною для суспільства [12, с. 213].

В Україні політична воля щодо протидії корупції та пов'язаних з нею правопорушень знаходиться на низькому рівні. Щодо відсутності політичної волі можна погодитися з тим, що навіть якщо гіпотетично вона була в окремих керівників держави, то системна корупція не дозволяла її реалізувати взагалі чи в бажаній мірі, або ж суттєво перешкоджала цьому процесу [13, с. 47].

Через брак політичної волі надзвичайно складно притягнути до кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації топ-чиновників.

Свідченням чого було сумнозвісне рішення КСУ про визнання ст. 366-1 КК України неконституційною, прийняття якого пов'язують з вчиненням правопорушень, пов'язаних з корупцією окремими суддями цього суду [14].

Водночас нині ми маємо факти притягнення до кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації народних депутатів України [15; 16].

Організаційно-управлінські. Серед організаційно-управлінських детермінант кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією варто звернути увагу на те, що державні інституції, які забезпечують процес декларування, іноді не вживають необхідних та достатніх заходів щодо надання роз'яснень антикорупційного законодавства, повідомлення суб'єкта декларування про необхідність подачі декларації та строк такої подачі. Подекуди має місце і відсутність адекватного реагування компетентних осіб чи органів на повідомлення про вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією.

Частково недоліки в діяльності таких інституцій обумовлені помилками, допущеними під час їх реформування на які звертали увагу вчені [13, с. 47].

Не можна не звернути увагу на *труднощі доказування декларування недостовірної інформації.* Йдеться щонайменше про складність доказування умисної форми вини. Вчені зазначають, що найбільше труднощів під час розслідування цього злочину, пов'язано із доказуванням умислу на подання недостовірної інформації до електронної декларації. Складнощі обумовлені тим, що суб'єкти декларування посилаються на різні обставини, що ставлять під сумнів наявність умисної форми вини, зокрема на такі: не володіння повною інформацією про активи членів сім'ї; використання помічників для заповнення декларації, які можуть щось переплутати або не вказати; недостатньо чіткі та зрозумілі законодавчі положення, що визначають особливості заповнення та подання електронної декларування; відповідні роз'яснення НАЗК тощо [17, с. 111-112; 18, с. 112].

Певна частина фактів декларування недостовірної інформації залишається *латентною,* а тому особи, які вчинили ці діяння уникають притягнення до кримінальної відповідальності. Немає сумнівів у тому, що значна частина розглядуваних злочинів залишається латентною, а особи, які їх вчинили, – безкарними. Певну роль у цьому відіграє корупція в судових, правоохоронних та інших інституціях, покликаних протидіяти корупційним та пов'язаним з корупцією кримінальним правопорушенням.

Серед правоохоронних органів, які розслідують найбільшу кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією є НПУ. Водночас вони на відміну від НАЗК і НАБУ не мають достатніх повноважень чи інструментів щодо запобігання та протидії досліджуваним деліктам.

Здебільшого відсутність доступу до баз даних та реєстрів в яких фігурують активи суб'єктів декларування уможливлює їх приховування тривалий час та відповідно, затягує процес досудового розслідування в цілому.

Правові. Окремі норми антикорупційного законодавства в частині декларування є надто складними для тлумачення та застосування. Складнощі тлумачення зазначених норм обумовлює помилки в їх реалізації. Певні положення антикорупційного законодавства сприймаються неоднозначно. Положення зазначених норм часто зазнають змін в результаті чого суб'єкти декларування можуть просто не знати про них. Подання декларації вимагає ознайомлення із сотнями сторінок різноманітних законодавчих положень, роз'яснень НАЗК.

Недосконаліть підстав відповідальності за неподання декларації чи декларування недостовірної інформації також певною мірою детермінує вчинення досліджуваних деліктів[1].

Важливим стримуючим фактором має стати невідворотність кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 366-2, 366-3 КК України.

В межах дослідження зазначених детермінант варто звернути увагу на обмеження законодавця щодо строків та кількості можливостей подачі виправленої декларації. Варто звернути увагу на те, що старт щорічної кампанії декларування з 1 січня не дуже вдалий, оскільки офіційні відомості про доходи можна отримати в другій частині лютого.

Донедавна декларант мав можливість подати виправлену декларацію до трьох разів упродовж семи днів після подання декларації. Водночас в результаті внесених змін [8] на сьогодні подати виправлену декларацію суб'єкт декларування може впродовж 30 днів після подання декларації, проте лише один раз.

Наразі, у разі самостійного виявлення суб'єктом декларування у декларації недостовірних відомостей після спливу терміну для подання виправленої декларації, але до початку проведення НАЗК повної перевірки цієї декларації, суб'єкт декларування може звернутися до НАЗК з листом з поясненням причин, що призвели до внесення недостовірних відомостей та неподання виправленої декларації у зазначений термін, додавши підтвердні документи. Подані суб'єктом декларування таким чином відомості мають бути розглянуті НАЗК під час повної перевірки цієї декларації.

Попри указане, не зважаючи на, з одного боку, гуманне право для суб'єкта декларування, яким він може скористатись, все одно наявні випадки кримінального переслідування осіб, які внесли недостовірні відомості до виправленої декларації, що в результаті призводить до виправдувального вироку [25].

Культурно-психологічні. Культурно-психологічні детермінанти включають передусім низький рівень моральних та етичних стандартів в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, толерування корупції в суспільстві.

Досліджуючи культурно-психологічні фактори виникнення корупційної злочинності, вчені-кримінологи виділяють такі: а) зорієнтованість значної частини населення на протиправне вирішення життєвих питань, внаслідок чого корупція із соціальної аномалії перетворюється у правило поведінки; б) низька психологічна готовність громадян до протидії корупції та відсутність належного механізму залучення громадян до здійснення соціального контролю за діяльністю службових осіб органів влади та місцевого самоврядування; в) корислива спрямованість багатьох державних службовців, що призводить до порушення закону, норм моралі та професійної етики; г) моральна деформація частини керівників, яка проявляється як у вчиненні ними злочинів, так і в поблажливому ставленні до корупційних діянь з боку підлеглих (кругова порука) [26, с. 424-425].

У службових осіб, які систематично отримують неправомірну вигоду за використання свого службового становища, формується певна залежність від таких корупційних практик, яку в психології називають хабароманією [27, с. 8]. Відтак, з одного боку, такі особи вчиняють корупційні кримінальні правопорушення, які є способом їх незаконного збагачення, а з другого, перебуваючи в статусі суб'єкта декларування, вони змушені вдаватися до практик декларування недостовірної інформації.

Зазначені фактори створюють комплексну картину виникнення та поширення кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, що вимагає системного підходу до їх усунення.

Висновок. Дослідження детермінант кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, вказує на те, що вчинення цих деліктів обумовлене системою соціально-економічних, суспіль-

[1] На недоліки кримінально-правових норм, що визначають підстави кримінальні відповідальності за кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, звертали увагу різні вчені, зокрема А. В. Агєєнко [19], А.А. Вознюк [20; 21], А.М. Козачина [22], Р.О. Мовчан [23], О.О. Дудоров [24].

но-політичних, організаційно-управлінських, культурно-психологічних, правових та інших факторів.

Серед детермінант кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, варто звернути увагу передусім на: ***соціально-економічні фактори*** (недостатній рівень економічного та соціального забезпечення суб'єкта декларування), ***суспільно-політичні*** (міжнародний збройний конфлікт та відсутність політичної волі на протидію корупції), ***організаційно-управлінські*** (невжиття суб'єктами запобігання необхідних та достатніх заходів щодо надання роз'яснень антикорупційного законодавства, повідомлення суб'єкта декларування про необхідність подачі декларації та строк такої подачі, труднощі доказування декларування недостовірної інформації), ***правові*** (надмірна ускладненість норм антикорупційного законодавства в частині декларування, що обумовлює складнощі їх тлумачення та застосування, недосконаліть підстав відповідальності за неподання декларації чи декларування недостовірної інформації, обмеження законодавця щодо строків та кількості можливостей подачі виправленої декларації), ***культурно-психологічні*** (низький рівень моральних та етичних стандартів в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, толерування корупції в суспільстві, психічна залежність окремих суб'єктів декларування від корупційних практик).

Запропонована система детермінант максимально повно окреслює різнобічні аспекти, що можуть сприяти виникненню та поширенню кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією в суспільстві. Водночас вказана система обумовлює необхідність застосування комплексного підходу до усунення вказаних детермінант, які охоплюють практично усі сфери життєдіяльності суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Легка О.В. Основні детермінанти, які зумовлюють корупційні правопорушення в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 3. С. 44–49. Doi: https://doi.org/ 10.32842/2078-3736/2020.3.6.
2. Вознюк А.А., Жук І.В. Порушення законів і звичаїв війни: безпосередні об'єкти, предмети та потерпілі від злочину. Загальні положення «jus in bello». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 4 (100). С. 57–74. https://doi.org/10.33766/2524-0323.100.57-74. URL: https://journal. lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1547/1420.
3. Вознюк А.А. Проблеми притягнення до кримінальної відповідальності за воєнні та інші злочини, вчинені представниками держави-агресора, в Україні. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 24 листоп. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 23–27.
4. Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни: наук.-практ. посіб. / А.А. Вознюк, І.В. Жук, О.В. Таран, С.С. Чернявський та ін.; за заг. ред. М.С. Цуцкірідзе, В.В. Чернєя, А.А. Вознюка. Київ: Норма права, 2023. 322 с.
5. Звіт МКС від 14 листопада 2016 р. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/ files/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE-Ukraine.pdf.
6. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. Press Release. International Criminal Court. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and.
7. Ухвала Колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 3 лютого 2022 р. Справа № 415/2182/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103466917.
8. Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану: Закон України від 20 вересня 2023 р. № 3384-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#n6.
9. Майже 1.5 млн декларацій подано за 2021 та 2022 роки: результати кампанії декларування. URL: https://nazk.gov.ua/uk/novyny/mayzhe-1-5-mln-deklaratsiy-podano-za-2021-ta-2022-roky-rezultaty-kampanii-deklaruvannya/.

10. Ukraine Refugee Situation. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine
11. Кваша О.О. Політична воля − необхідна умова ефективної протидії корупції. *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 359–365.
12. Михайленко Д.Г. Проблеми формування та реалізації політичної волі протидіяти корупції в Україні. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 207–238.
13. Вознюк А.А. Реальні причини топ-корупції в Україні та нереальні способи протидії їй. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: матеріали IV Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 12 груд. 2019 р.): у 2 ч. / [редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. Ч. 1. С. 44–47.
14. Щодо листа президентів GRECO та Венеційської комісії до Голови Верховної Ради стосовно конституційної кризи в Україні. 1 листопада 2020 р. URL: https://nazk.gov.ua/uk/novyny/shhodo-lysta-prezydentiv-greco-ta-venetsijskoyi-komisiyi-do-golovy-verhovnoyi-rady-stosovno-konstytutsijnoyi-kryzy-v-ukrayini/.
15. Вирок Вищого антикорупційного суду від 24 березня 2023 р. Справа № 991/4851/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court. gov.ua/109780543.
16. Вирок Вищого антикорупційного суду від 30 березня 2023 р. Справа № 991/185/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ 109915446.
17. Вознюк А.А. Декларування недостовірної інформації та умисне неподання декларації: нові моделі заборонних кримінально-правових норм. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.* 2020. Вип. 4 (92). С. 104–120. Doi: 10.33766/2524-0323.92.
18. Вознюк А.А. Декларування недостовірної інформації: актуальні проблеми досудового розслідування. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу:* матеріал Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 05 листоп. 2019 р.) / за заг. ред. О.Г. Рувіна, Н.В. Нестор. Київ: КНДІСЕ, 2019. С. 109–113.
19. Агеєнко А.В. Кримінально-правова характеристика декларування недостовірної інформації: дис. … д-ра філософії: 08 «Право». Харків, 2023. 240 с.
20. Вознюк А.А. Визнання статті 366-1 Кримінального кодексу України неконституційною: концептуальні вади прийнятого рішення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 4 (117). С. 20–31. Doi: https://doi.org/10.33270/ 01201174.20.
21. Вознюк А., Титко А. Кримінально-правова модель протидії незаконному збагаченню в Україні. *Вісник Пенітенціарної асоціації України.* 2019. № 2 (8). С. 46–62. Doi: https://doi.org/https://doi.org/10.34015/2523-4552.2019.2.05
22. Козачина А.М. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації: дис. … д-ра філософії: 08 «Право». Київ, 2023. 230 с.
23. Мовчан Р.О., Янівський В.М. Криміналізація умисного неподання декларації: pro at contra. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. *Серія «Право».* 2023. Вип. 16 (28). С. 133–140.
24. Дудоров О.О., Коломоєць Т.О., Кушнір С.М., Макаренков О.Л. Загально-теоретичні, адміністративно- та кримінально-правові основи концептуалізації антикорупційної реформи в Україні: колективна монографія. Запоріжжя, 2019. 476 с.
25. Вирок Вищого антикорупційного суду від 27 липня 2023 р. Справа № 991/174/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/109666619.
26. Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.
27. Вознюк А.А. Психологічні теорії пояснення корупції. *Юридична психологія*. 2019. № 25 (2). С. 7–15. Doi: https://doi.org/10.33270/03192502.7.

УДК 343.9(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.50

ЗЛОЧИННІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗСУ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ. КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Пащенко Є.М.,
доктор філософії (PhD),
старший викладач кафедри військового права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: http://orcsid.org/0000-0002-7178-0601
e-mail: enp_urist@ukr.net

Пащенко Є.М. Злочинність військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань України в умовах агресії росії проти України. Кримінологічний аспект.

Стаття є дослідженням зростання злочинності серед військовослужбовців у військовому середовищі під час війни в Україні. Збільшення випадків порушення військової дисципліни та недодержання законів пов'язане зі збільшенням мобілізаційних ресурсів та психологічними навантаженнями на військовослужбовців. Авторами проаналізовано статистику військових кримінальних правопорушень під час воєнного стану та вказано на загрози, які це явище несе для національної безпеки та довіри до військової служби. Стаття наголошує, що воєнний стан є ключовою детермінантою злочинності у військовому середовищі і ставить під сумнів певні аспекти кримінологічної ситуації в Україні.

Також у статті розглянуто різноманітні причини злочинної поведінки військовослужбовців на мікрорівні. До них входять психологічні труднощі, виснажливі фізичні навантаження, сімейне виховання, невдоволення професійною реалізацією, проблеми з законом та культурні чинники. Індивідуальні фактори також впливають на злочинну поведінку, включаючи фінансові труднощі, психічні відхилення, вживання алкоголю та наркотиків, ігнорування правових норм і недостачу психологічної підтримки. Стаття також наводить статистику кримінальних правопорушень серед військовослужбовців та виділяє зростання злочинності під час війни.

У статті досліджено відмінності між військовими та цивільними кримінальними правопорушеннями, вказуючи на посилену відповідальність військовослужбовців за подібні дії порівняно із цивільними громадянами. Військовослужбовці, які порушують військову дисципліну, можуть бути піддані як дисциплінарній, так і кримінальній відповідальності, включаючи покарання, які можуть бути довічним позбавленням волі, обмеженням волі та іншими. Стаття наголошує, що воєнний стан може призводити до збільшення злочинності серед військовослужбовців через фактори, такі як стрес, психологічний тиск, обмеження доступу до розваг та соціальних послуг під час воєнного стану. Автори дійшли до висновку, що важливо надавати підтримку та програми для зменшення цих ризиків та відновлення військових після повернення з зони бойових дій. Авторами підкреслено необхідність вдосконалення військової служби та підвищення її престижу, щоб забезпечити високий професіоналізм військового персоналу та відповідати сучасним викликам зовнішньої політики України.

Ключові слова: кримінологія, військова дисципліна, військова злочинність, воєнний стан в Україні.

Pashchenko E.M. Criminality of military servants of the army and other military forms of Ukraine in the conditions of russian aggression against Ukraine. Criminology aspect.

The article examines the rise in criminality among military personnel within the military environment during the war in Ukraine. The increase in breaches of military discipline and law is linked to heightened

mobilization demands and psychological stress on servicemen. The authors analyze statistics of military criminal offenses during a state of war and highlight the threats it poses to national security and trust in military service. The article emphasizes that a state of war is a key determinant of military crime, calling into question certain aspects of the criminological situation in Ukraine.

The article also explores various reasons for criminal behavior among military personnel on a micro-level. These include psychological difficulties, strenuous physical demands, family upbringing, professional dissatisfaction, legal issues, and cultural factors. Individual factors also influence criminal behavior, encompassing financial hardships, psychological deviations, substance abuse, disregard for legal norms, and a lack of psychological support. The article provides statistics on criminal offenses among military personnel and underscores the increase in criminality during wartime.

The article delves into the distinctions between military and civilian criminal offenses, emphasizing the heightened accountability of military personnel for similar actions compared to civilians. Servicemen who breach military discipline can face both disciplinary and criminal consequences, including punishments such as lifelong imprisonment and liberty restrictions. The article underscores that a state of war can lead to increased criminality among military personnel due to factors such as stress, psychological pressure, and restricted access to leisure and social services during wartime. The authors conclude that it is crucial to provide support and programs to mitigate these risks and facilitate the reintegration of military personnel after returning from conflict zones. The article underscores the need to enhance military service and elevate its prestige to ensure the professionalism of military personnel and meet the contemporary challenges of Ukraine's foreign policy.

Key words: criminology, military discipline, military crime, state of war in Ukraine.

Актуальність проблеми дослідження. Окрім діянь ворога під час 9-річної війни проти України випадки порушень закону та нанесення матеріальних збитків державі все частіше трапляються у військовому середовищі. Збільшення випадків порушення військової дисципліни, недодержання статей Статутів Збройних Сил України та вимог нормативно-правових актів пов'язане в першу чергу зі збільшенням мобілізаційних ресурсів у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також з неможливістю та недостатністю раціонального професійно-психологічного вивчення нових кадрів, психічними порушеннями у військовослужбовців, що спричинені гострою реакцією на стрес або посттравматичним стресовим розладом під час умов бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему кримінальних правопорушень серед військовослужбовців Збройних Сил України піднімали багато вчених. Серед них можна згадати О.М. Артеменка, В.В. Бабаніну, В.М. Білоконева, І.Г. Богатирьова, П.П. Богуцького, І.В. Боднара, В.В. Бондарєва, М.Б. Головка, В.К. Грищука, Н.А. Дмитренка, В.С. Давиденка, С.Ф. Денисова, Ю.П. Дзюбу, С.І. Дячука, М.М. Івлєва, Д.В. Казначеєву, В.І. Касинюка, В.А. Клименка, І.М. Коропатніка, Я.С. Кулькіну, Ю.Б. Курилюка, І.І. Митрофанова, В.О. Навроцького, Т.Б. Ніколаєнка, А. Овчаренка, М.І. Панова, Є.М. Пащенка, О.Р. Полегенька, В.П. Поповича, Є.Б. Пузиревського, О.М. Сарнавського, О.В. Столярського, В.М. Стратонова, Є.Л. Стрельцова, О.С. Ткачука, М.С. Туркота, С.О. Харитонова, І.О. Харя, Г.І. Чангулі, В.В. Шаблистого, В.А. Шершенькову, О.О. Шкуту та інших.

Мета дослідження – проаналізувати статистику військових кримінальних правопорушень під час дії воєнного стану.

Об'єкт дослідження – кримінальні правопорушення.

Предмет дослідження – кримінальні правопорушення вчинені військовослужбовцями в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Під час будь-якої війни, крім очевидних наслідків у вигляді втрат від бойових дій та жертв серед цивільного населення, також спостерігаються руйнування та пошкодження інфраструктури, зокрема енергетичних об'єктів. Однак на відміну від цих відомих фактів, існують і менш відомі випадки, про які рідко говорять, особливо під час активної фази військових дій.

Ми маємо на увазі протиправні дії та порушення, вчинені військовослужбовцями, такі як самовільне залишення військової частини, невиконання наказів військового начальства, споживання алкоголю та наркотиків під час служби і т.д. Такі випадки досить поширені серед Збройних Сил. Свідченням цього є ініціатива Головнокомандувача Збройних Сил щодо посилення відповідальності за легковажне ставлення окремих військовослужбовців та низький рівень дисципліни.

Сьогодні кримінальні правопорушення в середовищі військовослужбовців представляють собою загрозу для суспільства, і це явище має тенденцію до зростання, особливо в галузі інформаційних технологій, у використанні глобальної комп'ютерної мережі у терористичних, екстремістських та пропагандистських цілях, що призводить до значних негативних наслідків для держави та її громадян [2, с. 103]. Крім того, аналіз кримінальної ситуації показує, що однією з найбільших проблем є стан кримінальної ситуації в Збройних силах України. Правильне вирішення завдань, покладених на них державою і суспільством, є ключовим для національної безпеки країни.

Отже, злочинність серед військовослужбовців негативно впливає не лише на дисципліну в Збройних силах України, але й на всю державу загалом. Це стає внутрішнім індикатором стану соціальної безпеки та загального клімату в суспільстві.

Подібний стан речей пояснюється тим, що вчинення кримінальних правопорушень в Збройних Силах України призводить до втрати довіри до державної влади, збільшення внутрішніх та зовнішніх загроз, поширення аномії, аморальності та неповаги до військовослужбовців, а також зниження престижу військової служби.

Умовно всі фактори, які впливають на злочинність, можна розділити на дві головні категорії: ті, що поширені в суспільстві в період миру, і ті, які виникли та пов'язані з воєнним станом. Ця класифікація наочно проявляється в Україні, де громадяни, об'єднавшись, змушені були брати участь в складних воєнних, ідеологічних і, до певної міри, екзистенційних сутичках для захисту суверенітету, територіальної цілісності і конституційного ладу країни. З іншого боку, можна впевнено стверджувати, що з 24 лютого 2022 року в Україні з'явилася нова значуща детермінанта злочинності – війна. Ця надзвичайна обставина доповнила інші фактори, такі як пандемія COVID-19, і стала частиною численних криміногенних чинників, які тривалий час негативно впливали на рівень, структуру, динаміку, характер, соціальні наслідки та інші якісні та кількісні показники злочинності.

Кримінальне правопорушення – це передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. (ст. 11 КК України). Кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини (ст. 12 КК України) [5].

Злочинна поведінка військовослужбовців на мікрорівні має численні причини. Серед них [1, с. 208]:

1. Психологічні труднощі, спричинені тривалим перебуванням в одностатевому колективі.
2. Ефекти виснажливих фізичних навантажень, що можуть впливати на психічний стан військовослужбовців.
3. Наслідки сімейного виховання у молодих військовослужбовців, що можуть викликати психічні відхилення.
4. Невдоволення професійною реалізацією як військової особистості.
5. Проблеми з законом, які можуть виникнути через порушення закону і впливати на поведінку військовослужбовця.
6. Недостатній рівень культури серед військовослужбовців.
7. Свідоме замовчування фактів нестатутних відносин з метою збереження військового звання та подальшого професійного росту.

Також на індивідуальному рівні існують інші фактори, які можуть призводити до злочинної поведінки серед військовослужбовців, такі як:

1. Фінансові труднощі, які можуть створювати стрес та незадоволення.
2. Психічні та психологічні відхилення, які можуть впливати на вчинення насильницьких злочинів під час служби серед військовослужбовців.
3. Вживання алкоголю та наркотичних речовин, що може поглиблювати проблеми.
4. Ігнорування правових норм і норм поведінки.
5. Недостатня кількість кваліфікованих військових психологів для надання необхідної психологічної підтримки.

Відповідно до «Єдиного звіту про кримінальні правопорушення за січень-вересень 2023 року» Офісу Генерального прокурора, нами було з'ясовано, що за звітній період учасниками АТО, ООС та бойових дій, пов'язаних з агресією рф проти України обліковано 783 кримінальних правопорушень. Серед кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення) ми маємо наступні підрахунки (18883 облікованих кримінальних правопорушень) [8]:

1. Самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407) – 10906 кримінальних правопорушень;
2. Дезертирство (ст. 408) – 4 626 кримінальних правопорушень;
3. Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410) – 161 кримінальне правопорушення;
4. Недбале ставлення до військової служби (ст. 425) – 309 кримінальних правопорушень;
5. Бездіяльність військової влади (ст. 426) – 35 кримінальних правопорушень;
6. Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426–1) – 402 кримінальних правопорушень.
7. Інші – 2 394 кримінальних правопорушень.

Проте за період 2022 року показники значно менші та мають наступні значення [8]:

1. Загалом кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення) – 13 583 кримінальних правопорушень;
2. Самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407) – 6174 кримінальних правопорушень;
3. Дезертирство (ст. 408) – 3 197 кримінальних правопорушень;
4. Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410) – 239 кримінальних правопорушень;
5. Недбале ставлення до військової служби (ст. 425) – 270 кримінальних правопорушень;
6. Бездіяльність військової влади (ст. 426) – 59 кримінальних правопорушень;
7. Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426–1) – 404 кримінальних правопорушень;
8. Інші – 3 240 кримінальних правопорушень.

Значно менші показники має аналіз військових кримінальних правопорушень за 2021 рік [8].

1. Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення) – 2 980;
2. Самовільне залишення військової частини або місця служби, ст. 407 – 2006;
3. Дезертирство (ст. 408) – 114;
4. Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410) – 188;
5. Недбале ставлення до військової служби (ст. 425) – 191;
6. Бездіяльність військової влади (ст. 426) – 30;
7. Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426–1) – 137;
8. Інші – 314.

Порядок несення військової служби, встановлений Конституцією України, військовими статутами, відповідними законами та підзаконними нормативно-правовими актами, включаючи накази командирів на різних рівнях, є предметом військових кримінальних правопорушень. Військова присяга, яку приймає кожен військовослужбовець, визначає процедури виконання військової служби. Відданість цьому порядку є обов'язком кожного військовослужбовця, і він зобов'язаний дотримуватися його без жодних відхилень [7, с. 154].

Різниця між військовими кримінальними правопорушеннями і цивільними кримінальними правопорушеннями полягає у тому, що військовослужбовці несуть більш жорстку відповідальність за схожі дії порівняно з цивільними особами. Наприклад, якщо вони самовільно залишають військову частину або місце служби, відмовляються виконувати накази, то вони можуть бути піддані як кримінальній, так і адміністративній відповідальності. У той же час для громадян, які не є військовослужбовцями, відповідальність може бути відсутньою або обмежуватися дисциплінарною відповідальністю [3, с. 249].

Якщо військовослужбовець порушує правила військової служби, то його можуть притягнути до юридичної відповідальності, і це може включати не тільки дисциплінарну, але і кримінальну

відповідальність. Відповідно до Кримінального кодексу України, командири (начальники) мають спеціальні повноваження для притягнення військовослужбовців до юридичної відповідальності, включаючи військову дисциплінарну владу та можливість вживання заходів матеріальної відповідальності у певних випадках.

Серед загальних основних видів покарань можна відзначити: довічне позбавлення волі, позбавлення волі на обмежений термін, обмеження волі та наявність штрафу. Що стосується спеціальних видів покарань, то до них відносяться: позбавлення військового звання, накладення обмежень на військовослужбовців, арешт та тримання в дисциплінарному батальйоні. Важливо відзначити, що при скоєнні тяжкого або особливо тяжкого злочину передбачається додаткове покарання, а саме позбавлення військового звання. Варто відзначити, що жодна з норм не передбачає використання цього виду покарання [4, с. 403].

Під час воєнного конфлікту в Україні, ООН та різні країни надавали гуманітарну допомогу для України та її народу, разом із різними благодійними організаціями і донорами. Проте, на жаль, процес надання та розподілу цієї допомоги часто не був прозорим, чи здійснювався на основі чітких і соціально відповідальних принципів.

Були випадки, коли продукти харчування, які були включені до гуманітарних наборів, від продуктової допомоги, продавалися. Такі події призвели до відкриття численних кримінальних справ. Однак апогеєм корупції в умовах війни може бути ситуація з закупівлею продуктів харчування для військових за завищеними цінами, які набагато перевищували вартість аналогічних продуктів у роздрібних торгових мережах. Варто відзначити, що керівництво Міністерства оборони України відкидає таку інформацію, назвавши її фейком і спробою підірвати довіру суспільства до Міністерства оборони України.

Таким чином, під час воєнного стану військовослужбовці частіше порушують військову дисципліну та вчиняють злочини, оскільки [6, с. 112]:

1. Мають емоційне навантаження: Війна створює великий стрес та емоційне навантаження для військовослужбовців. Підвищений рівень стресу може вплинути на морально-психологічний стан особового складу, збільшуючи ризик порушення військової дисципліни та вчинення злочинів.
2. Високий ризик: У воєнних умовах військовослужбовці знаходяться під постійним ризиком для свого життя та здоров'я. Цей постійний стан небезпеки може призвести до стресу, тривожності та перевантаження, що може впливати на їхнє рішення та поведінку.
3. У воєнних конфліктах може бути великий тиск на військовослужбовців, включаючи тиск з боку командування або колег. Цей тиск може призвести до тиску на вчинення злочинів або порушення військової дисципліни.
4. Воєнний стан може призвести до обмеження доступу до звичайних соціальних інфраструктур і розваг, що може вплинути на психологічний стан військовослужбовців. Це може призвести до недостатнього відпочинку та розваг, що може збільшити ризик порушення військової дисципліни.
5. Після повернення із зони бойових дій військовослужбовцям може бути важко повернутися до цивільного життя. Це може призвести до психологічних та соціальних проблем, які вплинуть на їхню поведінку.

Важливо враховувати, що вищезазначені чинники не виправдовують порушення військової дисципліни або злочинів військовослужбовцями. Проте вони допомагають розуміти, чому в цих умовах може збільшитися ризик такої поведінки. Важливо мати під час війни відповідні програми та підтримку для військовослужбовців, які можуть допомогти зменшити ці ризики.

Висновки. Отже, на сьогоднішній день, Україна переживає надзвичайно важкий період, спричинений повномасштабним вторгненням Російської Федерації на суверенну територію Незалежної України. В цей період, кожен громадянин та військовослужбовець Збройних Сил України переживає надзвичайно складні обставини. Дотримання норм Кримінального кодексу України є юридичним обов'язком кожного громадянина України. Але кримінальні правопорушення, які вчиняються військовослужбовцями та загрожують національній безпеці держави, також становлять значущий ризик для суспільства.

Питання щодо забезпечення дотримання законності в Збройних Силах України та інших військових структурах стають надзвичайно важливими в умовах складної ситуації в Україні, спричиненої широкомасштабним вторгненням Російської Федерації. З 2022 року значущо збільшується кількість кримінальних порушень та злочинів, які вчиняють військовослужбовці.

У військових частинах переважають злочини насильницького та необережного характеру та ухилення від військової служби. Для запобігання злочинності серед військових на загальнонаціональному рівні необхідно вжити державні заходи, спрямовані на обмеження та нейтралізацію чинників, що впливають на цю проблему.

Важливо відновити престиж військової служби, забезпечивши високий професіоналізм військового персоналу відповідно до сучасних потреб, які пов'язані з особливостями зовнішньої політики України. Лише в таких умовах може дати відповідь на виклики сучасності, пов'язані із загальним та спеціальним запобіганням злочинності серед військовослужбовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дмитренко Н.А. Детермінанти злочинності у Збройних Силах України. 2022. URL: https://web.archive.org/web/20220618113705id_/http://lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/ 2021/23/26.pdf (дата звернення 15.10.2023).
2. Казначеєва Д.В. Сучасні тенденції військової злочинності в Україні. Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри: *зб. доп. наук.-практ. конф.* Харків: ХНУВС, 2023. С. 101–105.
3. Карпенко М., Фесенко О., Шнипко О. До питання щодо суб'єктів військових кримінальних правопорушень. *Scientific notes of Lviv University of Business and Law*, 33, 2022. С. 247–254.
4. Колодяжний М. Війна і злочинність в Україні: точки соціально-правового дотику. In *Omul, criminologia, ştiinţa.* 2023. pp. 402–405.
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями): Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/2341–14#Text (дата звернення 15.10.2023).
6. Орлов Ю.В. Тенденції у змінах криміногенної обстановки в Україні в умовах війни: від ординарної злочинності до кримінального радикалізму. *Вісник Кримінологічної асоціації України*, 28 (1), 2023. С. 108–123.
7. Посашева Д., Предместніков О. Аналіз законодавства щодо військових кримінальних правопорушень в Україні. *Grail of Science*, (27), 2023. С. 152–157.
8. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya–2 (дата звернення 15.10.2023).

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.51

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КІБЕРАТАКИ В КРАЇНАХ ЄС

Салій А.Я.,
аспірант ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-9088-5879
e-mail: nauka.ta.robota@gmail.com

Салій А.Я. Особливості відповідальності за кібератаки в країнах ЄС.

Стаття присвячена особливостям відповідальності за кібератаки в країнах Європейського Союзу. Зазначено, що кібератаки на державні органи можуть бути складовою частиною кібервійни або гібридної війни і при цьому становити загрозу для національної та глобальної безпеки, оскільки вони можуть призвести до витоку важливої інформації, порушити роботу державних систем та призвести до різних негативних наслідків. Так, наприклад, в Європі основними цілями хакерів з 2022 року, окрім України, стали Польща, країни Балтії, Північної Європи та Німеччина. Частка кібератак на країни Європейського Союзу (далі – ЄС) зросла з близько 10% у першому кварталі 2022 року, до майже 50% у 2023 році. Загалом на Україну у 2022 році було здійснено 162 кібератаки; на Польщу – 114; Естонію, Литву та Латвію – 157; Швецію, Норвегію, Данію та Фінляндію – 95, Німеччину – 57.

Встановлено зростання активності кібератак на мережі енергетичного сектору, дипломатичний корпус, силові відомства, оборонний комплекс, державні підприємства та медіа-компанії. Основною метою цих атак є завдання шкоди критичній інфраструктурі країни. Глобально спостерігається стійка тенденція до зростання кількості цілеспрямованих кібератак на об'єкти критичної інфраструктури протягом останніх років. І тому, у зв'язку з можливими негативними наслідками в разі реалізації кібератак, важливо відзначити, що забезпечення ефективного функціонування системи кіберзахисту країни залишається високопріоритетним завданням. Кожен рік підкреслює актуальність цього завдання, оскільки загрози в кіберпросторі продовжують зростати та стають все більш високоспеціалізованими.

Зроблено висновок, що важливим для визначення можливої відповідальності в країнах Європейського Союзу за кібератаку виступатиме їх публічна атрибуція, яка включатиме ідентифікацію та публічне оголошення того, хто стоїть за конкретною кібератакою, яка впливає на державні, комерційні або інші об'єкти.

Ключові слова: кібератака, кіберзлочини, кримінальна відповідальність, кіберзагрози, Європейський Союз.

Saliy A.Ya. Features of liability for cyber-attacks in EU countries.

The article is devoted to the peculiarities of responsibility for cyber-attacks in the countries of the European Union. It is noted that cyber-attacks on state bodies can be a component of cyber war or hybrid war and at the same time pose a threat to national and global security, as they can lead to the leakage of important information, disrupt the operation of state systems and lead to various negative consequences. So, for example, in Europe, the main goals of hackers from 2022, in addition to Ukraine, became Poland, the Baltic countries, Northern Europe and Germany. The share of cyberattacks on European Union (EU) countries increased from about 10% in the first quarter of 2022 to almost 50% in 2023. In total, 162 cyber-attacks were carried out on Ukraine in 2022; to Poland – 114; Estonia, Lithuania and Latvia – 157; Sweden, Norway, Denmark and Finland – 95, Germany – 57.

An increase in the activity of cyber-attacks on the networks of the energy sector, the diplomatic corps, law enforcement agencies, the defense complex, state enterprises and media companies has been established. The main goal of these attacks is to damage the country's critical infrastructure. Globally, there has been a steady trend towards an increase in the number of targeted cyber-attacks on critical infrastructure facilities in recent years. And therefore, in connection with the possible negative

consequences in the case of the implementation of cyber-attacks, it is important to note that ensuring the effective functioning of the country's cyber defense system remains a high-priority task. Each year underscores the urgency of this challenge as threats in cyberspace continue to grow and become more highly specialized.

It was concluded that their public attribution will be important for determining possible responsibility in the countries of the European Union for a cyber-attack, which will include the identification and public announcement of who is behind a specific cyber-attack that affects state, commercial or other objects.

Key words: cyber-attack, cybercrimes, criminal responsibility, cyber threats, European Union.

Постановка проблеми. Кібератаки на державні органи можуть бути складовою частиною кібервійни або гібридної війни і при цьому становити загрозу для національної та глобальної безпеки, оскільки вони можуть призвести до витоку важливої інформації, порушити роботу державних систем та призвести до різних негативних наслідків. Так, наприклад, в Європі основними цілями хакерів з 2022 року, окрім України, стали Польща, країни Балтії, Північної Європи та Німеччина. Частка кібератак на країни Європейського Союзу (далі – ЄС) зросла з близько 10% у першому кварталі 2022 року, до майже 50% у 2023 році. Загалом на Україну у 2022 році було здійснено 162 кібератаки; на Польщу – 114; Естонію, Литву та Латвію – 157; Швецію, Норвегію, Данію та Фінляндію – 95, Німеччину – 57 [1].

Цілком зрозуміло, що державні органи зазвичай володіють ключовими частинами інфраструктури, такими як: енергетика, транспорт, телекомунікації тощо. А тому кібератаки, спрямовані саме на ці сектори, створюють найбільшу загрозу. А оскільки кіберзагрози можуть мати транснаціональний характер, дослідження відповідальності сприяє міжнародній співпраці у боротьбі з кіберзлочинами, а встановлення норм та міжнародних стандартів допомагає ефективніше реагувати на такі загрози.

Стан дослідження. Правові, технічні та інші аспекти здійснення кібератак досліджувало багато вчених, серед яких: С.А. Буяджи, Р.В. Грищук, О.І. Денькович, О.В. Кузьменко, Д.О. Маріц, М.І. Саєнко, О.О. Сурілова, О.Р. Ярема та інші.

Мета статті полягає у дослідженні особливості відповідальності за кібератаки в країнах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Кібератака – це поняття, яке стало вже звичним явищем у сучасному суспільстві. Соціологи всього світу одностайно стверджують, що сучасне суспільство стало як ніколи раніше конфліктним. Кількість конфліктів у політичній, соціальній, трудовій, релігійній, а також особистісних сферах невпинно збільшується. В свою чергу, розвиток науки та новітніх технологій не завжди приносить користь, а навпаки – їх використання стає вдалим інструментарієм для винахідливих віртуальних злочинців [2, с. 105].

Д.О. Маріц вважає, що інформаційна війна 21 сторіччя відрізняється від «холодної війни» тим, що способів впливу на маси стало набагато більше. Якщо раніше більшість людей довіряли ЗМІ, як єдиному джерелу інформації, яке не могло збрехати, то зараз довіра до телебачення значно впала, і будь-яка інформація, яка надходить через екран, повинна підкріплюватись чимось дуже значним, яскравим і навіть лячним. Щоб належним чином надавати таку інформацію, ЗМІ була створена ціла система, яка спрямовується на те, щоб тримати увесь світ на «гачку». Інтернет став не просто інноваційним проривом, а як наслідок став використовуватись як інформаційний важіль. Мільйони людей витрачають більшу частину свого життя на теренах всесвітнього павутиння, і частина такого життя дуже особиста, навіть інтимна. І можливо, більшість вірить в те, що це його особистий віртуальний простір, який начебто залишиться секретним від інших. В такі ігри грають не тільки Android з Apple, але і антивірусні компанії, які із задоволенням запускають вірусні програми, проти яких потім і борються. Ось такий віртуальний театр відбувається повсякчас у кіберпросторі. Конфлікти, які виникають, не вирішуються, а натомість розробляються більш закручені стратегії, які дозволяють здійснювати більш ефективні кібератаки. Вони можуть вивести з ладу об'єкти оборонного призначення, та будь-які інші об'єкти, які представляють інтерес для кіберзлочинців [2, с. 107].

Дослідження доступної інформації свідчить про зростання активності кібератак на мережі енергетичного сектору, дипломатичний корпус, силові відомства, оборонний комплекс, державні підприємства та медіа-компанії. Основною метою цих атак є завдання шкоди критичній інфра-

структурі країни. Глобально спостерігається стійка тенденція до зростання кількості цілеспрямованих кібератак на об'єкти критичної інфраструктури протягом останніх років.

І тому, у зв'язку з можливими негативними наслідками в разі реалізації кібератак, важливо відзначити, що забезпечення ефективного функціонування системи кіберзахисту країни залишається високопріоритетним завданням. Кожен рік підкреслює актуальність цього завдання, оскільки загрози в кіберпросторі продовжують зростати та стають все більш високоспеціалізованими.

При цьому, варто розуміти, що у випадку успішної кібератаки на державні об'єкти настануть дуже серйозні наслідки. Наприклад, на думку С. Гончара та Г. Леоненка, будь-яка кібератака призведе до прямих та непрямих збитків. Прямі збитки є витратами, які пов'язані з заміною активів. Збитки можуть мати місце за причиною фізичного пошкодження активу, в результаті втрати цілісності або доступності, переривання точної послідовності або зміни характеру процесу. Активи можуть мати порівняно низькі прямі збитки по відношенню до їх корисності, оскільки носій, який використовується для зберігання активу, як правило, має низьку вартість. Незначні пошкодження людських активів з коротким часом відновлення можуть мати низькі прямі збитки для організації, навіть у випадку довгострокових наслідків для травмованої людини.

Непрямі збитки є збитками завданими внаслідок втрати активів. Вони можуть включати в себе збитки, пов'язані з процесом простою, переробки або інші виробничі витрати через втрату активів.

Для фізичних активів непрямі збитки, як правило, включають наслідки, які виникають через втрату компонентів. Непрямі збитки від пошкодження обладнання можуть призвести до ремонту, реінжинірингу або інших зусиль для відновлення контролю над промисловим процесом. Водночас непрямі збитки часто можуть бути дуже великими. Вони включають в себе втрату довіри громадськості, втрату ліцензії на діяльність, втрату конкурентних переваг від випуску інтелектуальної власності, як наприклад конфіденційний процес, нові технології тощо [3, с. 109-110].

Відповідно до Закону Королівства Іспанія «Про встановлення заходів щодо захисту критичної інфраструктури» негативними наслідками кібератак є:

– кількість залучених громадян (загиблі, поранені з тяжкими травмами та іншими серйозними наслідками для здоров'я);

– економічний ефект (економічні втрати та погіршення якості продукції та послуг);

– вплив на навколишнє середовище;

– політичні наслідки (довіра до органів державного управління) та соціальні наслідки (фізичні страждання, порушення повсякденного життя) [4, с. 219].

Концепція критичної інфраструктури у Словацькій Республіці, її захисту та оборони до основні критеріїв для визначення критичності інфраструктури відносить порушення системи, що призведе:

– до загибелі більш ніж 50 осіб;

– до впливу на здоров'я наслідком якого стане госпіталізація більш ніж 100 осіб терміном на тиждень;

– до ускладнення здійснення внутрішньої безпеки держави;

– втрат більш ніж 10 млн. євро на день;

– неможливості постачання питної води або їжі протягом тижня для 100 тис. осіб;

– неможливості постачання електроенергії протягом 3 діб або природного газу протягом тижня для населення більш ніж 100 тис. осіб;

– неможливості постачання нафтопродуктів протягом тижня для населення більш ніж 100 тис. осіб;

– зараження поверхні більш ніж 100 га;

– втрати систем зв'язку протягом доби, що може спричинити збої в підтримці роботи інших критичних систем [4, с. 219].

Крім того, в ЄС нормативно-правовими актами, прийнятими для протидії протиправним посяганням на електронні інформаційні ресурси є Директива ЄС щодо протидії кібератакам на інформаційні системи та Директива Єврокомісії щодо боротьби з шахрайством та іншими фінансовими злочинами в мережі Інтернет.

Саме в Директиві Єврокомісії зазначено масштаб наслідків кібератак (географічне охоплення території, для якої втрата елементу критичної інфраструктури завдає значної шкоди): міжнародний, національний, регіональний або територіальний. А також встановлено градацію важкості можливих наслідків за такими показниками, як:

– вплив на населення (число постраждалих, загиблих, осіб, які отримали значні травми, а також чисельність евакуйованого населення);

– економічна шкода (вплив на ВВП, розмір економічних втрат, як прямих, так і непрямих);

– екологічна шкода (вплив на населення та навколишнє природне середовище);

– взаємозв'язок з іншими елементами критичної інфраструктури;

– політичний ефект (втрата впевненості в дієздатності влади);

– тривалість впливу (як саме і коли проявлятимуться наслідки, пов'язані зі втратою чи відмовою об'єктів критичної інфраструктури) [4, с. 220].

Безкарність в кіберпросторі підштовхнула Європейський Союз та його держав-членів до максимізації зусиль, що спрямовані на ідентифікацію і встановлення відповідальності тих, хто стоїть за кібероперaціями. В результаті Європейський Союз прийшов до прийняття Рамок для спільного дипломатичного реагування ЄС на шкідливу кібердіяльність, що наразі представляють унікальний підхід до реагування на кібератаки.

Слід також зазначити, що Європейська агенція мережевої та інформаційної безпеки (European Network and Information Security Agency, ENISA) забезпечує виконання функції виявлення і блокування кібератак, а також локалізації їх наслідків незалежно від походження стосовно цивільних об'єктів усіх форм власності. CERT-EU (Computer Emergency Response Team) – це структура, яка виявляє кібератаки за допомогою спеціалізованої технологічної системи датчиків, встановлених на абонентських лініях доступу до серверів. У разі здійснення кібератаки спрацьовує датчик, про що оперативно сповіщається CERT-EU. Якщо CERT-EU виявляє кібератаки з ознаками злочинних дій, то відповідна інформація передається до Європейського центру з розслідування кіберзлочинів (European Cybercrime Centre, ECC), який, у свою чергу, може поінформувати про них Європейську агенцію оборони (European Defence Agency) для організації кібероперацій або Європейську службу зовнішніх справ (European External Action Service) [5].

При цьому, результативний нагляд несприятливих явищ в кібепросторі, зокрема, таких, як протизаконність, закликає до значно більш активного інтернаціонального партнерства, чим наявні заходи по боротьбі з різними іншими формами міжнародної злочинності. Власне, отже, крім гармонізації кримінально-правових норм, необхідна гармонізація процесуальних важелів і формування нових елементів інтернаціонального партнерства. Важливу значимість у війні з кіберзлочинністю представляють інтернаціональні договори в належній сфері, подібні, так само як Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність, рішення Ради Європейського Союзу, Модельний Закон Співдружності Націй про комп'ютерні злочини 2002 р., Модельний Закон країн Карибського Басейну про кіберзлочинність (проект HIPCAR), спільний проект Європейського союзу і Міжнародного Союзу Електрозв'язку для держав Тихоокеанського регіону (проект ICB4PAC), проект ООН з розробки законодавства в галузі кіберзлочинності для країн Африки (проект ESCWA) тощо [6, с. 389].

Крім того, на основі зібраних даних щодо здійснення кібератак можна констатувати наступне. До країн, які постраждали від кібератак відносяться Австрія, Польща, Італія, Німеччина, Литва, Латвія, Чехія, Норвегія, Франція, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Швейцарія, Болгарія, Туреччина, Данія, Швеція, Данія, Фінляндія, Угорщина, Іспанія. До країн-ініціаторів здійснення кібератак на території Європейського Союзу віднесено Росію, Китай, Північна Корея, В'єтнам, Ліван, Іран, Казахстан, США. Крім цього, виявлено наступні типи кібератак: шпіонаж, пошкодження або знищення інформації, дефейс, саботаж, доксинг, фінансова крадіжка, відмова в обслуговуванні. Дані кібератаки були здійснені на об'єкти різних сфер: публічний та приватний сектор, військовий сектор, громадянське суспільство [7, с. 98].

На нашу думку, важливим для визначення можливої відповідальності в країнах Європейського Союзу за кібератаку виступатиме їх публічна атрибуція, яка включатиме ідентифікацію та публічне оголошення того, хто стоїть за конкретною кібератакою, яка впливає на державні, комерційні або інші об'єкти.

Публічна атрибуція кібератак – це завжди реалізація суверенного права держави, тому держави (як постраждалі, так і треті), можуть публічно присвоїти кібератаку іншій державі або утриматись від таких дій. Така атрибуція здійснюється на підставі аналізу даних власної розвідки, оцінки політичних індикаторів, а також результатів роботи CERT-EU та INTCEN, які на рівні Союзу сприяють виробленню спільного розуміння. Враховуючи політичне забарвлення цього виду атрибуції і нерівні людські та технічні можливості, державам-членам ЄС досить складно прийти до спільного рішення. Внаслідок цього їх підходи до публічної атрибуції досить різні: одні за-

ймають активну позицію та навіть здійснюють політичну атрибуцію разом з державами, які не є членами ЄС (Нідерланди, Німеччина, Великобританія до виходу з ЄС), інші – утримуються від політичного присвоєння кібератак державам (Франція) [8, с. 210].

Саме тому, на нашу думку, доцільним було також відкриття Європейського центру компетенції у сфері кібербезпеки 09 травня 2023 року у Бухаресті. Необхідність у ньому стала актуальною після збільшення гібридних та кібератак на інфраструктуру Європи [9].

Висновки. Отже, з огляду на все вищезазначене, можемо зробити висновок, що безкарність у кіберпросторі стало стимулом для Європейського Союзу та його держав-членів активізувати зусилля з ідентифікації та встановлення відповідальності за кібератаки. У результаті, ЄС прийшов до прийняття Рамок для спільного дипломатичного реагування на кіберзлочинність, що представляє унікальний підхід до реагування на кібератаки.

Крім того, саме публічна атрибуція кібератак в ЄС є інструментом суверенного права держав, проте існує складність прийняття спільного рішення через політичні та технічні обмеження. Ініціатива створення Європейського центру компетенції у сфері кібербезпеки свідчить про необхідність координації та співпраці для зміцнення кіберзахисту в Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 2022-2023: A year of cyber conflict in Ukraine. Summary of extensive analysis from the Thales Cyber Threat Intelligence Team. URL: https://bo-cyberthreat.thalesgroup. com/sites/default/files/2023-03/Brochure-resume-A5-WEB.pdf (дата звернення 07.02.2024).
2. Маріц Д.О. «Кібератака» – війна майбутнього. *Інформація і право*. 2015. № 3. С. 104–109.
3. Гончар С., Леоненко Г. Наслідки можливих кібератак на об'єкти критичної інфраструктури. *Information Technology and Security*. 2016. Vol. 4, № 1. С. 108–113.
4. Дрейс Ю.О. Аналіз базової термінології і негативних наслідків кібератак на інформаційно-телекомунікаційні системи об'єктів критичної інфраструктури держави. *Захист інформації*. 2017. Т. 19, № 3. С. 214–222.
5. Cybersecurity Strategy of the European Union: An Open, Safe and Secure Cyberspace. URL: http://www.enisa.europa.eu. (дата звернення: 07.02.2024).
6. Саєнко М.І., Савела Є.А., Тополянський Ю.Ю. Міжнародний досвід протидії кіберзлочинності та кібершахрайству. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 64. С. 386–391.
7. Кузьменко О.В., Доценко Т.В., Боженко В.В., Світлична А.О. Закономірності здійснення кібератак в країнах єс на основі використання асоціативних правил. *Вісник Сумського державного університету. Серія: Економіка*. 2021. № 1. С. 95–103.
8. Сурілова О.О. Публічна атрибуція кібератак державами-членами ЄС та застосування кіберсанкцій союзом щодо кібератак, які становлять загрозу ЄС та його членам. *Правова держава*. 2021. № 43. С. 209–216.
9. У Бухаресті відкрили Європейський центр з кібербезпеки. URL: https://ms.detector.media/kiberbezpeka/post/31891/2023-05-09-u-bukharesti-vidkryly-ievropeyskyy-tsentr-z-kiberbezpeky/ (дата звернення: 07.02.2024).

УДК 343.32/41
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.52

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО КВАЛІФІКУЮТЬСЯ ЯК КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Тананакін О.В.,
аспірант відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, адвокат
ORCID: 0000-0001-7282-6600

Тананакін О.В. Соціальна обумовленість криміналізації правопорушень, що кваліфікуються як колабораційна діяльність.

Одним із видів суспільних відносин, що виникли під час війни в Україні, є відносини з окупантами, які можуть здійснюватися як у правовому полі, так і бути протиправним, злочинним проявом у формі співпраці з ворогом та сприяння йому. Такий протиправний характер стосунків з окупантами розцінюють як колабораціоністську діяльність. Перед законодавцем постало завдання визначити склад такого правопорушення та встановити покарання за дії, що містять ознаки колабораціонізму. Незважаючи на досить велику кількість досліджень окремих і комплексних питань кримінальної відповідальності за спільницьку діяльність, низка питань залишається відкритими.

Метою даного дослідження було встановлення суспільних умов та наявності необхідних підстав для криміналізації суспільно небезпечних діянь, що становлять спільність.

У теорії кримінального права чітко встановлено, які саме чинники необхідно враховувати при вирішенні питання про криміналізацію того чи іншого протиправного діяння – вони визначаються як підстави криміналізації протиправних діянь: наявна (реальна) суспільна небезпека діяння, а також наявна (реальна) суспільна небезпека діяння; його відносна поширеність; необхідність кримінально-правової поруки; виконання державою міжнародно-правових зобов'язань Наведене дослідження дозволяє оцінити соціальну обумовленість криміналізації кооперційної діяльності. По-перше, враховуючи важливість охоронюваного порядку суспільних відносин, на який посягає спільницька діяльність, дії, що містять ознаки такої протиправної діяльності, є суспільно небезпечними. По-друге, офіційні статистичні дані щодо кількості зареєстрованих випадків кооперційної діяльності та осіб, притягнутих до відповідальності за ст. 111-1, свідчать про достатню поширеність кооперційної діяльності на території України. По-третє, спільницька діяльність повинна каратися найсуворіше, а саме встановлювати за неї кримінальну відповідальність. І, по-четверте, встановлення кримінальної відповідальності за комісійну діяльність корелюється з положеннями міжнародно-правових актів і забезпечує виконання Україною відповідних міжнародно-правових зобов'язань.

Ключові слова: колабораційна діяльність, колабораціонізм, соціальна обумовленість, криміналізація, суспільна небезпечність, суспільні відносини, об'єкт кримінального правопорушення, тимчасово окуповані території, воєнний стан, війна .відносна розповсюдженість, кримінально-правові гарантії, міжнародно-правові зобов'язання.

Tananakin O.V. Social conditioning of criminalization of offenses qualified as collaborative activity.

One of the types of social relations that arose during the war in Ukraine is relations with the occupiers, which can be carried out both within the legal field and be an illegal, criminal manifestation in the form of cooperation with the enemy and assistance to him. Such illegal nature of relations with the occupiers is considered a collaborative activity. The legislator was faced with the task of determining the composition of such an offense and establishing the punishment for actions that constitute collaborationism. Despite a fairly large number of studies of individual and complex issues of criminal liability for collaborative activities, a number of questions remain open.

The purpose of this study was to establish the social conditions and the existence of the necessary grounds for the criminalization of socially dangerous acts that constitute collaborative activity.

In the theory of criminal law, it is clearly established which factors must be taken into account when deciding on the criminalization of a particular illegal act - they are defined as the grounds for criminalizing illegal acts: the existing (real) social danger of the act; its relative prevalence; the need for a criminal legal guarantee; fulfillment by the state of international legal obligations The above research allows us to assess the social conditionality of the criminalization of collaborative activities. First, taking into account the importance of the protected order of social relations, which is encroached upon by collaborative activity, actions containing signs of such illegal activity are socially dangerous. Secondly, official statistical data on the number of registered cases of collaborative activity and persons prosecuted under Art. 111-1, testify to the sufficient prevalence of collaborative activities on the territory of Ukraine. Thirdly, collaborative activity should be punished most severely, namely by establishing criminal liability for it. And, fourthly, the establishment of criminal liability for collaborative activities correlates with the provisions of international legal acts and ensures Ukraine's fulfillment of relevant international legal obligations.

Key words: collaborative activity, collaborationism, social conditionality, criminalization, public danger, social relations, object of criminal offense, temporarily occupied territories, martial law, the war, relative prevalence, criminal legal guarantees, international legal obligations.

Актуальність теми дослідження. Зміна умов суспільного життя обумовлює зміни в усіх напрямках державної політики. У свою чергу це вимагає розробки нових засобів впливу як на законодавчому рівні, так і на рівні правозастосування. При цьому законодавець має враховувати не лише сучасні потреби і ситуацію у суспільстві, але і аналізувати попередній досвід і прогнозувати ситуацію в тій чи іншій сфері регулювання в майбутньому.

Однією з основних галузей законодавства, яка забезпечує реалізацію прав, свобод, законних інтересів, виконання обов'язків, захист усіх сфер життєдіяльності від суспільно небезпечних наслідків злочинної діяльності, є кримінальне право. Саме у нормах КК України містяться склади кримінальних правопорушень, за які особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності. І для того, щоб охорона основних об'єктів суспільних відносин дійсно була ефективною і всеохоплюючою, норми кримінального законодавства мають максимально відповідати нагальним потребам суспільства.

Початок повномасштабної війни в Україні і введення воєнного стану потягли за собою низку змін у всіх сферах суспільних відносин в Україні, що, у свою чергу, вимагають негайного врегулювання на законодавчому рівні. У тому числі, відбулися зміни і у кількісних та якісних показниках злочинності, що обумовило потребу редагування існуючих і розробки нових норм КК України, що встановлюють відповідальність за кримінальні правопорушення.

Одним із видів суспільних відносин, що виникли в умовах війни в Україні, – це відносини із окупантами, які можуть здійснюватися як в межах крайньої необхідності чи під психічним або фізичним примусом, так і бути протиправним, злочинним проявом у формі співпраці з ворогом та допомоги йому. Такий протиправний характер відносин із окупантами вважається колабораційною діяльністю, відповідальність за яку до недавнього часу не була передбачена у кримінальному законодавстві. Тому перед законодавцем постало завдання визначити склад такого правопорушення і встановити покарання за діяння, які утворюють колабораціонізм. Але питання про доцільність введення ще однієї норми у Особливу частину КК України залишається відкритим і думки з цього приводу висловлюються різні. Тому потребує обґрунтування необхідності (соціальної обумовленості) криміналізації колабораційної діяльності.

Стан дослідження. Незважаючи на те, що такий вид кримінальних правопорушень, як колабораційна діяльність, було криміналізовано лише у 2022 році, дослідження у цій сфері проводилися вже не один рік. Серед науковців, які займалися вивченням проблемних аспектів кримінальної відповідальності за колабораціонізм, зокрема і криміналізації колабораційної діяльності, можна назвати таких вчених, як О. Бондаренко, Ю. Василенко, В. Качмар, В. Кубальський, В. Кузнецов, Р. Малко, К. Оробець Т. Павленко, Є. Письменський, М. Сийплокі, А. Сорокін, О. Устіменко, Д. Федоренко, М. Чічкань.

Але, незважаючи на досить велику кількість досліджень окремих і у комплексі питань кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, низка питань так і лишається відкритими.

Зокрема, це стосується обумовленості криміналізації діянь, що утворюють склад колабораціонізму, тобто чи були достатні підстави для того, щоб застосувати регулятивні і запобіжні кримінально-правові засоби щодо досліджуваного виду суспільних відносин.

Мета. Враховуючи зазначене вище щодо невизначеності окремих аспектів відповідальності за колабораційну діяльність, метою даного дослідження буде встановлення соціальної обумовленості і наявності необхідних підстав криміналізації суспільно-небезпечних діянь, що утворюють колабораційну діяльність. В межах поставленої мети будуть вирішені такі завдання, як: встановлення наявності суспільної небезпечності колабораціонізму; визначення розповсюдженості колабораційних діянь в Україні; встановлення необхідності застосування кримінально-правових заходів протидії колабораціонізму.

Виклад основного матеріалу. Сучасні критичні умови, в яких опинилося українське суспільство (введення воєнного стану, мобілізація, ведення воєнних дій, насильницькі злочини з боку окупантів тощо) породили нові суспільні відносини, які мають як позитивну, так і негативну спрямованість. І такі нові суспільні відносини потребують законодавчого врегулювання саме з точки зору забезпечення загальної національної безпеки на всіх рівнях.

Одним із відносно нових видів суспільних відносин стали відносини із окупаційною владою, її органами та окремими окупантами зокрема. Ці відносини можуть відбуватися як на території України, так і поза її межами, а також на тимчасово окупованих територіях. При цьому і характер таких відносин також різниться: це може бути відверте протистояння та ворожість, прихована ворожість і негативне ставлення у випадках неможливості відкрито протистояти окупантам, а також це може бути толерантне або відкрито позитивне, прихильне ставлення до окупаційної влади та окремих їх представників. У межах даного дослідження нас цікавить саме остання форма суспільних відносин українських громадян із окупантами.

За загальним визначенням, колабораціонізм – це спільна діяльність, співпраця різних суб'єктів (позитивне); добровільна та навмисна співпраця з ворогом у його інтересах та на шкоду своїй державі та її союзникам (негативна) [1]. У кримінально-правовому значенні ні самого поняття колабораціонізму, ні відповідної норми, що встановлювала б відповідальність за таке діяння, у чинному законодавстві України не було. Початок збройної агресії росії проти України обумовив потребу нового осмислення колабораціонізму з точки зору кримінально-правого розуміння та встановлення кримінальної відповідальності за це діяння. Протягом останніх років, як зазначається, було запропоновано сім законопроектів щодо вирішення вказаного питання [1]. І лише 3 березня 2022 року відповідну норму було включено у Розділ І Особливої частини КК України – ст. 111[1] «Колабораційна діяльність».

У цих умовах цілком логічно постало питання встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність і включення відповідного складу кримінального правопорушення у Особливу частину КК України. Але поряд із цим виникла потреба визначити, чи дійсно це було необхідним кроком і чи є криміналізація складів, що утворюють колабораційну діяльність, обумовленим з точки зору теорії криміналізації та декриміналізації протиправних діянь.

У теорії кримінального права чітко встановлено, які фактори мають бути враховані при прийнятті рішення про криміналізацію того чи іншого протиправного діяння – вони визначаються як підстави криміналізації протиправних діянь. Підстава, як зазначається, є причинною основою криміналізації і визначається як процеси, що відбуваються в матеріальному і духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей [2]. До них відносять такі чотири підстави: наявна (реальна) суспільна небезпечність діяння; його відносна поширеність; необхідність кримінально-правової гарантії; виконання державою міжнародно-правових зобов'язань [2]. Деякі дослідники окрім цих підстав виділяють ще й такі: зміна уявлень про характер і ступінь суспільної небезпечності діяння, зміна загальновизнаної моральної оцінки відповідного діяння, необхідність кримінально-правової гарантії прав і свобод [3]. Але, на нашу думку, ці підстави за своєю сутністю є окремими аспектами (проявами) вказаних вище чотирьох підстав, а тому розглядати їх окремо ми у даному дослідженні не будемо.

Найпершою (і, на наш погляд, основною) підставою, як вказано, є суспільна небезпечність протиправного діяння, яка вважається найбільш вагомою ознакою кримінального правопорушення і його невід'ємною ознакою [4]. За загальним розумінням суспільна небезпечність – це об'єктивна матеріальна властивість кримінального правопорушення, яка є виразом того, що таке діяння за-

подіює чи створює реальну загрозу заподіяння істотної шкоди найбільш важливим охоронюваним законом інтересам окремої особи, суспільства та держави. При цьому вважається, що саме виникнення, зміна або втрата суспільної небезпечності протиправного діяння обумовлюється соціальними процесами, які відбуваються в державі [5]. Небезпечність для суспільства обумовлюється суттєвими змінами у оточуючому середовищі чи у функціонуванні певних суспільних відносин, що порушують порядок їх існування, загрожують їх існуванню і здатні призвести до їх повного спотворення [4]. І визнання правопорушення суспільно небезпечним як правило призводить до пеналізації такого діяння, за умов наявності інших підстав криміналізації.

Що стосується колабораційної діяльності, то вчинення хоча б одного передбаченого у ст. 111^1 діяння здатне заподіяти шкоду в першу чергу державі і суспільств, а також, як наслідок, найбільш важливим правам та законним інтересам людини. Адже вони підривають основи національної безпеки шляхом дискредитації національних органів державної влади, що забезпечують національну безпеку і захист від населення від агресора, з одного боку, а з іншого здійснюють пропаганду і посилюють авторитет держави-агресора шляхом підтримки її злочинних дій, збройної агресії, надання матеріального забезпечення чи розповсюдження відповідної інформації на всій території України, допомоги в організації псевдо-політичних заходів та зайняття адміністративних та владно-розпорядчих посад у новостворених органах державою-агресором на тимчасово окупованих територіях. Такі злочинні діяння руйнують механізм державного забезпечення захисту населення України.

Таким чином, суспільна небезпечність колабораційної діяльності обумовлюється безпосереднім об'єктом цього кримінально караного діяння: ним є порядок суспільних відносин у сфері забезпечення національної безпеки України, під якою слід розуміти стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [6]. В кінцевому рахунку створюється загроза усім суспільним відносинам, що поставлені під охорону держави (права, свободи та законні інтереси людини, інформаційна, економічна, громадська, політична безпека, правопорядок в усіх сферах життєдіяльності). Це і доводить наявність такої підстави криміналізації колабораційної діяльності, як суспільна небезпечність.

Наступною підставою, що обумовлює необхідність криміналізації протиправного діяння, є його відносна розповсюдженість. Для встановлення цього факту потрібно звернутися до офіційних статистичних даних; у 2022 році за колабораційну діяльність було засуджено 178 осіб [7] (при цьому кримінальних правопорушень, що підпадають за ознаками під ст. 111^1 КК України було зареєстровано близько 1200, і у ході досудового розслідування із них 199 особам було повідомлено про підозру [8]), причому найбільше випадків колабораціонізму було зареєстровано у Луганській області [9]. У 2023 році було відкрито 1745 справ за ст. 111^1 КК України, при цьому лише 213 з них передано до суду [10] (офіційні дані щодо звітності по засудженим за передбачені у КК України правопорушення за 2023 рік поки що відсутні).

До криміналізації колабораційної діяльності відповідальність за діяння, які її утворюють, наставала переважно за ст. 111 КК України як за державну зраду. Для порівняння 2014 р. за державну зраду (ч. 1 ст. 111) було засуджено 1 людина (із 7 притягнутих до відповідальності), вже у 2019 р. – 6 людей (із 36 притягнутих до відповідальності), 2020 р. – 4 людини (із 35 притягнутих до відповідальності), у 2021 р. – 4 людини (із 45 притягнутих до відповідальності). При цьому до початку воєнних дій в Україні (до 2014 р.) у 2012 та 2013 роках за державну зраду не було засуджено жодної людини [7].

Зазначене вище щодо кількості засуджених за діяння, які утворюють колабораційну діяльність, свідчить не лише про широку розповсюдженість таких протиправних діянь, а і про різке зростання кількості таких діянь на всій території України. За даними від Офісу Генерального прокурора станом на жовтень 2023 р. найбільше проваджень за колабораційну діяльність було відкрито у Харківській, Луганській, Херсонській, Запорізькій та Донецькій областях [11]. Це, у свою чергу, свідчить про наявність такої підстави криміналізації, як розповсюдженість такого правопорушення.

Щодо такої підстави, як необхідність кримінально-правової гарантії, то тут потрібно зазначити наступне: кримінальна відповідальність за те чи інше протиправне суспільно небезпечне діяння є свого роду гарантією того, що встановлені законодавством правила не будуть порушуватися під страхом застосування покарання, передбаченого у санкції відповідної норми. До того ж, кримі-

нальна відповідальність за порушення порядку суспільних відносин у будь-якій сфері встановлюється у випадку неефективності інших форм державного впливу на правопорушників. Враховуючи суспільну небезпечність і широку розповсюдженість в умовах воєнного стану колабораційної діяльності, людські жертви та матеріальні збитки, що заподіюються внаслідок збройної агресії та колабораціонізму, а також загрози, які створює така протиправна діяльність, добровільна допомога окупантам з боку колаборантів повинна каратися найбільш суворо [3]. А найбільш суворим видом державного впливу на правопорушників є саме кримінальна відповідальність.

Щодо такої підстави криміналізації протиправного діяння, як виконання міжнародно-правових зобов'язань, то тут маємо відзначити, що встановлення кримінальної відповідальності за колаборайну діяльність обумовлена положеннями таких міжнародних нормативно-правових актів, як Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 1096 (1996 р.) про заходи щодо подолання наслідків минулих комуністичних тоталітарних систем, Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 1481 (2006 р.) про необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, Керівні рекомендації з забезпечення відповідності законів про люстрацію та адміністративних заходів вимогам держави, заснованої на принципі верховенства права [12], Женевська Конвенція (1929 р., 1949 р.), Гаазька конвенція (1907 р.) [13], а також практика ЄСПЛ. Тобто, встановлення кримінальної відповідальності за добровільну співпрацю з окупантами обумовлено положеннями міжнародних нормативно-правових актів в достатній мірі.

Висновки. Проведене вище дослідження дозволяє зробити низку важливих висновків щодо соціальної обумовленості криміналізації колаборайної діяльності. По-перше, враховуючи важливість охоронюваного порядку суспільних відносин, на які посягає колаборайна діяльність, діяння, що містять ознаки такої протиправної діяльності, є суспільно небезпечними. По-друге, офіційні статистичні дані щодо кількості зареєстрованих випадків колаборайної діяльності та осіб, притягнутих до відповідальності за ст. 111^1, свідчать про досить широку розповсюдженість колаборайної діяльності не лише на тимчасово окупованих територіях, але і в інших регіонах України. По-третє, колаборайна діяльність як суспільно небезпечне і розповсюджене кримінально каране діяння повинно каратися найбільш суворо, а саме шляхом встановлення кримінальної відповідальності за неї. І, по-четверте, встановлення кримінальної відповідальності за колаборайної діяльності корелюється із положенням міжнародних нормативно-правових актів і забезпечують виконання Україною відповідних міжнародно-правових зобов'язань.

Таким чином, криміналізація колаборайної діяльності і визначення відповідного складу цього кримінального правопорушення є обґрунтованою і необхідною в умовах воєнного стану в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузнецов В., Сийплокі М. Кримінальна відповідальність за колаборайну діяльність як новий виклик сьогодення. № 70 (2022): Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Розділ 8. Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. С. 381–388. URL: DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.61.
2. Фоменко М.В. Підстави криміналізації суспільно-небезпечних діянь. Вісник кримінологічної асоціації України. 2021. № 2 (25). URL: https://dspace.univd.edu.ua/ server/api/core/ bitstreams/0991850e-e555-4bca-95c6-f6872ea65813/content.
3. Sorokin, A. (2023). Social Conditions of the Criminalization of Collaborative Activities in Ukraine. Theory and Practice of Jurisprudence, 2(22), 64–78. URL: https://doi.org/10.21564/2225-6555.2022.2.267651.
4. Лахова О.В. Особливості визначення суспільної небезпечності злочину. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 4. URL: http://www.lsej.org.ua/ 4_2020/96.pdf.
5. Бабинець З.Ю. Суспільна небезпечність як ознака злочину. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/20997/1/%D0%91%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%97.%D0%AE..pdf.
6. Василенко Ю.В. Колаборайна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. Часопис Київського університету інтелектуальної власності та права. № 1 (2022). URL: DOI: https://doi.org/10.32782/ chasopyskiivp/2022-1-1.

7. Судова влада України. Судова статистика. Річна звітність. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.
8. Буглак К. Найбільше випадків колабораціонізму зареєстровано на Луганщині (січень 2023 р.) URL: https://social.com.ua/lyshe-u-nas/komentari/najbilshe-vypadkiv-kolaboraczionizmu-zareyestrovano-na-luganshhyni/.
9. Найбільше випадків колабораціонізму поліція зареєструвала на Луганщині – МВС. Укрінформ (станом на 2022 рік). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3551779-najbilse-vipadkiv-kolaboracionizmu-policia-zareestruvala-na-lugansini-mvs.html.
10. У 2023 році прокуратура відкрила понад 2 тис. справ про держзраду та колабораціонізм. URL: https://glavcom.ua/country/criminal/u-2023-rotsi-prokuratura-vidkrila-ponad-2-tis-sprav-pro-derzhzradu-ta-kolaboratsionizm-935848.html.
11. Матяш Т. Правоохоронці та правозахисники вказують на недосконале законодавство про колабораціонізм. URL: https://lb.ua/society/2023/10/30/581901_ pravoohorontsi_pravozahisniki.html.
12. Проект консультативного висновку щодо Закону «Про визначення критерію для обмеження повноважень несення державної служби, доступу до документів та оприлюднення інформації про колабораціонізм із органами державної безпеки». URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_2012_078_2012_11_30.pdf.
13. Колабораціонізм. Міжнародний досвід регулювання, правові механізми та санкції. Інформаційна довідка. Інформаційно-дослідницький центр При Верховній Раді України. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00XD9Z.pdf.

УДК 343.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.53

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Тома М.Г.,
кандидат юридичний наук, доцент,
асистент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5081-78-42
e-mail: m.toma@chnu.edu.ua

Тома М.Г. Злочини проти людяності: поняття та ознаки.

Актуальність статті є очевидною оскільки жахливі злочини РФ на території України сколихнули не тільки українське суспільств а і весь світ. Російські військовослужбовці та їх командування вчиняють широкомасштабні та системні напади на цивільне населення – жорстокі вбивства, катування, тортури, зґвалтування, поневолення, винищення, депортації, тюремне ув'язнення, злочин апартеїду та інші жорстокі за своїм характером протиправні діяння спрямовані проти народу України.

Актуальність дослідження також пов'язана з тим, що Кримінальний кодекс України (далі – КК України) не містить визначення злочинів проти людяності, на відміну від інших злочинів до прикладу військових чи воєнних. Спробуємо розібратися, як будуть кваліфіковані дії злочинців українськими судами та хто буде притягнутий до кримінальної відповідальності на міжнародному рівні у разі встановлення вчинення злочинів проти людяності в Україні**.**

«Злочини проти людяності» як окрема група злочинів у міжнародному праві вперше знайшло своє відображення в об'єднаній декларації урядів Франції, Великобританії та Росії 28 травня 1915 року як протест проти геноциду, який вчинявся Туреччиною по відношенню до вірменського населення. Наслідком злочинних подій було вбивство більше мільйону осіб, що спонукало міжнародну спільноту дати назву цьому ганебному акту як «злочин проти цивілізації та людяності», за який керівні особи турецького уряду мали б понести відповідальність.

Злочини проти людяності – це злочини, які покликані знищити саму природу людини. Ці злочини вважають найжахливішими злочинами, адже вони означають усвідомлені масові вбивства або за фактом самого існування людей (злочини проти людяності), або за фактом приналежності до етнічної чи національної групи (геноцид).

В ряді міжнародних документів, таких як: Статут Нюрнберзького Міжнародного воєнного трибуналу, стаття 6с; Хартія Міжнародного воєнного трибуналу в Токіо, стаття 5с; Закон № 10, прийнятий Контрольною радою союзних держав у Німеччині в 1945 р., стаття II, 1с; Конвенція ООН від 9 грудня 1948 р. Про попередження злочину геноциду та покарання за нього; Статути міжнародних кримінальних трибуналів по Югославії, ст. 3-5 та Руанді ст. 2-3; Статут міжнародного кримінального суду, ст. 7, відображені такі міжнародні злочини, як злочини проти людяності, з цього і випливає, що на злочини проти людяності розповсюджується універсальна юрисдикція.

Ключові слова: злочини проти людяності, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, міжнародні злочини, жертва.

Toma M.G. Crimes against humanity: concepts and signs.

The relevance of the article is obvious because the terrible crimes committed by the Russian Federation on the territory of Ukraine shook not only Ukrainian society but also the whole world. Russian military personnel and their command commit large-scale and systematic attacks on the civilian population – brutal murders, torture, torture, rape, enslavement, extermination, deportations, imprisonment, the crime of apartheid and other illegal acts of a cruel nature directed against the people of Ukraine.

The relevance of the study is also related to the fact that the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the Criminal Code of Ukraine) does not contain a definition of crimes against humanity, unlike other

crimes such as military or war crimes. We will try to figure out how the actions of criminals will be qualified by Ukrainian courts and who will be held criminally responsible at the international level in the event that crimes against humanity are committed in Ukraine.

«Crimes against humanity» as a separate group of crimes in international law was first reflected in the joint declaration of the governments of France, Great Britain and Russia on May 28, 1915 as a protest against the genocide committed by Turkey against the Armenian population. The result of the criminal events was the killing of more than a million people, prompting the international community to label this shameful act as a «crime against civilization and humanity» for which the leaders of the Turkish government should be held accountable.

Crimes against humanity are crimes designed to destroy the very nature of man. These crimes are considered the most heinous crimes, because they mean deliberate mass killings either by the fact of the very existence of people (crimes against humanity) or by the fact of belonging to an ethnic or national group (genocide).

In a number of international documents, such as: the Statute of the Nuremberg International Military Tribunal, article 6c; Charter of the International Military Tribunal in Tokyo, Article 5c; Law No. 10, adopted by the Control Council of the Allied Powers in Germany in 1945, Article II, 1c; UN Convention of December 9, 1948 on the Prevention of the Crime of Genocide and its Punishment; Statutes of international criminal tribunals for Yugoslavia, Art. 3-5 and Rwanda Art. 2-3; Statute of the International Criminal Court, Art. 7, such international crimes as crimes against humanity are reflected, from this it follows that universal jurisdiction extends to crimes against humanity.

Key words: crimes against humanity, International Criminal Court, Rome Statute, international crimes, victim.

Постановка проблеми. В Україні на протязі дев'яти років триває збройний конфлікт з РФ, який 24 лютого 2022 року перейшов у нову гарячу фазу. І разом з тим кількість тяжких злочинів вчинених російськими військовими значно збільшилася в масштабах.

Російські військовослужбовці скоюють численні тяжкі злочини проти цивільного населення по всій території України, мова йде про воєнні злочини та злочини проти людяності. І багатьом людям здається, що одного факту вчинення злочину достатньо для притягнення до відповідальності винних. Однак це не так, наскільки очевидною не була б ситуація, будь-який злочин потрібно довести.

Стан опрацювання. Тема дослідження злочинів проти людяності стали предметом дослідження різних науковців праників в різний час, проте, ця тема все ще не достатньо вивчена і в сучасному науково-юридичному просторі представлені різні підходи до трактування поняття щодо механізму запобігання, виникнення та врегулювання злочинів проти людяності. Дослідженням в цій сфері займалися радянські дослідники, такі як: Ю.Г. Барсегов, А.І. Полторак (секретар делегації СРСР під час Нюрнберзького судового процесу), Ю.А. Решетов, П.С. Ромашкин, А.Н. Трайнін; українці: І.А. Арцибасов, А.А. Маєвська, С.М. Мохончук та інші. Крім цього, в ході дослідження також проаналізували праці зарубіжних учених, зокрема: Ш. Бассіуні, С.А. Єгорова, А.Ю. Скуратової та інших.

Мета статті. Проаналізувати історико-теоретичний аспект нормативно-правового механізму врегулювання злочинів проти людяності, визначити їх природу та ознаки, що відмежовують від інших злочинів міжнародного характеру.

Виклад основних положень. Ранок 24 лютого 2022 року назавжди залишиться в пам'яті всіх патріотів-українців, та людства в цілому, як день страшних кривавих подій великої держави в центрі Європи – України.

Чи можливо на сьогоднішній день на сучасному етапі розвитку світу не допустити збройні конфлікти як внутрішньодержавного так і міжнародного характеру, запобігти їх поширенню та вирішити такі проблеми…? Це першочергово фактор глобалізації суспільств, тобто розуміння, сприйняття та відповідна реакція на запобігання, недопущення та врегулювання міжнаціональних конфліктів і злочинів проти людства. Безпосередньо це знаходить свій прояв у побудові суспільних відносин, законотворчості та впливу міжнародно-правових угод, договорів, діяльності міжнародних судів і міжнародних організацій, таких як: ООН, ОБСЄ, Рада Європи та інші.

Російські військові на окупованих територія України, щоденно здійснюють широкомасштабні та системні напади на цивільне населення – жахливі вбивства, тортури, згвалтування та депор-

тації. Вбивства, які мають ознаки страти, побиття та катування електричним струмом. Російська Федерація примусово депортувала сотні тисяч людей, включаючи малолітніх дітей, жорстоко розділяючи сім'ї з метою знищення української нації як такої.

Найбільш тяжкими злочинами на сьогоднішній день, які вчиняють російські військовослужбовці, проти українського народу по всій окупованій території України, міжнародна спільнота визнає злочини проти людяності *(англійське визначення – crimes against humanity)* – вбивства, масові знищення людей, тортури, зґвалтування, політичні, расові або релігійні переслідування й інші нелюдські акти поведінки, які досягли критичного рівня. Ці вчинки стали частиною широкомасштабної та систематичної практики РФ проти мирних українців і не тільки.

Термін «злочини проти людяності» був закріплений у міжнародно-правових документах ще на початку XX ст. Переслідування та притягнення до відповідальності винних за вчинення даних злочину відбулося після Другої світової війни у 1945 р. Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі. Герш Лаутерпахт колишній студент Львівського національного університету вперше дав формулювання складів злочинів проти людяності для Нюрнберзького трибуналу.

Термін злочини проти людяності (*англ. crimes against humanity*) – широкомасштабний або систематичний збройний напад на будь-яких цивільних осіб із метою проведення політики держави або організації, спрямованої на скоєння такого нападу, або в цілях сприяння такій політиці [1].

Визначення терміну «*crimes against humanity*» зазвичай пов'язують із спільною декларацією Великобританії, Франції та Росії, яка була опублікована 24 травня 1915 року у відповідь на винищення вірмен в Османській імперії. Вказані дії молодотурків у цьому документі були названі «злочином проти людяності та цивілізації». З часом, у формулюваннях відповідних положень Статутів Нюрнберзького і Токійського трибуналів, цей термін змінений у «злочини проти людяності». Злочини проти людяності були віднесені до юрисдикції Міжнародного трибуналу по колишній Югославії (ст. 5), Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді (ст. 3), Спеціального суду по Сьєра-Леоне (ст. 2), Надзвичайних палат у судах Камбоджі, Спеціальних колегій по Східному Тимору [2; 3].

Саме Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС) покликаний забезпечувати дотримання правосуддя на найвищому рівні та врегульовувати вищезазначені питання. Проте, сьогодні недостатньо вивчені межі юрисдикції МКС, відсутні комплексні дослідження процедури її поширення, зокрема щодо злочинів проти людяності [4].

У ч. 1 ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду вказано, що «злочин проти людяності» означає будь-яке з передбачених у зазначеній статті діянь, за умови, що вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад вчиняється свідомо. Такими діяннями є: a) вбивство; b) винищення; c) поневолення; d) депортація або насильницьке переміщення населення; e) ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права; f) катування; g) зґвалтування, обернення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості; h) переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних або інших мотивів, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діяннями, зазначеними в даному пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду; i) насильницьке зникнення людей; j) злочин апартеїду; k) інші нелюдські діяння аналогічного характеру, що полягають в умисному заподіянні сильних страждань чи серйозних тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю [4].

Перелік злочинів проти людяності та воєнних злочинів був доповнений Женевською конвенцією про захист жертв війни 1949 р. і двома додатковими протоколами 1977 р. до них. До переліку злочинів проти людяності віднесено: посягання на життя, здоров'я, недоторканність особи; посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження, примушування до проституції, непристойне посягання у будь-якій формі; взяття заручників; примушування військовополоненого або цивільної особи служити у військових чи допоміжних формуваннях ворожої держави; позбавлення цих осіб права на неупереджене судочинство; незаконне, свавільне і здійснюване у великому масштабі, руйнування та привласнення майна, що не викликається воєнною необхідністю; перетворення неохоронюваних місцевостей і демілітаризаційних зон на об'єкт нападу; перетворення цивільного населення або окремих цивільних осіб на об'єкт нападу;

віроломне використання розпізновальних емблем Червоного Хреста чи інших захисних знаків, визнаних Женевськими конвенціями 1949 р. і Протоколом 1977 р. до них [5]. Також до категорії злочинів проти людяності можна віднести і такий міжнародний злочин як агресія, визначення якої дала ООН в 1974 р., а також рабство та работоргівля. Комісія міжнародного права ООН прийняла у 1991 р. в першому читанні проект Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, який подала Генеральному секретареві ООН. У проекті до зазначених злочинів віднесено агресію, погрозу агресією, втручання у внутрішні або зовнішні справи держави, колоніальне панування та інші форми іноземного панування, геноцид, апартеїд, систематичне і масове порушення прав людини, виключно серйозні воєнні злочини, умисну і серйозну шкоду навколишньому середовищу, міжнародний тероризм тощо.

Для розуміння сутності самого поняття «злочинів проти людяності» елемент «людяності» має вагоме значення для застосування на практиці. очевидно, що для позначення перелічених протиправних діянь категорія людяності використана невипадково. Варто зрозуміти, що «людяність» – це позитивні людські якості, притаманні кожному. Так само як і доброта, скромність, порядність. Вона виявляється у прагненні допомогти, любові до людини, повазі до неї тощо.

Слово «людяність» у контексті категорії злочинів має підкреслювати людську природу людей, проти яких спрямовані вказані посягання. Попри всі інші об'єктивні відмінності – расові, релігійні, культурні, всіх людей на планеті об'єднує людська гідність і свобода. У певному сенсі, ціль протиправних діянь спрямованих проти людяності полягає в тому, щоб позбавити жертв їх людської природи, перетворити їх із суб'єктів, що володіють совістю, волею і свободою вибору, в об'єкти, що перебувають за межами закону.

Еволюція яку пройшли злочини проти людяності, що стосувалося розширення певних видів протиправних діянь, що входять до категорії «*crimes against humanity*», а також їх характерних ознак: напад на цивільне населення; наявність чи відсутність зв'язку зі збройним конфліктом; широкий масштаб і систематичність нападів; охоплено рамками протиправної політики, що проводиться державою чи організацією.

Ключовими розмежувальними ознаками злочинів проти людяності є: a) спрямованість проти будь-якого цивільного населення; b) широкомасштабний або систематичний характер нападів; v) відсутність необхідного зв'язку з ситуацією збройного конфлікту. Спрямованість нападу на цивільне населення такі як масові ракетні удари по житловим масивам Харкова, Дніпра, Умані та інших міст України означає не випадковість обраних жертв, тобто серед цивільного населення. Злочини проти людяності спрямовані проти цивільного населення як такого, а не просто проти окремих осіб чи військових [6, с. 398]. Римський статут Міжнародного кримінального суду в своїх положеннях визначає цивільне населення, як всі люди, хто є цивільними, а тому не являються комбатантами в тому значенні, в якому даний термін визначений в міжнародному гуманітарному праві [4]. Термін «цивільне населення» охоплює будь-яку групу людей, пов'язаних спільними характеристиками, що в свою чергу, являється об'єктом нападу. Такою характеристикою як ми бачимо з дій окупантів є відповідна територія. Проте, це прямо не вказує, що нападом має бути охоплено всю населеність держави чи території. Даний критерій підкреслює насамперед колективну природу злочину, виключаючи з його сфери напади на окремих осіб та ізольовані акти насильства. Важливою ознакою злочинів проти людяності є широкомасштабність або систематичність нападів на цивільне населення, в межах яких вчиняється конкретний злочин проти людяності.

Міжнародний кримінальний суд широкомасштабність визначає за географічним критерієм та критерієм кількості жертв. Допустимі різні варіації поєднання цих критеріїв: значне географічне охоплення та значна кількість жертв, також можливе незначне географічне охоплення і відносно незначна кількість жертв, незначне географічне охоплення і значна кількість жертв. Систематичність проявляється в організованому характері актів насильства; вона досить тісно пов'язана з існуванням політики, спрямованої на вчинення злочинів проти людяності [6, с. 433;].

У ст. 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу, визначення злочинів проти людяності знайшло своє відображення вперше, зв'язок із збройним конфліктом «діяння вчинені… до або під час війни» визнавалися обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цих злочинів. З часом ця ознака із відповідного визначення таких злочинів була виключена. Тому на сьогоднішній день немає значення, чи вчинені ці злочини в рамках міжнародного чи не міжнародного збройного конфлікту або поза ним. На відміну від воєнних злочинів, злочини проти людяності включають також злочини проти

своїх громадян, якщо на останніх систематично вчиняються напади як на ідентифіковану групу цивільного населення.

Звернемо увагу на характеристику окремих елементів складів злочинів, що входять до злочинів проти людяності. До прикладу, вбивство включає такі обов'язкові ознаки: 1) умисне вбивство одного чи декількох осіб; 2) час – тобто події відбуваються під час широкомасштабного або систематичного нападу спрямованого проти цивільного населення; 3) особа чиї злочинні дії спрямовані на умисне вбивство, усвідомлює, що його протиправні діяння спрямовані на те, щоб бути частиною широкомасштабного чи систематичного нападу на цивільне населення [7].

Катування, як злочин проти людяності включає наступні елементи: 1) завдання фізичних чи психічних страждань/болю одній або декільком особам; 2) потерпіла особа знаходилась чи під вартою чи під контролем винної особи; 3) такі страждання є результатом протиправних діянь; 4) діяння охоплюються широкомасштабністю чи систематичністю нападів на цивільне населення (час); 5) винний усвідомлює, що його протиправні діяння спрямовані на завдання шкоди здоров'ю потерпілого/потерпілих у вигляді фізичних чи психічних страждань, є частиною широкомасштабного чи систематичного нападів на цивільне населення [7].

Позбавлення волі чи в іншій формі позбавлення фізичної свободи, як злочин проти людяності, його характерні ознаки/елементи: 1) винний ув'язнив одну або декілька цивільних осіб, або іншим чином обмежив особу/осіб фізичної волі; 2) за тяжкістю вчиненого діяння відносяться до діянь, що посягають на основні норми міжнародного права; 3) винний усвідомлює фактичні обставини своїх протиправних діянь, та їх спрямованість на завдання шкоди цивільному населенню; 4) протиправність діянь входять в рамки широкомасштабного та систематичного нападів на цивільне населення. Характер широкомасштабності нападу полягає у невизначеному кількості учасників та жертв таких протиправних діянь, наслідків та ін. Усвідомленість таких протиправних діянь, характеризуються тим, що суб'єкт/ виконавець їх вчинення, свідомо знає про те, що його дії відбуваються в рамках широкомасштабного та систематичного нападів на цивільне населення, та бажає щоб його діяння були частиною цих подій.

Висновки. Отже, вперше визначення злочинів проти людяності як категорії злочинів проти міжнародного права містилося в статті 6 (в) Статуту Нюрнберзького трибуналу: «злочини проти людяності, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені стосовно цивільного населення до чи під час війни, або переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів із метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де їх було вчинено, чи ні». Криміналізацію злочинів проти людяності здійснено стосовно злодіянь нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Вона мала заповнити прогалину в тогочасному міжнародному праві щодо злочинних дій, скоєних унаслідок агресивної війни або у зв'язку з нею.

Однак, варто зазначити, що відсутність у національному законодавстві України кримінальної відповідальність за злочини проти людяності не передбачена, таким чином ми немає можливості відобразити специфічну правову природу злочинів проти людяності як окремої категорії міжнародних злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/.
2. Нюрнбергский процесс: сборник материалов: в 8-ми т. Москва, 1999. Т. 8. 609 с.
3. International Criminal Tribunal for Rwanda. URL: http://www.unictr.org/ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: http://www.icty.org/.
4. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
6. Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник / за ред. проф. Н.А. Зелінської. Одеса: Фенікс, 2017. 582 с.
7. The Elements of Crimes. URL: http://www.icc-cpi.int.

УДК 343.222.4 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.54

ДЕЯКІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ПОКАЗНИКИ БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Турлова Ю.А.,
доктор юридичних наук,
старший дослідник зі спеціальності 081 Право,
провідний науковий співробітник відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
почесний працівник прокуратури України
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0508-2087,
e-mail: turlova@ukr.net

Колісник С.В.,
здобувач ступеня доктора філософії,
відділ проблем кримінального права, кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-7367-6931,
e-mail: kolisnik_sergiy@ukr.net

Турлова Ю.А., Колісник С.В. Деякі кримінологічні показники безгосподарського використання земель.

У статті на основі офіційних статистичних джерел проведено довгостроковий кримінологічний аналіз стану безгосподарського використання земель в Україні за період 2002-2023 років. З'ясовано абсолютні, середні та відносні показники, зокрема рівень і динаміку злочинів даної категорії. Розраховано загальну кількість облікованих злочинів досліджуваної категорії (1240 злочинів), їх середньорічне значення (56 злочинів) та значення середнього темпу приросту (22,9 %). Використовуючи поліноміальну функцію 5-го порядку побудовано тренд, що описує динаміку досліджуваних злочинів. Обрана модель із достатньою точністю відображає тенденцію розвитку процесу (коефіцієнт детермінації R^2=0,916) та дозволила виокремити та охарактеризувати чотири умовних періоди, що відображають основні тенденції безгосподарського використання земель в Україні.

Аналіз практики застосування кримінально-правових норм, якими відповідно до Закону України від 19 грудня 2019 року № 402-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин» було доповнено ст. 254 Кримінального кодексу України «Безгосподарське використання земель», засвідчує парадоксальну ситуацію, коли за ч. 2 ст. 254 Кримінального кодексу України (основний склад злочину) не було обліковано жодного злочину. Водночас, 15 злочинів обліковувались за частинами 3, 4 ст. 254 Кримінального кодексу України (кваліфікуючі склади). Зроблено висновок про те, що при об'єктивному обліку злочинів зазначене співвідношення є неможливим, що також свідчить про наявність значної латентної складової безгосподарського використання земель у частині умисного ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду. Проведений аналіз має самостійне значення як для наукової, так і правозастосовної діяльності, створює відповідну базу для інформаційного забезпечення протидії безгосподарському використанню земель, насамперед чіткого уявлення щодо сучасного стану цього феномену, та є необхідною передумовою розробки відповідної системи кримінально-превентивних специфікованих заходів.

Ключові слова: безгосподарське використання земель, кримінологічні показники, видобування бурштину, ґрунти, довкілля, злочини, екологічна злочинність, екологічна безпека, кримінальна відповідальність, кримінально-правові норми, протидія, кримінальний кодекс України.

Turlova Yu.A., Kolisnyk S.V. Some criminological indicators of land mismanagement.

Based on official statistical sources, this article presents a long-term criminological analysis of the situation with land mismanagement in Ukraine spanning the period from 2002 to 2023. The author determines absolute, average and relative indicators, in particular, the rate and dynamics of crimes in this category. The total number of recorded crimes in the category under study (1,240 crimes), their average annual occurrence (56 crimes), and the average growth rate (22.9 %) are calculated. Employing a 5th degree polynomial function, a trend depicting the dynamics of these crimes is constructed. The chosen model aptly captures the development trend of the process with high precision (coefficient of determination $R^2 = 0.916$) and facilitates the identification and characterization of four distinct periods, each reflecting the main trends of land mismanagement in Ukraine.

A paradoxical situation is revealed by the analysis of the practical application of the criminal law provisions which have supplemented Art. 254 of the Ukrainian Criminal Code « Land Mismanagement» in accordance with Law of Ukraine No. 402-IX of December 19, 2019 « On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Improvement of Legislation on Mining of Amber and Other Minerals». Notably, no crimes were recorded under Part 2 of Article 254 of the Criminal Code of Ukraine (the primary corpus delicti). Conversely, 15 crimes were recorded under Parts 3 and 4 of Article 254 (qualifying elements of the crime). The author concludes that this correlation would be impossible in the case of objective recording of crimes, and it also underscores a noteworthy latent aspect of land mismanagement, in particular, deliberate evasion of mandatory reclamation of lands damaged in the course of pilot commercial development of amber deposits or amber mining under a special subsoil use permit, resulting in considerable damage. The conducted analysis holds an intrinsic value both for scientific research and for law enforcement, ensuring an appropriate information support base for countering land mismanagement, firstly, by providing a clear understanding of the current situation with this phenomenon. Furthermore, it lays the groundwork for the development of the relevant system of criminal preventive measures tailored to address this specific issue.

Key words: mismanagement of lands, criminological indicators, amber mining, soils, environment, crimes, environmental crime, environmental safety, criminal liability, provisions of criminal law, counteraction, Criminal code of Ukraine.

Постановка проблеми. Проблеми охорони та раціонального використання земель, зважаючи на їх унікальне екологічне та економічне значення, набувають особливого характеру та гостроти у зв'язку із значним антропогенним впливом, що призводить до їх поступової деградації і, як наслідок, – зниження якості та родючості ґрунтів і загального погіршення екологічного стану земельних ресурсів. Відповідно до статей 13 та 14 Конституції України земля є об'єктом права власності Українського народу та основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Зазначений природний об'єкт виступає фундаментом формування природних і природно-антропогенних ландшафтів, вагомим підґрунтям розвитку національної економіки, сфери послуг тощо. Конституційні положення про особливу охорону земель насамперед стосуються земель сільськогосподарського призначення. Як відомо, стан використання земель в Україні є критичним, надмірна розораність угідь та майже цілковите припинення виконання комплексу робіт із захисту ґрунтів призводить до розвитку ерозійних і деградаційних процесів.

Значним чином інтенсифікували ці процеси на території України військові дії, які з 2014 року разюче порушила ґрунтове середовище і спричинила широкомасштабну та довготривалу деградацію довкілля. Повномасштабне вторгнення з 24 лютого 2022 року ще більше загострило проблему деградації ґрунтів, а висока інтенсивність бойових дій на окремих ділянках поставила під сумнів безпечність використання земель, що безпосередньо постраждали від військового впливу [1, с. 4].

Стан земель, як важливої та унікальної складової навколишнього природного середовища, визначає як стан екологічної безпеки (ст. 50 Конституції України), так і продовольчу безпеку держави, що також має виняткове важливе значення з огляду на сучасні глобалізаційні умови. Так, відповідно до Звіту Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН «Глобальне сільське господарство до 2050 року» очікується, що населення світу зросте більш ніж на третину. Прогнозується, що це

зростання відбудеться в країнах Глобального Півдня. Другою загрозою є урбанізація, оскільки передбачається, що вона продовжиться прискореними темпами [2]. Деградація ґрунтів як наслідок безгосподарського використання земель є одним із основних процесів, який загрожує харчуванню, і визнана однією з найважливіших проблем на глобальному рівні для продовольчої безпеки та сталого розвитку в усьому світі. Низка цьогорічних глобальних заходів була спрямована на утвердження й імплементацію принципів сталого управління ґрунтовими ресурсами як першооснови та фундаменту для гарантування продовольчої безпеки. Так, Глобальний форум з продовольства та сільського господарства (Global Forum for Food and Agriculture — GFFA 2022), що відбувся 24–28 січня 2022 р. у Берліні, вперше було присвячено питанням здоров'я ґрунтів та їх впливу на продовольчу безпеку й глобальні кліматичні проблеми. Головна тема GFFA 2022 року – «Стале використання землі: продовольча безпека починається з ґрунту», яка є однією з найважливіших проблем глобальної продовольчої ситуації та вимагає співпраці в усьому світі. Це пов'язано, зокрема, з тим, що, з одного боку, понад 90% світового виробництва їжі залежить від ґрунту, а з іншого боку, – якість ґрунтів у світі дедалі більше погіршується, а родючих земель стає все менше. За результатами конференції 68 міністрів підписали розгорнуте заключне комюніке «Стале використання землі: продовольча безпека починається з ґрунту», що є закликом до практичних дій і входить до поточного міжнародного дискурсу щодо світової аграрної політики. Україна – серед підписантів зазначеного комюніке, що свідчить про взяття на себе зобов'язань вживати конкретних дій щодо сталого управління ґрунтами для гарантування національної та глобальної продовольчої безпеки, а також для підвищення рівня життя фермерів й адаптації до зміни клімату [3].

Отже, зазначені питання для України, яка є одним із найбільших світових виробників сільськогосподарської продукції, є особливо актуальними та такими, що потребують відповідного державного реагування. Вочевидь, ефективна охорона земель та протидія злочинам у цій сфері потребує відповідного інформаційного забезпечення такої діяльності, насамперед чіткого уявлення щодо сучасного стану цього феномену та його детермінуючих чинників. Відтак, вивчення і розв'язання задач щодо визначення кримінологічних показників злочинів у сфері охорони земель, зокрема й безгосподарського використання земель, є актуальним завданням кримінологічної науки.

Стан опрацювання цієї проблематики. Дослідження, що проводились різними авторами стосовно розробки проблем, пов'язаних із правовою охороною земель, сформували значний масив наукової інформації та представлені роботами таких вчених як В.І. Андрейцев, С.Б. Гавриш, О.О. Дудоров, Т.В. Корнякова, В.К. Матвійчук, І.І. Митрофанов, В.Л. Мунтян, П.С. Матишевський, Р.О. Мовчан, В.О. Навроцький, М.І. Панов, Г.С. Поліщук, А.М. Притула, М.І. Сингаївська, Ю.А. Турлова, Ю.С. Шемшученко, А.М. Шульга, а також інших фахівців з кримінального, екологічного, земельного права та кримінології. У результаті досліджень, що провадилися в останні півстоліття названими вище та іншими фахівцями, у правовій доктрині сформовані надійні підвалини для подальшого пізнання порушеної проблематики. Роботи зазначених авторів мають велике наукове і практичне значення. Проте більшість з них не містять аналізу безгосподарського використання земель як соціального феномена, не враховують зміни законодавства, що регламентує кримінальну відповідальність за зазначені посягання, а також не досліджують кримінологічну характеристику злочинів даної категорії. Відтак, кримінологічні аспекти даної проблематики, зокрема стан та тенденції злочинності у цій сфері потребують додаткових досліджень.

Метою статті є проведення кримінологічного аналізу безгосподарського використання земель, тобто розрахунок на основі офіційних статистичних джерел відповідних кримінологічних показників, що відображають рівень і динаміку досліджуваного виду злочинів, що має самостійне значення як для наукової, так і правозастосовної діяльності, та є необхідною передумовою розробки відповідної системи кримінально-превентивних специфікованих заходів.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, одне з центральних місць у реалізації екологічної політики держави, зокрема й у сфері охорони земель, займають заходи кримінально-правового характеру, що мають відповідну регулюючу функцію та охороняють інтереси держави, суспільства, а також забезпечують інтереси людини. Однією з форм кримінально-правової охорони земель є встановлення відповідальності за порушення вимог законодавства щодо охорони і раціонального використання земель. Чинним Кримінальним кодексом України (далі – КК України) починаючи з 2001 року статтею 254 встановлена відповідальність за безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту [4].

Дослідження кримінологічних показників будь-якого злочину, зокрема й безгосподарського використання земель, має як теоретичне, так і практичне значення, адже є складовою інформаційного забезпечення протидії злочинності, передусім щодо опосередкованого та безпосереднього предмета діяльності, тобто стосовно злочинності, її причин і умов, інших детермінантів, динаміки їхньої зміни, спрямування і змісту запобіжних заходів і засобів, оцінки їхньої результативності, відповідних знань та умінь (навичок) суб'єктів діяльності [5, с. 359]. Крім того, дослідження рівня та динаміки суспільно небезпечних діянь застосовується для визначення доцільності та необхідності їх криміналізації, а саме оцінки відносної поширеності діяння як другої соціально-кримінологічної передумови криміналізації, яка полягає у тому, що діяння, яке криміналізується, повинно бути, з одного боку, достатньо розповсюдженим, тобто проявляти деякі загальносоціальні закономірності, з іншого – не повинно бути надзвичайно широко поширеним [6, с. 123].

Для досягнення мети дослідження вважаємо за доцільне застосувати методологію кримінологічного аналізу екологічної злочинності, окремих видів екологічних злочинів і розрахунку відповідних кримінологічних показників, що ґрунтовно описана в роботах Ю.А. Турлової [7, 8]. Для підвищення достовірності отриманих результатів доцільним є проведення довгострокового (22 р.) кримінологічного аналізу безгосподарського використання земель в Україні. Початковим роком аналізованого періоду обрано 2002 р. – перший повний рік після набуття чинності КК України, відповідно до норм якого встановлена відповідальність за досліджувані злочини.

Розрахунки дають підстави для твердження щодо відносно невисокого рівня облікованості досліджуваних злочинів. За відомостями, що містяться у статистичних звітах – форма № 1 МВС «Про злочинність на території України», «Єдиний звіт про злочинність», «Звіт про злочинність» та форма № 1 ОГП (ГПУ) «Єдиний звіт про кримінальні правопорушення» протягом усього аналізованого періоду разом, було обліковано 1240 зазначених злочинів.

Розрахунок середньої арифметичної простої величини дає нам можливість встановити середнє річне значення абсолютної кількості зареєстрованих (облікованих) випадків безгосподарського використання земель і охарактеризувати типовий розмір досліджуваної ознаки, тобто узагальнюваний показник, який демонструє усереднене значення ознаки сукупності за конкретний період. Протягом 2002–2023 рр. ця величина становить 56 злочинів.

Абсолютні значення облікованих протягом 2002–2023 рр. випадків безгосподарського використання земель і розраховані відносні показники динаміки (базисний та ланцюгові темпи зростання) наведені нижче.

Таблиця 1

Показники динаміки безгосподарського використання земель

Роки	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**
Обліковано злочинів	*3*	*11*	*25*	*49*	*30*	*26*	*27*	*25*
Темп зростання (зниження) до попереднього року, %	100	367	227	196	61	87	104	93
Темп зростання (зниження) до 2002 р., %	100	367	833	1633	1000	867	900	833
Роки	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
Обліковано злочинів	*26*	*11*	*7*	*25*	*18*	*25*	*56*	*28*
Темп зростання (зниження) до попереднього року, %	104	42	64	357	72	139	224	50
Темп зростання (зниження) до 2002 р., %	867	367	233	833	600	833	1867	933
Роки	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**		
Обліковано злочинів	*47*	*56*	*149*	*207*	*161*	*228*		
Темп зростання (зниження) до попереднього року, %	168	119	266	139	78	142		
Темп зростання (зниження) до 2002 р., %	1567	1867	4967	6900	5367	7600		

Як свідчать наведені відомості, за досліджуваний період масив облікованих злочинів зріс у 76 разів (відповідно, темп зростання до 2002 р. становив 7600 %). Мінімальний рівень злочинів спостерігався у 2002 році – 3, а максимальний – у 2023 році (228). Найстрімкіше збільшувалась кількість таких злочинів у 2003 та 2020 роках – темп зростання до попереднього року (ланцюговий) становив 367 % та 266 %. Найсуттєвіші зниження рівня досліджуваних злочинів відбувалось у 2011 та 2017 роках – темп зниження (ланцюговий) становив 42 та 50 % відповідно.

Ґрунтуючись на наведених у таблиці даних розрахуємо середній темп зростання злочинів протягом аналізованого періоду, який показує, у скільки разів у середньому кожен цей рівень (за певний рік) більший (або менший) від попереднього рівня. Зважаючи на те, що середній темп зростання розраховується для ряду динаміки з однаковими інтервалами, зазначений показник динаміки обчислюється за формулою середньої геометричної та становить 122,9 %. На підставі середнього темпу зростання доцільно визначити середній темп приросту досліджуваних злочинів, що демонструє, на скільки відсотків у середньому збільшується (зменшується) цей рівень порівняно з попереднім. Відповідно, протягом 2002–2023 років середній темп приросту облікованих випадків безгосподарського використання земель становив 22,9 %.

Для побудови тренду, що описує динаміку досліджуваних злочинів, використаємо поліноміальну функцію 5-го порядку ($y = -0{,}0006x^5 + 0{,}0276x^4 - 0{,}3628x^3 + 0{,}4778x^2 + 12{,}043x - 8{,}2992$). Підбір типу тренду визначається максимальним значенням коефіцієнта детермінації R^2 ($R^2 \to 1$), який вказує, наскільки отримані спостереження підтверджують модель. Обрана нами модель доволі точно відображає тенденцію розвитку процесу (коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,916), що дає змогу використати одержаний поліном для подальшого вивчення.

Аналіз показників досліджуваних злочинів засвідчує хвилеподібні зміни в кількості зареєстрованих злочинів на фоні стійкої загальної тенденції до їх зростання (рис. 1). Побудований тренд дозволяє виокремити чотири умовних періоди.

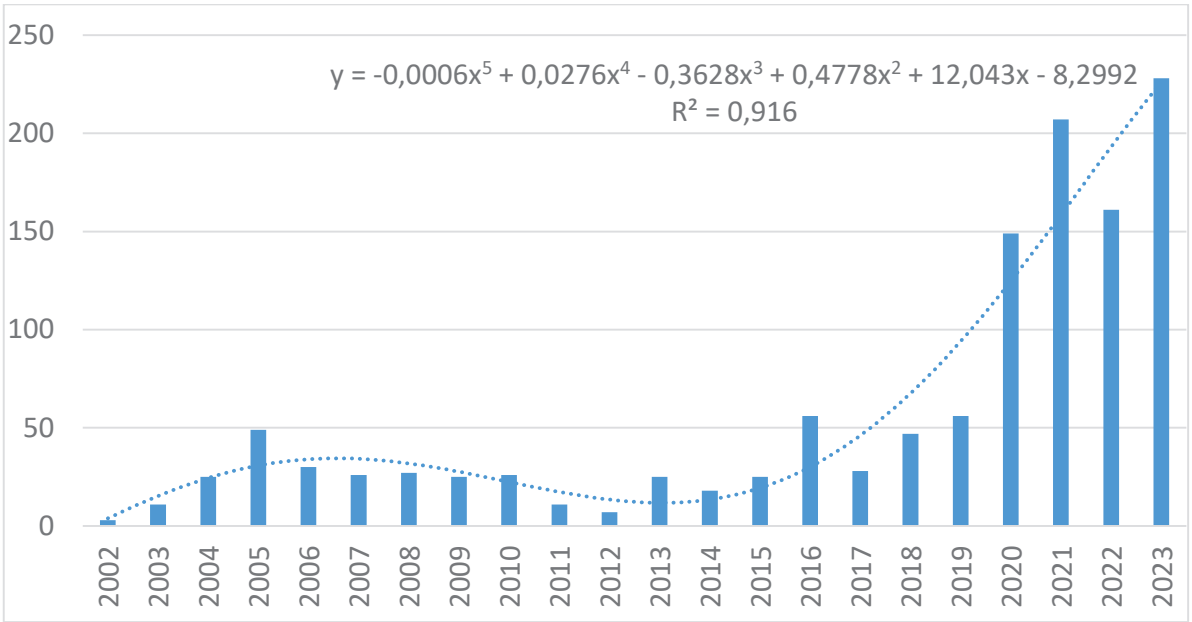

Рис. 1. Динаміка безгосподарського використання земель протягом 2002–2023 рр. в Україні

Перший із них (2002–2005 рр.) характеризується суттєвим зростанням кількості досліджуваних злочинів з початкового мінімального значення у 3 злочини до 49 злочинів у 2005 році.

Другий період (2006–2012 рр.) характеризується зниженням облікованих злочинів до мінімального за період значення у 2012 році на рівні 7 злочинів. Середнє значення для цього періоду становило 22 злочини.

Відповідно до побудованої діаграми третій період (2013–2019 рр.) починається із стрімкого зростання облікованих злочинів у 2017 році (темп зростання до попереднього року (ланцюговий) становив 145 %) та подальшою стабілізацією абсолютних показників із незначними щорічними коливаннями при середньому річному значенні на рівні 36 злочинів.

Останній четвертий період (2020–2023 рр.) характеризується максимальними значеннями облікованих злочинів при середньому річному рівні у 186 злочинів. Крім того, саме поняття безгосподарського використання земель змінилось внаслідок доповнення ст. 254 КК України новими частинами, що істотно розширило сферу застосування зазначеної статті та відповідно призвело до змін у правозастосовній практиці та офіційній статистиці, що її відображає. Відповідно до Закону України від 19 грудня 2019 року № 402-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин» [9] КК України було доповнено не тільки ст. 240^1 «Незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину», але й частинам 2, 3, 4 ст. 254, які встановлюють відповідальність за: умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду (ч. 2 ст. 254 КК України); дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 3 ст. 254 КК України); дії, передбачені частиною другою або третьою цієї статті, якщо вони спричинили тяжкі наслідки (ч. 4 ст. 254 КК України).

Можна було б припустити, що різке збільшення облікованих злочинів за ст. 254 КК України у 2020-2023 роках зумовлене масовим застосуванням нових кримінально-правових норм (частин 2, 3, 4 ст. 254 КК України). Водночас, аналіз статистичних даних засвідчує, що за зазначеними нормами було обліковано за останні 4 роки лише 15 злочинів. Ще 27 злочинів були вчинені до прийняття Закону України від 19.12.2019 року № 402-IX, але обліковано їх було вже у 2020-2023 роках.

Звертає також увагу те, що за ч. 2 ст. 254 КК України не було за ці роки обліковано жодного злочину, а усі вищезазначені 15 злочинів обліковувались за частинами 3, 4 ст. 254 КК України (11 – за ч. 3 ст. 254 КК України та 4 – за ч. 4 ст. 254 КК України). Парадоксальність ситуації полягає у тому, що ч. 2 ст. 254 КК України описує основний склад злочину, а частини 3, 4 ст. 254 КК України – кваліфікуючі склади цього ж злочину. На нашу думку, при об'єктивному обліку злочинів зазначене співвідношення між кількістю вчинених злочинів за основним і кваліфікуючими складами одного й того ж злочину є неможливим. Отже, зазначена ситуація свідчить про наявність значної латентної складової безгосподарського використання земель. Вочевидь, з'ясування масштабів і природи цієї латентності потребує спеціальних наукових досліджень.

Висновки. Проведений авторами довгостроковий кримінологічний аналіз стану безгосподарського використання земель в Україні дав змогу з'ясувати абсолютні, середні та відносні показники, зокрема рівень і динаміку злочинів даної категорії протягом 2002–2023 років. На основі вивчення практики застосування кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за зазначені посягання, а також інших джерел кримінологічної інформації надано опис і кримінологічну інтерпретацію стану досліджуваних злочинів, а також визначені основні тенденції їх відтворення. Уявляється, що проведені розрахунки виправдовуються, по-перше, завданнями оцінки правозастосовної практики у досліджуваній сфері в наукових і практичних цілях, по-друге, поясненням детермінації злочинної поведінки, по-третє, потребою у розробці та здійсненні адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних й інших заходів протидії безгосподарському використанню земель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вплив війни росії проти України на стан українських ґрунтів. Результати аналізу / О. Голубцов, Л. Сорокіна, А. Сплодитель, С. Чумаченко. Київ: ГО «Центр екологічних ініціатив «Екодія». 2023. 32 с.
2. Global Agriculture Towards 2050. High Level Forum – How to Feed the World in 2050, 12-13 October 2009. Rome: FAO, 2009.
3. Балюк С., Кучер А. Національне багатство України – чорноземи – під загрозою знищення. URL: http://www.golos.com.ua/article/366511 (дата звернення: 21.01.2024).

4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top (дата звернення: 20.01.2024).
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
6. Колісник С.В., Турлова Ю.А. Соціально-кримінологічні передумови криміналізації безгосподарського використання земель. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 76, ч. 2. С. 119–125.
7. Турлова Ю.А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.
8. Турлова Ю.А., Орлов Ю.В., Поліщук Г.С., Козлюк Л.Г., Тернавська А.А. Кримінологічна характеристика екологічних злочинів у сфері охорони надр. *Науковий вісник Національного гірничого університету*. 2023. № 1. С. 129–135.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин: Закон України від 19.12.2019 № 402-IX. URL: http://zakon.rada. gov.ua/laws/show/402-20#n63 (дата звернення: 23.01.2024).

UDC 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.55

SOME CONSIDERATIONS REGARDING THE OBJECT OF THE CRIME PROVIDED FOR IN ART. 2461 CRIMINAL CODE OF THE RM (UNFAIR COMPETITION)

Ursu V.,
PhD in law, university professor
«Ștefan cel Mare» Academy of the MIA
ORCHID: https://orcid.org/0000-0002-0696-4391
e-mail:veaceslavursu1971@gmail.com

Musteața E.,
PhD candidate, PhD School
Criminal science and public law
«Ștefan cel Mare» Academy of the MIA
ORCHID: https://orcid.org/0000-0002-3864-4384
e-mail:eugeniu.musteata777@gmail.com

Ursu V., Musteața E. Some considerations regarding the object of the crime provided for in art. 2461 Criminal code of the RM (unfair competition).

Crimes are always based on the existence of a certain relationship or situation that is violated by the act of conduct that constitutes the crime. This relationship or situation is what is called the object of the crime.

The Constitution of the Republic of Moldova in article 9 paragraph (3) proclaims that «The market, free economic initiative, fair competition are the basic factors of the economy», and in article 126 paragraph (2) letter b) it is provided that «The State must ensure the freedom of trade and entrepreneurial activity, the protection of fair competition, the creation of a favorable framework for the exploitation of all production factors»

Starting from the mentioned requirement, the legislator established a complex mechanism that would ensure its fulfillment, among which there is a corresponding normative framework.

Considering the diversity of the actions that constitute unfair competition, the fields in which they can be committed, determining the object to which the crime of unfair competition is aimed is of significant importance.

In this scientific article, a detailed analysis of the concept of «object of the crime of unfair competition» was carried out under the provisions of the legislation of the Republic of Moldova. The article highlighted the importance of the object of the offense in the context of unfair competition, showing how it serves as a central pillar for establishing guilt and enforcing the law. It was emphasized that the object of the crime of unfair competition consists of protecting commercial and economic interests, as well as preventing unfair practices that harm the competitive environment. This scientific article provides a clear and informed perspective on the object of the crime of unfair competition in the Republic of Moldova, highlighting the importance of this concept in law enforcement and in maintaining a fair and equitable competitive environment.

Key words: competition, the national economy, unfair competition, the object of the crime, fair competition, economic interests.

Урсу В., Мустяца Е. Деякі міркування щодо об'єкта злочину, передбаченого ст. 2461 Кримінального кодексу РМ (нечесна конкуренція).

Злочини завжди ґрунтуються на наявності певних відносин або ситуації, які порушуються актом поведінки, що становить злочин. Цей зв'язок або ситуація є тим, що називається об'єктом злочину.

Конституція Республіки Молдова в частині (3) статті 9 проголошує, що «Ринок, вільна економічна ініціатива, чесна конкуренція є основними чинниками економіки», а в частині b) частини (2) статті 126 передбачено, що «Держава повинна забезпечити свободу торгівлі та підприємницької діяльності, захист чесної конкуренції, створення сприятливих умов для експлуатації всіх факторів виробництва»

Виходячи із зазначеної вимоги, законодавець встановив комплексний механізм забезпечення її виконання, серед якого є відповідна нормативна база.

Враховуючи різноманіття дій, що становлять недобросовісну конкуренцію, сфер, у яких вони можуть бути вчинені, важливе значення має визначення об'єкта, на який спрямований злочин недобросовісної конкуренції.

У даній науковій статті проведено детальний аналіз поняття «об'єкт злочину недобросовісної конкуренції» відповідно до положень законодавства Республіки Молдова. У статті підкреслено важливість об'єкта правопорушення в контексті недобросовісної конкуренції, показано, як він є центральною опорою для встановлення вини та забезпечення виконання закону. Наголошено, що об'єктом злочину недобросовісної конкуренції є захист комерційних та економічних інтересів, а також запобігання недобросовісним діям, які завдають шкоди конкурентному середовищу. У цій науковій статті представлено чітке та обґрунтоване бачення об'єкта злочину недобросовісної конкуренції в Республіці Молдова, підкреслюючи важливість цього поняття в правоохоронній діяльності та підтримці справедливого та справедливого конкурентного середовища.

Ключові слова: конкуренція, національна економіка, недобросовісна конкуренція, об'єкт злочину, добросовісна конкуренція, економічні інтереси.

Introduction. Crimes are always based on the existence of a certain relationship or situation that is violated by the act of conduct that constitutes the crime. This relationship or situation is what is called the object of the crime.

The Constitution of the Republic of Moldova in Article 9 paragraph (3) proclaims that «The market, free economic initiative, fair competition are the basic factors of the economy», and in Article 126 paragraph (2) letter b) it is provided that «The State must ensure the freedom of trade and entrepreneurial activity, the protection of fair competition, the creation of a favorable framework for the exploitation of all production factors»

Starting from the mentioned requirement, the legislator established a complex mechanism that would ensure its fulfillment, among which there is a corresponding normative framework. Thus, the Parliament of the Republic of Moldova adopted Competition Law no. 183 of 11.07.2012 which establishes the legal framework for the protection of competition, including the prevention and countering of anti-competitive practices and unfair competition, the realization of economic concentrations on the market, establishes the legal framework regarding the activity and competence of the Competition Council and the responsibility for the violation of legislation in the field of competition, the purpose of the law consisting in the regulation relations related to the protection, maintenance, and stimulation of competition to promote the legitimate interests of consumers.

«The provisions of this law apply to actions or inactions that have as their object or have or may have the effect of restricting, preventing or distorting competition, as well as actions of unfair competition...», mentions art. 2 of the above-mentioned law. The law also defines unfair competition as any action, carried out by enterprises in the process of competition, which is contrary to honest practices in economic activity. The law forbids companies to carry out actions of unfair competition, listing and defining such actions in art. 15–19. Such an extensive list indicates that unfair competition and monopolization of economic activity have a wide range of objects to which the consequences of such activities are directed.

Considering the diversity of the actions that constitute unfair competition, the fields in which they can be committed, determining the object to which the crime of unfair competition is aimed is of significant importance

Fewer problems exist in the case of determining the general and generic or group legal object, the actions of unfair competition primarily harm the economic activity of companies and are contrary, as mentioned, to honest customs in this activity.

We believe that there are certain difficulties in establishing the specific object of offenses related to unfair competition. In our opinion, this is due to the lack of uniformity in the classification of economic crimes according to the object of the attack.

I have mentioned in the text above the list of actions that, in the opinion of the legislator, constitute actions of unfair competition. Thus, art. 15 of the law qualifies discrediting competitors as unfair competition, art. 16 prohibits instigating the termination of the contract with the competitor, in turn, art. 17 prohibits the illegal obtaining and/or use of the competitor's trade secret, art. 18 – diversion of the competitor's clientele, and art. 19 prohibits any actions or facts that are likely to create, by any means, confusion with the enterprise, products or economic activity of a competitor. At the same time, the concrete factual methods by which the confusion is created, or the actions by which the other forms or varieties of unfair competition are carried out, are very varied, for which reason, the legislator did not even risk to provide them expressly in the provisions of the invoked norms.

The situation described, but also the variety of opinions expressed in the specialized literature regarding the object of the crime of unfair competition led us to elaborate the present study.

Applied methods and materials. To achieve the proposed goal, taking into account the specificity and complex character of the investigated theme, the following research methods were used: logical, systematic, and comparative. The research undertaken is based on studying the doctrine and legislation of the Republic of Moldova.

Basic content. The criminalization of unfair competition is of significant importance for several reasons, such as:

– Protecting fair competition: Fair and honest competition is essential to keeping markets efficient and society free from unfair or fraudulent business practices.

– Consumer Protection: Consumers benefit from healthy competition because it can lead to better choices and lower prices.

– Promoting innovation: A healthy competitive environment stimulates innovation and economic development. When companies can compete fairly, they are motivated to improve their products and services and invest in research and development.

– Supporting small and medium-sized enterprises: In the absence of unfair competition, small and medium-sized enterprises have a better chance of thriving in the market.

– Enforcing ethical and legal standards: By criminalizing unfair competition, it sets ethical and legal standards for business and discourages unfair practices, which can improve public confidence in the private sector.

In general, *the reason for the incrimination of* crimes to combat unfair competition consists of protecting the market economy by ensuring fair competition. Moreover, this is reflected in bringing extra protection conferred by the criminal law to the subjective rights of the legal person against any anti-competitive practices, contributing to maintaining a fair and open competitive environment. It encourages innovation, ensures compliance with ethical and legal standards, and protects the interests of consumers and small and medium-sized businesses.

Thus, analyzing the legal-criminal side of unfair competition, we must start with the analysis of the object of the offense provided for in art. 2461 of the Criminal Code of the Republic of Moldova.

The object of the crime essentially represents the values and social relations against which the facts that constitute the material element of the crime are directed and which are harmed or endangered by their commission [1, page 70].

The social values shown in para. (1) of art. 2 of the Criminal Code of the Republic of Moldova, namely: the person, his rights and freedoms, property, the environment, the constitutional order, the sovereignty, independence, and territorial integrity of the Republic of Moldova, the peace and security of mankind, the entire legal order, as well as the social relations created in around them and which are protected against crimes, become the object of the crime.

In criminal law, it is important to determine what object or relationship is affected by a crime, as this helps to determine guilt and the correct application of the law. Without a relationship or object affected, the offense could not exist.

Crime, as an act of individual behavior, does not target all social relations. Rather, the criminal act violates a specific value, and consequently affects particular social relations that are formed around and because of this value. In reality, no crime does not go against social values protected by criminal law.

In specialized literature, the object of the crime appears in several forms, namely: the general legal object, the generic (group) legal object, and the special (specific) legal object.

A large part of crimes have a material object, which consists of objects, things, goods, or the body of the person towards whom or against whom the criminal action or inaction was directed. Not all crimes

have a material object, because not in every crime the social value that constitutes the legal object is susceptible to incorporation into a thing, good or person.

The general legal object is made up of all the relationships and social values protected by the rules of criminal law.

The generic legal object consists of a group of similar social values, protected by legal norms and which can only be violated by certain specific actions or inactions. These social values may include individual rights, goods, public interests, or other aspects considered important in society. The generic legal object serves as a criterion for classifying crimes in the Special Part of the Criminal Code, thus, the legislator uses the generic legal object to organize and classify crimes in different categories, depending on their impact on these social values, thus facilitating the application of the criminal law and highlighting the importance of protecting these values in society.

The special (specific) legal object consists of the value against which the action (inaction) provided by the criminal law is directly directed, a value characterized by certain own, special features, which serve to individualize a crime within the same group. Each crime in a certain chapter damages all the values in that group, but, at the same time, only a certain aspect of these values [2, page 131].

As it follows from the name of Chapter X of the Criminal Code of the Republic of Moldova – «Economic crimes» – social relations regarding the national economy are those that form the generic legal object of the crime of unfair competition, provided for in art. 2461 of the Criminal Code of the Republic of Moldova.

In this context, there is a constitutional justification for the fact that precisely the social relations regarding the national economy represent the generic legal object of the crime in question.

According to paragraph (1), art. 126 of the Constitution of the Republic of Moldova: «The economy of the Republic of Moldova is a market economy, of social orientation, based on private property and public property, engaged in free competition». In addition, according to para. (3) art. 9 of the Constitution: «The market, free economic initiative, and fair competition are the basic factors of the economy».

The special legal object of the crime of unfair competition is social relations regarding unfair competition.

In a broader sense, the crime of unfair competition has as its special legal object the social relations that protect the right of traders to fair competition, the right of the holders of protection titles for factory, trade and service marks, for emblems, companies, names or other commercial designations, for inventions and technical achievements, for drawings and industrial models applied to products, etc. [3, page 63].

In one opinion, the special legal object of unfair competition consists in social relations regarding the regime established to ensure probity in terms of indicating the origin, provenance, and quality of products manufactured or put into circulation, as well as in terms of the use of trade names or of the name of trade or industrial organizations, in such a way that the attraction and maintenance of clientele is achieved only through loyal means [4, page 332].

In another sense, the special legal object of unfair competition is represented by social relations related to the honest conduct of economic relations and the defense of the interests of producers and consumers against acts of unfair competition [5, page 235].

In the following, we will analyze more broadly what competition represents, as a social value protected by the criminal offense provided for in art. 2461 of the Criminal Code of the Republic of Moldova.

Through its origin, the notion of competition was formed and is used concerning any social relations. In this order of ideas, by «competition» we mean a confrontation between opposing tendencies, that converge towards the same goal [6, page 222].

From the perspective of market relations, competition fulfills more specialized functions: 1) it facilitates the adjustment of demand and supply in any field of economic activity. In markets dominated by demand, the specialization of the company in an individualized sector of demand is pursued, concerning potential consumers; 2) the exercise of competition prevents the achievement of monopoly profit by certain economic subjects; 3) competition stimulates innovations, the creation of new products and increasingly perfected production techniques, the optimal way to conquer advantageous positions on the market; 4) competition ensures a rational allocation of resources between the various uses requested on the market; 5) competition establishes a distribution of benefits proportional to the effective contribution of economic subjects in the process of production and distribution of goods.

As an object of protection, competition is an element of social relations with economic characteristics, namely social relations that develop in the sphere of the economy in connection with the production, exchange, distribution, and consumption of material goods (as a generic object) and social relations that regulate the procedure established for entrepreneurial activities or other economic activities in connection with the production, distribution, exchange, and consumption of material goods and services (as a specific object) [7, page 35-36].

Thus, competition is inherent to entrepreneurial activity as a type of economic activity resulting from the production, distribution, exchange, and consumption of goods, in the presence of a plurality of economic entities on the same market of goods. It is only because of this quality of competition that the category of «competitive relations» appears in entrepreneurship.

Why should competition (competitive relations) be distinguished as a separate object of legal-criminal protection? The answer to this question is predetermined by the constitutional norms that were previously enunciated, by the action of a special law (Competition Law no. 183 of 11.07.2012), by the policy in the field of competition, which aims to support, develop, and protect competition. It can be said with certainty that competition policy is one of the most current areas of activity of the state and the international and regional community. And, probably, no activity of the state authorities in the sphere of the economy causes such a strong reaction from the representatives of the business environment as its anti-monopoly measures.

The existence of competition allows choosing from different ways of satisfying needs based on different preferences. Competition as a social function is important, first of all, for economic entities. In the economic literature, it is noted that competition is a professional function of the daily economic activities of economic entities, in the achievement of which both these and other participants are interested [8, page 68]. How this function is performed and the level of professionalism depends on the assessment of this activity by society and the state.

Here it seems important to pay attention to the concept of «interest», which has a different content and meaning. Interest is considered an important element of social relations in the sphere of economic activity, contributing to its development. Interest is also a legal-criminal category, which is important for understanding the object of legal-criminal protection.

Economic interests are seen as a social orientation of the subjects' activity to create the most favorable social conditions, necessary to satisfy their material needs and requirements, and to ensure the highest possible physical and social vitality [9, page 102].

The legislator highlighted the public interest of the state in the presence of competition in the country's economy, although, in the structure of protected relations, there is also a private interest of commercial entities - bona fide competitors and consumers. Due to the existence of criminal law measures in the system of measures to protect competition, the issue of the balance between private and public interest cannot remain unnoticed, especially since it is one of the most current issues in criminal law.

Competition is that point of connection that connects, on the one hand, commercial entities that operate on the same market of goods and, therefore, compete with each other, on the other hand - commercial entities and consumers of their goods (works, services), as well as the state.

Relations based on the principle of fair competition represent a qualitative state of competitive relations with the participation of economic entities whose economic activity respects the constitutional principle of good faith. This principle creates a certain regime for a social relationship, as a result of which it acquires a property that meets the requirements of fairness, integrity, and reasonableness, reflecting the balance of interests within it. Therefore, we consider that there is a compromise: fair competitive relations represent the essence of social relations based on the principle of fair competition [10, page 91].

Summarizing the above, we consider that the object of legal-criminal protection is fair competition. Taking into account the traditional vision in the science of criminal law on the object of legal-criminal protection as social relations, it is necessary to consider fair competition through the prism of social relations and, thus, to define the object of protection through one of the manifestations of its essence, namely competition relations loyal as a type of economic (entrepreneurial) relations based on the presumption of good faith competition of economic entities.

Fair competition implies honest competition, with respect for legal norms, customs, traditions, and ethical norms that operate in the field of entrepreneurial activity. Fair competition is characterized by the non-discriminatory use by economic agents of some of the following tools: the implementation in the production process of the achievements of technical and scientific progress; raising the quality of

goods produced or services provided; expanding the assortment of goods produced or services provided; lowering the prices of goods or services as a result of reducing their costs below those of competitors; the development of the forms and methods of serving consumers after the sale of the goods or the provision of the service; raising the quality of goods packaging; granting some facilities to consumers, under the conditions of free access to the market and the full possibility of knowing the means of regulating relations between the producer and the consumer or between the provider and the consumer; the promotion of ways to advance goods or services to the consumer, etc. [11, page 229].

In Romanian specialized literature, the point of view is widespread, according to which the crime of unfair competition always has a material object [12, page 645].

According to the authors Brînza S., and Stati V., the material (immaterial) object of the crime of unfair competition is represented by:

- the products of a competitor, with which the perpetrator creates confusion, by any means;
- the products of a competitor, which are discredited by the spread by the perpetrator, in the process of trade, of false statements;
- the competitor's goods, regarding whose nature, manufacturing method, characteristics, suitability for use, or quantity the consumer is misled;
- the company name or trademark used by the perpetrator in a way that confuses with those used legitimately by another economic agent;
- the goods produced or sold by an economic agent, compared for advertising purposes with the goods of other economic agents [13, page 235].

By committing the crime of unfair competition, certain rights and interests of people, who are called victims, are harmed. The doctrine mentions that the victim of the crime is the subject of social relations, whose defense is exercised by the corresponding criminal law. Social relationships are protected by criminal laws precisely because, through them, the subjects of these relationships are protected, and viewed as natural or legal persons [14, page 171].

Thus, from the aforementioned and the provisions of the criminal law, it appears that victims of unfair competition can be people who can compete with the perpetrator, as well as those who have the capacity of consumers.

Per Art. 4 of the Competition Law [15], a competitor means an independent enterprise that is active in a relevant market. The relevant market is the market within which a certain competition issue must be evaluated and which is determined by relating the product's relevant market to the relevant geographic market. The relevant market of the product is the market of products considered by consumers as interchangeable or substitutable due to their use, their physical, and functional characteristics, and price. In the same context, the relevant geographic market means the area where the companies are involved in the supply or demand of the relevant market of the product, where the conditions of competition are sufficiently homogeneous and which can be distinguished from the neighboring geographical areas by conditions of competition that differ appreciably.

Regarding the victim-consumer, in the legislation, there are different notions regarding the qualification of legal and natural persons as consumers. Law no. 105 of 13.03.2003 on consumer protection defines the consumer in Art. 1 as any natural person who intends to order or procure or who orders, procures, or uses products, or services for needs unrelated to entrepreneurial or professional activity. On the other hand, the Competition Law, in Art. 4 defines the consumer as the user, directly or indirectly, of the products, including the manufacturer who uses the products for processing, the wholesaler, the retailer, or the final consumer. At the same time, the same article of the Competition Law expressly provides that for this law, the main notions used are autonomous notions of the field of competition [16, page 172]. As a consequence, we agree with the opinion that they can be victims of the offense of unfair competition among consumers, both natural and legal persons.

In conclusion, the clear definition of the object of the offense of unfair competition in the Republic of Moldova helps to establish a clear line between permitted and prohibited behaviors in the business environment. It ensures a coherent legal framework and provides effective mechanisms for protecting the legal rights and interests of economic agents in a society based on competition.

Thus, the object of the offense of unfair competition in the Republic of Moldova is focused on protecting fair competition and appropriate social relations, thus ensuring a fair and fair business environment for all participants. This is an essential component in maintaining integrity and ethics in the business world and in protecting legal economic interests.

REFERENCES:

1. Barbeneagra A. et al. The criminal code of the Republic of Moldova: comment. Chisinau, 2009, p. 70.
2. Botnaru S., Şavga A., Grama M., Grosu V. Criminal law. General part: [man.]. Chisinau, 2005, p. 131.
3. Paraschiv C., The offense of unfair competition. In: Law Review no. 3/1997, p. 63.
4. Toader T. Criminal law. Special Part. Bucharest, 2007, p. 332.
5. Brynza S., Stati V. Treatise on criminal law. The special part. Volume II. Chisinau, 2015, p. 235.
6. Timothy St. The object of crimes in the field of competition (art. 246 and 2461 of the Criminal Code of the Republic of Moldova). In: Studia Universitatis no. 3(33), 2010, p. 222.
7. Volzhenkin B.B. Economic crimes. SPb., 1999, p. 35-36.
8. Filimonov B. The object of the crime and the consequences of the crime. In: Criminal law № 3, 2010, p. 68.
9. Mashentseva N.G. Harmonization of economic interests: sustainability and security problems. In: Social-economic phenomena and processes, № 7-8 (041-042), 2012, p. 102.
10. Danilovskaya A.B. Competition as an object of criminal protection. In: Lex russica, № 2, 2020, p. 91.
11. Timothy St. The object of crimes in the field of competition (art. 246 and 2461 of the Criminal Code of the Republic of Moldova). In: Studia Universitatis no. 3(33), 2010, p. 229.
12. Hotca M., Dobrinoiu M. Crimes under special laws. Comments and explanations. Vol. I. Bucharest, 2010, p. 645.
13. Brynza S., Stati V. Treatise on criminal law. The special part. Volume II. Chisinau, 2015, p. 235.
14. Gorincioi C. Researching legal instruments to counter acts of unfair competition. Doctoral thesis in law. Chisinau, 2019, p. 171.
15. Competition Law no. 183 of 11.07.2012. Published in MO No. 351–354 art. 620.
16. Gorincioi C. Researching legal instruments to counter acts of unfair competition. Doctoral thesis in law. Chisinau, 2019, p. 172.

УДК 343.57
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.56

ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ФАРМАЦЕВТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ, ВІД СУМІЖНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Фролова О.Г.,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого
ПРаТ «ВНЗ «МАУП»
ORCID: 0009-0007-5427-7581

Фролова О.Г. Проблеми відмежування кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, від суміжних кримінальних правопорушень.

У статті розглядаються проблеми відмежування кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, від суміжних кримінальних правопорушень. Автор стверджує, що відмежування кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність від суміжних кримінальних правопорушень зумовлене потребою надати точну, обґрунтовану та повну кримінально-правову оцінку вчиненому посяганню.

При з'ясуванні особливостей механізму відмежування кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, від суміжних кримінальних правопорушень, автором пропонується враховувати наступні основні моменти: 1) ознаки потерпілих (ст.ст. 137, 140, 141, 142 КК); 2) ознаки предметів (ст.ст. 141, 321-2 КК); 3) ознаки діянь та їх наслідків (ст.ст. 131, 134, 137, 140 КК); 4) ознаки діянь, способів їх вчинення та їх наслідків (ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 313, ч. 2 ст. 321-1 КК).

Здійснюючи системний аналіз положень КК України, автор наводить конкретні ситуації із власним баченням того, як потрібно відмежовувати ті чи інші кримінальні правопорушення, що посягають на фармацевтичну діяльність, від суміжних кримінальних правопорушень. Зокрема, як слід розмежовувати склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 137 КК, де потерпілими виступають неповнолітні особи (діти), стосовно яких суб'єкти медичного та фармацевтичного обслуговування зобов'язані вживати заходів забезпечення охорони їх життя та здоров'я із кваліфікованим складом неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником, де неповнолітня особа також є потерпілим.

У статті акцентується увага й на суміжність різновидів професійної недбалості у сфері медичної і фармацевтичної діяльності (ст.ст. 131, 137, 140 КК) та службову недбалості (ст. 367 КК).

Автор приходить до висновку, що поняття фальсифікованих лікарських засобів (ст. 321-1 КК) може пов'язуватись із підробленням документів (ст.ст. 358, 366 КК) та використанням завідомо підроблених документів (ч. 4 ст. 358 КК).

Ключові слова: суміжні склади кримінальних правопорушень, відмежування кримінальних правопорушень, лікарські засоби, фармацевтична діяльність.

Frolova O.G. Problems of distinguishing criminal offenses trespassing pharmaceutical activity from related criminal offenses.

The article considers the problems of distinguishing criminal offenses trespassing pharmaceutical activity from related criminal offenses. The author claims that the separation of criminal offenses trespassing pharmaceutical activity from related criminal offenses is due to the need to provide an accurate, justified and complete criminal legal assessment of the committed encroachment.

Finding out the features of the mechanism of distinguishing criminal offenses trespassing pharmaceutical activity from related criminal offenses, the author suggests taking into account the following main points: 1) characteristics of the victims (Articles 137, 140, 141, 142 of the Criminal

Code); 2) signs of objects (Articles 141, 321-2 of the Criminal Code); 3) signs of actions and their consequences (Articles 131, 134, 137, 140 of the Criminal Code); 4) signs of actions, ways of committing them and their consequences (Part 2 of Article 308, Part 2 of Article 312, Part 2 of Article 313, Part 2 of Article 321-1 of the Criminal Code).

Carrying out a systematic analysis of the provisions of the Criminal Code of Ukraine, the author cites specific situations with his own vision of how certain criminal offenses trespassing pharmaceutical activity should be distinguished from related criminal offenses. In particular, how should the elements of the criminal offense provided for in Art. 137 of the Criminal Code, where the victims are minors (children), in relation to whom subjects of medical and pharmaceutical services are obliged to take measures to ensure the protection of their life and health with a qualified staff of improper performance of professional duties by a medical or pharmaceutical worker, where a minor the person is also a victim.

The article focuses attention on the contiguity of types of professional negligence in the field of medical and pharmaceutical activity (Articles 131, 137, 140 of the Criminal Code) and official negligence (Article 367 of the Criminal Code).

The author comes to the conclusion that the concept of falsified medicinal products (Article 321-1 of the Criminal Code) can be associated with the forgery of documents (Articles 358, 366 of the Criminal Code) and the use of knowingly forged documents (Part 4 of Article 358 of the Criminal Code).

Key words: adjacent elements of criminal offenses, delineation of criminal offenses, medicinal products, pharmaceutical activity.

Постановка проблеми. Відмежування кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, від суміжних кримінальних правопорушень, зумовлене потребою надати точну, обґрунтовану та повну кримінально-правову оцінку вчиненому посяганню. Адже при застосуванні кримінального закону як виду оціночно-пізнавальної діяльності встановлюється точна відповідність ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння ознакам складу кримінального правопорушення, передбаченого певною кримінально-правовою нормою, а також здійснюється розмежування кримінальних правопорушень між собою [1, с. 12–14; 2, с. 51].

Тому в процесі встановлення ознак, властивих посяганням на фармацевтичну діяльність, потрібно відкинути ті, які не притаманні конкретним складам відповідних кримінальних правопорушень, а відтак ознаки цих складів підлягають співвідношенню між собою та враховуються у процесі розмежування кримінальних правопорушень конкретних видів [3, с. 241-242].

Метою статті є з'ясування окремих проблем відмежування кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, від суміжних кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. При з'ясуванні особливостей механізму відмежування кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, від суміжних кримінальних правопорушень, пропонується враховувати наступні основні моменти:

1. Ознаки **потерпілого** у складах кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність. Наприклад, у складах кримінального правопорушення, передбаченого ст. 137 КК [4] потерпілими виступають неповнолітні особи (діти), стосовно яких суб'єкти медичного та фармацевтичного обслуговування зобов'язані вживати заходів забезпечення охорони їх життя та здоров'я. Неповнолітня особа також є потерпілим у кваліфікованому складі неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ч. 2 ст. 140). При розмежуванні цих складів слід враховувати таке. У ч. 1 ст. 137 КК особа потерпілого конкретизована з урахуванням того, що неповнолітній має бути об'єктом забезпечення спеціальним суб'єктом охорони його (неповнолітнього) життя та здоров'я та зазнавати істотної шкоди його здоров'ю, а в ч. 2 ст. 137 КК потерпілим є неповнолітній, який зазнав смерті або інших тяжких наслідків. Більше того, стосовно такого потерпілого здійснюється невиконання або неналежне виконання професійних чи службових обов'язків лише у межах охорони життя та здоров'я неповнолітнього. Що стосується потерпілого за ч. 2 ст. 140 КК, то ним є неповнолітній, стосовно якого здійснюється невиконання чи неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків та якому спричинено лише тяжкі наслідки (тобто без урахування альтернативи із заподіянням смерті). Отже, наявність потерпілого, стосовно якого здійснюється невиконання або неналежне виконання певних обов'язків, є спільною ознакою складів цих кримінальних правопорушень, а відмінними – різний зміст та обсяг таких обов'язків: в складах, передбачених ст. 137 КК, вони пов'язані лише з охороною життя та здоров'я неповнолітнього і можуть бути професійними або службовими, що виконуються

будь-яким працівником (не лише медичним або фармацевтичним). Проте, якщо ці обов'язки виконуються медичним або фармацевтичним працівником і пов'язані із забезпеченням охорони життя та здоров'я неповнолітнього, то в цих межах норми, передбачені ст. 137 КК та ст. 140 КК, співвідносяться як загальна (ст. 140 КК) та спеціальна (ст. 137 КК). Адже ознаки особи потерпілого у ст. 137 КК мають більш "спеціально конкретизований зміст" порівняно з ознаками, передбаченими ст. 140 КК. Крім цього, у ч. 1 ст. 140 вказується, що тяжкі наслідки заподіюються хворому, а в ч. 2 цієї статті КК – неповнолітньому. Отже, в результаті системного тлумачення положень ст. 140 КК зміст ознаки "хворий" має поширюватись на визначення неповнолітнього потерпілого у ч. 2 ст. 140 КК. Проте в ст. 137 КК ознака "хворий" при конкретизації властивостей потерпілого прямо не передбачена, а тому обмежувати її змістом конкретизацію властивостей потерпілого, передбаченого в ст. 137 КК, не можна. Відтак, якщо певні обов'язки виконуються медичним або фармацевтичним працівником і пов'язані із забезпеченням охорони життя та здоров'я *хворого* неповнолітнього, то в даному разі норми, передбачені ст. 137 КК та ст. 140 КК, не можуть співвідноситись як загальна (ст. 140 КК) та спеціальна (ст. 137 КК). Адже ознака "хворий" є відмінною і не зазначена в ст. 137 КК, що потребує її "застосування" в процесі кримінально-правової оцінки вчиненого. Тому за інших необхідних умов вчинене має кваліфікуватись за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених відповідною частиною ст. 137 КК та ст. 140 КК. Таку ж специфіку слід враховувати при відмежуванні кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 137, 140 КК, від порушення прав пацієнта, передбаченого ст. 141 КК, та незаконного проведення дослідів над людиною, зазначеного у ст. 142 КК. Склад, передбачений ст. 141 КК, включає відмінну ознаку "пацієнт" та спільну ознаку "неповнолітній", а склад, зазначений у ст. 142 КК, – окрім спільної ознаки "неповнолітній" (ч. 2), також людину як об'єкт проведення певних дослідів. Тому, якщо відповідні обов'язки виконуються медичним або фармацевтичним працівником і пов'язані із забезпеченням охорони життя та здоров'я хворого неповнолітнього при проведенні клінічних випробувань лікарських засобів або незаконного проведення дослідів над людиною, то за інших необхідних умов кваліфікація має здійснюватися за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених відповідними частинами ст.ст. 137, 140 КК та ст. 141 КК або ст. 142 КК.

2. Функцію розмежування конкретних кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, виконують окремі ознаки їх **предметів.** Так, лікарський засіб як предмет клінічних випробувань є обов'язковою ознакою складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 141, 321-2 КК. Причому змістовні властивості цих лікарських засобів є різними. Оскільки у ст. 141 КК передбачена відповідальність за "проведення клінічних випробувань лікарських засобів без письмової згоди пацієнта або його законного представника, або стосовно неповнолітнього чи недієздатного", то предметом цього кримінального правопорушення є ***лише*** ті досліджувані лікарські засоби, на використання яких у процесі проведення клінічних випробувань була відсутня письмова згода самого пацієнта або його законного представника, а також лікарські засоби, що використовувались у процесі проведення клінічних випробувань стосовно неповнолітньої або недієздатної особи. Проте у складах кримінальних правопорушень, що передбачені у ст. 321-2 КК, лікарські засоби є предметом цих кримінальних правопорушень в разі, коли стосовно них вчиняється будь-яке умисне порушення встановленого порядку клінічних випробувань. Отже, зіставляючи зміст предметів у складах цих кримінальних правопорушень, важливо відзначити, що зміст досліджуваних лікарських засобів у складі, передбаченому ст. 141 КК, стосується лише тих конкретних форм порушення порядку проведення клінічних випробувань, що визначені у ст. 141 КК, але текстуально не названі у ст. 321-1 КК. Це означає, що в частині співвідношення цих складів ознаки предмета у ст. 141 КК є спеціальними порівняно із загальним змістом досліджуваних лікарських засобів як предмета у складах, передбачених у ст. 321-2 КК.

3. Розмежувальну функцію у складах кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, виконують також ознаки **діяння** та його **наслідків.** Так, суміжними є різновиди професійної недбалості у сфері медичної і фармацевтичної діяльності, передбачені ст.ст. 131, 137, 140 КК, та службової недбалості (ст. 367 КК). Спільними в цих складах є ознаки:

а) діяння – невиконання (ст. 140 КК) та/або неналежне виконання професійних обов'язків (ст. ст. 131, 137, 140 КК), а також невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків (ст. 367 КК);

б) суб'єкта кримінального правопорушення – медичний та фармацевтичний працівник (ст. 140 КК) або інший працівник (ст.ст. 131, 137 КК), що наділений професійними обов'язками у сфері

медичного та/або фармацевтичного обслуговування, а також службова особа (ст.ст. 137, 367 КК), що зокрема, наділена службовими обов'язками щодо охорони життя і здоров'я неповнолітніх (ст. 137 КК);

в) вини – недбале чи несумлінне ставлення до зазначених професійних обов'язків (ст.ст. 131, 137, 140 КК) або несумлінне ставлення до службових обов'язків (ст. 367 КК) чи недбале або несумлінне ставлення до службових обов'язків щодо охорони життя і здоров'я неповнолітніх.

Проте відмінним при розмежуванні цих складів слід вважати "латентний зміст" окремих із названих ознак:

1) у складах, передбачених ст. 131 КК, відмінними є ознаки – а) діяння, яке "представлене" лише у формі неналежного виконання професійних обов'язків, а в інших складах, як невиконання та неналежне виконання; б) суб'єктом у складах, передбачених ст. 131 КК, є, окрім медичного та фармацевтичного працівника, також інший працівник, що наділений професійними обов'язками у сфері медичного та/або фармацевтичного обслуговування (у складах, передбачених ст. 137 КК суб'єктом може бути працівник, що виконує професійні або службові обов'язки щодо охорони життя і здоров'я неповнолітніх, у ст. 140 КК, суб'єктом є лише медичний та фармацевтичний працівник, а в складах службової недбалості (ст. 367 КК) – службова особа; однак, всі вони все ж можуть бути наділені професійними обов'язками у сфері медичного та/або фармацевтичного обслуговування, адже у протилежному випадку зазначені кримінальні правопорушення не можна вважати суміжними);

2) у складах службової недбалості (ст. 367 КК) ознаки вини "обмежуються" лише несумлінним ставленням до службових обов'язків, а в складах, передбачених ст.ст. 131, 137, 140 КК, альтернативно вказується також недбале ставлення до відповідних обов'язків. Крім цього, у конкретному змісті складів, передбачених ст.ст. 131, 137, 140, 367 КК, вказуються відмінні ознаки у ч. 1 ст. 131 КК вказується на наслідок у вигляді "зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини", а в ч. 2 цієї статті КК – "зараження двох чи більше осіб". Однак, у ч. 1 ст. 137 КК – на "істотну шкоду здоров'ю потерпілого", а в ч. 2 цієї статті КК – на "смерть неповнолітнього або інші тяжкі наслідки", у ст. 140 КК передбачаються інші наслідки з відмінним змістом – "тяжкі наслідки для хворого" (ч. 1), "тяжкі наслідки неповнолітньому", а в ст. 367 КК – "істотна шкода охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб" (ч. 1) та "тяжкі наслідки" (ч. 2). При визначенні зазначеної "істотної шкоди ..." та "тяжких наслідків" у ст. 367 КК потрібно враховувати їх відмінний зміст від ознак складів, передбачених ст.ст. 131, 137, 140 КК, зокрема, зміст наслідків у ст. 367 КК включає: 1) втрати, яких певні носії соціальних цінностей зазнали у зв'язку з впливом на них конкретного суспільно небезпечного діяння, яке законом визначене як кримінальне правопорушення; 2) витрати, які здійснили названі носії соціальних цінностей для відновлення порушеної таким впливом соціальної цінності; 3) вигода, яка б могла бути одержана конкретним носієм соціальної цінності, що зазнав певних втрат або здійснив певні витрати, у разі відсутності впливу на нього конкретного суспільно небезпечного діяння, що визначене законом як кримінальне правопорушення.

4. В окремих кримінально-правових ситуаціях розмежувальну функцію виконують (у своєму поєднанні) ознаки **діяння** та **способу** (способів) його вчинення, а також **наслідків.** Так, ці ознаки у складах кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, виражає понятійні звороти "заволодіння ... шляхом зловживання службової особи своїм службовим становищем" (ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 313 КК), "дії, вчинені ... службовою особою шляхом зловживання службовим становищем" (ч. 2 ст. 321-1 КК). Отже, у даному разі зміст зазначених понятійних зворотів враховує: 1) діяння, яке вчиняється у формі заволодіння (ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 313 КК) або "виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут завідомо фальсифікованих лікарських засобів" (ч. 1 ст. 321-1 КК); 2) ці діяння тягнуть спочатку дезорганізацію порядку здійснення фармацевтичної діяльності (в її певних фрагментах, що включаються в "порушений" об'єкт кримінального правопорушення та відображаються у змісті наслідків), а після цього – матеріальну шкоду у різноманітних проявах, що вважається наслідком (суспільно небезпечним наслідком) як елементом складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 313, ч. 2 ст. 321-1 КК; 3) вчинене діяння, яке містить ознаки заволодіння шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 313 КК), та у формі "виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут завідомо фальсифікованих лікар-

ських засобів", що вчиняється службовою особою шляхом зловживання службовим становищем" (ч. 2 ст. 321-1 КК), в будь-якому випадку тягне істотну шкоду, властиву для будь-якого суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, незалежно від того, у чому саме полягає зловживання службовою особою своїм службовим становищем майнової шкоди [5, с. 249].

5. Поняття фальсифікованих лікарських засобів (ст. 321-1 КК) може пов'язуватись із підробленням документів (ст.ст. 358, 366 КК) та використанням завідомо підроблених документів (ч. 4 ст. 358 КК). Адже при визначенні поняття "фальсифікований лікарський засіб" в абз. 3 ч. 1 ст. 2 Закону "Про лікарські засоби" від 4 квітня 1996 року [6] прямо зазначається, що фальсифікованим є "лікарський засіб, який умисно промаркований неідентично (невідповідно) відомостям (одній або декільком з них) про лікарський засіб з відповідною назвою ...", а також "лікарський засіб, умисно підроблений у інший спосіб, і не відповідає відомостям (одній або декільком з них), у тому числі складу, про лікарський засіб з відповідною назвою ...". Причому назви лікарських засобів, які підробляються в будь-який спосіб та не відповідають відомостям у змісті фальсифікованих лікарських засобів мають бути внесеними у Державний реєстр лікарських засобів України [7]. Отже, вказівка у наведеному вище законодавчому визначенні фальсифікованих лікарських засобів на умисне підроблення лікарського засобу в будь-який спосіб, що тягне невідповідність відомостей про нього тим відомостям, що стосуються лікарського засобу, включеного у Державний реєстр лікарських засобів України, означає суміжність кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 358, 366 КК та ст. 321-1 КК. Ця суміжність стосується тієї частини фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів, яка пов'язана з їх виготовленням та виробництвом з метою збуту та збутом. Тому розмежування зазначених кримінальних правопорушень слід здійснювати за ознаками предметів, діянь та наслідків. Оскільки одним із обов'язкових компонентів поняття фальсифікованого лікарського засобу є його підроблення, то дії, передбачені у ч.ч. 1-3 ст. 358 КК та ст. 366 КК, можуть позначати лише частину фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів. У цьому разі норми, передбачені ст. 321-1 КК та ч.ч. 1-3 ст. 358, ч. 1 ст. 366 КК, співвідносяться відповідно як ціле та частини, а відтак, будь-які різновиди підроблення, передбачені ч.ч. 1-3 ст. 358, ч. 1 ст. 366 КК, у професії виготовлення або виробництва з метою збуту фальсифікованих лікарських засобів охоплюються відповідною частиною ст. 321-1 КК та не потребують додаткової кваліфікації за ч.ч. 1-3 ст. 358 КК або ч. 1 ст. 366 КК. Така додаткова кваліфікація (за правилами сукупності кримінальних правопорушень) можлива лише у разі, коли дії, передбачені ч.ч. 1-3 ст. 358 КК або ч. 1 ст. 366 КК, вчиняються вже після того, як утворились фальсифіковані лікарські засоби (тобто вчиняються стосовно вже фальсифікованих лікарських засобів, наприклад, для полегшення "просування" їх на легальному ринку лікарських засобів).

Висновки. Механізм відмежування кримінальних правопорушень, що посягають на фармацевтичну діяльність, від суміжних кримінальних правопорушень передбачає використання таких критеріїв (ними виступають відмінні ознаки складів), як: 1) ознаки потерпілих (ст.ст. 137, 140, 141, 142 КК); 2) ознаки предметів (ст.ст. 141, 321-2 КК); 3) ознаки діянь та їх наслідків (ст.ст. 131, 134, 137, 140 КК); 4) ознаки діянь, способів їх вчинення та їх наслідків (ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 313, ч. 2 ст. 321-1 КК).

Поняття фальсифікованих лікарських засобів (ст. 321-1 КК) може пов'язуватись із підробленням документів (ст.ст. 358, 366 КК) та використанням завідомо підроблених документів (ч. 4 ст. 358 КК).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основи кваліфікації злочинів: навч. посіб. / [М.І. Панов, І.О. Зінченко, О.О. Володіна та ін.]; за заг. ред. М.І. Панова. Харків: Право, 2019. 378 с.
2. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / [Г.В. Анісімов, О.О. Володіна, І.О. Зінченко та ін.]; за ред. М.І. Панова. Вид. 2-ге, допов. та випр. Х.: Право, 2017. 360 с.
3. Волинець Р.А. Злочини, що посягають на фондовий ринок: аналіз складів злочинів, особливості кваліфікації та розмежування: Навчальний посібник. Київ: Правова Єдність, 2020. 286 с.
4. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 12.01.2024).

5. Берзін П.С., Волинець Р.А., Птащенко Д.С. Кримінальне право. Загальна частина: практикум: навчальний посібник / за ред. П.С. Берзіна. Київ: Алерта, 2023. 608 с.
6. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 р. № 123/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-вр#Text (дата звернення: 12.01.2024).
7. Про затвердження Положення про державний реєстр лікарських засобів: Постанова МОЗ України від 31.03.2004 р. № 411. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2004-п#Text (дата звернення: 12.01.2024).

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.57

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАКОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Хорватова О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права НАН України
ORCID: 0000-0002-1467-3797
e-mail: ksenja-mail@ukr.net

Пухір Ю.І.,
аспірант кафедри права,
Приватний вищий навчальний заклад
«Європейський університет»,
ORCID: 0009-0003-2217-7560
e-mail: yupukhir@e-u.edu.ua

Хорватова О.О., Пухір Ю.І. Деякі аспекти правового регулювання законної діяльності журналіста в сучасних умовах.

В статті розкриваються деякі правові засади регулювання законної діяльності журналіста в сучасних умовах воєнного стану. Проаналізовано діяльність та стан свободи засобів масової інформації в Україні за останні 11 років. Зроблений акцент на тому, що в сучасних умовах воєнного стану індекс свободи преси в державі зростає.

Автори зосередили увагу на деяких особливостях правової регламентації законних підстав діяльності журналістів згідно норм міжнародного права та національного законодавства України; визначили права та обов'язки журналістів, гарантії діяльності медіа, особливості діяльності зарубіжних журналістів, працівників зарубіжних суб'єктів у сфері медіа, які працюють в Україні.

Висвітлено окремі види заборон щодо втручання у професійну діяльність журналістів за умов миру та під час воєнного стану або в місцях збройних конфліктів. Проаналізовано статистику кримінальних правопорушень проти законної діяльності журналістів та медіа за десять років війни в Україні.

Обґрунтовано, що за посягання на життя і здоров'я журналіста, інші дії проти нього встановлено юридичну відповідальність, в тому числі й кримінальну. Проаналізовано чинне кримінальне законодавство та конкретні статті Кримінального кодексу України, що передбачають кримінальну відповідальність за такі кримінальні правопорушення, як перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, погроза або насильство щодо журналіста, умисне знищення або пошкодження майна журналіста, посягання на життя журналіста, захоплення журналіста як заручника. На підставі даних офіційної статистики ведено кримінально-правову характеристику кримінальних правопорушень даної категорії за останні три роки, а також кримінологічну характеристику кримінальних правопорушень проти законної діяльності журналіста.

Зроблено висновок про те, що кримінальні правопорушення, вчинені по відношенню до журналістів, являють значну суспільну небезпеку, оскільки посягають на свободу слова, національну безпеку держави, порушують основи діяльності в інформаційній сфері.

Ключові слова: журналіст, перешкоджання законній діяльності журналіста, медіа, кримінальна відповідальність, кримінальне покарання, інформація, вбивство, національна безпека, кібербезпека.

Khorvatova O., Pukhir Y. Some aspects of legal regulation of the legal activities of journalists in modern conditions.

The article reveals some of the legal principles of regulating the legal activity of a journalist in modern conditions of martial law. The activities and state of media freedom in Ukraine over the past 11 years have been analyzed. Emphasis is placed on the fact that in modern conditions of martial law, the index of freedom of the press in the state is growing.

The authors focused attention on some features of the legal regulation of the legal grounds of journalists' activities according to the norms of international law and the national legislation of Ukraine; determined the rights and obligations of journalists, guarantees of media activity, specifics of activities of foreign journalists, employees of foreign entities in the field of media working in Ukraine.

Attention is focused on certain types of prohibitions regarding interference in the professional activities of journalists under conditions of peace and during a state of war or in places of armed conflicts. The statistics of criminal offenses against the legal activities of journalists and the media during the ten years of the war in Ukraine were analyzed.

It is substantiated that legal liability, including criminal liability, has been established for encroachment on the journalist's life and health, and other actions against him. The current criminal legislation and specific articles of the Criminal Code of Ukraine, which provide for criminal liability for such criminal offenses as obstructing the legitimate professional activity of journalists, threatening, or using violence against a journalist, intentional destruction or damage to a journalist's property, encroachment on a journalist's life, taking a journalist as a hostage, were analyzed. Statistical information on the number of registered criminal offenses of this category for the last three years is provided. A criminological description of criminal offenses against the legal activity of a journalist is given.

It was concluded that criminal offenses committed against journalists represent a significant public danger, as they encroach on freedom of speech, national security of the state, and violate the foundations of activity in the information sphere.

Key words: journalist, obstruction of journalist's legal activities, media, criminal responsibility, criminal punishment, information, murder, national security, cyber security.

Постановка проблеми. Конституція України [1] як Основний Закон держави у статті 34 «гарантує кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань». Дане положення є одним з пріоритетних на шляху розвитку України як демократичної, соціальної та правової держави. Право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір кореспондується та охороняється чинним законодавством (ч. 1 ст. 6 ЗУ «Про інформацію»). З метою реалізації демократії та свободи слова в державі існують засоби масової інформації, тобто платформи і канали, які збирають, обробляють та поширюють інформацію для масових та локальних аудиторій, використовуючи різноманітні технічні засоби (газети, журнали, радіостанції, телеканали, інформаційні служби, онлайн-видання тощо).

Особливо гостро постало питання висвітлення інформації в Україні в кінці 2013 року напочатку 2014-го у зв'язку із відомими подіями в Києві [2, с. 24–31] та анексією Криму, коли більшість державних телеканалів відмовилися подавати в етері неправдиву інформацію. Після подій «Євромайдану» засоби масової інформації почали дотримуватися чинного законодавства в частині цензури та працювати більш відкрито й демократично.

Стан опрацювання проблеми. Кримінально-правову характеристику перешкоджанню законній діяльності журналіста у своїх працях досліджували такі відомі вчені, як: Я.С. Безпала, П.С. Берзін, К.М. Буряк, Л.Є. Василик, Р.В. Вереша, І.С. Заєць, А.П. Закалюк, О.О. Костенко, Г.М. Красноступ, І.П. Лановенко, В.К. Матвійчук, Д.А. Морквін, В.А. Новіков, В.І. Павліківський, І.В. Пилипенко, Є.О. Письменський, П.С. Різаненко, В.В. Шаблистий, А.А. Шелест та інші. Проте в умовах повномасштабної війни, починаючи з 24 лютого 2022 року, питання вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 171, 345-1, 347-1, 348-1, 349-1 та ч. 2 ст. 163 КК України набули іншого значення, з'явилися інші характеристики даних кримінальних правопорушень із урахуванням воєнного стану. А тому вивчення їх потребує нових наукових та практичних поглядів.

Метою статті є правовий аналіз законної діяльності журналіста та деяких аспектів кримінальної відповідальності за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів.

Виклад основного матеріалу. Після подій 2013 року в Україні сфера діяльності журналістів значно покращилась, адже було проведено ряд реформ для зміцнення свободи преси та права на інформацію, покращено діяльність медіа простору, засоби масової інформації (далі – ЗМІ) стали більш прозорими, відповідальними за якість поданої інформації. Проте повномасштабне вторгнення рф на територію України у лютому 2022 року поставило в цілому інформаційну та медіа сферу в складні умови, адже часом, виконувати свої професійні обов'язки журналістам з метою збирання повної та достовірної інформації про воєнні події, доводиться безпосередньо з місць бойових дій. Втручання у безпосередню діяльність медійних організацій мали місце в березні 2022 року, коли рф [3] «наносила цілеспрямовані удари крилатими ракетами по телевізійних вежах в Києві, Вінниці, біля Рівного та відключала українські канали в тимчасово окупованому Херсоні». Відключення українських телеканалів на той момент стало частиною військової стратегії держави-агресора.

В той же час, саме в умовах воєнного стану, Україна почала стрімко підніматися вгору за індексом свободи преси [4] зі 127 місця у 2014 році (серед 180 країн світу) до 106 місця у 2022 та 79 у 2023 році. І це й не дивно, адже саме ЗМІ в перші дня та тижні війни стали чи не єдиним джерелом достовірної інформації. Починаючи з 24 лютого 2022 року громадяни України разом із усім світом стали свідками важкої роботи журналістів та медіа, адже саме завдяки їм світ дізнається правду про жахіття війни, про звірства агресора, про Бучу, Маріуполь та про долі простих українців.

Робота журналіста в умовах воєнного стану є небезпечною, і, в першу чергу, наявна постійна загроза життю та здоров'ю. В усі історичні епохи без виключення, адже перебуваючи в центрі подій, в театрі бойових дій, журналісти часто зазнають поранень, їх викрадають та катують військові ворога, інколи журналісти навіть безвісно зникають або потраплять в полон. Присутність журналістів на територіях, де ведуться активні бойові дії, відповідно до ст. 4 Женевської Конвенції «Про поводження з військовополоненими» [5] та Протоколу І до Конвенції, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року [6] визначає факт, що будь-який журналіст, виконуючи свої професійні обов'язки, збираючи інформацію про події безпосередньо в зоні бойових дій або поблизу з такою, прирівнюється до цивільного населення (ст. 48, ст. 50 Протоколу). І хоча держава Україна гарантує розслідування кожного із злочинів, вчинених проти журналістів, ситуація станом на сьогодні все ще є складною.

За даними відділу моніторингу свободи слова Інституту масової інформації [17], до повномасштабного вторгнення, в період із 2014 по 2022 рік, на території України було вбито 7 журналістів: 3 журналістів загинули під час виконання журналістського завдання, 4 – як учасники бойових дій. Всі вони загинули в Донецькій та Луганській областях. Проте, починаючи з 24 лютого 2022 року та станом на кінець листопада 2023 року [18] рф вбила в Україні вже 70 журналістів, з яких 10 загинули безпосередньо під час виконання професійних обов'язків, 60 – як учасники бойових дій або внаслідок російських обстрілів чи катувань.

В цілому, за офіційними даними Національної спілки журналістів України [19], в період з 24 лютого 2022 року по 01 травня 2023 року рф вчинила 511 воєнних злочинів проти журналістів та медіа в Україні. З них: 56 умисних вбивств журналістів (9 загинули під час виконання редакційного завдання); зафіксовано 14 випадків зникнення журналістів та 21 викрадення; 18 журналістів зазнали поранень; 37 випадків обстрілів журналістів; 10 випадків захоплень та нападів на редакції медіа; 67 випадків переслідувань журналістів, погроз та залякувань; 50 випадків кіберзлочинів в сфері медіа; 233 медіа припинили роботу через війну рф проти України.

Національне законодавство достатньо детально регламентує діяльність журналістів та їх захист. Проаналізуємо. Правові засади діяльності журналістів визначені Конституцією України [1], законами України «Про інформацію» [12], «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста» [13], «Про медіа» [14] та іншими нормативно-правовими актами. Так, Конституція України у ч. 2 ст. 34 закріплює «право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір». Проте здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [15]. В Україні заборонена [1; 12] цензура (ч. 3 ст. 15 Конституції України,

ст. 24 ЗУ «Про інформацію»). Так, забороняється цензура, тобто будь-яка вимога, яка спрямована, зокрема, до журналіста, засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача, яка передбачає узгодження інформації про її поширення або накладення заборони чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації.

Також, ч. 2 ст. 24 Закону [12] забороняє «втручання у професійну діяльність журналістів, контроль за змістом поширюваної інформації, зокрема з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчування суспільно необхідної інформації, накладення заборони на висвітлення окремих тем, показ окремих осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати суб'єкти владних повноважень, крім випадків, встановлених законом, договором між засновником (власником) і трудовим колективом, редакційним статутом».

Щодо законодавчих гарантій діяльності медіа та журналістів, то необхідно відмітити наступне:

- під час виконання професійних обов'язків журналіст має право здійснювати письмові, аудіо- та відеозаписи із застосуванням необхідних технічних засобів, за винятком випадків, передбачених законом;
- журналіст має право безперешкодно відвідувати приміщення суб'єктів владних повноважень, відкриті заходи, які ними проводяться, та бути особисто прийнятим у розумні строки їх посадовими і службовими особами, крім випадків, визначених законодавством; журналіст має право не розкривати джерело інформації або інформацію, яка дозволяє встановити джерела інформації, крім випадків, коли його зобов'язано до цього рішенням суду на основі закону;
- має право поширювати підготовлені ним матеріали (фонограми, відеозаписи, письмові тексти тощо) за власним підписом (авторством) або під умовним ім'ям або псевдонімом;
- журналіст медіа має право відмовитися від авторства на матеріал, якщо його зміст після редакційної правки (редагування) суперечить його переконанням (ст. 25 ЗУ «Про інформацію») [12].

Слід зазначити, що права та обов'язки журналіста та інших працівників медіа поширюються на зарубіжних журналістів, працівників зарубіжних суб'єктів у сфері медіа, які працюють в Україні (ч. 7 ст. 25 ЗУ «Про інформацію»).

Статтею 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [13] встановлено відповідальність за посягання на життя і здоров'я журналіста, інші дії проти нього та відповідальність журналіста за завдану ним моральну (немайнову) шкоду.

Чинне законодавство України з кримінально-правових позицій достатньо ґрунтовно захищає законну діяльність журналістів. Так, Кримінальним кодексом України [7] передбачено кримінальну відповідальність за наступні кримінальні правопорушення: ст. 171 «Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів», ст. 345-1 «Погроза або насильство щодо журналіста», ст. 347-1 «Умисне знищення або пошкодження майна журналіста», ст. 348-1 «Посягання на життя журналіста» та ст. 349-1 «Захоплення журналіста як заручника».

Проаналізуємо кримінально-правову статистику по даним кримінальним правопорушенням за 2021–2023 роки. За офіційними даними [9; 10; 11]: у 2021 р. обліковано 72 кримінальних правопорушення, вчинених за ст. 171 КК, у 2022 – 28; 2023 – 24. Повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення за ст. 171 КК вручено особам: у 2021 р. – 19, 2022 р. – 5, 2023 р. – 6. Направлені до суду на підставі п.п. 2,3 ст. 283 Кримінального процесуального кодексу України: 2021 р. – 17 проваджень, з них з обвинувальним актом – 17; у 2022 р. – 4 провадження, з них з обвинувальним актом – 4; у 2023 р. – 4 та з обвинувальним актом за ст. 171 КК – 4 провадження. Щодо кількості кримінальні правопорушення, у яких провадження за ст. 171 КК закрито (із урахуванням кримінальних проваджень, облікованих у попередні роки): 2021 р. – 3; 2022 р.– 34 , в тому числі за п.п. 1, 2, 4-1, 6, 9-1 ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України – 34 провадження; 2023 р. – 29 проваджень.

За ст. 345-1 КК України: у 2021 році обліковано 40 кримінальних проваджень, вручено підозру у 12 справах, до суду направлено – 0; у 2022 році обліковано 12 кримінальних проваджень, вручено підозру – 0; у 2023 році обліковано 14 кримінальних проваджень, вручено підозру – 4, до суду направлено – 3, з них з обвинувальним актом -3; закрито (із урахуванням кримінальних проваджень, облікованих у попередні роки) за п.п. 1, 2, 4-1, 6, 9-1 ч. 1 ст. 284 КПК України – 8.

За ст. 347-1 КК України у 2021 році обліковано 6 кримінальних проваджень, жодній особі не вручено підозру; до суду не направлено жодного кримінального провадження; у 2022 році: обліковано 1 кримінальне провадження; у 2023 році – 1 кримінальне провадження.

За ст. 348-1: у 2022 та 2023 роках обліковано по 1 кримінальному провадженню. Результати досудового розслідування поки що не відомі та в статистиці не відображені.

За ст. 349-1 протягом 2021–2023 рр. взагалі не зареєстровано жодного кримінального провадження.

Що ж стосується невеликої кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень даної категорії, то можна відмітити наступне: групою осіб (ч. 3 ст. 171 КК) було вчинено 3 кримінальних правопорушення у 2021 р. та 2 у 2022 р.; особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 67 та ст. 171 КК) – 1 кримінальне правопорушення у 2021 р. [9; 10; 11]. Інша статистична інформація відсутня.

Таким чином, з наведених статистичних даних щодо кримінальних правопорушень, вчинених по відношенню до журналістів в різний спосіб та кваліфікованих за різними статтями Кримінального кодексу України, а також їх кримінально-правового та кримінологічного аналізу вбачається, що кримінальні правопорушення даної категорії хоча й являють суспільну небезпеку для національної безпеки держави та інформаційної сфери, та мають здатність суттєво впливати на суспільну думку, проте становлять незначний відсоток, в порівнянні із загальною кількість кримінальних правопорушень у певному році: у 2021 р. обліковано – 321 443 кримінальних правопорушення, у 2022 р. – 362 636 кримінальних правопорушень, 2023 р. – 475 595 [9; 10; 11]. В той же час, в умовах воєнного стану кримінально-правовий захист журналістів набуває уваги як з боку самих представників медіа, так й суспільства та держави в цілому.

Висновки. Проаналізувавши чинне законодавство України в сфері професійної діяльності журналістів, статистику вчинених кримінальних правопорушень щодо перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, можна дійти висновків про те, що в сучасних умовах воєнного стану в Україні увага до гарантій професійної діяльності журналістів є високою та вкрай актуальною. Держава на законодавчому рівні чітко регламентує основні засади діяльності журналістів в Україні, їх права та обов'язки, порядок акредитації, а також встановлює юридичну відповідальність, в тому числі кримінальну, за порушення прав та свобод журналістів, перешкоджання їх професійній діяльності, переслідування журналіста у зв'язку з його професійною діяльністю, здійснення цензури тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 року // *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1996, № 30, ст. 141.
2. Хорватова О.О. Современное понятие и значение принципов международного права в связи с военно-политической ситуацией в Украине. *Правничий часопис Європейського університету*. 2015. № 1. С. 24–31.
3. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України про цінність свободи слова, гарантії діяльності журналістів і засобів масової інформації під час дії воєнного стану» № 2190-IX від 14.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2190-20#Text (дата звернення: 17.01.2024).
4. 2023 PRESS FREEDOM INDEX. Reporters Without Borders. URL: https://rsf.org/fr/classement (дата звернення: 17.01.2023).
5. Женевська Конвенція «Про поводження з військовополоненими» від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 17.01.2023).
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року (Протокол ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7960-XI від 18.08.89 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#top (дата звернення: 17.01.2024).
7. Кримінальний кодекс України № 2341-III від 5 квітня 2001 року // *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2001, № 25-26, ст. 131.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України № 4651-VI від 13 квітня 2012 року // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, №\ 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88.

9. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. Офіс Генерального прокурора України. Статистика. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 15.01.2024 р.).
10. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. Офіс Генерального прокурора України. Статистика. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 15.01.2024 р.).
11. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2021 року. Офіс Генерального прокурора України. Статистика. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 15.01.2024 р.).
12. Закон України «Про інформацію» № 2657-XII від 2 жовтня 1992 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1992, № 48, ст. 650.
13. Закон України «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста» № 540/97-ВР від 23 вересня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1997, № 50, ст. 302.
14. Закон України «Про медіа» № 2849-IX від 13 грудня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text (дата звернення: 19.01.2024).
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України № 2-рп/2012 від 20 січня 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51 (дата звернення: 19.01.2024).
16. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів» № 421-VIII від 14 травня 2015 року // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 29, ст. 264.
17. Дячук К. 75 медійників загинули з початку російсько-укранської війни в період із 2014 до 2023 року. Інститут масової інформації. Інфографіка. URL: https://imi.org.ua/news/75-medijnykiv-zagynuly-z-pochatku-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-u-period-z-2014-po-2023-roky-imi-i56614 (дата звернення: 19.01.2024).
18. Список загиблих журналістів. Інститут масової інформації. Інфографіка. URL: https://imi.org.ua/infographics/spysok-zagyblyh-zhurnalistiv-i45958 (дата звернення: 19.01.2024).
19. Національна спілка журналістів України. УкрІнформ. Інфографіка 03.05.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3704123-vid-pocatku-povnomasstabnogo-vtorgnenna-v-ukraini-zaginuli-57-zurnalistiv.html (дата звернення: 19.01.2024).

УДК 343.337.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.58

ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ (СТАТТЯ 438 КК УКРАЇНИ), ВЧИНЕНЕ ВІД ІМЕНІ ТА В ІНТЕРЕСАХ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕАГУВАННЯ

Шевчук А.В.,
аспірантка Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Шевчук А.В. Порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 КК України), вчинене від імені та в інтересах російської федерації: проблеми кримінально-правового реагування.

Статтю присвячено з'ясуванню питання про те, чи можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру до юридичних осіб у разі вчинення уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи злочину, передбаченого ст. 438 Кримінального кодексу України. На підставі тлумачення норм, передбаченого п. 4 ч. 1 ст. 96-3 та ч. 2 ст. 96-4 цього Кодексу, виявлено правову колізію, яка полягає у наявності декларативної норми про можливість застосування таких заходів у вказаному випадку (п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України) та норми, яка таку можливість виключає (ч. 2 ст. 96-4 цього Кодексу). Запропоновано підставу застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб розглядати крізь призму сукупності трьох умов (складових), а саме: 1) вчинення уповноваженою особою кримінальних правопорушень, передбачених в конкретному пункті частини 1 ст. 96-3; 2) вчинення цих кримінальних правопорушень від імені та / або в інтересах юридичної особи (залежно від її формулювання у відповідному пункті); 3) належність юридичних осіб до того виду, що передбачений у ст. 96-4 КК України. Встановлено, що з огляду на правовий статус комбатантів, які залучені державою до збройних конфліктів міжнародного або неміжнародного характеру та беруть участь в бойових діях на боці відповідної воюючої сторони у складі регулярних та іррегулярних військ, є представниками цієї сторони, тобто діють від імені та в інтересах відповідних урядів, держави, яка їх залучила до бойових дій. Такі комбатанти, відповідно, діють від імені та в інтересах не лише держави, а й відповідного державного утворення, в тому числі військового характеру. Водночас у разі вчинення таких протиправних дій уповноваженою особою держави або юридичною особою, яка знаходиться під ефективним контролем держави чи суб'єкта державної власності, вона несе виключно цивільну відповідальність за отриману вигоду та заподіяну шкоду (ч. 2 ст. 96-4 КК України). Запропоновано усунути таку колізію шляхом виключення з п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України вказівку на ст. 438 цього Кодексу.

Ключові слова: воєнні злочини, порушення законів та звичаїв війни, кримінальне правопорушення, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, кримінально-правове реагування, вчинення злочину від імені юридичної особи, вчинення злочину в інтересах юридичної особи, комбатанти, правова колізія, вдосконалення кримінального законодавства.

Shevchuk A.V. Violation of laws and customs of war (Article 438 of the Criminal Code of Ukraine), committed on behalf of and in the interests of the Russian Federation: problems of criminal legal response.

The article is devoted to clarifying the question of whether criminal measures can be applied to legal entities in the event of an authorized person committing a crime on behalf of and in the interests of a legal entity under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. Based on the interpretation of the norms provided for by paragraph 4 of part 1 of Article 96-3 and part 2 of Article 96-4 of this Code, a legal conflict has been identified, which consists in the presence of a declarative norm on the possibility of applying such measures in this case (paragraph 4 of part 1 of Article 96-3 of the Criminal Code of Ukraine) and a norm that excludes such a possibility (part 2 of Article 96-4 of this Code). It offers the basis of application of measures of criminal and legal nature in relation to legal entities to consider

through the prism of a set of three conditions (components), namely: 1) commission by an authorized person of criminal offenses provided for in a specific paragraph of part 1 of Art. 96-3; 2) committing these criminal offenses on behalf of and/or in the interests of a legal entity (depending on its wording in the relevant paragraph); 3) belonging of legal entities to the type provided for in Art. 96-4 of the Criminal Code of Ukraine. It is established that, in view of the legal status of combatants who are involved by the State in armed conflicts of an international or non-international nature and take part in hostilities on the side of the relevant belligerent party in the composition of regular and irregular troops, are representatives of this party, that is, they act on behalf of and in the interests of the relevant governments, the State that involved them in hostilities. Such combatants, accordingly, act on behalf of and in the interests not only of the state, but also of the relevant state formation, including military ones. At the same time, in case of committing such unlawful acts by an authorized person of the state or a legal entity under the effective control of the state or a subject of state property, it bears exclusively civil responsibility for the benefit received and the damage caused (part 2 of Article 96-4 of the Criminal Code of Ukraine). It is proposed to eliminate such a conflict by excluding from paragraph 4 of Part 1 of Article 96-3 of the Criminal Code of Ukraine an indication of Article 438 of this Code.

Key words: war crimes, violation of laws and customs of war, criminal offenses, criminal legal measures against legal entities, criminal legal response, committing a crime on behalf of a legal entity, committing a crime in the interests of a legal entity, combatants, legal conflict, improvement of criminal legislation..

Постановка проблеми. Згідно з інформацією з Єдиного державного реєстру судових рішень з 24.02.2022 до 15.01.2024 на розгляд судів першої інстанції надійшло 193 кримінальних провадження за ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» Кримінального кодексу України (далі – КК), з яких розглянуто було 58 проваджень. В усіх цих випадках судами ухвалювалися обвинувальні вироки, якими військовослужбовці збройних сил російської федерації (далі – зс рф) визнавалися винуватими та засуджувалися за вчинення вказаного воєнного злочину з урахуванням загальних засад призначення покарання, зокрема в межах санкції ст. 438 КК. Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК у разі вчинення уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи злочину, передбаченого ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» КК до такої юридичної особи можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру (далі – ЗКПХ). Водночас згідно з жодним вироком, ухваленим судом за цією статтею, вказані заходи щодо юридичних осіб не застосовувалися. Відповідно доктринального вирішення вимагає питання про те, чи можливою є саме така форма кримінально-правового реагування у кримінальних провадженнях про порушення законів та звичаїв війни.

Стан опрацювання проблематики, яка підніматиметься в цій статті, не належить до популярних серед науковців, а тому вона ще поки не вирішена на доктринальному рівні. Принаймні в комплексних наукових роботах В.П. Базова, В.О. Миронової вказана проблематика не згадується. Відсутнє вирішення чи бодай постановка відповідних питань у наукових працях інших науковців, які досліджували проблему кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни, зокрема в роботах Н.О. Антонюк, А.А. Вознюка, М.В. Мазура, В.О. Навроцького, М.І. Хавронюка. Що стосується застосування ЗКПХ щодо юридичних осіб, то відповідні питання піднімалися в наукових працях О.З. Гладуна, К.П. Задої, З.А. Загиней-Заболотенко, О.В. Панченко, О.Ф. Пасєки, О.П. Провоторова, В.С. Сотніченка, А.М. Ященка та інших. Водночас в аспекті кримінально-правового реагування на порушення законів та звичаїв війни відповідні питання в роботах цих науковців не досліджувалися.

Метою статті є визначення того, чи може виступати підставою застосування ЗКПХ щодо юридичних осіб порушення військовослужбовцями зс рф законів та звичаїв війни від імені та в інтересах рф.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, згідно з п. 4 ст. 96-3 КК підставою застосування ЗКПХ щодо юридичної особи є вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК. При цьому, якщо виходити з суті цього злочину, до юридичної особи може застосовуватися будь-який ЗКПХ, передбачений КК. Більше того, у зв'язку з вказівкою на ст. 438 КК у ст. 96-9 цього Кодексу, до юридичних осіб може застосовуватися ліквідація, а також конфіскація майна, яка з урахуванням нормативного припису в ст. 96-8 КК може застосовуватися судом разом з ліквідацією юридичної особи.

В.О. Навроцький, який чи не єдиний з науковців на сьогодні підняв питання про відповідальність не лише військовослужбовців зс рф, а й різноманітних державних утворень цієї держави-агресорки. Цей науковець пише про те, що на сьогодні суди зосереджують свою увагу на кримінально-правовій кваліфікації конкретних діянь окремих осіб, а не діянь тих, хто направив цих осіб, яких він називає клевретами, в Україну вчиняти вбивства, зґвалтування, розбої, порушувати мирне життя країни, її територіальну цілісність та суверенітет, не враховують, що військовослужбовці є частиною механізму рф як держави-агресора, яка «включає її військове та політичне керівництво, органи, які здійснюють економічне, ідеологічне та інше забезпечення нападу на Україну, осіб, які виконують агресивні задуми та сприяють веденню воєнних дій тощо» [1, с. 200].

Належне кримінально-правове реагування на факти порушень законів та звичаїв війни військовослужбовцями зс рф з урахуванням указаних вище обставин може відбуватися як на підставі моделі кримінальної відповідальності організаторів та учасників злочинної організації, про яку зазначає В.О. Навроцький, так і шляхом реалізації нормативних можливостей застосування ЗКПХ щодо юридичних осіб, які передбачає кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство України. Принаймні на нормативному рівні.

Ураховуючи те, що національне законодавство вибрало шлях закріплення конкретного переліку тих кримінальних правопорушень, за вчинення яких до юридичних осіб можуть застосовуватися ЗКПХ, вказівка у п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК на порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК) на нормативному рівні вказує на те, що за вчинення цього злочину можливо застосувати такі заходи. Водночас, окрім вказівки на ст. 438 КК, п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК містить інші складові цієї підстави: порушення законів та звичаїв війни має вчинятися уповноваженою особою юридичної особи; така уповноважена особа вчиняє злочин від імені та в інтересах юридичної особи. При цьому використання законодавцем єднального сполучника «та» означає, що слід констатувати сукупність обов'язкових умов протиправної діяльності уповноваженої особи юридичної особи, а саме вчинення відповідного воєнного злочину і від імені, і в інтересах юридичної особи.

Дві складові підстави застосування до юридичних осіб ЗКПХ роз'яснено в примітці ст. 96-3 КК. Так, під уповноваженими особами юридичної особи розуміються службові особи юридичної особи, а також інші особи, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи (примітка 1) Кримінальне правопорушення, передбачене ст. 438 КК, визнається вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо воно призвело до отримання юридичною особою неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності (примітка 2) Окремі науковці дають своє тлумачення вказаних складових. Наприклад, О.В. Панченко вважає, що «під діями уповноваженої особи в інтересах юридичної особи розуміти таку усвідомлену діяльність фізичної особи, внаслідок якої юридична особа отримує або у перспективі може отримати якусь вигоду (користь), переваги майнового чи немайнового характеру, в тому числі уникнути будь-якого виду відповідальності» [2, с. 112]. Ці складові мають універсальний характер, оскільки стосуються будь-якої підстави, визначеної ч. 1 ст. 96-3 КК.

Що стосується такої ознаки, як вчинення уповноваженою особою дій від імені юридичної особи, то науковці зазвичай тлумачать її крізь призму цивільно-правових норм та роз'яснюють, що «право фізичної особи вчинити дії від імені юридичної особи (тобто демонструвати зв'язок між учиненим злочином та юридичною особою, яку вона представляє) може виникати: на підставі установчих документів, де визначено повноваження органу управління юридичної особи чи окремої фізичної особи; на підставі закону, на підстав довіреності» [2, с. 150].

Вказівка у ст. 96-3 КК на всі складові підстави застосування ЗКПХ, визначених національним законодавством, демонструє обов'язкову наявність зв'язку та його встановлення під час застосування таких заходів у провадженні щодо юридичної особи, між юридичною особою та її уповноваженою особою, та відповідає міжнародним стандартам в цій сфері. Як передбачено у висновку ОЕСР для держав Східної Європи та Азії, кримінальна відповідальність юридичних осіб повинна виникати лише за наявності будь-якого зв'язку між злочином та юридичною особою. Метою такої вимоги є запобігання застосуванню покарання юридичних осіб у разі вчинення фізичною особою злочину в своїх власних інтересах, у тому числі у разі порушення інтересів фізичної особи [4].

Отже, п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК передбачає застосування ЗКПХ до юридичних осіб у разі вчинення уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК). Чи діють військовослужбовці зс рф, а також інші особи (наприклад, найманці

з інших країн, які залучені рф до участі у збройних формуваннях цієї держави, члени незаконних збройних формувань, створених на тимчасово окупованій території), які загалом належать до комбатантів, які беруть участь в бойових діях проти України? Комбатанти наділені правом безпосередньої участі у воєнних діях, мають «ліцензію на вбивство» та є членами збройних сил сторони, яка воює, незалежно від того, чи регулярними є відповідні війська або не належать до збройних сил, однак беруть безпосередню участь у бойових діях [5, с. 33].

На думку професора Женевського університету Броше де ля Флешера, законними комбатантами повинні визнаватися лише ті особи, які беруть участь у війні за згодою та за наказом свого уряду. Тому, на думку цього дослідника, немає ніякої різниці між регулярними та іррегулярними військами. І оскільки ці особи діють від імені свого уряду, то всі вони повинні визнаватися законними комбатантами [6, p. 322]. З огляду на вказане, комбатанти, беручи участь в бойових діях на боці відповідної воюючої сторони, є представниками цієї сторони, тобто діють від імені відповідних урядів, держави. Що стосується діяльності таких комбатантів, яка б підпадала під критерій вчинення дій в інтересах юридичної особи, то тут слід зазначити таке. Як вказувалося вище, дії вважаються вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо воно призвело до отримання юридичною особою неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності (примітка 2 ст. 96-3 КК). Тобто таке трактування відповідного поняття є широким та включає в себе вчинення будь-яких дій комбатантом, які ним усвідомлювалися. Адже участь у бойових діях сама по собі вже передбачає, що комбатанти створюють умови для отримання воюючою стороною неправомірної вигоди у виді, наприклад, анексованих територій, національних цінностей, природних багатств іншої сторони збройного конфлікту міжнародного або неміжнародного характеру. Вони беруть участь в отриманні воюючою стороною неправомірної вигоди в результаті проведення бойових дій проти іншої сторони збройного конфлікту. Те, що комбатанти діють від імені держави, на боці якої вони беруть участь у збройному конфлікті міжнародного чи неміжнародного характеру, сумнівів не викликає. Адже саме по собі залучення особи державою до такого конфлікту конкретною державою фактично наділяє таку особу функцією представляти державу, тобто діяти від її імені.

Тобто, доходимо висновку, що комбатанти, які залучаються державою до участі у збройному конфлікті міжнародного або неміжнародного характеру, та які належать до регулярних чи іррегулярних військ, які діють на боці цієї держави, діють як від імені та в інтересах держави, так і її органів, зокрема військового характеру (наприклад, зс рф).

Окрім складових підстав застосування ЗКПХ, передбачених ст. 96-3 КК, вважаємо, що ще одна складова, яка стосується будь-якої відповідної підстави, вміщена у ст. 96-4 цього Кодексу. Зокрема стосовно п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК слід мати на увазі, що ЗКПХ у такому разі можуть бути застосовані судом до суб'єктів приватного та публічного права резидентів та нерезидентів України, включаючи підприємства, установи чи організації, державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, організації, створені ними у встановленому порядку, фонди, а також міжнародні організації, інші юридичні особи, що створені у відповідності до вимог національного чи міжнародного права (ч. 2 ст. 96-4 КК). Окрім того, абз. 2 ч. 2 ст. 96-4 КК вказує на те, що у разі, якщо держава або суб'єкт державної власності володіє часткою більше 25 відсотків в юридичній особі або юридична особа знаходиться під ефективним контролем держави чи суб'єкта державної власності, то дана юридична особа несе цивільну відповідальність у повному обсязі за неправомірно отриману вигоду та шкоду, заподіяну кримінальним правопорушенням, що вчинене державою, суб'єктами державної власності або державного управління. О.В. Панченко, відзначає, що «оцінка положень, закріплених у ч. 2 ст. 96-4 КК України, дає право зробити узагальнюючий висновок, відповідно до якого за злочини, передбачені п. 3, 4 ч. 1 ст. 96-3 КК, ЗКПХ можуть бути застосовані до всіх юридичних осіб незалежно від їх організаційно -правової форми, національної юрисдикції, окрім держави. У разі вчинення таких протиправних дій уповноваженою особою держави або юридичною особою, яка знаходиться під ефективним контролем держави чи суб'єкта державної власності, вона несе виключно цивільну відповідальність за отриману вигоду та заподіяну шкоду» [2. с. 96].

Тобто ця третя складова підстави застосування ЗКПХ фактично унеможливлює фактичну їх реалізацію до комбатантів, які порушують закони та звичаї війни від імені та в інтересах рф (наявність таких складових у разі вчинення цього воєнного злочину, як зазначалося вище, є безумовним). Тому й варто відзначити, що фактично норма про можливість застосування ЗКПХ до

юридичних осіб у разі вчинення уповноваженою особою (комбатантом) від імені та в інтересах юридичної особи (як окремих державних та воєнізованих утворень рф, так і самої держави-агресорки) порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК) має декларативний характер та за жодних умов не можуть застосовуватися у межах провадження щодо юридичної особи, яке, як зазначено в ч. 2 ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України, здійснюється одночасно з відповідним кримінальним провадженням, у якому особі повідомлено про підозру.

Аналогічно вирішується це питання і в проєкті КК. Так, ч. 2 ст. 3.11.1 передбачає, що кримінально-правові засоби не застосовуються до державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та неприбуткових установ і організацій, створених ними у встановленому законом порядку, що не менше ніж на 50% фінансуються за рахунок відповідного державного чи місцевого бюджету, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій [7]. При цьому розробники проєкту КК пішли шляхом відмови від конкретно визначеного переліку кримінальних правопорушень, вчинення яких є підставою застосування кримінально-правових засобів до юридичних осіб (п. 1 ч. 1 ст. 3.11.2). Такий перелік збережено у разі вчинення через неналежний контроль з боку уповноваженої особи юридичної особи, підпорядкованою (підконтрольною) їй особою злочину, визначеного в п. 2 ч. 1 ст. 3.11.2 проєкту КК. Серед переліку таких злочинів названо лише один злочин проти міжнародного правопорядку – передбачений ст. 11.5.10 «Насильницьке зникнення» проєкту КК [7].

Водночас у чинному КК вважаємо за доцільне вилучити з п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК вказівку на ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» цього Кодексу з огляду на фактичну неможливість застосування ЗКПХ щодо юридичних осіб та колізійність положень п. 4 ч. 1 ст. 96-3 та ст. 96-4 КК, яка вимагає коригування. Сама ж підстава застосування ЗКПХ, передбачена в п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК у частині можливості їх застосування у разі вчинення уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи порушення законів та звичаїв війни має декларативний характер і вказує на нездійсненність кримінально-правового реагування в цій частині. Вказане стосується не лише порушення законів та звичаїв війни, а й всіх кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, вміщених у переліку п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК.

Висновки. Отже, на підставі тлумачення норм, передбаченого п. 4 ч. 1 ст. 96-3 та ч. 2 ст. 96-4 КК, виявлено правову колізію, яка полягає у наявності декларативної норми про можливість застосування таких заходів у вказаному випадку (п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК) та норми, яка таку можливість виключає (ч. 2 ст. 96-4 КК). Запропоновано підставу застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб розглядати крізь призму сукупності трьох умов (складових), а саме: 1) вчинення уповноваженою особою кримінальних правопорушень, передбачених в конкретному пункті ч. 1 ст. 96-3; 2) вчинення цих кримінальних правопорушень від імені та / або в інтересах юридичної особи (залежно від її формулювання у відповідному пункті); 3) належність юридичних осіб до того виду, що передбачений у ст. 96-4 КК.

Зроблено висновок про декларативність і колізійність положень п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК, який допускає можливість застосування ЗКПХ щодо юридичних осіб у разі вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи порушення законів та звичаїв війни, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 96-4 КК такі заходи не можуть застосовуватися через те, що комбатанти вчиняють воєнні злочини від імені та в інтересах щонайменше державних утворень, у тому числі збройних формувань рф, а щонайбільше – самої держави-агресорки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Навроцький В.О. Конструкція кримінальної відповідальності рф, її очільників та їх клевретів за напад на Україну. *Українська кримінальна юстиція в умовах війни*: мат-ли VIII (XXI) Львів. форуму кримін. юстиції (м. Львів, 9–11 черв. 2022 р.) / упорядник І.Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 196–205.
2. Панченко О.В. Кримінальне провадження щодо юридичної особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 205 с.
3. Провоторов О.П. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як інститут кримінального права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 219 с.

4. Liability of Legal Persons for Corruption in Eastern Europe and Central Asia. 2015. URL: http://surl.li/qcyry (дата звернення 31.01.2024).
5. Dinstein Y. The Conduct of hostilities under the Law of International Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 274 p. http://surl.li/pvaxo (дата звернення 31.01.2024).
6. Brocher de la Fléchère. Les principes naturels du droit de la guerre. *Revue de le Droit International*. Vol. V. 1873. P. 321–351.
7. Проєкт Кримінального кодексу України (текст станом на 10.01.2024). URL: http://surl.li/phrax (дата звернення 31.01.2024).

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.59

ПРАВОВІ АСПЕКТИ НАГЛЯДОВОЇ ПРОБАЦІЇ

Ющик О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Ющик О.І. Правові аспекти наглядової пробації.

Статтю присвячено правовим аспектам наглядової пробації. Вітчизняне законодавство зазнало кардинальних змін у сфері регулювання правових відносин, які пов'язані із пробацією у зв'язку із прийняттям Закону України «Про пробацію» 5 лютого 2015 року. Під пробацією розуміють систему наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. Одним із різновидів пробації є наглядова пробація, яка спрямована на здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів. Правова система пробації та діяльності органів пробації в Україні забезпечується Конституцією України, Кримінальним кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України, Кримінально-виконавчим кодексом України, Законом України «Про пробацію», іншими законами та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Метою наглядової пробації є розроблення індивідуальних програм щодо засудженого, яка б дозволила в межах виховних заходів перевиховати особу, адаптувати її до суспільства, а також попередити вчинення нових кримінальних правопорушень. Основні функції наглядової пробації покладені на орган пробації, що здійснює нагляд за засудженими особами, складає та виконує пробаційні програми, які є необхідною складовою виконання завдань наглядової пробації. Отже, необхідною складовою перевиховання засудженої особи є виконання щодо неї призначених наглядових заходів.

Ключові слова: покарання, засуджений, наглядова пробація, орган пробації, пробаційна програма, перевиховання засудженого, виконання покарання.

Yushchyk O. Legal aspects of supervised probation.

The article focuses on the legal aspects of supervised probation. Domestic legislation has undergone fundamental changes in the area of regulation of legal relations related to probation following the adoption of the Law of Ukraine «On Probation» on 5 February 2015. Probation is defined as a system of supervisory and social and educational measures applied to convicted persons by a court decision and in accordance with the law, execution of certain types of non-custodial criminal sentences, and provision of information to the court on the defendant. One of the types of probation is supervisory probation, which is aimed at implementing supervisory and social and educational measures in relation to persons sentenced to deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, community service, correctional labour, persons whose sentence of restriction of liberty or imprisonment for a certain period of time was commuted to community service or correctional labour, persons released from serving a sentence with probation, pregnant women and women with children under the age of The legal system of probation and the activities of probation bodies in Ukraine is provided for by the Constitution of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Criminal

Executive Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On Probation», other laws and international treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. The purpose of supervised probation is to develop individual programmes for the convicted person, which would allow for the re-education of the person, adaptation to society, and prevention of new criminal offences. The main functions of supervised probation are vested in the probation body, which supervises convicted persons, develops and implements probation programmes, which are a necessary component of the tasks of supervised probation. Thus, a necessary component of the re-education of a convicted person is the implementation of the supervisory measures assigned to him/her.

Key words: punishment, convict, supervised probation, probation authority, probation programme, re-education of a convict, execution of punishment.

Постановка проблеми. Реформування кримінальної юстиції на сьогодні потребує вдосконалення та запровадження нових методів у сфері виконання покарань. Міжнародний досвід вказує, що світові стандарти призначення покарань, тяжіють до застосування покарань, які не пов'язані з ізоляцією особи від суспільства. Створення органу пробації слугує подальшому реформуванню кримінальної юстиції в напрямку виконання покарань та здійсненню нагляду за засудженими особами. Актуальність проблематики наглядової пробації, як одного із різновиду пробації, викликаної дискусією серед науковців та практиків, потребує детального визначення наглядової пробації, аналізу нормативно-правового забезпечення в національному законодавстві, а також особливостей застосування нового виду покарання, передбаченого Кримінальним кодексом України – пробаційного нагляду.

Стан опрацювання цієї проблематики. За останні роки, які існує інститут наглядової пробації, такі українські вчені досліджували її правові аспекти: І.Г. Богатирьов, О.С. Железняк, Л.І. Олефір, О.Л. Самофалов, Г.В. Татаренко, Д.В. Ягунов, І.С. Яковець, А.О. Яровий та ін.

Метою статті є аналіз правових аспектів наглядової пробації в Україні, дослідження дискусійних питань, що виникають при застосуванні та здійснені нагляду за засудженими особами.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняне законодавство зазнало кардинальних змін у зв'язку із прийняттям Закону України «Про пробацію» 5 лютого 2015 року. Необхідно погодитись із науковцями, що запровадження такого інституту стало великим досягненням для України, а також відбиттям прояву принципів людиноцентризму та гуманності. Поява інституту пробації була зумовлена загальносвітовими соціальними та культурними тенденціями в країнах Західної Європи та Північної Америки, коли орієнтир постав на ідеях гуманізму, поєднаними з висновками, щодо неспроможності в'язниці повернути злочинців до суспільства як повноцінних його членів [9, С. 165–169].

Відповідно до п. 6 ст. 2 Закону України «Про пробацію» пробація – система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого [8]. Правова система пробації та діяльності органів пробації в Україні забезпечується Конституцією України, Кримінальним кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України, Кримінально-виконавчим кодексом України, Законом України «Про пробацію», іншими законами та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

На законодавчому рівні передбачено такі види пробації: досудова пробація, наглядова пробація, пенітенціарна пробація. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про пробацію» «наглядова пробація – це здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів» [8].

Метою наглядової пробації є, перш за все, здійснення нагляду за виконанням судових рішень, у разі призначення покарань не пов'язаних із позбавленням волі. В судовій практиці є випадки, коли не виконуються призначені покарання, наприклад, не виконуються громадські роботи, не стягується у дохід держави відсоток із заробітної плати при виконанні виправних робіт. В такому

разі, порушується виконання вироку, що призводить до того, що засуджена особа не відчує кари за вчинене кримінальне правопорушення, недотримується принцип невідворотності кримінальної відповідальності та безкарності особи. Все це призводить до того, що особа, яка не відчує кари за вчинене суспільно небезпечне діяння не зможе перевиховатись та виправитись, що в майбутньому може слугувати повторим вчиненням кримінальних правопорушень.

На міжнародному рівні, документом, що слугує прикладом наглядової пробації є Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням («Токійські правила») прийнятих 14 грудня 1990 року. Вказані правила мають рекомендаційний характер, а також відповідно до п. 1.3 зазначено, що вони застосовуються відповідно до політичних, економічних, соціальних і культурних умов кожної країни, а також цілей та завдань її системи кримінального правосуддя [5].

Рекомендаційність міжнародних правил мають універсальний характер, тому можемо їх застосовувати і в національному законодавстві. Наприклад, в п. 8.2 Правил зазначені заходи, які не пов'язані із позбавлення волі. Переглядаючи перелік, можемо їх знайти закріплених на законодавчому рівні серед інститутів призначення покарання, застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. До таких заходів відносять: усні санкції, як-от зауваження, осуд, попередження; умовне звільнення від відповідальності; ураження в цивільних правах; економічні санкції та грошові покарання, як-от разові штрафи та штрафодні; конфіскація або постанова про позбавлення права власності на майно; повернення майна жертві або постанова про компенсацію; умовне покарання або покарання з відстрочкою; умовне звільнення з ув'язнення та судовий нагляд; постанова про виконання суспільно корисних робіт; направлення до виправної установи з обов'язковою щоденною присутністю; домашній арешт; будь-який інший вид покарання, не пов'язаний із тюремним ув'язненням [5].

На підставі аналізу Закону України «Про пробацію» слід виокремити та проаналізувати суб'єктів до яких може бути застосована наглядова пробація. Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону до таких суб'єктів належать:

1) засуджені до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
2) засуджені до громадських робіт;
3) засуджені до виправних робіт;
4) засуджені, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт;
5) засуджені, які звільнені від відбування покарання з випробуванням;
6) засуджені, які звільнені від відбування покарання, а саме вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
7) засуджені, які направлені до виправних центрів, засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів.

Можна погодитись із думкою І.С. Алєксєєва, що «суб'єктний склад осіб, до яких можливе застосовування наглядових та соціально-виховних заходів, невиправдано обмежений. Зокрема, закон не передбачає застосування наглядової пробації щодо осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання. Проте законодавча можливість застосування подібних заходів, безумовно, була б важливим засобом виправлення і ресоціалізації засуджених. Таким чином, статтю 6 Закону України «Про пробацію» слід доповнити новими положеннями, додатково передбачивши, що завданнями пробації є реалізація пробаційних програм стосовно осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також контроль за виконанням особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, обов'язків, покладених на них судом» [1, С. 114–119].

Застосування наглядових заходів необхідно застосовувати до осіб, які вчинили домашнє насильство та їм одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі або звільненням від кримінальної відповідальності чи покарання встановили направлення для проходження програми кривдників. Такий обмежувальний захід, що передбачений ст. 91-1 КК України, вимагає проведення комплексних виховних та соціальних заходів по виправленню кривдника. Даний захід є спеціальним та запроваджений саме з метою протидії домашньому насильству шляхом перевиховання особи, яка його вчинила, зміну її ставлення до цього явища. Реалізація

пробаційної програми щодо суб'єкта пробації, на якого судом покладено такий обов'язок, забезпечується органом пробації.

Новелою в кримінальному законодавстві є вид покарання, що пов'язаний із наглядовою пробацією – пробаційний нагляд. Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуальних кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» [2] прийнятого 23 серпня 2023 року Кримінальний кодекс України доповнено статтею 59-1 «Пробаційний нагляд», який є різновидом покарання, шо полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства. Відповідно в межах цього покарання суд теж може покласти обов'язок на особу виконати заходи, передбачені пробаційною програмою. Тому варто внести зміни до Закону України «Про пробацію» та розширити суб'єктний склад осіб, до яких може бути застосовано наглядову пробацію.

Відповідно нагляд пробації реалізується не лише контролем за виконанням призначених покарань, які не пов'язані із ізоляцію від суспільства, але і реалізацією пробаційної програми. Відповідно до п. 7 ст. 2 Закону України «Про пробацію» «пробаційна програма – програма, що призначається за рішенням суду особі, звільненій від відбування покарання з випробуванням, та передбачає комплекс заходів, спрямованих на корекцію соціальної поведінки або її окремих проявів, формування соціально сприятливих змін особистості, які можливо об'єктивно перевірити» [8].

Типова програма для кривдників, яка містить рекомендований комплекс заходів, спрямованих на корекцію поведінки осіб, котрі вчинили домашнє насильство. Вона передбачає здійснення діагностики причин насильства в сім'ї, індивідуальну та групову роботу з кривдниками, результатом якої повинен стати контроль ними власної поведінки, здатність стримувати агресію та задовольняти потреби ненасильницькими шляхами, будувати відносини з іншими людьми на основі взаєморозуміння.

Окрему увагу слід звернути на міжнародні акти ООН, що стосуються правил поводження із засудженими жінками та неповнолітніми. Відповідно до Правил ООН, що стосуються поводження із жінками-ув'язненими та заходів покарання для жінок правопорушниць, не пов'язаних із позбавленням волі (Бангкокські правила) [7], наглядова пробація полягає у застосуванні заходів, не пов'язаних із позбавлення волі. Оскільки, відповідно до кримінального законодавства інститут звільнення від відбування покарання конкретизується щодо вагітних жінок та жінок, які мають дітей до трьох або семи років, тому доцільно в цьому випадку говорити про реалізацію міжнародних актів і застосування в цьому випадку наглядової пробації.

До неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення повинна приділятись особлива увага при призначенні покарання. До такої категорії осіб у більшості випадків доцільно застосовувати покарання, які не пов'язані із обмеженням та позбавленням волі. Міжнародна спільнота неодноразово звертала увагу на це питання, приймаючи відповідні акти. Наприклад, у Конвенції ООН про права дитини зазначено, що застосування покарання у виді поміщення неповнолітнього до кримінально-виконавчої установи повинно бути крайнім заходом, а у разі ж застосування – на мінімальний строк.

Ще одним міжнародним документом, що підтверджує необхідність захисту неповнолітнього суб'єкта кримінального правопорушення є Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх [4]. У вказаних Пекінських правилах рекомендаційно наводиться перелік заходів, які можуть застосовуватись до неповнолітнього, як альтернатива позбавлення волі: постанова про опіку, керівництво і нагляд; пробація; постанова про роботу на благо громади; фінансові покарання, компенсація і реституція; постанова про вжиття проміжних та інших заходів; постанови про участь у груповій психотерапії й інших подібних заходах; постанови, що стосуються передачі на виховання, місця проживання або інших виховних заходів.

Отже, проаналізовані акти, що стосуються наглядової пробації знайшли відбиток і в національному законодавстві, зокрема в Законі України «Про пробацію» та інших нормативно-правових актах.

Завдання, які ставляться до органу пробації, а саме в межах наглядової пробації реалізується також в межах Типової програм для кривдників, яка затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України 01 жовтня 2018 року № 1434 [10]. Завданнями цієї Типової програми є: сприяння зміні насильницької поведінки кривдника; сприяння засвоєнню кривдником моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, взаєморозуміння, взаємоповаги і дотримання

прав усіх членів родини, формування у кривдника конструктивної моделі поведінки у приватних стосунках; сприяння оволодінню кривдником знаннями про основні норми законодавства в сфері запобігання та протидії домашньому насильству та/або насильству за ознакою статі, а також про види відповідальності за його вчинення; формування у кривдника відповідального ставлення до власної поведінки та її наслідків для себе та оточуючих; сприяння розвитку у кривдника емоційного інтелекту та самосвідомості; розвиток навичок кривдника до конструктивного безконфліктного спілкування, ефективної та ненасильницької комунікації; розвиток здатності кривдника виявляти, аналізувати та усвідомлювати свої негативні думки, когнітивні фільтри, помилки, емоції, керувати ними, розуміти їх наслідки.

Крім того, порядок здійснення нагляду за засудженими реалізується в межах пробаційної програми. Відповідно до Постанови Постанови Кабінету Міністрів України від 18 січня 2017 № 24 «Про затвердження Порядку розроблення та реалізації пробаційних програм» проекти пробаційних програм розробляються Міністерством юстиції України. В цій постанові вказується, що пробаційна програма повинна бути спрямована на суб'єкта пробації, затверджено заходи, порядок проходження пробаційної програми та оцінка результатів проходження.

До початку реалізації пробаційної програми куратор пробаційної програми ознайомлює суб'єкта пробації з метою програми, знаннями та навичками, які він може набути за результатами проходження програми, графіком реалізації пробаційної програми (під підпис) та попереджає про відповідальність за невиконання обов'язків, покладених на суб'єкта пробації судом. Виконання суб'єктом пробації заходів, передбачених пробаційною програмою, передбачає: відвідування занять відповідно до графіка реалізації пробаційної програми; недопущення під час занять вчинків, що ображають людську гідність і громадську мораль, погроз, насильства, відвідування занять з ознаками алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння та інших вчинків, що унеможливлюють проведення заходів, передбачених пробаційною програмою; виконання завдань, що надаються куратором пробаційної програми або іншими фахівцями, які можуть залучатися до реалізації пробаційних програм, у рамках заходів, передбачених пробаційною програмою.

Після виконання пробаційної програми надається висновок щодо виконання заходів, передбачених пробаційною програмою, та оцінка результатів проходження пробаційної програми додаються до матеріалів органу пробації, які подаються до суду щодо суб'єкта пробації. У разі невиконання суб'єктом пробації заходів, передбачених пробаційною програмою, без поважних причин орган пробації застосовує до нього письмове попередження про скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням і направлення для відбування призначеного покарання.

Висновки. Наглядова пробація є різновидом пробації, яка імплементована в національне законодавство на підставі міжнародно-правових актів. Під такою пробацією розуміють здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів». Метою наглядової пробації є розроблення індивідуальних програм щодо засудженого, яка б дозволила в межах виховних заходів перевиховати особу, адаптувати її до суспільства, а також попередити вчинення нових кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алєксєєв І.С. Наглядова пробація: проблемні питання правового регулювання та правозастосування. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* Том 29 (68) № 3. 2018. С. 114–119.
2. Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуальних кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» від 23 серпня 2023 року № 3342-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text (дата звернення 03.02.2024).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3028 (дата звернення 02.02.2024).

4. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Ювенальна_ юстиція (дата звернення: 01.02.2024).
5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних націй відносно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) прийняті 14 грудня 1990 року Резолюцією № 45/110 Генеральної асамблеї ООН. URL: https://ips.ligazakon.net/ document/ MU90344 (дата звернення: 01.02.2024).
6. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Переліку заходів щодо реалізації пробаційної програми» від 28 березня 2018 № 926/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/z0483-18#Text (дата звернення 03.02.2024).
7. Правил ООН, що стосуються поводження із жінками-ув'язненими та заходів покарання для жінок правопорушниць, не пов'язаних із позбавленням волі (Бангкокські правила) URL: https://www.rada.gov.ua/ news/Povidomlennya/70295.html (дата звернення: 01.02.2024).
8. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text (дата звернення: 01.02.2024).
9. Татаренко Г.В., Кузнецов О.М., Татаренко І.В. Служба пробації в Україні: проблеми законодавчого регламентування. *Молодий вчений.* № 3(67) березень, 2019. С. 165–169.
10. Типова програма для кривдників затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України 01 жовтня 2018 року № 1434 URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z1222-18#Text (дата звернення 03.12.2023).

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 81

Частина 2

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 05.03.2024. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 17,85. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»